

ȘCOALA NAȚIONALĂ DE STUDII POLITICE ȘI ADMINISTRATIVE

CURSUL:

TEHNICI DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ

**Prof. univ. dr.
Septimiu CHELCEA**

București – 2001

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i>	7
Capitolul 1. Cunoașterea comună și cunoașterea științifică a vieții sociale	9
Capitolul 2. Probleme metodologice în cercetările socioumane empirice.....	23
1. Metodologia cercetărilor socioumane empirice.....	23
2. Analiza ipotezelor în cercetările socioumane empirice	35
Capitolul 3. Analiza conceptelor sociologice	45
Capitolul 4. Măsurarea în științele sociale și comportamentale	55
Capitolul 5. Tipuri de cercetări socioumane.....	65
Capitolul 6. Chestionarul în cercetarea sociologică.....	73
Capitolul 7. Interviu ca tehnică de cercetare științifică	125
Capitolul 8. Metoda observației.....	145
Capitolul 9. Experimentul în științele socioumane.....	159
Capitolul 10. Studiul documentelor sociale.....	197
Capitolul 11. Tehnicile de analiză a conținutului comunicării	219
<i>În loc de încheiere</i>	233
Bibliografie.....	235

Cuvânt înainte

Punem la dispoziția studenților care se specializează în alte domenii decât cel al sociologiei o selecție de teme de metodologie a cercetării sociologice și prezentarea succintă a principalelor metode și tehnici de investigare a realității sociale. Cei dornici de însușirea în profunzime a problematicii cunoașterii vieții sociale și de dobândirea competenței de cercetător științific pot consulta manualul nostru *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative* (București, Editura Economică, 2001, 656 p.), destinat viitorilor sociologi.

Prezenta versiune a manualului acoperă programa cursului universitar *Tehnici de cercetare sociologică* (un semestru), prevăzut pentru studenții anului al II-lea (cursuri de zi și IDD) de la Facultatea de Comunicare și Relații Publice “David Ogilvy” (SNSPA).

În prima parte manualul prezintă notele distinctive ale cunoașterii științifice, încercând să punem în evidență necesitatea fundamentării metodologice a investigațiilor sociologice de teren, concrete, empirice. Dacă este adevărat că “cel mai practic lucru este o bună teorie”, tot atât de adevărat este și faptul că “nu există cercetare sociologică mai bună decât metodologia și teoria pe care se fondează”. Teorie, metodologie, metode, tehnici și procedee – iată o înlanțuire la fel de puternică ca și fiecare verigă ce o compune. Nu ne este permis să scurtcircuităm demersul cercetării sociologice: să începem cu alcătuirea și aplicarea instrumentelor de investigație, fără să alegem *paradigma* explicativă cea mai adecvată. Este, de asemenea, sortită eșecului tentativa de cercetare empirică, de teren, care nu pornește de la *analiza conceptuală* și de la *ipoteze* valide.

Partea a doua a cursului este alcătuită dintr-o suită de monografii vizând metodele *anchetei* (cu tehnicile chestionarului și interviului de cercetare), *observației* (cu tipurile ei), *experimentului* (de laborator, de teren, invocat, mintal etc.) și *analizei documentelor* (biografii sociale, statistici ș.a.m.d.). Cele patru principale metode ale sociologiei, anterior menționate, beneficiază de numeroase tehnici și procedee de culegere a informațiilor și de prelucrare a datelor. Ne-am oprit doar la cele mai frecvent utilizate. Nu am adus în discuție prelucrarea datelor (analiza lor statistică) și nici nu ne-am referit la exigențele redactării raportului de cercetare. (Am făcut acest lucru în *Cum să redactăm în domeniul științelor socioumane*, București, Editura SNSPA, 2000, 150 p.).

Pe parcursul celor unsprezece capitole ale lucrării, am folosit interșanjabili termenii de “sociologie”, “științe socioumane”, “științe sociale și comportamentale”. Vreau să cred că cititorul sagace nu va căuta “ceartă de cuvinte”. Și mai vreau să cred că studenții vor completa cu lecturi extinse și fundamentale acest text, pe care îl consider introductiv.

Prof. univ. dr. Septimiu Chelcea

Capitolul 1

Cunoașterea comună și cunoașterea științifică a vieții sociale

- Cunoașterea comună: caracteristici
- Caracteristicile cunoașterii științifice
- Rolul paradigmelor în cercetarea științifică
- Cunoașterea științifică și valorile sociale
- Termeni cheie
- Probleme recapitulative

Primul mare precursor al investigației sociologice empirice, Aristotel (383 – 322 î.e.n.), scria în cartea întâi a *Metafizicii* că filosofia s-a născut din uimire. Același lucru se poate spune și despre sociologie. Dacă filosofi și-au îndreptat privirea spre stele, punându-și întrebări despre originea Universului și, apoi, despre caracterul cunoașterii înseși, sociologii au privit Terra întrebându-se despre existența omului în societate și, mai târziu, despre modalitățile de cunoaștere a traiului laolaltă al oamenilor. Claude Javeau (1988) apreciază că sociologia nu a depășit, ca alte științe, „stadiul discuțiilor despre fundamentele cunoașterii în domeniu”. Vom comenta această problemă într-un alt capitol al lucrării; acum să vedem ce întrebări au formulat „analistii clasici” ai vieții sociale.

Așa cum preciza C. Wright Mills (1916 – 1962), ei au încercat să răspundă la trei grupe de întrebări, și anume:

- „Care este structura acestei societăți particulare ca întreg? Cum diferă ea de alte orânduri sociale? Care este, în interiorul societății, semnificația fiecărei trăsături particulare pentru continuitatea ei și pentru transformarea ei?” (Mills, 1959/1975, 35).

Promotorul sociologiei contestatare din America anilor 1950–1960 remarcă faptul că sociologia se preocupă în primul rând de „interrelațiile și interdependențele componentelor societății, precum clasele sociale, formele fundamentale ale muncii, forțele de socializare majore (structura familiei, educația, organizațiile sociale), regulile și formele controlului social care organizează o societate” (Baker, 1988, 6).

- Cel de-al doilea grup de probleme care au stat și rămân în atenția sociologiei îl constituie întrebările de tipul: „Ce loc ocupă această societate în istoria omenirii? Ce mecanisme duc la schimbarea ei? Care este locul acesteia în dezvoltarea umanității în ansamblul ei și care este semnificația ei pentru această dezvoltare? Care sunt influențele pe care le suferă și pe care le exercită aspectele studiate în cadrul perioadei istorice în care se manifestă? și, în ce privește această perioadă, care sunt trăsăturile ei esențiale? Prin ce se deosebește ea de alte perioade? Care sunt modurile ei caracteristice de făurire a istoriei?” (Mills, 1959/1975, 35).

Dacă primul grupaj de întrebări viza *structura socială*, acest al doilea grupaj are în vedere *schimbarea socială*. Sociologii încearcă să înțeleagă și să explice științific schimbările din societate de-a lungul istoriei: schimbările din structura familiei, modificarea formelor de socializare, transformarea muncii, deplasarea centrului de greutate a vieții sociale spre organizațiile formale etc.

- În fine, al treilea grup de întrebări se concentrează asupra studiului personalității și a raporturilor individ-societate: „Ce tipuri de bărbați și femei predomină în această societate și în această perioadă? și ce tipuri vor predomina în viitor? Cum sunt ele selectate și formate, emancipate și reprimite, senzibilizate și opacitate? Ce tipuri de *natură umană* se revelează în conduită și caracter în această societate, în această perioadă? și ce semnificație are pentru *natura umană* fiecare dintre trăsăturile societății pe care le examinăm?” (Mills, 1959/1975, 35-35).

Cele trei grupuri de întrebări identificate de C. Wright Mills în opera marilor sociologi, indiferent de problemele specifice pe care le-au abordat, reflectă concepția autorului despre obiectul sociologiei ca *studiu al influențelor reciproce dintre om și societate, dintre biografie și istorie*.

Imaginația sociologică permite înțelegerea relațiilor dintre istorie și biografie, pornind de la premisa că fiecare individ își trăiește biografia într-o perioadă istorică determinată, contribuind la configurarea societății și fiind, în același timp, un produs al societății.

Întrebările care și le-au pus și le pun în continuare analiștii sociali îi frământă și pe oameni obișnuiți, fără o imaginație sociologică educată, sistematică. Cine nu s-a întrebat după evenimentele din *decembrie 1989*: ce societate edificăm? Prin ce se diferențiază aceasta de societatea totalitară de care ne-am despărțit? Cum influențează economia de piață asigurarea drepturilor omului? Oamenii se întreabă: de ce a crescut exploziv infracționalitatea? De ce au scăzut producția și nivelul de trai? Care sunt cauzele extinderii ca o plagă a corupției? Ce fel de oameni sunt cei care și-au schimbat instantaneu convingerile politice declarate? Prin ce se caracterizează întreprinzătorul ca tip uman impus de societatea în tranziție de la totalitarism la democrație? Cum se exercită justiția socială în perioada de tranziție postcomunistă?

Neavând calitatea spirituală a imaginației sociologice, „forma cea mai fertilă a conștiinței de sine”, oamenii necultivați sociologic nu reușesc să vadă legătura inseparabilă dintre viața individului și istoria societății, nu înțeleg seisme sociale, evoluția socială rapidă și faptul că vechile norme și valori nu îi mai pot orienta într-o lume a concurenței și conflictelor.

Este scopul cercetării din domeniul științelor sociale comportamentale de a explica necazurile personale și conflictele sociale, de a propune modalități de depășire a neliniștei, anxietății, panicii sau indiferenței și apatiei. „Epoca noastră este cea a neliniștei și a indiferenței” – spunea C. Wright Mills în urmă cu mai mult de patru decenii. Această caracterizare este de o mare actualitate pentru societatea românească de azi. De aceea cercetarea socioumană trebuie să evidențieze care sunt valorile amenințate și cine le amenință; ea trebuie să contribuie la depășirea „necazurilor personale generate de mediu” și la soluționarea „conflictelor publice ale structurii sociale”.

Cunoașterea comună: caracteristici

Trăind în societate, fiecare individ își însușește în cursul existenței sale o sumă de cunoștințe despre traiul laolaltă al oamenilor. Aceste cunoștințe se bazează pe experiența directă a indivizilor. Este ceea ce numim „cunoașterea comună” (sau „spontană”, „cotidiană”, „la nivelul simțului comun”, „la nivelul bunului simț”).

Cunoașterea comună „nu este altceva decât însusirea de către agentul cunoscător a unei informații legate nemijlocit de condițiile praxiologice în care acționează” (Popa, 1972, 29). În activitatea lor practică oamenii, ca agenți cunoscători individuali sau colectivi, utilizează cunoștințele dobândite anterior, transmise cu ajutorul limbajului natural de la o generație la alta în procesul socializării. Structura și configurația activităților practice contemporane, modul de raportare la mediul natural și social, sistemul de valori, orizontul cunoștințelor anterioare alcătuiesc – așa cum preciza Cornel Popa – „situația praxiologică determinată” în care se realizează actul cunoașterii.

Serge Moscovici și Milles Hewstone (1983) definesc simțul comun ca pe un „corpus de cunoștințe fondat pe tradițiile împărtășite și îmbogățite de mii de observații și experiențe sancționate de practică” (*apud* Fischer, 1990, 56). Simțul comun, la care apelăm cu toții pentru a explica ceea ce se întâmplă și pentru a prevedea ce se va întâmpla, se derulează în două etape. În *prima etapă*, în mod spontan, ne facem o idee despre evenimentele trecute. Este o imagine imprecisă produsă de mecanisme psihice necontrolate rațional. Simțul comun se bazează pe metode informale. Se vorbește astfel despre intuiția excepțională a unor persoane ca ceva dat, înăscut. Astfel de persoane „simt”, intuiesc, dacă cineva spune adevărul sau nu. Dacă sunt întrebate, însă, nu pot spune cum au procedat, ce argumente au avut în vedere etc. Alte persoane sunt capabile să „diagnosticheze” dintr-o privire starea de spirit a celor cu care vin în contact. Se vorbește astfel despre proverbiale „intuiție feminină”. *Cea de-a doua etapă* în cunoașterea la nivelul simțului comun constă în extrapolarea explicațiilor de la situațiile trecute la cele prezente sau viitoare. Evident, această extrapolare nu se face în termeni de probabilitate, ci într-o modalitate mecanicistă de transpunere a explicațiilor de la o situație la alta. După modul de dobândire a

cunoștințelor, simțul comun are două forme esențiale: *simț comun de primă mână* și *simț comun de mână a doua* (Moscovici și Hewstone, 1983). Simțul comun de primă mână reprezintă ansamblul cunoștințelor spontane fondate pe experiența directă a agenților cunoscători. Un jurist cu experiență de multe ori își dă seama intuitiv de partea cui este dreptatea. În mod spontan „simte” că o mărturie este falsă. Dacă respectivul jurist a citit lucrări de psihologie și sociologie judiciară, va utiliza cunoștințele dobândite, făcând apel la ceea ce se numește „simț comun de mână a doua”, adică „ansamblul cunoștințelor științifice transformate în imagini și folosite în practică. În procesul judiciar, depășindu-se cunoașterea la nivelul simțului comun, se face apel la cunoașterea științifică, respectiv la expertiza psihologică. Dintotdeauna activitățile practice (vânătoarea și pescuitul, culegerea și cultivarea plantelor, meșteșugurile etc.) s-au realizat pe baza cunoștințelor dobândite de cei ce realizau aceste activități și transmise apoi verbal din generație în generație. Inițial, aceste cunoștințe reduse ca volum, nesistematice, cu caracter prescriptiv (nu explicativ), rămânând la nivelul fenomenal, fără a surprinde raporturile cauzale, de esență, erau singurele care orientau producerea celor necesare traiului. Cu timpul, producția a început a fi din ce în ce mai mult ghidată de știință, de cunoașterea teoretică, iar în prezent știința a devenit un instrument decisiv în optimizarea acțiunilor umane.

Rezultă din cele arătate că între activitatea practică a oamenilor și activitatea de cunoaștere există o largă interferență, că tipul cunoașterii comune a fost în decursul evoluției societății depășit de cunoașterea științifică, și în ceea ce privește cunoașterea societății, a traiului laolaltă al oamenilor, asistăm la același proces de depășire, prin apariția și evoluția sociologiei și a celorlalte discipline socioumane, a cunoștințelor la nivelul simțului comun de către cunoașterea teoretică. A rămâne în cunoașterea societății la nivelul simțului comun ”înseamnă a-i acorda acestuia o autoritate pe care el n-o mai are de multă vreme în celelalte științe” (Durkheim, 1895/1974, 35).

Sociologia, atrăgea atenția întemeietorilor școlii sociologice franceze, Émile Durkheim (1858–1917), în prefața la ediția I (1895) a lucrării *Regulile metodei sociologice*, „nu trebuie să consiste într-o simplă parafrază a prejudecăților tradiționale, ci să ne facă să vedem lucrurile altfel de cum apar omului de rînd; căci obiectul fiecărei științe este de a face descoperiri, și orice descoperire deconcertează mai mult sau mai puțin opiniile acceptate”. Analizând trecerea de la cunoașterea spontană a fenomenelor și proceselor sociale la cea științifică, Henri H. Stahl (1901–1991) arăta în *Teoria și practica investigațiilor sociale* (1974, 75) că la nivelul simțului comun cunoașterea are un caracter iluzoriu datorită unei serii de factori. Enculturația, transmiterea culturii de la o generație la alta, are efecte limitative asupra cunoașterii. Limba ca element al culturii, prin bogăția vocabularului și prin sintaxă, condiționează modul de a judeca al oamenilor. Din punct de vedere psihologic, limbajul uman reprezintă matricea internă pe care se structurează și se dezvoltă întreaga organizare psihică a individului. Cercetările comparative interculturale au relevat modul în care anumite caracteristici lingvistice influențează procesul gândirii. În limba hopi (vorbită în nord-estul statului Arizona, SUA) nu există un substantiv pentru timp și nici un sistem temporal-verbal (trecut, prezent, viitor). Procesul de gândire se realizează în categoriile lingvistice existente. Lingvistul și antropologul Benjamin Lee Whorf aprecia că percepția lumii înconjurătoare este condiționată de caracteristicile gramaticale și semantice ale limbii subiectului cunoscător. Limba hopi se diferențiază de limba engleză prin tendința de a implica individul în mediul său de viață, limba engleză detașându-l (Beryl Lieff Benderly, 1981).

Într-o serie de experimente s-a demonstrat influența limbajului, ca element al culturii, asupra procesului de memorare: un lucru este mai ușor readus în memorie dacă pentru el există un termen lingvistic corespunzător. Acest fapt a fost pus în evidență comparându-se performanțele populației de limbă engleză și de limbă zuni (pentru care există un singur termen desemnând atât culoarea portocaliu, cât și culoarea galben) într-un test de recunoaștere a culorilor. Cercetări asemănătoare, care evidențiază modelarea gândirii de către limbă, ca element al culturii, au fost realizate pe populația navaho și euro-americană (J. B. Caaroll și J. B. Casagrande, 1958).

Pe Terra se vorbesc între 2000 și 3000 de limbi (numărul lor nu poate fi bine precizat pentru că mai există încă teritorii neexplorate, dar și pentru că este foarte greu de stabilit dacă o populație vorbește o limbă aparte sau un dialect). Nu toate aceste limbi au ajuns la același grad de dezvoltare în ceea ce privește vocabularul, volumul lui. Am arătat deja că în unele limbi lipsesc termenii care definesc proprietăți ale lucrurilor și fenomenelor din lumea înconjurătoare. În alte limbi, pentru aceeași realitate există nu unul ci mai multe cuvinte. De exemplu: la eschimoși există diferite cuvinte care denumesc zăpada (înghețată, apoasă, zgrumțoasă, imaculată, învechită ș.a.m.d.). La populația din zonele deșertice

ale Africii există mai multe cuvinte care denumesc nisipul (fin, strălucitor, mare, mărunț, sfărâmbicios, etc.) În limba marathi, vorbită de circa 40 de milioane de oameni din vestul Indiei, există opt cuvinte onomatopice pentru a designa râsul: hudu-hudu = râsul gingaș al bebelușului: hadahada = râsul zgometos al acestuia: faidi-faidi = râsul vulgar: has-has = râsul aprobator: hohohoho = râsul în hohote: hi-hi = râsul nechezat: fâs-fâs = râsul batjocoritor: haia-haia = râsul de complezență (Apte, 1985).

Un alt factor care limitează cunoașterea spontană este *socializarea*, procesul de formare a personalității în acord cu normele și valorile societății în care individul se naște și trăiește.

Socializarea primară are un rol primordial în formarea personalității pentru și într-o anumită cultură. Socializarea primară începe încă din primele săptămâni de viață ale copilului și își pune amprenta generând *personalitatea de bază*, caracteristică unei arii culturale determinate. În cadrul acestui tip de socializare, părinții sunt principalii transmitători de cultură. *Socializarea secundară* se realizează în cadrul instituțiilor specializate (școală, biserică, armată, organizații profesionale sau politice etc.) prin transmiterea de cunoștințe și formarea de deprinderi, atitudini, convingeri.

Atât socializarea primară, cât și cea secundară se desfășoară diferit de la un grup la altul, astfel că însușirea culturii poate fi mai mult sau mai puțin realizată. Se vorbește chiar de o *socializare incompletă*. În aceste condiții indivizii în cadrul aceleiași culturi își formează foarte diferențiat abilitățile de cunoaștere spontană.

Experiența directă a oamenilor este limitată atât spațial cât și temporal. Din această cauză cunoașterea comună este parțială, incapabilă să evidențieze evoluția istorică a societății, caracteristicile generale ale colectivității umane, legitatea schimbărilor sociale. În ciuda adevărului incontestabil că „nimeni nu a trăit cât lumea”, mulți oameni se consideră „sociologi prin naștere” și manifestă un scepticism nedisimulat față de efortul sociologilor de a explica științific ceea ce ei cunosc la nivelul bunului simț. Caracterul iluzoriu al cunoașterii spontane decurge și din implicarea subiectivă a oamenilor în viața socială în funcție de scopurile și interesele lor particulare, ceea ce îi face să se înșele adesea „cu bună credință”. Nu numai societatea în evoluția ei, dar și structura propriei personalități, motivația propriului comportament rămân parțial necunoscute celui care se bazează numai pe cunoașterea spontană. Mecanismele psihoneurologice și condiționările socioculturale ale gândirii, memoriei, activității voluntare etc. nu pot fi cunoscute în mod spontan: a-i întreba pe oameni de ce gândesc și acționează într-un anume fel înseamnă a colecționa opinii, nu cunoștințe științifice. Este datoria științelor sociale și comportamentale de a da răspuns la astfel de întrebări, explicând în același timp limitele al cunoașterii spontane. După Petru Iluț (1997, 15-17) principalele limite ale simțului comun sunt *subiectivitatea* (cu tipul ei special, *viziunea de tunel*, *suprageneralizarea*, confundarea *legăturilor aparente* cu cele reale, lipsa *preciziei*, încrederea în *falsul consens* și neluarea în considerație a *efectului încadrării*).

“Ruptură” sau “continuitate” ?

La sfârșitul secolului trecut Émile Durkheim cerea ca sociologia să devină ezoterică asemenea oricărei științe, îndemnând astfel la despărțirea de cunoașterea spontană. Mulți sociologi se pronunță pentru distanțarea cunoașterii teoretice de cunoașterea spontană. Prima parte a lucrării *Le Metier de sociologue* de Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon și Jean-Claude Passeron (1968) este consacrată acestei probleme. De la început, autorii subliniază faptul că familiaritatea cu universul social reprezintă, pentru sociolog un principal obstacol în cunoașterea obiectivă a societății. Ca actor social, sociologul este tentat să considere că experiența trăită de el constituie explicația faptelor și proceselor pe care le cercetează. De remarcat este că cercetătorul fie el sociolog, psiholog sau antropolog, nu reușește să se detașeze definitiv de cunoașterea spontană.

Donald McBurney (1983, 3) consideră că simțul comun are două limite fundamentale: în primul rând, standardele cunoașterii la acest nivel diferă dintr-un moment în altul și dintr-un loc în altul în funcție de atitudini și de caracteristicile culturii și, în al doilea rând, cunoașterea comună este limitată de faptul că singurul criteriu al recunoașterii adevărului credințelor constă în practicarea lor. “Pentru că la nivelul simțului comun doar succesul practic funcționează drept criteriu al adevărului, nu pot fi promovate cunoștințe noi”(McBurney, 1984, 4). În sprijinul acestor afirmații, autorul citează următorul exemplu: proba vinovăției la unele popoare primitive constă în dificultatea celui învinuit de a

mânca o anumită cantitate de cereale (grăunțe). Dacă nu reușea, era considerat vinovat. Pe ce se baza această probă? Pe observația la nivelul simțului comun că, în fața judecătorilor, persoanelor vinovate li se „usucă gura”. Într-adevăr, datorită emoției se produce o dereglare a activității glandelor salivare. De aici dificultatea de a înghiți o cantitate mai mare de cereale. Ceea ce se pierde din vedere la nivelul simțului comun este faptul că există persoane foarte emotive care au manifestări neurovegetative puternice chiar și numai pentru că au fost bănuite de comiterea unor acțiuni reprobabile. Deci, confruntarea cu practica poate conduce cunoașterea spontană la concluzii false.

În ultimele decenii în psihosociologie s-a conturat un nou domeniu de cercetare, cel al *cogniției sociale*, având ca obiect de studiu tocmai cunoașterea spontană a opiniilor, atitudinilor și comportamentelor noastre și ale altora, explicarea evenimentelor din viața socială (vezi Iluț, 2000; Sanitioso, Bown și Lungu, 1999).

Preluăm din lucrarea lui Gustave-Nicolas Fischer (1990) acele experimente și concluzii care pledează pentru „ruptura” cu cunoașterea la nivelul simțului comun. Dar, mai întâi, o precizare: „Senzorialul nu ne relevă misterul realului” (Bernard Lacroix, 1975). Deși vedem astrul solar rotindu-se pe bolta cerească, nu Soarele, ci Pământul se învârtește. La nivelul simțului comun, ne este greu să acceptăm că materia este „plină de vid”, că un lingou de aur are mai multe spații goale decât atomi de aur, că în interiorul atomului particolele sunt separate în spațiu. Fotografiera structurii interne a atomului de aur, cu ajutorul microscopului electronic ce a mărit de 750.000 de ori o plăcuță de 160 de angstromi ($1 \text{ angstrom} = 10^{-10} \text{ m}$), a confirmat această imagine despre realitate la care cunoașterea spontană nu putea să ajungă (Matsujiro, 1976). Și în domeniul cogniției sociale lucrurile stau la fel: indivizii au tendința de a nega o realitate care contravine convingerilor lor. Și aceasta, datorită „perseverenței credinței” (C. G. Lord, 1979). T. R. Carretta și R. L. Moreland (1982) au demonstrat printr-un studiu de teren că, după ce „afacerea Watergate” fusese denunțată fără putință de tăgadă, susținătorii președintelui Nixon continuau să-și arate stima față de acesta, în timp ce adversarii exprimau opinii foarte negative, dat fiind faptul că încuviințase încălcarea democrației prin montarea unor microfoane de ascultare a discuțiilor la sediul contracandidatului său la funcția de președinte al SUA. Numeroase experimente au evidențiat că prejudecățile influențează puternic cunoașterea la nivelul simțului comun. Aprecierea expresiei faciale a unei persoane variază în funcție de informațiile care sunt date despre respectiva persoană. Prezintăndu-se fotografia unui bărbat, s-a spus unui grup de studenți că este vorba despre un șef nazist, vinovat de experimente medicale pe deținuții din lagărele de concentrare, iar altui grup de studenți că fotografia îl reprezintă pe șeful unei formații secrete de luptă antinazistă, care a salvat mii de evrei. Primul grup de studenți au apreciat că expresia feței exprimă cruzime și amenințare: cel de-al doilea grup de studenți că exprimă căldura umană și amabilitatea (P. Rothbart și M. Birrell, 1977).

Gustave-Nicolas Fischer (1990, 69-75), analizând mecanismele cunoașterii sociale (cunoașterea spontană), arată că tendința de a vedea interdependența acolo unde acestea nu există și convingerea că putem controla desfășurarea unor evenimente în fața cărora suntem în realitate neputincioși introduc erori fundamentale în psihologia spontană, ca și în cunoașterea sociologică la nivelul simțului comun. În mod spontan indivizii umani au tendința de a *filtra informațiile disonante și de a reține informațiile consonante*, adică preferăm informațiile care confirmă opiniile noastre, nu pe cele care le contrazic.

La nivelul simțului comun, suntem tentați să stabilim o legătură între fenomene care în realitate se produc simultan prin *hazard*. Dacă, mergând pe stradă, ne gândim la o persoană și imediat ne întâlnim cu ea, suntem tentați să credem că există *premoniție*, deși de atâtea ori ne-am gândit la diferite persoane fără a le fi întâlnit ulterior. Supraestimăm coincidențele și dăm uitării situațiile care contrazic legătura dintre fenomenele ce se produc independent unele de altele. Așa cum remarcau Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon și Jean-Claude Passeron (1968), cercetarea științifică conduce la reunirea fenomenelor pe care simțul comun le separă și la separarea fenomenelor pe care cunoașterea spontană nu le diferențiază.

Iluzia controlului asupra evenimentelor pe care în realitate nu le putem influența a fost remarcată de antropologi într-o serie întreagă de rituri: de exemplu, dansul ploii sau paparuda din cultura populară românească. Colectivitățile arhaice apelau la dansuri ritualice ca instrument pentru aducerea ploii când seceta se prelungea. Din punctul de vedere al chemării ploii, funcția acestor dansuri era nulă. Ele aveau însă alte funcții pozitive: reafirmarea solidarității sociale într-un moment dificil pentru existența respectivei comunități, manifestarea unei atitudini colective active, manifestarea estetică, facilitarea contactului între tineri în vederea alegerii partenerului de viață (Zamfir, 1987, 73).

O serie de experimente psihosociologice au evidențiat iluzia controlului în cazul jocurilor de noroc. Când jucătorii la loterie își aleg ei înșiși numerele, tind să investească mai mulți bani decât atunci când numerele de loterie le sunt atribuite de experimentator, de parcă nu hazardul ar interveni și într-un caz și în celălalt (E.- I. Langer, 1977).

Vom spune și noi, împreună cu L. Ross și R. E. Nisbett (1991, 7) că “multe din principiile și intuițiile prin intermediul carora omul obișnuit explică și prezice comportamentele sunt inadecvate. Aceasta înseamnă că omul obișnuit face adesea predicții incorecte pe baza credințelor greșite și a strategiilor de predicție defectuoase” (*apud* Dîrțu, 2000, 9). Dar mai înseamnă și că unele din principiile simțului comun, ca și unele intuiții sunt adecvate, că nu toate predicțiile bazate pe cunoașterea spontană sunt defectuoase. Pornind de la acest adevăr, unii savanți au absolutizat importanța simțului comun pentru cunoașterea personalității și societății. Este cazul, de exemplu, al reputatului psihosociolog american Fritz Heider (1896–1988), care considera că științele socioumane nu ar trebui să facă altceva decât să sistematizeze enunțurile psihologiei naîve, așa-numita “psihologie a bunicii” (*bubba psychology*), pentru a “omul obișnuit poate oferi explicații pertinente la *de ce* –urile ridicate de multe din comportamentele și sentimentele sale. Cu alte cuvinte, omul obișnuit posedă o înțelegere profundă și bogată a lui însuși și a altor oameni, care, desi neformulată sau numai vag concepută, îl face capabil să interacționeze cu ceilalți în moduri mai mult sau mai puțin adaptate (Heider, 1958, 2, *apud* Dîrțu, 2000, 11). Petru Iluț (1997, 10–14) enumeră *virtuțile* cunoașterii comune astfel: 1) este adecvată nivelului “mezo” al existenței, care nu impune aparate și instalații speciale spre a fi cunoscut; 2) este facilitată de familiaritatea cu obiectul cunoașterii; 3) beneficiază de strategii cognitive complexe, flexibile, subtile; 4) utilizează strategii de cunoaștere asemănătoare celor utilizate de savanți; 5) nefiind omogenă, ci puternic stratificată, cunoașterea comună, în cazul persoanelor cu multă experiență, se apropie adesea de adevăr.

Fără a nega rolul simțului comun în inițierea cercetărilor psihologice sau sociologice – multe studii științifice au pornit de la observațiile cotidiene sau de la situația concretă a cercetătorului –, fără a contesta posibilitatea formalizării și structurării teoretice a propozițiilor generate de cunoașterea comună – vezi teoria echilibrului (Fritz Heider, 1946) sau teoria crizei de identitate (Erik H. Erikson, 1968) – considerăm că știința oferă o cunoaștere ce depășește performanțele simțului comun. Suntem de acord că: “că și în perimetrul socioumanului, alături de continuitate, pe anumite dimensiuni, între cunoașterea de tip comun (cotidiană) și cea sistematică (științifică) există – și este de dorit să fie așa – deosebiri de esență” (Iluț, 1997, 10). Așadar, relația dintre cele două tipuri de cunoaștere este dialectică, de negare și de preluare, implicând “ruptura”, dar și “continuitatea”.

Caracteristicie cunoașterii științifice

De-a lungul istoriei s-au impus mai multe modalități de generare și testare a adevărului enunțurilor despre realitate. Walter Wallace (1971) ia în discuție patru astfel de modalități.

Modul autoritarian s-a afirmat în antichitate, dar a continuat până în contemporaneitate. Preoți, regi, președinți sau savanți se considera că ar avea atributul natural sau supranatural de a produce adevărul. Deci, adevărul era garantat de calitățile de excepție ale producătorului enunțurilor. Modul autoritarian se întâlnește azi sub apelul la argumentul autorității. Foarte apropiat de modul autoritarian prin mecanismul de producere a adevărului este *modul mistic*, în care starea de grație conferă profeților, prezicătorilor, marilor mistici calitatea cunoașterii adevărate.

Modul logico-rațional se centrează pe logica formală. Se face apel la „primele principii” și prin deducție se stabilește adevărul. Principala grijă constă în rigoarea judecății logice, fără a se urmări corespondența cu realitatea.

În fine, *modul științific* de determinare a adevărului îmbină preocuparea pentru aplicarea corectă a metodei de cunoaștere cu observația riguroasă a fenomenelor. Metoda științifică asigură desubiectivizarea cunoașterii, oferindu-se o imagine despre lumea înconjurătoare așa cum este ea în realitate, și nu așa cum îi apare unui individ la nivelul simțului comun. Modul științific reprezintă astăzi principala cale de cunoaștere a comportamentelor individuale și de grup, a faptelor, a fenomenelor și proceselor sociale.

Pe baza *observației obiective*, utilizându-se *metode adecvate*, sunt obținute enunțuri empirice cu valoare de adevăr. Inițiatorul empirismului și senzualismului modern care susține că prelucrarea rațională

a datelor senzoriale conduce la știința adevărată, filosoful englez Francis Bacon (1561-1626), arăta foarte plastic rolul metodei în cunoaștere: „Schilodul care șchioapătă pe un drum bun poate întrece trapașul care aleargă pe un drum greșit. Mai mult, cu cât trapașul care a greșit drumul aleargă mai repede, cu atât schilodul îl lasă mai în urmă”.

Cunoașterea științifică se fondează pe câteva postulate sau enunțuri despre lume, al căror adevăr este acceptat de majoritatea cercetătorilor din științele sociale și comportamentale. James W. Vander Zanden (1988) consideră că enunțurile fundamentale pe care se bazează cunoașterea științifică sunt:

- lumea înconjurătoare există independent de observația noastră, nu este creată de simțurile noastre (principiul *realismului*);
- relațiile din lumea înconjurătoare sunt organizate în termeni de cauză-efect (principiul *determinismului*);
- lumea înconjurătoare poate fi cunoscută prin observații obiective (principiul *cognoscibilității*).

În afara acestor trei principii, în literatura de specialitate mai sunt menționate și principiile *raționalității* și *regularității*, potrivit cărora lumea externă poate fi cunoscută pe cale logică și fenomenele din lumea înconjurătoare se produc în mod logic (McBurney, 1983, 12). Considerăm că ultimele două principii pot fi subsumate principiilor *cognoscibilității* și *determinismului*. Iar în ceea ce privește principiul *determinismului*, considerăm că, mai ales pentru cunoașterea sociologică, trebuie să înțelegem determinismul nu în sens *strict laplacean* (respingând existența fenomenelor intrinsec aleatoare), ci în sensul *empirismului probabilist* promovat de Patrick Suppes.

Principiile *metafizicii probabiliste* postulează că:

- legile producerii fenomenelor naturale au în esență caracter probabilist;
- cauzalitatea are un caracter probabilist;
- certitudinea cunoașterii, în sensul preciziei absolute a măsurilor, este irealizabilă;
- științele, ca terminologie, obiect și metodă, se caracterizează prin pluralism.

Am reținut aceste principii lăsând de o parte principiile de interes pentru construcția episenologiei generale, pentru că ele se opun principiilor *metafizicii neotradiționale* ce se regăsesc în versiunile contemporane ale empirismului sau pozitivismului logic ce au penetrat și în cunoașterea sociologică:

- viitorul este determinat de trecut;
- orice eveniment are o cauză determinată suficientă;
- cunoașterea trebuie să se întemeieze pe certitudine;
- cunoașterea științifică poate, în principiu, să fie adusă până la nivelul de cunoaștere au diferite niveluri de generalitate.
- cunoașterea și metoda științifică pot fi, în principiu, unificate (Suppes, 1990, 60).

Patrick Suppes, recunoscut pe plan mondial pentru lucrările logico-metodologice (*Introduction to Logic*, 1957; *A Probabilistic Theory of Causality*, *Logique du Probable*, 1981; *Foundations of Measurements*, 1971), considera că principiile *metafizicii neotradiționale* sunt false. În ceea ce ne privește, apreciem că aplicarea principiilor *empirismului probabilist* în cunoașterea sociologică este foarte fertilă, dat fiind faptul că fenomenele sociale prin *complexitatea* lor se pretează cel mai bine analizei probabiliste sau statistice.

Cunoașterea științifică a proceselor sociale, precum și a comportamentelor individuale și de grup se realizează totdeauna în cadrul oferit de teoriile recunoscute ca adevărate de către comunitatea cercetătorilor, la un moment dat. Prin teorie (gr. *theoria*, acțiunea de observare, figurat: speculația intelectuală) înțelegem „o construcție intelectuală prin care un anumit număr de legi sunt asociate unui principiu din care ele pot fi deduse în mod riguros” (Foulquie și Saint-Jean, 1962, 723).

În sens restrâns, teoria reprezintă un ansamblu de enunțuri cu valoare de devăr, privind relațiile dintre fenomene. Dacă avem în vedere teoriile din științele sociale și comportamentale, vom spune că aici teoriile au diferite niveluri de generalitate.

Încă la jumătatea secolului nostru Robert K. Merton (1950) atrăgea atenția asupra necesității de a se elabora *teorii cu rang mediu de generalitate*, adică enunțuri intim legate între ele și verificabile empiric privind comportamentul omului în relațiile sale cu alții oameni. Sociologia, incluzând și psihologia socială, se prezintă astăzi cu o structură teoretică: multinivelară extrem de complexă, cuprinzând *mari teorii* (structuralismul, funcționalismul, materialismul dialectic și istoric, fenomenologia etc.), dar și *teorii*

medii (teoriile mobilității sociale, ale grupurilor mici, disonanța cognitivă etc.), precum și teorii cu nivel de generalitate *minim* (enunțuri empirice adevărate „aici și acum”).

Teoriile constau din enunțuri referitoare la relațiile dintre variabile și explicarea acestor relații cu ajutorul unor concepte nereferențiale (al căror denotat nu este direct observabil).

Să luăm ca exemplu teoria *durkheimiană* despre sinucidere. În lucrarea *La Suicide. Etude de Sociologie* (1897) sinuciderea este definită ca „orice caz de moarte care rezultă direct sau indirect dintr-un act pozitiv sau negativ, săvârșit de către victima însăși și despre care știe ce rezultat va produce (Durkheim, 1897/1993, 12). Analizând statisticile vremii, Émile Durkheim a constatat că în principalele țări europene numărul prezintă de la un an la altul o mare stabilitate (Tabelul 1.1). Aceasta l-a condus la concluzia condiționării sociale a sinuciderilor, respingând ideea dominantă la acea dată potrivit căreia sinuciderea ar avea cauze psihologice sau psihopatologice.

Tabelul 1.1. Constanța sinuciderilor în principalele țări europene (cifre absolute)
(după Durkheim, 1897/1993, 15)

țara	<i>Franța</i>	<i>Prusia</i>	<i>Anglia</i>	<i>Saxonia</i>	<i>Bavaria</i>	<i>Danemarca</i>
Anul						
1866	5.119	2.485	1.329	704	410	443
1867	5.011	3.625	1.316	752	471	469
1868	5.547	3.658	1.508	800	453	498
1869	5.114	3544	1.588	710	425	462

Încercând să găsească o explicație a ratelor de sinucidere (nr. sinuciderilor anuale, raportate la nr. mediu al populației X 1.000.000) diferite de la o țară la alta, a pus în relație aceste rate cu o serie de variabile: vârstă, sex, stare civilă, religie. A constatat că în țările în care predomină religia catolică (Italia, de exemplu) rata sinuciderilor este mult mai mică decât în țările în care predomină religia protestantă (de exemplu: Prusia, Danemarca, Suedia). Diferențele privind rata sinuciderilor se mențin constante în intervalul de timp studiat (Tabelul 1.2).

Tabelul 1.2. Rata sinuciderilor la un milion de locuitori în unele țări europene
(după Durkheim, 1897/1993, 19)

țara	Rata sinuciderilor			Rangul		
	1866-70	1871-75	1874-78	1866-70	1871-75	1874-78
<i>Italia</i>	30	35	38	1	1	1
<i>Belgia</i>	66	69	78	2	2	2
<i>Anglia</i>	67	66	69	3	3	3
<i>Norvegia</i>	76	73	71	4	4	4
<i>Austria</i>	78	94	130	5	5	5
<i>Suedia</i>	85	81	91	6	6	6
<i>Bavaria</i>	90	91	100	7	7	7
<i>Franța</i>	135	150	160	8	8	8
<i>Prusia</i>	142	134	160	9	9	9
<i>Danemarca</i>	277	258	255	10	10	10
<i>Saxonia</i>	293	267	334	11	11	11

Pentru a verifica relația dintre religie și sinucidere, Émile Durkheim a cercetat statisticile din fiecare țară, separat pe confesiuni (Tabelul 1.3). Din aceste statistici, rezultă fără echivoc faptul că în rândul populației de confesiune protestantă rata sinuciderilor este mai mare decât la populația de religie catolică. „Aruicând o privire pe harta europeană a sinuciderilor, observăm imediat că în țările catolice, ca Spania, Portugalia, Italia, sinuciderea este puțin dezvoltată, ea atingând valoarea maximă în țările protestante: Prusia, Saxonia, Danemarca (Durkheim, 1897/1993, 113).

Tabelul 1.3. Sinuciderile, în diferite țări, la un milion de persoane din fiecare confesiune
(după Durkheim, 1897/1993, 116)

țara	Perioada	Confesiunea		
		Protestanți	Catolici	Evrei
<i>Austria</i>	1852 – 59	79,5	51,3	20,7
<i>Bavaria</i>	1844 – 56	135,4	49,1	105,9
<i>Prusia</i>	1849 – 55	159,9	49,1	46,4
<i>Baden</i>	1852 – 62	139	117,0	87,0
<i>Württemberg</i>	1846 – 60	113,5	77,9	65,6

Variabilele puse în relație (apartenența religioasă și sinuciderile) sunt direct observabile (din statisticile oficiale). Pentru a se ajunge la o teorie sociologică a sinuciderii s-a introdus între cele două variabile un al treilea factor (neobservabil direct) și anume „gradul de integrare socială”. Prin atașamentul față de biserică, religia catolică asigură individului un grad de integrare socială mai mare decât religia protestantă; aceasta explică de ce în țările cu populație predominant protestantă rata sinuciderilor (de tip egoist) este crescută. Integrarea socială a indivizilor, ca explicație cauzală a sinuciderii, intervine și în relația dintre acest act predominant de autosuprimare a vieții și profesiune, situație maritală sau situație socială: militarii sunt mai înclinați spre sinucidere decât civilii, rata sinuciderilor este mai mare la celibatari decât la persoanele căsătorite, în timp de pace decât în perioadele de război, în etapele de prosperitate sau recesiune economică decât în cele de stabilitate economică.

Lucrarea *Sinuciderea* rămâne de referință în metodologia cercetării sociologice, evidențiind rolul teoretic în investigațiile empirice (concrete). În același timp, ea arată importanța definirii clare a conceptelor (sinucidere egoistă, altruistă, anomică etc.), necesitatea introducerii *variabilelor test* în verificarea relației dintre două fenomene, valoarea analizei multivariate și a analizei contextului. Cu ajutorul studenților și colaboratorilor săi, în special al lui Marcel Mauss (1872–1950), creatorul școlii sociologice franceze a dat un model inegalat în istoria de până azi a sociologiei, demonstrând că *sinuciderea este un fapt social explicabil prin factori sociali*. Cunoașterea științifică a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale se realizează – așa cum am văzut – cu ajutorul conceptelor clar definite, utilizându-se metode și tehnici de cercetare riguroase, verificându-se ipotezele sau urmărindu-se descrierea obiectivă a vieții sociale.

Martyn Hammersley (1993) identifică un număr de trăsături care diferențiază cercetarea socială de alte activități. În primul rând, investigația în domeniul științelor sociale și comportamentale, ca oricare cercetare științifică, are ca scop *descoperirea adevărului*, nu producerea dovezilor pentru susținerea unei poziții deja adoptate. Prin aceasta cercetarea sociologică, psihologică sau psihosociologică se distinge de activitatea ideologică, de propagandă și *advertising* (reclamă, publicitate). Apoi, cercetarea socioumană este mai degrabă preocupată de *producerea informațiilor referitoare la fapte*, nu de enunțul judecăților de valoare. Ea are un *scop teoretic*, nu unul practic, deși – așa cum se va vedea – problemele teoretice în domeniul științelor sociale și comportamentale au prin natura lor și o dimensiune practic-aplicativă. Pe baza analizei aprofundate a realității, cercetarea sociologică, psihologică ș.a.m.d. tinde spre *formularea unor legi*, spre găsirea invarianților, a relațiilor de profunzime dintre variabile. În fine, *măsurarea* și *controlul* variabilelor sunt esențiale în cercetarea științifică a vieții sociale și comportamentelor, cercetării științifice în general, care se regăsește din plin în domeniul nostru este *stilul de prezentare a rezultatelor*

anchetelor sociologice, sondajelor de opinie publică, experimentelor psihosociologice. Fără a fi schematic și rigid stilul rapoartelor de cercetare se deosebește radical de stilul lucrărilor beletristice.

Rolul paradigmelor în cercetarea științifică

Termenul de „paradigmă” are sensuri multiple. În lucrarea *Structura revoluțiilor științifice* (1962/1976), Thomas S. Kuhn, creatorul termenului, l-a utilizat în nu mai puțin de douăzeci și trei de sensuri, de la „o realizare științifică concretă” până la „un set caracteristic de convingeri și preconcepții”. Totuși, cel mai frecvent termenul de „paradigmă” este utilizat cu sensul de model, exemplu sau *pattern*. Paradigmele reprezintă „realizările științifice exemplare”, „exemplele standard” sau „exemplele comune” împărtășite de o comunitate științifică pentru formularea și rezolvarea problemelor de cercetare. „Aceste exemple împărtășite în comun pot îndeplini funcții de cunoaștere atribuite în mod obișnuit regulilor împărtășite în comun” (Kuhn, 1877/1982). Cunoașterea cu ajutorul paradigmelor este o „cunoaștere tacită”, nu e cuprinsă în reguli, ci asemănătoare „învățării observaționale”, „precum ucenicul fură cunoștințele de la meșter” – ca să folosim comparația utilizată de Mircea Flonta (1982) în studiul introductiv la lucrarea *Tensiunea esențială* a lui Thomas S. Kuhn.

În sociologie, așa cum remarcau Gilles Ferréol și Philippe Deubel (1993, 98), unele dintre cele mai cunoscute paradigme sunt: paradigma nașterii capitalismului (M. Weber), paradigma prejudecăților rasiale (A. Memmi), paradigma logicii semnelor sociale (J. Baudrillard), paradigma familiei nucleare (T. Parsons). Conform paradigmei lui Max Weber despre nașterea capitalismului, burghezia se transformă în antreprenori când investesc productiv, nu când fac din bogăția lor o ocazie de speculație sau când o folosesc pentru a duce o viață somptuoasă. Capitalismul constă într-o „activitate capitalistă continuă, rațională, spre un câștig mereu *reînnoit*, spre *rentabilitate*”, iar „dorința de câștig bănesc cât mai mare nu are în sine nimic de a face cu capitalismul ș...ț. Lăcomia de câștig neînfrănată nu este nici în cea mai mica măsură egală cu capitalismul și cu atât mai mult cu *spiritul* său” (Weber, 1922/1993, 8–9). Paradigma prejudecăților rasiale – formulată de Albert Memmi – ia în considerare faptul că valorizarea diferenței biologice, reale sau imaginare, servește ca justificare pentru dominarea unei categorii de populație de către o alta. Jean Baudrillard consideră că în societățile opulente consumul constituie un semn social. Paradigma logicii semnelor sociale, pe care a creat-o, subliniază substituirea logicii satisfacerii trebuințelor prin logica consumului ostentativ. În fine, Talcott Parsons propune paradigma familiei nucleare: dezvoltarea societății industriale impune mobilitatea populației. Astfel se explică independența crescută a copiilor și tendința de „nuclearizare” a familiei.

Ilustrăm în continuare rolul paradigmelor în cercetarea sociologică printr-un exemplu împrumutat din lucrarea *Methods of Social Research* a lui Kenneth D. Bailey (1982): fenomenul suprapopulației analizat atât prin paradigma *malthusianistă*, cât și prin paradigma *marxistă*. Thomas R. Malthus (1766 – 1834) aprecia în *Eseu asupra legii populației* (1798) că populația crește în proporție geometrică în timp ce mijloacele de subzistență cresc în proporție aritmetică, stabilind „legea naturală” a suprapopulației absolute. Teologul și economistul englez menționat, respingând ideea că limitarea numărului populației ar fi imorală, considera că o serie de factori naturali și sociali (seceta, războaiele etc.) restabilesc echilibrul dintre volumul populației și cantitatea mijloacelor de subzistență. De asemenea, indivizii morali pot lua decizia de limitare a numărului descendenților.

Thomas R. Malthus respingea socialismul, acuzându-l că distruge inițiativa individului. Karl Marx (1818 – 1883), fondatorul utopiei „comunismului științific”, utilizează o altă paradigmă, considerând capitalismul vinovat de pauperizarea clasei muncitoare. În concepția sa, legea naturală a suprapopulației nu reprezintă decât o justificare a relațiilor de exploatare, că trecerea la socialism rezolvând problema sărăciei și suprapopulării. Acceptarea unei paradigme sau a alteia conduce la evaluări diferite ale aceleiași realități. Cercetătorii atașați unei paradigme vorbesc o limbă diferită de cea a oamenilor de știință care împărtășesc în comun convingerile și toate angajamentele altei paradigme. Paradigma malthusiană utilizează concepte le de: rată geometrică, rată aritmetică, întrerupere pozitivă, întrerupere preventivă, mizerie, în timp ce paradigma marxistă are drept concepte de bază pe cele de: clasă socială, conștiință de clasă, exploatare, supramuncă, plusvaloare, dictatura proletariatului.

Desfășurarea cercetărilor științifice în baza unei paradigme este considerată *cercetare normală*, ea contribuind la rezolvarea *problemelor puzzle* (joc de asamblare). Dacă într-o perioadă mai mult sau mai puțin îndelungată nu se acumulează progrese în rezolvarea problemelor *puzzle* importante, survine o situație de *criză a cunoașterii* din respectivul domeniu. Oamenii de știință care s-au condus după acea paradigmă își pierd încrederea în ea și caută paradigme noi. Este ceea ce Thomas S. Kuhn numea *cercetarea extraordinară*. Astfel începe o *revoluție științifică*, ce inaugurează o nouă tradiție de cercetare. Între paradigmele vechi și cele noi se desfășoară o adevărată competiție: poate învinge tendința conservatoare sau, dimpotrivă, orientarea revoluționară. Această competiție stimulează fără îndoială imaginația sociologică. Problema este de a înțelege că fiecare paradigmă a contribuit într-o măsură mai mare sau mai mică la dezvoltarea științei.

Orientată timp de mai multe decenii de paradigma marxistă, cercetarea socioumană din România se află azi într-o situație de criză. Depășirea ei impune crearea unor noi paradigme care să satisfacă într-o mai mare măsură cerințele cunoașterii științifice. De reținut este faptul că „situația *normală* a sociologiei nu este cea în care predomină cu autoritate o paradigmă unică, ci mai degrabă cea în care coexistă tot timpul, dacă nu cumva se confruntă, abordări ale socialului de facturi teoretice sensibil diferite unele de altele” (Lallement, 1994/1998, 9). Cătălin Zamfir (1999, 9) aprecia că „sociologia, la nivelul ei teoretic și metodologic cel mai abstract, reprezintă nu o paradigmă comună de gândire, ci o colecție de *clasici* care propun proiecte de construcție a sociologiei mai degrabă divergente”.

Dacă lucrurile stau așa, atunci avem teme să considerăm că istoria sociologiei nu este altceva decât un cimitir de paradigme.

Cunoașterea științifică și valorile sociale

Paradigmele nu diferă numai din punctul de vedere al conceptelor utilizate, dar și în funcție de valorile cărora li se subordonează. Fără a intra într-o discuție aprofundată, vom spune doar că valorile reprezintă „relația socială prin care comunitățile umane exprimă concordanța dintre lucruri, idei, fapte sau procese și necesitățile sociale istoricește condiționate de praxis” (Chelcea și Mamali, 1981, 251).

Valorile apar ca un rezultat al interacțiunii mai mult sau mai puțin conflictuale dintre indivizi și mediul lor de viață, ca o realitate *sociocognitivă* prin care indivizii determină ceea ce este acceptabil sau inacceptabil, dezirabil sau indezirabil, bun sau rău pentru ei. Antropologul american Clyde Kluckhohn (1951, 388) definește valoarea ca reprezentând „o concepție explicită sau implicită despre ceea ce este dezirabil, distinctivă pentru individ sau grup, care influențează alegerea modurilor, mijloacelor și scopurilor acțiunii”. Așadar, valorile reprezintă ceea ce este dorit de indivizi sau grupuri. Referindu-se nu numai la realitățile prezente, ci și la ceea ce ar trebui să fie, paradigmele includ judecăți de valoare, reflectă valorile la care cercetătorul a aderat. Astfel, paradigma malthusiană la care ne-am referit reflectă valorile religiei protestante, care îndeamnă la muncă și sânguință, la independența individului: paradigma marxistă, pe de altă parte, conține ca valori lupta de clasă, îndemnând la distrugerea capitalismului și la instaurarea socialismului. Dacă paradigmele sunt penetrate de valorile sociale, se pune problema: mai poate fi realizată cunoașterea obiectivă a socialului? La această întrebare s-au conturat două tipuri de răspunsuri: unul care pledează pentru *neutralitate axiologică* și altul care susține necesitatea *afirmării deschise a valorilor* adoptate de cercetători.

Sociologul german Max Weber (1864 – 1920) cerea în *Sensului „neutralității axiologice” în științele sociologice și economice* (1917) ca cercetătorii vieții sociale să se dispenseze în studiile lor de valorile lor morale, etice, politice, sociologii identificându-se din acest punct de vedere cu fizicienii. În finalul eseului său, Max Weber conchidea: „dacă există o virtute care I s-ar putea pretinde unui <intelectual de profesie>, aceasta este obligația expresă de a gândi întotdeauna la rece, în sensul unei autorități personale în fața idealurilor, chiar și a celor mai mărețe, care domină vremelnice o anumită epocă și, dacă este nevoie, de <a înota contra curentului>”, (Weber, 1917/2001, 180).

În aceeași direcție a neutralității, sociologul american Robert Bierstedt arăta în lucrarea *Ordinea socială* (1957) că sociologia este o știință categorială, nu normativă, neavând astfel legătură cu valorile sociale. Ea se referă la ceea ce este nu la ce trebuie să fie; ea presupune cunoașterea obiectivă independentă de dorințele și opțiunile cercetătorilor. Apartenența națională, religioasă, rasială, ca și opțiunile politice și morale ale cercetătorilor nu trebuie să influențeze rezultatele studiilor socioumane.

În studiul *Judecata morală și acțiunea politică* (1988), Peter L. Berger, discutând problema neutralității axiologice, considera sociologia ca o „disciplină a detașării”, sociologul fiind calificat să evalueze dovezile empirice, oferind o imagine a realității așa cum este ea, nu cum ar dori să fie. Profesorul american îl compară pe sociolog cu un cartograf: el oferă o hartă care arată cum se poate ajunge dintr-un loc în altul. Harta îl ajută și pe hoț și pe polițist. Este neutră!

Dar este dezideratul neutralității posibil de realizat în științele socioumane? Cei mai mulți specialiști consideră că cercetarea în științele sociale și comportamentale liberă de valori este un mit, după cum aprecia Alvin W. Gouldner (1962).

Savanții sunt actori sociali și așa cum nu se pot despărți de cunoașterea comună nu se pot detașa definitiv nici de valorile lor din viața de zi cu zi. Este, deci, preferabil să se recunoască deschis valorile împărtășite de cercetători, decât să se afirme neutralitatea axiologică imposibil de atins. Apoi, chiar dacă sociologia ar ajunge ca fizica, aceasta nu ar însemna deloc renunțarea la valori, pentru că după lansarea bombei atomice la Hiroșima fizicienii și au pus dramatic problema responsabilității sociale a utilizării descoperirilor lor științifice.

Așadar, nici în științele naturii și cu atât mai puțin în științele sociale și comportamentale nu este nici posibilă nici dezirabilă detașarea de valorile sociale. *Etica responsabilității* (concept introdus de Max Weber în prelegerea *Politica drept vocație*, 1919), trebuie să orienteze activitatea de cercetare științifică și disciplinele socioumane. *Declarația universală a drepturilor omului*, adoptată și proclamată la 10 decembrie 1948 de *Adunarea Generală a O.N.U.*, constituie, după opinia noastră, veritabila tablă de valori a cercetărilor în științele sociale și comportamentale. Fiecare din cele treizeci de articole ale *Declarației* propune valori fundamentale, pe care omul de știință fie el sociolog, psiholog, antropolog sau psihosociolog, trebuie să le afirme deschis în studiile sale. „Toate ființele umane se nasc libere și egale în demnitate și în drepturi. Ele trebuie să se comporte unele față de altele în spiritul fraternității (indiferent) de rasă, culoare, sex, limbă, religie, total opinie politică sau orice altă opinie, de origine națională sau socială, avere, naștere sau orice alte împrejurări”. Acesta trebuie să fie crezul fiecărui om, crez afirmat și în studiile și cercetările sociologice și psihologice.

De asemenea, cercetarea socioumană românească trebuie să își fixeze drept cadru axiologic *Convenția pentru protecția drepturilor omului și a libertăților fundamentale* elaborată pe baza *Declarației universale a drepturilor omului* și intrată în vigoare la 3 septembrie 1953 prin semnarea ei de statele contractante, membre ale *Consiliului European*. În *Convenția europeană a drepturilor omului* se specifică faptul că: „Dreptul oricărei persoane la viață este protejat de lege” (art. 2). „Orice persoană are dreptul la libertate și la siguranță” (art. 5); „Orice persoană are dreptul să i se respecte viața sa privată și de familie, domiciliul și corespondența sa (art. 8);” „Orice persoană are dreptul la libertate de gândire, de conștiință și de religie” (art. 9). Deși *Convenția europeană a drepturilor omului* nu consacră decât 14 drepturi și libertăți fundamentale, fiind mai puțin extinsă decât *Declarația universală a drepturilor omului*, ea are o importanță deosebită pentru România ca țară membră cu drepturi depline în *Consiliul European*.

Termeni-cheie

- afirmarea deschisă a valorilor
- cercetare extraordinară
- cercetare normală
- cogniție socială
- criză a cunoașterii
- cunoașterea comună (spontană, cotidiană, la nivelul bunului simț)
- cunoaștere științifică
- drepturile și libertățile fundamentale ale omului
- enculturație
- imaginație sociologică
- intuiție
- metafizică neotraditională
- metafizică probabilistă
- neutralitate axiologică
- paradigmă
- problemă puzzle
- revoluție științifică
- „ruptura” de cunoaștere comună
- simț comun
- socializare
- teorie
- valoare

Probleme recapitulative

1. Ce este imaginația sociologică?
2. Care este deosebirea între „necazurile personale” și „conflictele publice ale structurii sociale”?
3. Care sunt caracteristicile cunoașterii comune?
4. Pentru orientarea activităților lor oamenii apelează mai mult la ”simțul comun de mâna întâi” sau la „simțul comun de mâna a doua”?
5. Cum influențează enculturația cunoașterea comună?
6. Dar socializarea ?
7. Prin ce se justifică necesitatea „rupturii” de cunoașterea comună?
8. Cum influențează „perseverența credinței” cogniția socială?
9. Comparați modurile: autoritar, mistic, logico-rațional și științific de producere a adevărului.
10. Care sunt postulatele cunoașterii științifice?
11. Care sunt principiile „metafizicii probabiliste”?
12. De ce studiul lui Émile Durkheim despre sinucidere este considerat o „realizare științifică exemplară”?
13. Ce se înțelege prin paradigmă?
14. Analizați comparativ diferite paradigme din sociologie și psihosociologie.
15. Cum pot influența valorile sociale cercetarea relației dintre coeficientul de inteligență și rasă?
16. Identificați valorile sociale din *Declarația universală a drepturilor omului* care trebuie să ghideze cercetarea în domeniul științelor sociale și comportamentale.

Capitolul 2

Probleme metodologice în cercetările socioumane empirice

1. Metodologia cercetărilor socioumane empirice

- Precizări terminologice: metodă, tehnică, procedeu, instrument de investigare
- Conținutul conceptului de „metodologie”
- Principii metodologice în cercetările socioumane empirice

2. Analiza ipotezelor

- Precizări terminologice
- Definiția ipotezei
- Dimensiunile ipotezei
- Tipuri de ipoteze
- Modalități de elaborare a ipotezelor
- Structura logică a ipotezelor
- Validitatea ipotezelor
- Structura enunțurilor
- Explicația teoretică
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

1. Metodologia cercetărilor socioumane empirice

Precizări terminologice

Înainte de a prezenta conținutul și principiile metodologiei cercetărilor socioumane empirice se impun câteva precizări terminologice: ce se înțelege prin „metodă”, „tehnică”, „procedeu” și „instrument de investigare”?

Prin „metodă” (gr. *methodos*, cale, mijloc, mod de expunere), ca și în celelalte științe și în filosofie, se înțelege modul de cercetare, sistemul de reguli și principii de cunoaștere și de transformare a realității obiective. Metoda reprezintă – așa cum se precizează în *Dicționar de filozofie* (1978, 457) – „aspectul teoretic cel mai activ al științei, care jalonează calea dobândirii de cunoștințe noi”. Gândirea metodică asigură *adequatio intellectus ad intellecti* (coerența logică internă) și *adequatio intellectus ad rei* (concordanța imaginilor noastre mintale cu realitatea obiectivă).

În științele socioumane, termenul de „metodă” se utilizează în accepțiuni foarte variate, asociindu-se când un sens prea larg, când unul prea îngust. Se vorbește astfel de metoda statistică, istorico-comparativă, dialectică, experimentală, dar și de metoda cazului, convorbirii, celor mai mici pătrate etc. Nu este de mirare faptul că specialiștii au remarcat faptul că în științele sociale și comportamentale noțiunea de „metodă” este ambiguă (Grawitz, 1972, 18). Se utilizează când la singular (metoda comparativă, metoda stimulilor constanți etc.), când la plural (metode de culegere a datelor, de prelucrare a informațiilor).

Din rațiuni didactice vom utiliza în continuare termenul la plural, înțelegând că metodele din științele socioumane pot fi clasificate după multiple criterii. După criteriul *temporal*, facem distincție între *metodele transversale*, urmărind descoperirea relațiilor între laturile, aspectele, fenomenele și procesele

socioumane la un moment dat (observația, ancheta, testele psihologice și sociometrice etc.), și *metodele longitudinale*, studiind evoluția fenomenelor în timp (biografia, studiul de caz, studiile panel etc.). Un alt criteriu de clasificare a metodelor îl constituie *reactivitatea*, gradul de intervenție a cercetătorului asupra obiectului de studiu. În experiment, cercetătorul intervine provocând producerea fenomenelor, spre deosebire de observație, în care ideal ar fi ca cercetătorul să nu producă nici o modificare a comportamentelor sau situațiilor studiate. După reactivitatea lor, metodele pot fi clasificate astfel: *metode experimentale* (experimentul sociologic, psihologic), metode *cvasiexperimentale* (ancheta, sondajul de opinie, biografia socială provocată etc.) și *metode de observație* (studiul documentelor sociale, observația și altele). Metodele în științele sociale și comportamentale mai pot fi clasificate și după *numărul unităților sociale* luate în studiu. Există *metode statistice*, desemnând investigarea unui număr mare de unități sociale (anchetele socio-demografice, sondajele de opinie, analizele matematice-statistice), și *metode cazuistice*, semnificând studiul integral al câtorva unități sau fenomene socioumane (biografia, studiul de caz, monografia sociologică etc.). În fine, după *locul ocupat în procesul investigației* empirice, metodele pot fi: *de culegere a informațiilor* (înregistrarea statistică, studiul de teren, ancheta etc.), *de prelucrare a informațiilor* (metode cantitative, metode calitative), *de interpretare a datelor cercetării* (metode comparative, interpretative etc.) și termenul de „tehnică” (gr. *tekne*, procedeu, vicleșug), desemnând „ansamblul de prescripții metodologice (reguli, procedee) pentru o acțiune eficientă, atât în sfera producției materiale, cât și în sfera producției spirituale (tehnici de cunoaștere, de calcul, de creație), precum și în cadrul altor acțiuni umane (tehnici de luptă, sportive)” – a se vedea *Dicționar de filozofie* (1978, 692) –, utilizat în științele sociale și comportamentale, este ambiguu, nefăcându-se totdeauna distincțiile cuvenite între metode și tehnici sau între tehnici și procedee. Unele lucrări apar sub titlul *Metode și tehnici* încercându-se astfel depășirea dificultății de identificare a metodelor și, respectiv, a tehnicilor de cercetare. Ocolind discuțiile oțioase, vom spune că tehnicile de cercetare, subsumate metodelor se referă la demersul operațional al abordării fenomenelor de studiu. Astfel, dacă ancheta reprezintă o metodă, chestionarul apare ca tehnică, modul de aplicare – de exemplu, prin autoadministrare – ca un procedeu, iar lista propriu-zisă de întrebări (chestionarul tipărit) ca instrument de investigare.

Observăm că aceleași metode îi sunt subordonate mai multe tehnici (există anchete pe bază de chestionar, pe bază de interviu sau cu formulare statistice de înregistrare), fiecare tehnică putând fi aplicată în modalități variate. În afara autoadministrării, într-o anchetă, chestionarele pot fi aplicate cu ajutorul operatorilor, pot fi aplicate individual sau colectiv, expediate prin poștă sau tipărite în ziare și reviste – toate acestea reprezentând procedee de investigare.

Procedeul reprezintă, așadar, „maniera de acțiune”, de utilizare a *instrumentelor de investigare*, care nu sunt altceva decât uneltele materiale (foaie de observație, fișă de înregistrare, ghid de interviu, test creion-hârtie sau aparat etc.) de care se slujește cercetătorul pentru cunoașterea științifică a fenomenelor socioumane. Uneori se utilizează termenul de „procedură” ca echivalent al celui de „metodă”, iar în categoria instrumentelor de investigare sunt incluse și aparatele de înregistrare a comportamentelor (aparatul de fotografiat, de filmat etc.), de măsurare a senzațiilor (kinezimetru, olfactometru, algometru etc.), de declanșare a reacțiilor comportamentale (generator de sunete, conflictograf). Chiar dacă nu există un acord unanim în ceea ce privește utilizarea termenilor de „metodă”, „tehnică”, „procedeu”, „instrument de investigare”, se acceptă că între metode, tehnici și procedee – ca să nu mai vorbim de instrumentele de investigație, care reprezintă materializarea metodelor și tehnicilor – există legături de supraordonare și de subordonare, generate de gradul de abstractizare, de nivelul la care operează (abstract, concret), ca și de raportul în care se află cu nivelul teoretic. Metodele, tehnicile, procedeele și chiar instrumentele de investigare se subsumează perspectivei teoretico-metodologice, astfel că autonomia lor nu este decât relativă.

Cunoscând semnificația termenilor de „metodă”, „tehnică”, „procedeu”, „instrument de investigare”, putem preciza acum conținutul conceptului de „metodologie”, așa cum este utilizat cu referire la cercetările socioumane empirice. Conform etimologiei, metodologia (gr. *methodos* + *logos*) desemnează „știința metodelor”. În sens literal, metodologia este știința integrată a metodelor, metoda fiind demersul rațional al spiritului pentru descoperirea adevărului sau rezolvarea unei probleme” (Caude, 1964, 4).

Metodologia în științele sociale și comportamentale are două laturi: analiza critică a activității de cercetare și formularea unor propuneri pentru perfecționarea acestei activități. Paul Lazarsfeld (1959) considera că metodologia are șase teme principale: delimitarea obiectului de studiu în cercetările

empirice, analiza conceptelor, analiza metodelor și tehnicilor de cercetare, analiza raportului dintre metodele și tehnicile utilizate, și stematizarea datelor obținute în cercetarea empirică și formalizarea raționamentelor. Din multitudinea faptelor, fenomenelor și proceselor socioumane, în cercetările empirice se procedează, pornind de la teorie, la *abstragerea obiectului de studiu* din țesătura relațiilor în care se află. „Încă Platon compara cunoașterea cu disecția unui animal: după el, un bun dialectician găsește articulațiile, iar unul prost osul: însă orice cunoaștere rămîne un decupaj” (Pelletier și Gablot, 1973, 27). Acest decupaj, în investigațiile sociologice, se justifică prin aceea că nu toate elementele structurii și acțiunii sociale se situează pe același plan, că nu toate au o contribuție egală la explicarea fenomenelor. Același lucru se poate spune și despre investigațiile psihologice, antropologice ș.a.m.d. Cercetătorul trebuie să procedeze ca „un doctor perspicace care lasă la o parte zece fapte secundare și reține pentru studiu și diagnostic un simptom hotărîtor” – afirmă autorii anterior citați. De asemenea, reconstituirea în plan teoretic a realității sociale, integrarea fenomenului studiat, presupune o riguroasă analiză metodologică. Obiectivitatea cercetării empirice nu se dobîndește prin acumularea și juxtapunerea datelor obținute în investigația de teren. Adevărul: „Dacă totul este esențial, atunci nimic nu mai este esențial” ne obligă la analiza metodologică a modului de delimitare a obiectului de studiu.

Metodologia are în vedere și *clarificarea* înțelesului *conceptelor*, corectitudinea definirii lor, analiza limbajului utilizat. Probabil, aceasta constituie cea mai veche sarcină a metodologiei, dar și cea mai actuală. Să ne gândim la faptul că unii termeni pe care-i folosim în mod curent circulă cu accepțiuni foarte diferite. De exemplu, termenul de „ideologie” are peste 150 de accepțiuni, iar cel de „cultură” peste 250 de înțelesuri oarecum diferite (Moles, 1967/1974, 37). Pentru că analizei conceptelor îi este consacrat un loc aparte în cadrul manualului nostru, nu mai insistăm acum asupra acestui domeniu de interes metodologic. De asemenea, semnalăm doar – întrucît în altă parte se tratează problema evaluării cercetărilor empirice – că metodologia se preocupă de analiza metodelor și tehnicilor de cercetare, de respectarea regulilor de alcătuire a chestionarelor, de construcția scalelor, a eșantioanelor etc., cu scopul eliminării distorsiunilor și asigurării reprezentivității concluziilor. Analiza metodologică vizează punerea în relație a metodelor, tehnicilor, procedeelor și instrumentelor de investigație, adecvarea lor la obiectul de studiu. René Caude (1964, 5) aprecia că în metodologie prima problemă este de a vedea dacă toate metodele sunt la același nivel de abstractizare sau nu.

Alegerea metodelor de cercetare depinde nemijlocit de natura fenomenelor studiate, ca și de teoria de la care se revendică studiul. Alegerea depinde, însă, și de accesibilitatea metodelor și tehnicilor, de existența sau nu a instrumentelor de investigație adecvate, de resursele financiare, de intervalul de timp pe care îl avem la dispoziție pentru efectuarea studiului, de profunzimea dorită a concluziilor. Știut fiind că fiecărei metode și tehnici de investigare îi sunt proprii limite specifice, în cercetările empirice se impune aplicarea convergentă a cât mai multor modalități de investigare, care corelate să conducă la aflarea adevărului. Limitele proprii fiecărei metode și tehnici pot fi depășite prin utilizarea convergentă a cât mai multora dintre ele. Analiza metodologică verifică respectarea acestui principiu și, mai ales, încearcă să stabilească articularea optimă a metodelor, tehnicilor și instrumentelor de cercetare într-o strategie eficientă.

În fine, *verificarea modului de sistematizare și prelucrare a datelor* din cercetările de teren (alcătuirea seriilor de date, reunirea informațiilor cifrice în clase statistice, valabilitatea aplicării testelor și coeficienților statistici în funcție de nivelul de măsurare cu care s-a operat etc.), ca și încercarea de *formalizare* a enunțurilor (despre care vom vorbi în continuare) conturează câmpul de interes al studiilor metodologice.

Vizând cunoașterea în domenii particulare (sociologic, psihologic, antropologic etc.), metodologia cercetărilor empirice se subordonează metodologiei generale a științei în strînsă corelație cu metodologia preconizată de filosofie. Astfel, în metodologia sociologică întâlnim tot atâtea orientări câte poziții teoretice s-au afirmat în știința despre societate. A se vedea în acest sens lucrarea *Metodologia cercetării sociologice* de Lazăr Vlăsceanu (1982), în care sunt analizate principalele orientări metodologice din sociologia contemporană.

Fără a contesta importanța studiilor metodologice, unii sociologi manifestă scepticism față de finalitatea lor. Karl-Dieter Opp (1970, 13) sistematizează obiecțiile ce se aduc cel mai frecvent preocupărilor metodologice în cercetările socioumane empirice. Astfel, argumentul „celor o mie de pași” invocat de unii sociologi atrage atenția cercetătorilor că rostul lor este să cerceteze, nu să reflecteze asupra cercetării. Cine a făcut o mie de pași este capabil să îl facă și pe al o mie unu-lea. Așa să fie? Chiar în

legătură cu mersul – o activitate automatizată – pentru a păși frumos și eficient trebuie să conștientizezi fiecare pas. Dacă te împiedici, cu atât mai mult îți analizezi mersul. Fără analiza activităților nu se obține nici un progres. Acest lucru este cu atât mai mult adevărat pentru activitățile intelectuale, cum este cercetarea științifică. Nici argumentul că în științele naturii, unde s-au acumulat progrese notabile, oamenii de știință se ocupă mai puțin decât cei din domeniul științelor sociale și comportamentale de probleme metodologice nu rezistă analizei. Karl R. Popper, Thomas S. Kuhn sau Patrick Suppes sunt contraexemple strălucite: științele sociale datorează mult reflecției metodologice și epistemologice a unor filosofi cu o bună specializare în științele exacte. Al treilea argument împotriva preocupărilor metodologice pare, la prima vedere, imposibil de respins: dacă s-ar respecta toate cerințele metodologice, nu ar mai exista cercetări socioumane empirice. Într-adevăr, cercetările empirice se depărtează mai mult sau mai puțin de la prescripțiile metodologice, dar cunoașterea acestor abateri constituie garanția apropierii continue de standardele metodologice recunoscute de specialiștii din științele sociale și comportamentale.

Principii metodologice în cercetările socioumane empirice

Desfășurarea cu succes a cercetărilor empirice privind comportamentele individuale și colective, personalitatea și societatea presupune luarea în considerare a unor principii metodologice precum: unitatea dintre teoretic și empiric, unitatea dintre înțelegere și explicație, unitatea dintre cantitativ și calitativ, unitatea dintre judecățile constatative și cele evaluative.

Principiul unității dintre teoretic și empiric are valoare generală în metodologia științelor.

Modelul propus de Walter Wallace (1971) include atât teoria, cât și observațiile de teren, atât deducția, cât și inducția. Ciclul procesului cercetării evidențiază etapele principale, de care va trebui să se țină seama în planificarea investigațiilor preponderent cantitative.

Catherine Marshal și Gretchen B. Rossman (1989, 23) propun un model al cercetării calitative. Și în acest model unitatea teoretic-empiric este centrală, chiar dacă apar elemente noi. Cercetătorul nu mai pornește, ca în tradiția pozitivistă a cercetărilor cantitative, de la teorie, ci începe cu observarea fenomenelor care îi deșteaptă curiozitate, a fenomenelor interesante, anormale. De aici, cercetătorul dezvoltă o cercetare sistematică, de construire a unei teorii inovative. Procesul cunoașterii, ca o spirală fără sfârșit, include testarea ipotezelor, descrierea mai nuanțată și mai bogată a realității, analiza conceptelor și a indicatorilor, stabilește generalizabilitatea rezultatelor și necesitatea schimbării teoriilor formale.

Principiul unității dintre înțelegere (comprehensiune) și explicație pune în discuție relația dintre subiectul și obiectul cunoașterii în științele sociale și comportamentale.

Filosoful german Karl Jaspers (1883 – 1969), autorul celebrei lucrări *Filosofia existenței* (1938), dădea următorul exemplu pentru a sublinia importanța înțelegerii în științele sociale: când asistăm la pedepsirea unui copil de către părinții lui, ne explicăm imediat ce s-a întâmplat, pentru că noi înșine am trecut prin astfel de experiențe. Dar cunoașterea intuitivă a socialului nu este suficientă. Uneori intuiția ne conduce la rezultate eronate.

Într-o anchetă sociologică desfășurată în Franța (1961) în rândul populației de origine poloneză s-a constatat că între atașamentul față de tradițiile poloneze și integrarea în societatea franceză există o corelație directă. Prin comprehensiune am fi fost tentați să credem că atașamentul față de tradițiile din țara de origine reprezintă un semn al slabei integrări în societatea de adopțiune. Explicația este alta: succesul integrării imigranților depinde de sprijinul acordat de grupele primare (familie, prieteni, vecini etc). Atașamentul față de tradițiile societății de origine arată că persoanele respective aparțin grupelor primare, care sunt capabile să susțină efortul de integrare a individului în societatea de primire.

Chiar din cercetarea relatată deducem că a explica înseamnă “a atribui un fapt principiului său sau o teorie unei teorii mai generale” (Veyne, 1971/1999, 118). În cazul nostru faptul este *integrarea*, iar principiul *dependența individului față de grupul primar*. Raymond Boudon (1969) conchide că metoda comprehensivă, singură, nu este suficientă în cercetarea sociologică, dar ea își are aplicabilitate în științele socioumane, valabilitatea ei variind de la o cercetare la alta.

Principiul unității dintre cantitativ și calitativ impune utilizarea convergentă a metodelor statistice și cazuistice, folosirea unor metode care sunt deopotrivă cantitative și calitative (de exemplu, analiza conținutului). În cercetările empirice cazurile analizate sunt ordonate în serii mai mult sau mai puțin

extinse, sunt clasificate și tratate statistic. Pe de altă parte, seriile statistice sunt ilustrate prin cazuri dădătoare de seamă, relevante. În acest fel imaginea despre realitate se întregește. Despre acest principiu vom discuta mai pe larg în subcapitolul următor.

În fine, *principiul unității dintre judecățile constatative și cele evaluative* presupune angajarea morală a cercetătorului în sprijinul valorilor înalt umaniste și a idealurilor naționale, sociologia liberă de valori fiind – după opinia noastră – mai degrabă un deziderat decât o realitate (vezi subcapitolul *Cunoașterea științifică și valorile sociale*).

Cercetarea calitativă versus cercetarea cantitativă

La sfârșitul anilor '60, în spațiul anglo-saxon s-a impus expresia *qualitative research*, semnificând o formă de cercetare cu caracteristici specifice, o paradigmă sau un stil de cercetare în științele socioumane. În prezent, cercetarea calitativă, nu numai că a dobândit notorietate, făcând necesar un dicționar de metode calitative (Mucchielli, 1996), dar a început să fie contrapusă rigid cercetării cantitative, în loc de a privi cele două modalități de abordare a socioumanului în unitatea și complementaritatea lor. Dar ce se înțelege prin cercetare calitativă? și prin ce se deosebește aceasta de cercetarea cantitativă?

Definirea cercetării calitative. Ca orice paradigmă în curs de afirmare, și cercetarea calitativă, în confruntarea cu paradigma predominantă (cercetarea cantitativă), nu se prezintă deplin cristalizată, cu un sistem de concepte coerent și cu un număr însemnat de cercetări exemplare. De aici și dificultatea de a da un singur înțeles termenului de “cercetare calitativă”. Dată fiind această situație, vom începe prin a compara mai multe definiții propuse în lucrări de referință, pentru ca în cele din urmă să relevăm prin ce se diferențiază și prin ce completează noua paradigmă procesul unitar de cunoaștere a vieții sociale.

Norman K. Denzin și Yvonna S. Lincoln, în coordonarea cărora, în 1994, a apărut primul tratat din domeniu, considerau că: “Cercetarea calitativă este concentrarea mai multor metode, implicând o abordare interpretativă, naturalistă a subiectului studiat. Aceasta înseamnă o studiere a lucrurilor în mediul lor natural, încercând să se înțeleagă sau să se interpreteze fenomenele în termenii semnificațiilor pe care oamenii le investesc. Cercetarea calitativă implică folosirea și colectarea unei varietăți de materiale empirice – studii de caz, experiență personală și introspectivă, povestirea vieții, interviul, observația, texte istorice, materiale vizuale sau care acoperă interacțiunea șubiect – obiect „n.n.ț”, astfel încât să se descrie momente obișnuite și deosebite din viața indivizilor, precum și semnificațiile lor pentru șaseștia – n.n.ț” (Denzin și Lincoln, 1994, 2). În concepția autorilor anterior citați, *abordarea interpretativă și naturalistă*, pe de o parte, și *utilizarea unor surse de informare și narațiuni multiple*, pe de altă parte, constituie notele distinctive ale cercetării calitative. În ce constă însă *abordarea interpretativă*? Pentru a răspunde la această întrebare, va trebui să ne întoarcem în timp la Immanuel Kant (1724 – 1804) și la orientarea filosofică neokantiană, care s-a afirmat la jumătatea secolului al XIX-lea, mai întâi, în Germania și, apoi, în mai multe țări europene, culminând în primele decenii ale secolului al XX-lea cu proiectul *teoriei cunoașterii*, ca disciplină autonomă, și al antropologiei filosofice. Să ne amintim de “revoluția coperniciană” înfăptuită de Immanuel Kant în *Kritik der reinen Vernunft* (*Critica rațiunii pure*), apărută în două ediții (1781 și 1787): percepem realul nu așa cum este el, ci așa cum mintea noastră îl poate percepe, în forme *a priori* ale intelectului (noțiunile de spațiu, timp, cauzalitate, cantitate etc.). “Întrucât rațiunea își impune formele intuițiilor sensibile (și generează idei transcendente totodată), kantianismul se dovedește a fi o critică radicală a obiectivității cunoașterii” (Lallement, 1993/1997, 204). Filosofia, în concepția kantiană, are ca scop înțelegerea subiectului inteligent, nu a lucrului înșuși. Pornind de aici, neokantienii au considerat că misiunea științelor spiritului este de a înțelege sensul acțiunii umane, așa cum este el conceput în mod subiectiv. În acest spirit, Wilhelm Windelband (1848 – 1915), în lucrarea *Geschichte und Naturwissenschaft* (1894), introduce distincția între *științele nomotetice*, care au ca scop stabilirea legilor de desfășurare a fenomenelor (cum sunt științele naturii, de exemplu), și *științele idiografice*, care se ocupă de fenomenele individuale, de descrierea proprietăților lor (de exemplu, istoria). Unul dintre continuatorii gândirii lui Wilhelm Windelband, l-am numit pe Heinrich Rikert, căutând specificul științelor istorice, considera că sunt menite să redea individualul și legătura faptelor individuale cu valorile, în timp ce științele naturii operează cu concepte generale (*știința culturii și știința naturii*, 1899).

Filosoful german Wilhelm Dilthey (1833 – 1911) a cerut să se facă o distincție graduală între *științele naturii*, bazate pe explicarea fenomenelor prin legi, și *științele spiritului*, bazate pe înțelegerea, comprehensiunea și intuirea sensului fenomenelor studiate, prin identificarea subiectului cunoscător cu propria experiență spirituală (*Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1883). Dat fiind faptul că în științele spiritului, spre deosebire de științele naturii, avem de-a face cu ființe conștiente, care reacționează la stimulii din lumea înconjurătoare în funcție de reprezentările lor, de credințele și valorile lor, demersul specific al cunoașterii este comprehensiv, de reconstruire a sensului pe care indivizii îl atribuie comportamentelor lor. În acest sens, Wilhelm Dilthey spunea: “Explicăm lucrurile, dar pe oameni îi înțelegem”. În concepția sa, “procedeul comprehensiunii este cel prin care viața se clarifică pe sine în profunzimile sale; iar, pe de altă parte, ne putem înțelege pe noi înșine și pe alții numai în măsura în care transpunem viața noastră trăită în orice fel de expresie a unei vieți, proprii sau străine” (Dilthey, 1905/1999, 29). Științele spiritului (istoria, economia politică, științele statului și dreptului, știința religiei, studiul literaturii și poeziei, al artei decorative și muzicii, al concepțiilor filosofice despre lume și al sistemelor, psihologia) au în comun faptul că se raportează la genul uman și că toate “descriu și povestesc, judecă și formează concepte și teorii cu privire la acest fapt” (Dilthey, 1905/1999, 22).

Max Weber a preluat din gândirea neokantienilor distincția dintre explicație și înțelegere, precum și diferența graduală dintre științele spiritului și științele naturii, considerând metoda comprehensivă (*Verstehen*) și “raportarea la valori” ca fiind demersul specific al cunoașterii sociologice (*Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1922). “Fiecare știință care se ocupă cu relațiile spirituale sau sociale este o știință a comportamentului uman (acest concept cuprinde la fel de bine orice act reflexiv de gândire și orice habitus psihic). O asemenea știință caută să <înțeleagă> comportamentul, și, prin această mijlocire, să <interpreteze explicativ> dezvoltarea sa.” (Weber, 1917/2001, 173). Explicația comprehensivă – după Max Weber (1917/2001, 173) – constă, pe de o parte, în “deprinderea de a gândi într-un anumit mod și nu în altul” și, pe de altă parte, “în capacitatea de a înțelege prin empatie o idee care se arată a fi străină propriilor noastre deprinderi și care, raportată la acestea, pare normativ falsă”.

Sociologia comprehensivă (verstehende Soziologie) a lui Max Weber va fi baza dezvoltărilor ulterioare: interacționismul simbolic, sociologia fenomenologică, etnometodologia. În toate aceste curente de gândire se pune accentul pe caracterul “subiectiv ireductibil al faptelor sociale, ceea ce implică necesitatea concentrării analizelor asupra semnificațiilor investite și vehiculate de actorii sociali în interacțiunile și situațiile lor sociale” (Vlăsceanu, 1993, 355).

După clarificarea specificului abordării interpretative, pentru a înțelege mai bine definiția dată de Norman K. Denzin și Yvonna S. Lincoln cercetării calitative, să vedem în ce constă *abordarea naturalistă* a fenomenelor și proceselor sociale. Ne asociem în acest demers sintezei realizate de Petru Iluț, potrivit căreia atributul de *naturalistic* (sau *naturalist*, conform terminologiei adoptate de noi) înseamnă mai multe lucruri distincte: “studierea oamenilor în așezăminte și condiții sociale cotidiene, obișnuite (naturale) și cu metode nonexperimentale; un comportament general al cercetătorului marcat de naturalețe, de firesc în relațiile cu subiecții și comunitățile vizate (neafișarea superiorității, minimizarea efectelor de *străin* etc.); asumția că cercetătorul trebuie să ia în considerare atitudinea naturală a oamenilor obișnuiți față de lume” (Iluț, 1997, 51). Putem spune împreună cu Michael Quin Patton (1980, 41) că designul cercetării calitative este naturalistic prin aceea că cercetătorul nu manipulează variabilele, căutând să înțeleagă “fenomenele apărute în mod natural, în situații naturale”, nu în situații experimentale. Abordarea naturalistă este opusă cercetării experimentale, în care cercetătorul controlează variabilele experimentale într-o situație adesea artificială. În plus, abordarea naturalistă impune cercetătorului o atitudine de “respect” sau o “apreciere pozitivă” a lumii sociale, contrastând cu orientarea pozitivă a cercetărilor sociale, care face din neutralitatea observațiilor un criteriu de bază al cunoașterii obiective (Hammersley și Atkinson, 1983, 3).

Și alți autori au propus definiții ale cercetării calitative care întregesc viziunea despre această paradigmă. Astfel, John W. Creswell (1998, 15) consideră că: “Cercetarea calitativă este un demers de înțelegere bazat pe tradiții metodologice distincte, care explorează o problemă socială sau umană. Cercetătorul construiește o imagine holistă și complexă, analizează cuvinte, descrie detaliat punctele de vedere ale subiecților și își conduce studiul său în mediul natural”. Autorul relevă în definiția propusă finalitatea cercetărilor calitative: construirea unei imagini *holiste* (gr. *holos* întreg), complexe, pornind de la o multitudine de *narațiuni* despre dimensiunile problemelor studiate. În legătură cu această definiție, nu ni se pare de prisos precizarea că holismul, ca modalitate de interpretare, presupune luarea în considerare

a fiecărui fenomen ca *totalitate*, părțile componente pierzându-și individualitatea, integrându-se într-un *sistem*. Pe de altă parte, trebuie precizat că, în perspectiva cercetării calitative, se face distincție între *descriere*, care implică o gândire categorială și clasificatorie, o scriere după un model teoretic prestabilit, și *narațiune*, care presupune “dinamism, timp, mișcare, dezvoltare a unei intrigi în care evoluează personajele” (Laplatine, 1996/2000, 63). Narațiunea este mai apropiată de acțiune, nu de contemplare, de imaginația vie, nu de activitatea didactică și de cercetare științifică a savanților austeri – precizează François Laplatine (1996/2000, 64).

Fără îndoială, ar merita să aducem în discuție și alte definiții ale cercetării calitative datorate altor specialiști; dar ele se particularizează prin accente, nu prin note definitorii. Menționăm totuși definiția propusă de Pierre Paillé. Conform acestuia, expresia *cercetare calitativă* designează acele cercetări empirice din științele sociale și umane care corespund unui număr de cinci caracteristici: 1) cercetarea este realizată în mare parte într-o viziune comprehensivă; 2) abordează obiectul de studiu într-o manieră deschisă și larg cuprinzătoare; 3) include date culese cu ajutorul metodelor calitative, adică prin intermediul metodelor care nu implică nici o cuantificare; 4) analizează datele calitativ sau altfel spus cuvintele sunt analizate direct prin utilizarea altor cuvinte, fără a trece printr-o operație de numărare; 5) conduce în final la o povestire sau la o teorie, nu la o demonstrație (cf. Paillé, 1996, 196).

Cercetarea cantitativă/cercetarea calitativă: diferențe. Când se discută despre specificul cercetării calitative, de cele mai multe ori, se procedează la compaerarea ei cu cercetarea cantitativă. La fel vom proceda și noi. Cercetarea cantitativă a vieții sociale este subsumată *pozitivismului* și preia modelul cunoașterii din științele naturii. Părintele pozitivismului, Auguste Comte, în *Cours de philosophie positive* (1830-1842) pleda pentru cunoașterea pozitivă (exactă) a faptelor sociale, apelându-se la metodele consacrate în științele naturii. Filosofia pozitivistă, scria Auguste Comte în lucrarea mai sus citată, se caracterizează “prin subordonarea necesară și permanentă a imaginației față de observație, care constituie spiritul științific propriu-zis, în opoziție cu spiritul teologic sau metafizic. O astfel de filosofie oferă, fără îndoială, imaginației umane cel mai larg și cel mai fertil câmp de afirmare” (apud Giacobbi și Roux, 1990, 231). În *Discours sur l'esprit positif* (1844) creatorul neologismului “sociologie” susținea că “adevăratul spirit pozitiv constă, în primul rând, în a vedea pentru a prevedea, în a studia ceea ce este, de unde să se deducă ceea ce va fi, conform dogmei generale a invariabilității legilor naturale” (apud Lallement, 1993/1997, 56). *Savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir* (a ști pentru a prevedea și a prevedea pentru a putea) – iată esența filosofiei pozitviste. Din punctul de vedere al cunoașterii, pozitivismul promovează *monismul metodologic*, unitatea metodelor în cercetarea tuturor fenomenelor, face din *măsurare* un ideal al științelor și urmărește *explicarea prin cauze*, cazurile individuale fiind ipotetic subsumate *legilor generale* (von Wright, 1971/1993, 10). Termenul de “pozitivism” este asociat viziunii despre sociologie ca “proiect științific progresiv, cumulativ și explicativ” (O’Brine, 1993, 7).

După Howard S. Becker (1993) cercetarea calitativă diferă de cea cantitativă prin cinci caracteristici:

- *Raportarea la pozitivism.* Atât perspectiva calitativă, cât și cea cantitativă s-au format în cadrul tradiției pozitviste și neopozitviste. Așa cum se știe, în orientarea pozitivistă cunoașterea sociologică se realizează ca și cunoașterea naturii, în mod obiectiv. Postpozitiviștii sunt de părere că realitatea socială nu poate fi decât aproximată, nicidecum deplin cunoscută. Utilizându-se metode multiple, ne apropiem cât mai mult posibil de cunoașterea integrală a acestei realități. Cercetarea calitativă, apărută în cadrul tradiției pozitviste, tinde să modifice canoanele științei pozitive, chiar dacă utilizează metode și date cantitative.
- *Acceptarea punctelor de vedere (sensibilities) postmoderne.* Cercetătorii calitativiști sunt atașați poststructuralismului și postmodernismului. Ei resping criteriile științificității pozitviste și caută criterii alternative pentru evaluarea activității lor de cercetare (verosimilaritatea, emoționalitatea, responsabilitatea personală, credibilitatea, praxisul politic, textele “mai multor voci” și dialogurile cu subiecții). Unii cercetători, mai toleranți, acceptă că metodele pozitviste conduc și ele la cunoașterea societății, dar că aceste metode nu sunt singurele posibile și nici mai bune sau mai rele decât altele. În replică, cercetătorii cantitativiști pretind că metodele lor sunt singurele metode științifice și consideră postmodernismul ca un atac împotriva rațiunii și adevărului.
- *Surprinderea punctului de vedere al individului.* Ambele orientări vizează punctul de vedere al individului. Totuși, prin intermediul interviurilor adâncite și al observațiilor participative, cercetările calitative se apropie mai mult de perspectiva actorului social. Cercetătorii atașați

principiilor pozitivistă acuză cercetările calitative de subiectivism, impresionism și de nereliabilitate.

- *Investigarea constrângerilor vieții cotidiene.* Cercetarea calitativă urmărește în mai mare măsură decât cea cantitativă cunoașterea acestor constrângeri, făcând apel la viziunea *emică*, idiografică și la studiul de caz. Cercetarea cantitativă studiază adesea viața socială indirect, nomotetic sau *etic*, bazându-și concluziile pe calcule statistice și probabilistice, pe un număr mare de cazuri și pe eșantionare.
- *Asigurarea descrierilor ample* constituie, după Howard S. Becker (1993), cel de-al cincelea criteriu de demarcație a cercetărilor calitative față de cele cantitative. Într-adevăr, cercetările calitative se disting prin bogăția descrierilor, utilizând texte etnografice, narațiuni istorice, mărturisiri, fotografii, istorii ale vieții, ficțiuni materiale biografice și autobiografice etc. Spre deosebire de acestea, în cercetările orientate cantitativ abundă modelele matematice, tabelele statistice, graficele, rapoartele de cercetare fiind scrise, de cele mai multe ori, într-un stil impersonal.

“Cercetarea calitativă este un demers de înțelegere bazat pe tradiții metodologice distincte, care explorează o problemă socială sau umană. Cercetătorul construiește o imagine holistă și complexă, analizează cuvinte, descrie detaliat punctele de vedere ale subiecților și își conduce studiul sau în mediul natural” (Creswell, 1998, 15). (Tabelul 2.1).

Tabelul 2.1. Caracteristicile cercetării calitative (*după* Creswell, 1998, 16)

Caracteristici	Bogdan și Bilken (1992)	Eisner (1991)	Merriam (1998)
Mediul natural (centrarea pe “teren”) ca sursă de date	Da	Da	Da
Cercetătorul este un instrument cheie pentru colectarea datelor	Da	Da	-
Datele colectate sînt cuvinte sau imagini vizuale	Da	-	Da
Rezultatul cercetării este un proces mai degrabă decît un produs	Da	-	Da
Analiza datelor este inductivă, cu un interes mai pronunțat pentru fenomenele particulare	Da	Da	Da
Focalizarea pe perspectiva participanților și pe modul cum aceștia văd problema	Da	Da	Da
Folosirea limbajului expresiv și metaforic	-	Da	-
Persuasiune prin raționament	-	Da	-

Am prezentat criteriile propuse de Howard S. Becker pentru diferențierea cercetărilor calitative de cele cantitative urmînd îndeaproape textul din *Handbook of qualitative research* de Norman K. Denzin și Yvonna Lincoln (1994, 4-6), considerîndu-l fundamental. În literatura de specialitate există însă numeroase analize comparative ale celor două paradigme, ajungîndue la construirea unor tabele cu valoare mnemotehnică. Astfel, W. Lawrence Neuman (1991/1997, 14), sintetizînd analizele comparative realizate de John W. Creswell (1994), Norman K. Denzin și Yvonna Lincoln (1994), Egon Guba și Yvonna Lincoln (1994), găsește opt criterii de diferențiere a stilului cantitativ față de stilul de cercetare calitativ (Tabelul 2.2).

Tabelul 2.2. Stilul cantitativ *versus* stilul calitativ (după Neuman, 1991/1997, 14)

Stilul cantitativ	Stilul calitativ
Măsurarea obiectivă a faptelor	Construirea realității sociale, semnificație culturală
Centrarea pe variabile	Centrarea pe procesele interactive, cazuri
Reliabilitatea este hotărâtoare	Autenticitatea este hotărâtoare
Liber de valori	Valorile sunt prezente și explicite
Independență de context	Constrângeri situaționale
Multe cazuri, subiecți	Puține cazuri, subiecți
Analize statistice	Analize tematice
Cercetătorul este detașat	Cercetătorul este implicat

La rândul său, Petru Iluț (1997, 63) ia în considerare douăsprezece diferențe majore între abordarea cantitativă și cea calitativă.

Tradițiile cercetării calitative. John W. Creswell (1998, 47-73) ia în discuție cinci tradiții ale cercetării calitative: biografia, studiile fenomenologice, teoria întemeiată, etnografia și studiul cazului. Logica expunerii ne obligă să prezentăm în acest capitol doar aspectele metodologice ale studiilor realizate în perspectiva teoriei întemeiate și a etnografiei; despre biografie și studiul cazului discutând în alte capitole ale lucrării.

Teoria întemeiată (grounded theory), în cadrul abordării calitative, este o *metodologie generală*. Teoria rezultă chiar în timpul desfășurării cercetării, ca urmare a analizei sistematice a datelor, în special, a analizelor comparative. Termenul ca atare a fost creat de Barney Glaser și Anselm Strauss (1967), iar bazele tehnicilor și procedurilor pentru dezvoltarea teoriei întemeiate au fost expuse cuprinzător de Anselm Strauss și Juliet Corbin (1990). *Grounded theory* sau teoria întemeiată (conform echivalenței propusă de Petru Iluț) “este derivată din date, sistematic adunate și analizate în procesul cercetării și... Colectarea datelor, analizele și eventuala teorie sunt în strânsă relație și... Teoria este emergentă din date” (Strauss și Corbin, 1990/1998, 12). Autorii anterior citați apreciază că ceea ce denumesc teorie întemeiată s-a dezvoltat prin contribuțiile multor cercetători de orientări filosofice diferite (R. E. Park, W. I. Thomas, J. Dewey, G. H. Mead, E. C. Hughes, H. Blumer), dar care au în comun faptul că susțin: a) necesitatea cercetărilor de teren pentru a cunoaște ce se întâmplă în mod real; b) relevanța teoriei întemeiate pe date, ca disciplină științifică și ca bază pentru acțiunea socială; c) complexitatea și variabilitatea fenomenelor și acțiunii umane; d) credința că persoanele sunt actori care au un rol activ în găsirea răspunsurilor la situațiile problematice; e) realizarea actelor persoanelor au o bază rațională; f) înțelegerea acestor raționalități este definită și redefinită prin interacțiuni; g) sensibilitatea față de natura evenimentelor evolutive și explicabile; h) conștiința relațiilor dintre condiții (structuri), acțiuni (proces) și consecințe (Strauss și Corbin, 1990/1998, 9-10).

Așa cum arăta Michael Quin Patton (1990, 434–435), cercetările realizate în cadrul teoriei întemeiate presupun o gândire critică și creativă, deopotrivă știință și artă a analizelor. Pentru promovarea gândirii creative în cercetările calitative, Michael Quin Patton este de părere că cercetătorul trebuie: a) să fie deschis unor posibilități multiple; b) să genereze o listă de opțiuni; c) să exploreze diferite posibilități înainte de a alege una dintre ele; d) să utilizeze diferite căi de expresie, precum arta, muzica și metaforele; e) să facă apel la forma nonliniară de gândire, să revină și să înconjoare subiectul cercetării pentru a obține o perspectivă nouă; f) să se distanțeze de modul de gândire și acțiune obișnuite; h) să aibă încredere în procese, nu în obstacole; i) să nu utilizeze euristici (scurt-circuitări ale gândirii), ci mai degrabă să depună energie și effort în activitatea sa de cercetare. Creativitatea cercetătorului poate se manifeste în diferite. În denumirea corectă a categoriilor, în urmărirea unor probleme stimulative, în comparațiile pe care le face și în extragerea din masa de date neorganizată a unor scheme inovative, integrate și realiste. Cercetătorul care se ghidează după principiile teoriei întemeiate trebuie să dea dovadă de abilități multiple: 1) să analizeze, revenind mereu, situațiile; 2) să recunoască tendința prin *bias*-uri; 3) să gândească abstract; 4) să fie flexibil și deschis la criticile ce îl pot ajuta; 5) să fie sensibil la

cuvintele și la acțiunile responsenților; 6) să fie absorbit și devotat cercetărilor sale (Strauss și Corbin, 1990/1998, 7).

Dintre multiplele cerințe formulate față de cercetarea calitativă, implicit față de modelul teoriei întemeiate, flexibilitatea și gândirea nonliniară apar – după opinia noastră – cu deosebire importante. Cercetarea calitativă, în ansamblul ei, a apărut ca o revoltă “împotriva utilizării standardizate, mecanice, inflexibile a diverselor metode, procedee și instrumente” (Iluț, 1997, 8). A fi *flexibil* în abordarea fenomenelor sociale înseamnă a proceda ca un *bricoler* (fr. *bricoleur*, “persoană care se ocupă cu lucrări de întreținere și reparații, care practică mai multe meserii”). Dacă, în sens comun, un bricoler – “meșter la toate” – este un diletant, o persoană “care se descurcă”, în metodologia cercetărilor calitative termenul de “bricoler” desemnează un profesionist foarte bine format, capabil să efectueze activități de cercetare diverse, trecând de la interviu la observație, la interpretarea documentelor personale și istorice, la autorefecție intensivă și introspecție” (Strauss și Corbin, 1990/1998, 2). Cercetătorul-bricoler nu pornește în studiul vieții sociale cu o teorie preformulată și cu metode prestabilite. În funcție de problemele ce apar, de context și de ceea ce este disponibil, el adaugă sau renunță la unele metode, tehnici sau instrumente de investigare, bricolajul fiind “o construcție emergentă” (Weinstein și Weinstein, 1991, 161), ce rezultă ca într-un *puzzle* (joc de asamblare) din datele obținute cu ajutorul unui număr mare de metode și tehnici. Un astfel de cercetător acceptă că investigația sociologică reprezintă un proces interactiv în care biografia sa, apartenența la genul biologic (masculin/femenin), la o anumită clasă socială, rasa, etnie, naționalitate sau confesiune religioasă își fac resimțite prezența. El este conștient că știința înseamnă putere și că prin cercetarea sa oferă o descriere a lumii, printre multe altele, cu implicații politice. Pentru cercetătorul-bricoler știința nu poate fi liberă de valori. Flexibilitatea în cercetările calitative rezultă și din faptul că cercetătorul nu privilegiază și nu refuză *ab initio* nici un set de metode sau de date. El utilizează – așa cum remarcă C. Nelson, P. A. Treicher și L. Grossberg (1992, 2) – abordări, metode și tehnici ale etnometodologiei, hermeneuticii, feminismului, psihanalizei, studiilor culturale, ancheta sociologică, observația participativă și altele (*apud* Strauss și Corbin, 1990/1998, 3). Rezultă, așadar, că cercetătorul-bricoler acoperă un câmp interdisciplinar, transdisciplinar și, uneori, contradisciplinar și că acceptă nu una, ci, după caz, mai multe paradigme convergente sau chiar concurente. Din această cauză, cercetarea calitativă înseamnă concomitent mai multe lucruri, fapt ce o face dificil de definit chiar pentru metodologii care au consacrat-o. *Gândirea nonliniară* în abordarea calitativă a vieții sociale este și ea definitorie pentru teoria întemeiată. Cercetarea cantitativă este văzută de calitativiști ca un proces liniar, în care cercetătorul, înainte de a începe cercetarea de teren, își construiește un model al fenomenului ce urmează a fi investigat, formulează un set de ipoteze și operaționalizează atâtea conceptele. În felul acesta – apreciază Uwe Flick (1988, 41) – “Teoriile și metodele au prioritate față de obiectul cercetării. În contrast cu aceasta, teoria întemeiată dă preferință datelor și terenului de studiu”. Uwe Flick oferă și o reprezentare grafică sugestivă a modelelor liniar și circular de cercetare sociologică, primul specific cercetării cantitative, cel de-a doilea propriu teoriei întemeiate.

Așa cum s-a arătat, teoria întemeiată are multe similarități cu celelalte modalități de cercetare calitativă. Sursa datelor este aceeași: interviuri și observații de teren, ca și documente de tot felul (însemnări zilnice, scrisori, autobiografii, povestiri istorice, ziare și alte materiale din mass-media). Ca și în alte cercetări calitative, teoria întemeiată utilizează și date cantitative sau combină datele cantitative cu cele calitative. Ea implică o activitate interpretativă și responsabilitate în legătură cu aceasta. Față de alte modalități ale cercetării calitative, teoria întemeiată se diferențiază prin accentul pus pe dezvoltarea teoriei, ca scop (Strauss și Corbin, 1990/1994, 274). Generarea teoriei și efectuarea cercetării sunt considerate două laturi ale aceluiași proces, nu două momente separate ale procesului de cercetare. Prin densitate conceptuală (conceptual density) și prin relațiile dintre concepte se poate ajunge la teoretizări cu diferite niveluri de generalitate. Barney Glaser și Anselm Strauss (1968, 31-31) opinază că, față de prezentarea propozițională de tipul “dacă..., atunci...”, desitatea conceptuală este preferabilă. Cercetarea de tip teorie întemeiată urmărește descoperirea modelelor de acțiune (patterns of action) ale diferitelor unități sociale. Ea se concentrează pe procese, ca schimbări în modelele de acțiune.

Studiile etnografice se înscriu și ele în tradiția cercetărilor calitative.. Etnografia (gr. *ethnos*, popor + *graphein*, a descrie), ca știință a vieții și civilizației unei comunități etnice, apare în secolele al XVIII – XIX-lea, sub influența filosofiei germane a timpului, dar preocupările de cunoaștere a caracterului popoarelor se regăsesc încă în antichitatea gracă (Chelcea, 1943). În formă modernă, etnografia s-a

ocupat inițial cu studiul descriptiv al popoarelor zise “primitive” sau “aliterate”, căutând să pună în evidență caracteristicile lor, diferite față de popoarele așa-zis “evolute” sau “dezvoltate”. La sfârșitul secolului al XIX-lea, etnografiile au început să studieze propria lor societate. Paul Atkinson și Martyn Hammersley (1994, 248) apreciază că faptul cel mai distinctiv pentru etnografie îl constituie recunoașterea necesității de a studia propria societate vestică, nu numai popoarele din trecut și pe cele nonvestice. Doar astfel poate fi înțeleasă cultura în întregul ei. Dincolo de controversele privind statutul etnografiei (știință sau nu, etapă în devenirea etnografie-etnologie-antropologie), se acceptă că în prezent “etnografia se referă în mod obișnuit la formele cercetării sociale, care au următoarele caracteristici:

- un puternic accent pe explorarea naturii fenomenelor sociale particulare, decât să se centreze pe testarea ipotezelor despre ele;
- tendința de a utiliza, în primul rând, date “nestructurate”, adică date care nu au fost codificate într-un set închis de categorii analitice în etapa colectării lor;
- investigarea în detaliu a unui număr mic de cazuri, chiar a unui singur caz;
- analiză datelor care implică interpretarea explicită a semnificațiilor și funcțiilor acțiunilor umane, rezultatul luând forma descrierilor și explicațiilor verbale, cu analize statistice și cuantificări care joacă cel mult un rol subordonat” (Atkinson și Hammersley, 1994, 248).

Descrierea și prezența cercetătorului pe teren reprezintă specificul studiilor etnografice. Ce înseamnă “a descrie” și ce semnifică noțiunea de “teren” în etnografie sunt probleme ce merită discutate. Ne vom folosi, în principal, de lucrarea Descrierea etnografică a lui François Laplatine (1996/2000). Descrierea etnografică înseamnă “scrierea culturilor”, “a scrie ceea ce vedem”, “transformarea privirii în limbaj”. Această “scriere a vizibilului nu pune în joc numai atenția cercetătorului ș...ș, ci și o grijă pentru limbaj, întrucât trebuie să facem astfel încât alții să vadă, ajutându-ne de cuvinte care nu pot fi interschimbabile, al ales atunci când ne fixăm drept obiectiv să prezentăm c se poate de minuțios specificul situațiilor, de fiecare dată inedite, cu care suntem confrunțați” (Laplatine, 1996/2000, 36). De reținut este și faptul că “descrierea etnografică nu este niciodată un simplu exercițiu de transcriere sau de “decodare”, ci o activitate de construcție și traducere. În cursul căreia cercetătorul mai mult produce decât reproduce” (*idem*, 68). Noțiunea de “teren”, care are în etnografie, ca și în sociologie “un aer solemn” și constituie un adevărat “rit de trecere” întru devenirea cercetătorului, nu semnifică numai “a fi acolo” unde își duc existența colectivitățile umane descrise, ci, înainte de orice, “o interacțiune între cercetător și aceia pe care el îi studiază. Tocmai această întâlnire merită să fie numită *teren*” (*idem*, 69). Pentru studiile etnografice terenul este piatra de încercare pentru oricare cercetător, întocmai cum este experimentul pentru studiile cantitative. “Nu există nici o altă regulă în legătura cu prezența cercetătorului pe teren decât aceea a respectului față de cei care îl găzduiesc, nu întotdeauna din toată inima: dacă onoarea antropologiei rezidă în refuzul ei de a formula orice fel de judecăți de valoare asupra societăților sau culturilor, acest articol major al deontologiei sale este pus în aplicare în primul rând pe teren” (Izard, 1991/1999, 431).

Reflexibilitatea constituie un concept-cheie în cercetarea calitativă, în general, și în studiile etnografice, în special. George E. Marcus (1994, 568), referindu-se la reflexibilitatea în etnografie, consideră că ea deschide noi posibilități: “despărțirea de ideologia obiectivității, distanțarea și transparența realității conceptelor; necesitatea de a explora dimensiunile etice, politice și epistemologice ale cercetărilor etnografice, ca o parte integrală a producerii cunoștințelor despre alții „. Există, conform autorului anterior citat, patru stiluri de reflexibilitate:

- *reflexibilitatea subiectivistă*, care respinge principiul obiectivității și acordă cercetătorului, cu capacitățile lui autoreflexive și intuitiv-empatice, cu experiențele lui, un rol primordial în cunoaștere;
- *reflexibilitatea ca suport al obiectivității*, prin reflecția asupra condiției cercetătorului și a metodelor și tehnicilor utilizate. O astfel de reflexibilitate este necesară pentru a arăta “obiectivitatea distanței și condițiile sociale care o fac posibilă, cum ar fi externalitatea observatorului, obiectivitatea tehnicilor utilizate etc.” (Bourdieu, 1990, 14, *apud* Marcus, 1994, 269).
- *reflexibilitatea intertextuală* ce vizează re-prezentarea reprezentărilor existente în momentul cercetărilor etnografice de descoperire și de descriere a unor populații ce nu mai fuseseră studiate anterior;

- *reflexivitatea ca poziționare epistemologică și ca practică în cercetările etnografice feministe*, care presupune luare în considerare a experienței subiective a cercetătorului, un anume esențialism retoric și apelul la logica binară (masculin/femenin, cultură/natură).

Adăugăm că în studiile etnografice se face distincție între *reflexibilitatea esențială*, inerentă oricărui discurs ca parte a funcțiilor limbii, și *reflexivitatea derivată*, adică atitudinea față de reflexibilitate, exprimând semnificația ce o acordăm reflexibilității ca strategie pentru atingerea anumitor interese teoretice și intelectuale. George E. Marcus (1994, 568) consideră că aceasta reprezintă dimensiunea *ideologică* a reflexibilității.

În concluzie, vom spune împreună cu David Silverman (1997/1998, 8-9), că studiile etnografice încearcă să satisfacă simultan trei condiții: abordarea empirică, deschiderea față de elementele ce nu au putut fi codificate în etapa cercetării de teren și concentrarea pe fondarea fenomenelor observate în cercetările de teren. Centrarea etnografiei pe analiza și descrierea amănunțită a fenomenelor particulare nu exclude generalizabilitatea. Ca metodă, etnografia nu constituie o paradigmă alternativă față de experiment, anchetă sau studiul documentelor, ci pur și simplu – așa cum apreciau Maryn Hammerley și Paul Atkinson (1983, 23) – o metodă între celelalte, cu avantajele și dezavantajele ei.

Generalizabilitatea în cercetările calitative. Scopul științelor socioumane îl constituie generalizarea rezultatelor obținute prin investigarea unor populații la alte populații diferite plasate în timp și spațiu. Unii cercetători, adepți ai paradigmei calitativiste – de exemplu, Norman K. Denzin (1983) sau E. J. Cronbach (1982) – refuză generalizarea ca scop, considerând că menirea științelor socioumane ar fi doar descrierea cu detalii fine a unor anumite grupuri umane și explicarea modelelor de acțiune și interacțiune a oamenilor, nu descoperirea legilor generale ale comportamentelor umane în condiții sociale. Chiar dacă nu toți cercetătorii calitativiști resping fără drept de apel generalizarea ca scop al științei lor, faptul că în mod tradițional cercetarea calitativă se centrează – așa cum s-a arătat – pe studiul unui număr mic de unități sociale, chiar pe studiul unui singur caz, este de natură să ridice problema *validității externe* a rezultatelor, adică tocmai problema generalizabilității.

În ultimii douăzeci de ani a crescut însă interesul pentru problema generalizabilității în cercetările calitative. Dovadă în acest sens sunt lucrările lui E. G. Guba și Yvonna S. Lincoln (1982), G. W. Nobit și R. D. Hare (1988), M. Q. Patton (1990) ș.a. Janet Ward Schofield (1993, 200-225) face un bilanț al eforturilor de depășire a acestei principale slăbiciuni a abordărilor calitative, lipsa preocupărilor sistematice pentru generalizabilitate, și propune *reconceptualizarea generalizabilității*, dat fiind faptul că validitatea externă nu ajută prea mult la lămurirea problemei. Într-adevăr, în abordările calitative cercetătorii nu investighează eșantioane astfel construite încât să asigure din punct de vedere statistic generalizarea concluziilor. În locul eșantioanelor probabiliste cu un grad de reprezentativitate predeterminat, în cercetările calitative se face apel la *eșantioane teoretice*, adică la o selecție a subiecților nu pe baza hazardului, ci după gradul lor de reprezentativitate pentru consolidarea sugestiilor teoretice apărute în cursul desfășurării cercetărilor. Ca o consecință logică, selecția subiecților în eșantionarea teoretică se face pe parcursul investigației, nu la începutul acesteia, ca în cercetările cantitative. Tot în vederea depășirii dificultăților generalizabilității, în unele cercetări calitative se apelează la procedeul *inducției analitice* “care înseamnă o examinare exhaustivă de cazuri în vederea desprinderii unor trăsături sau legități generale ale fenomenului studiat” (Ilut, 1997, 55).

Toate aceste procedee vizează trecerea de la descrierea amănunțită a fenomenelor și unităților sociale la desprinderea unor constante ale manifestării lor în contexte socio-temporale asemănătoare. Se recurge astfel, chiar în timpul derulării investigației, la ordonarea logică a materialului generat de cercetarea empirică, la *codificarea* lui (codificarea deschisă, codificarea axială, codificarea selectivă) și la construirea de *tipologii* (vezi măsurarea nominală). Egon G. Guba și Yvonna S. Lincoln (1982, 238) propun înlocuirea conceptului de “generalizabilitate” cu cel de “potrivire” (*fittingness*), pentru că, susțin autorii, “este virtual imposibil să imaginezi vreun comportament uman care să nu fie puternic mediat de context” și pentru că *ipotezele de lucru*, care încapsulează corpul cunoștințelor etnografice, “pot fi transferabile de la o situație la alta, în funcție de gradul de similitudine temporală și contextuală” (apud Schofield, 1993, 206). J. P. Goetz și M. D. LeCompte (1984) folosesc criteriile *comparabilității* (gradul de finețe a descrierilor și de exactitate a definirii unităților de analiză, a conceptelor generate, a caracteristicilor populației și situațiilor pentru a permite altor cercetători să utilizeze rezultatele studiului ca bază de comparație) și *translatabilității* (claritatea descrierii poziției teoretice și a tehnicilor de cercetare)

pentru a decide în legătură cu generalizabilitatea. În fine, R. E. Stake (1978) ia în discuție *generalizarea naturalistică* în condițiile similarității situațiilor. În ceea ce ne privește, considerăm că și în studiile calitative problema generalizabilității nu ar trebui ocolită sau abordată doar tangențial. Distincția dintre *științele ideografice* și cele *nomotetice* operează mai degrabă în planul sistematizării cunoștințelor, decât în planul producerii lor. Într-o formă sau alta (potrivire, comparabilitate și translabilitate, generalizare naturalistică), cercetările calitative trebuie să procedeze, în afara descrierilor amănunțite, și la deschideri spre generalizabilitate.

Combinarea paradigmatelor și metodelor cantitative și calitative. În legătură cu cele două tipuri de abordări s-au afirmat mai multe poziții. „Puriștii” susțin că paradigmele și metodele nu trebuie să fie combinate; „situaționiștii” susțin că anumite metode sunt apropiate de specificul situațiilor și, deci, pot fi combinate; „pragmatiiștii” apreciază că pot fi utilizate în cadrul aceluiași studiu metode integrate (Creswell, 1984, 176). Ne situăm ferm de partea „pragmatiiștilor”, considerând nu numai posibilă, dar și benefică utilizarea combinată a paradigmatelor cantitativă și calitativă. *Mixarea* metodelor a fost susținută încă în anii '60 de către Donald T. Campbell în măsurarea trăsăturilor psihice prin abordarea *multimetodă-multitrăsătură*. Mai recent, J. C. Green, V. J. Caracelli și W. F. Graham (1989) au identificat cinci scopuri pentru combinarea metodelor în cadrul aceluiași studiu: triangularea, complementaritatea, dezvoltarea, inițierea și expansiunea studiului. John W. Creswell (1994, 177) distinge, pe baza analizei studiilor calitative publicate în revistele de specialitate, trei modele de combinare a *desigurilor*:

- *designul cu două faze*, în care cercetătorul realizează separat într-o primă fază cercetarea calitativă și într-o a doua fază cercetarea cantitativă;
- *designul cu predominanța unei paradigme*, în care cercetătorul realizează studiul pe baza unei paradigme, dar face apel, în secundar, și la altă paradigmă;
- *designul metodologiei mixate*, care ar reprezenta gradul cel mai înalt de integrare a abordării cantitative și calitative, dat fiind faptul că amestecul paradigmatelor și metodelor se manifestă în fiecare etapă a cercetării.

În concluzie, ne asociem opiniei că datele calitative sunt mai valoroase, dar cele cantitative sunt mai ușor de obținut și că problema este de a găsi date cantitative pe care să se poată baza datele calitative (cf. Burke, 1994/1999, 48). Apreciem că o bună strategie este dată de designul cu două faze, cercetarea cantitativă precedând-o pe cea calitativă (cf. Silverman, 1985, 140). De asemenea, în acord cu Petru Iluț (1997, 7), suntem pentru un „calitativ mai riguros, interferat cu un cantitativ mai flexibil”.

2. Analiza ipotezelor în cercetările socioumane empirice

Ipoteza reprezintă o formă specifică a gândirii științifice care dă posibilitatea trecerii de la cunoașterea faptelor la cunoașterea legilor de producere a acestor fapte. Așa cum preciza Theodore Caplow (1970, 119), „o ipoteză este enunțul unei relații cauzale într-o formă care permite verificarea empirică”.

Precizări terminologice

Etimologic, termenul de „ipoteză” derivă din limba greacă veche: termenul de „hypothesis” (echivalent al celui din limba latină „suppositio”), desemnând acțiunea de punere (*thesis, these*) dedesubt (*hupo*). A se vedea în acest sens *Dicționarul limbajului filosofic* al lui Paul Foulquie și Raymond Saint-Jean (1962). Uneori se consideră că termenul ar deriva din grecescul „*hypo*” și „*thesis*” (poziție). Este vorba de altă transliterare. Prepoziția „*hypo*” a intrat în vocabularul curent și în terminologia de specialitate (chimie, medicină etc.), desemnând un grad mai redus al ceea ce semnifică termenul cu care se asociază (de exemplu: hiposulfat, hipotensiune ș.a.m.d.). În această accepțiune se folosește și în sociologie: „hipo-teză, înseamnă de fapt că e vorba de subteză” (Stahl, 1974, 70). Alți sociologi consideră că etimologic „ipoteza înseamnă o pre-teză sau anteteză, adică ceea ce este înaintea unei teze” (Constantinescu, 1972).

Trebuie să facem distincție între ipoteză și alte forme ale gândirii științifice, precum principiu, axiomă, postulat. *Principiul* (lat. *principium*, ceea ce este primul) reprezintă enunțul care se află la baza

unei deducții. Principiul oferă explicații pentru un număr mare de cazuri, fiind verificat temeinic. Principiul își trage valabilitatea din verificările empirice anterioare, spre deosebire de ipoteză, care „își trage valabilitatea nu pe ceea ce o precede, ci pe ceea ce o urmează” (Georgescu, 1978, 203). *Axioma* are un înțeles foarte apropiat de cel al principiului, uneori cei doi termeni fiind utilizați interschimbabil. Totuși, termenul de „axiomă” are o conotație matematică, trimițând la ceea ce este adevărat prin definiție și are un înalt grad de abstracție. Axiomele, spre deosebire de ipoteze, nu sunt direct testabile. În fine, termenul de *postulat* este utilizat adesea pentru a desemna propozițiile al căror adevăr a fost demonstrat anterior prin cercetări empirice. Spre deosebire, adevărul din ipoteză abia urmează a fi demonstrat.

Ipotezele nu trebuie să fie confundate cu presupunerile sau bănuiele. *Presupunerea* reprezintă un enunț care nu se confruntă cu realitatea. În mod obișnuit noi spunem : „dacă x este adevărat – și presupune că este – atunci y”. *Presupunerea* are o funcție instrumentală. *Bănuiala* constituie echivalentul ipotezei în planul cunoașterii la nivelul simțului comun. Pornind de la un număr redus de observații întâmplătoare se formulează enunțuri despre legătura dintre fenomene. Sunt simple bănuiele: ipotezele se bazează pe un număr mare de observații sistematice. Sigur, există și bănuiele de geniu, care mult mai târziu se întâlnesc în cercetarea științifică în calitate de ipoteze.

Definiția ipotezei

Fred N. Kerlinger (1964,18) definea ipoteza astfel: „o ipoteză este un enunț conjectural despre relația dintre două sau mai multe variabile”. Rezultă de aici că legătura dintre variabile nu este sigură, ci probabilă. Johan Galtung (1967, 310) dă următoarea definiție: „o ipoteză este o propoziție despre felul în care un set de unități S este distribuit într-un spațiu de variabile $X_1, X_2, X_3 \dots X_n$ ”. În structura ipotezei se regăsesc: o unitate (grup, societate, instituție, persoană, etc.), o variabilă (coeziune, democrație, ierarhie, inteligență etc.) și un set de valori ale variabilelor (puternică, autentică, înaltă, excepțională ș.a.m.d.). Folosind exemplele de mai sus putem formula mai multe ipoteze:

- a) Cu cât oamenii sunt mai inteligenți, cu atât coeziunea grupului din care fac parte este mai mare;
- b) Dacă societatea este autentic democratică, atunci ierarhia organizațională în instituții nu este prea înaltă.

Nu orice enunț despre relația probabilă dintre două sau mai multe variabile reprezintă o ipoteză în cercetările empirice. Pentru ca să aibă calitatea de ipoteză, respectivul enunț trebuie să fie testabil. Prin testare, prin confruntarea cu realitatea ipotezele pot fi confirmate.

Ipoteza constituie o explicație plauzibilă ce urmează a fi verificată prin faptele de observație. Plauzibilitatea ipotezelor rezultă din acordul cu cunoștințele verificate anterior. Deci, pentru a fi plauzibile, în cadrul științei normale ipotezele trebuie să aibă *coerență externă*. În același timp, ipotezele trebuie să fie și *coerente intern*, adică să nu conțină elemente contradictorii. În științele sociale și comportamentale ipoteza reprezintă o reflectare într-o formă specifică a realității obiective, este un enunț cu caracter de probabilitate despre esența, intercondiționarea și cauzalitatea faptelor, fenomenelor și proceselor socio umane. Ea are un conținut reflectoriu. Desigur, este vorba de o formă specifică de reflectare, pentru că, până la confirmare, adevărul din ipoteză rămâne la stadiul de probabilitate.

Ion V. Mesaroșiu (1971, 285) remarcă faptul că „ipoteza științifică este mai mult decât o întrebare. Ea cuprinde și întrebarea, dar totodată și răspunsul, cu explicarea în planul gândirii a întrebării puse”.

Obținerea unor noi cunoștințe constituie principala funcție a ipotezelor în cunoașterea științifică, în general, și în cunoașterea sociologică sau psihologică, în special. Ipotezele fac trecerea de la neștiință la știință – apreciau Walter Friedrich și Bernd Vetter (1975, 172), care reprezentau locul ipotezei în cunoașterea științifică astfel.

Dimensiunile ipotezei

În ce condiții ipotezele sunt valide? Johan Galtung (1967, 315) menționează zece condiții pe care trebuie să le satisfacă o ipoteză pentru a fi validă: generalitatea, complexitatea, specificitatea, determinarea, falsificabilitatea, testabilitatea, predictibilitatea, comunicabilitatea, reproductibilitatea și

utilitatea. Acestea sunt, după autorul citat, dimensiunile ipotezei. Se cuvin câteva precizări.

Generalitatea reprezintă o dimensiune esențială a ipotezei. În științele socioumane, cel mai adesea, nu interesează cazurile particulare, ci ceea ce este general. Va trebui, deci, să formulăm ipoteze în care relația dintre variabile să fie adevărată indiferent de condițiile spațio-temporale concrete. Ipoteza: „Cu cât apropierea fizică dintre două persoane este mai mare, cu atât apropierea psihică dintre ele este mai mare” se referă la toate persoanele, indiferent de caracteristicile socio-demografice (tineri sau vârstnici, funcționari, muncitori sau intelectuali), de zona în care își desfășoară activitatea (București, Brașov sau Câmpulung) și de epoca în care au trăit, trăiesc sau vor trăi. Generalitatea ipotezelor presupune un conținut mai mare. Ipotezele cu conținut mic sunt apriori respinse de știință. Karl R. Popper aprecia că ipotezele cu conținut mai mare sunt preferabile, pentru că ele obligă la mai multe controale și la verificări mai variate. În ceea ce privește complexitatea, distingem ipoteze de nivelul 1, cu o singură variabilă, de nivelul 2, cu două variabile ș.a.m.d. Din punctul de vedere al complexității, relația dintre două ipoteze este: *ceteris paribus*, $I_2 > I_1$ dacă $n_2 > n_1$.

Specificitatea se referă la numărul de valori. În general, se preferă, de exemplu, ipotezele în care variabilele au trei valori celor în care variabilele au două valori. Specificitatea depinde de numărul câmpurilor într-un tabel decontingență număr valori/număr unități. Specificitatea ipotezelor corelează pozitiv cu o altă dimensiune: *determinarea*. Ipotezele cu un grad mai mare de determinare sunt preferabile celor probabiliste. Problema *falsificabilității* este de cea mai mare însemnătate pentru cercetările empirice. „Categoriile defavorizate votează partidele de dreapta sau nu votează partidele de dreapta” nu reprezintă o ipoteză științifică deoarece ea nu poate fi infirmată. „Un sistem al științelor empirice trebuie să poată eșua în confruntarea cu experiența” (Popper, 1981, 83). Dacă prin inducție enunțurile empirice nu pot fi verificate definitiv, arată Karl R. Popper (1981), va trebui acceptată falsificabilitatea drept *criteriu de demarcație*. În cercetările empirice vom reține doar ipotezele care pot fi infirmate. De asemenea, vom reține ipotezele testabile, respingându-le din capul locului pe cele pentru care nu există posibilități de verificare a adevărului lor. Un enunț precum: „Relațiile interpersonale depind de influența planetelor din afara galaxiei noastre” nu poate fi acceptat ca ipoteză, neexistând teste pentru infirmarea ei. Ipotezele au funcția de descriere a fenomenelor, dar și de explicare a lor, ceea ce se desemnează prin dimensiunea *predictivă*. *Comunicabilitatea* ipotezelor trebuie privită în dublu sens: transmiterea lor în grupul de specialiști, pe de o parte, și spre publicul larg, fără calificare în domeniu. Și într-un caz și în celălalt, imaginea pe care și-o face receptorul trebuie să corespundă cât mai deplin imaginii pe care emițătorul a intenționat să o transmită. *Reproductibilitatea* presupune repetarea demersului cercetării și obținerea acelorași concluzii. În legătură cu reproductibilitatea se pun două întrebări: *Ce se repetă? Cine repetă?* În cercetările empirice se urmărește reproducerea fenomenelor, ca și a analizelor, iar în legătură cu cea de-a doua întrebare răspunsul este: același cercetător sau alți. Din combinarea celor două criterii rezultă patru situații.

Pentru sociologie și psihologie de cea mai mare importanță este reproductibilitatea de tipul patru, care funcționează drept criteriu al *obiectivității*, bazat pe *reproductibilitatea intersubiectivă*. În fine, utilitatea constituie rațiunea de a fi a ipotezelor. Așa cum preciza Johan Galtung (1967, 337), ipotezele, în urma confruntării cu realitatea, se plasează pe un continuum de la totala lor falsificare până la deplina verificare.

Tipuri de ipoteze

Atât în sociologie, cât și în celelalte științe socioumane întâlnim *ipoteze teoretice* și *ipoteze de lucru*. Asupra acestei distincții a atras atenția sociologul american Robert King Merton în lucrarea *Social Theory and Social Structure* (1949). Primele propun interpretări noi ale faptelor și fenomenelor, sunt indirect testabile și delimitează ceea ce s-a numit *revoluțiile științifice*. Cel de-al doilea tip de ipoteze ce sunt vehiculate în cadrul *științei normale* poartă și numele de *ipoteze empirice*. Oamenii de știință încearcă să explice de ce divorțialitatea în unele zone este mai ridicată decât în altele, de ce schimbarea atitudinilor și opiniilor politice este mai puternică la unele categorii sociale decât la altele etc. Astfel de ipoteze sunt direct testabile în cercetările empirice, de teren.

Madeleine Grawitz (1972, 353-354) consideră că ipotezele de lucru se clasifică după nivelul lor de abstractizare în trei clase:

- a) Ipoteze care avansează supoziția *uniformității* cazurilor. De exemplu, într-o cercetare empirică se încearcă verificarea ipotezei că rata divorțurilor este mai mare la categoriile sociale cu venituri mai ridicate. În fond, se urmărește o cuantificare a distribuției comportamentelor într-o populație determinată;
- b) Ipoteze care vizează *corelații empirice*. Sunt cel mai frecvent întâlnite în cercetările de teren. Cu privire la divorțialitate se pot formula numeroase ipoteze de acest tip: alcoolism-divorțialitate, comportament agresiv-divorțialitate, diferență mare de vîrstă între soți-divorțialitate etc. Se încearcă identificarea caracteristicilor comune ale unor grupuri pentru explicarea asemănării comportamentelor lor.
- c) Ipoteze care se referă la *relațiile dintre variabilele analitice*. Ipotezele de acest tip presupun un travaliu de elaborare mai amplu în vederea stabilirii unor relații probabile între variabile complexe: de exemplu, nivel economic-divorțialitate, religie-divorțialitate etc.

Modalități de elaborare a ipotezelor

Care sunt căile utilizate de cercetători pentru a elabora ipoteze valide? În primul rând, *deducerea ipotezelor din teorie*. Considerând teoria sociologică și, mai general, din științele socioumane ca un sistem de ipoteze care au un nivel de maximă generalitate, se pot deduce ipoteze de nivel intermediar, cu rază medie de generalitate și din acestea numeroase ipoteze de lucru testabile prin cercetările empirice. Schematic, raporturile dintre cele trei tipuri de ipoteze ar putea fi – după Radu J. Bogdan și Aurora Milcoveanu (1974) – reprezentate astfel.

Să considerăm enunțul: „Toate societățile au o structură socială” ca pe o ipoteză cu nivel maxim de generalitate (teorie). Din ea se poate deduce ipoteza cu nivel intermediar de generalitate (teorie cu rază medie de generalitate). „Toate structurile sociale au ca părți componente grupurile de apartenență și grupurile de referință”. Nici prima (1), nici cea de-a doua ipoteză (2) nu sunt direct testabile. Doar ipotezele de lucru deduse din ele: „Studentii preiau în cursul procesului de socializare secundară normele și valorile sociale caracteristice profesorilor lor” (3a) sau „Muncitorii au un comportament profesional asemănător cu cel al liderilor lor” (3b) ș.a.m.d. (3n). Prin intermediul ipotezelor de lucru se verifică indirect teoriile cu rază medie și cu nivel maxim de generalitate.

O a doua cale de stabilire a ipotezelor în cercetările empirice o constituie *experiența directă*, saturată de literatura științifică, a cercetătorului care are capacitatea de a intui relații între faptele și fenomenele observate. Observând faptele și fenomenele din viața cotidiană se formulează ipoteze despre regularitatea probabilă a producerii lor, despre legăturile posibile dintre ele. De asemenea, analizând datele din cercetările empirice anterioare putem avea intuiția unor noi raporturi dintre variabile. Julian L. Simon (1969) spunea: „știm mai multe despre lume atunci când am stabilit un raport între două variabile”. În evaluarea legăturilor, a raporturilor dintre variabile se va porni de la ceea ce este „vizibil cu ochiul liber”, arătând diferențele „care strigă”, pentru ca apoi, pe măsura cunoașterii, să căutăm diferențele care „șoptesc”. Evoluția cercetărilor privind schimbarea atitudinală ne oferă un bun exemplu în acest sens. Primele cercetări sistematice au vizat caracteristicile sursei mesajelor persuasive. Solomon E. Asch (1948) a testat legătura dintre prestigiul sursei și capacitatea de influențare a mesajului persuasiv. Carl Hovland (1951) a pus în relație competența sursei și schimbarea atitudinilor în urma expunerii la mesajele persuasive. În fine, Herman C. Kelman (1961) a verificat raportul dintre atractivitatea sursei și schimbarea atitudinală. Prestigiul, competența, atractivitatea sunt caracteristici „vizibile”. Modul de tratare a informațiilor constituie o variabilă „ascunsă”. Cercetătorii și-au pus relativ târziu problema legăturii dintre modul de tratare a informațiilor și schimbarea atitudinilor: în 1983 Richard E. Petty și John T. Cacioppo au formulat ipoteza existenței a două căi (centrală și periferică) de tratare a informațiilor. Tratarea centrală presupune centrarea subiectului pe conținutul argumentării, iar tratarea periferică, mai superficială, se axează pe caracteristicile de suprafață ale mesajului (lungimea, numărul de argumente etc.).

În afara deducerii din teorie și a stabilirii ipotezelor pe baza experienței personale a cercetătorului, *analogia* reprezintă, de asemenea, o sursă fertilă pentru noi ipoteze. O serie întreagă de ipoteze sociologice și psihologice au fost stabilite prin analogie cu fenomenele fizice, chimice, biologice. Referindu-ne tot la problema schimbării atitudinilor observăm că una din cele mai fertile ipoteze privind

rezistența la persuasiune – ipoteza inoculării, formulată de William J. McGuire (1964) a fost stabilită prin analogie cu strategia medicală de sporire a rezistenței organismului la îmbolnăvire prin vaccinare. Analog, subiecții expuși la o serie de argumente slabe resping mai apoi argumentele puternice ale mesajelor contraatitudinale.

Structura logică a ipotezelor

Din punct de vedere logic, ipotezele prin care se verifică relațiile dintre variabilele empirice sunt implicații materiale. Ca funcție logică, implicația ia valoarea F (fals) atunci și numai atunci când antecedentul este W (adevărat) și consecventul F (fals). A se vedea în acest sens matricea de adevăr a implicației.

Rezultă din matricea implicației că falsificarea unei ipoteze (negarea implicației) nu se face prin confirmarea altei ipoteze (adevărul altei implicații), ci printr-o conjuncție. De exemplu, falsificarea ipotezei: „Dacă oamenii au status-uri sociale incongruente, atunci au tendința de a vota partidele de dreapta” nu se face prin confirmarea ipotezei: „Dacă oamenii au status-uri sociale congruente (noncgruente), atunci au tendința de a vota partidele de dreapta”, ci prin identificarea cazurilor de persoane care au status-uri incongruente și nu votează partidele de dreapta (conjuncție), adică antecedentul adevărat și consecventul fals.

La nivelul simțului comun, pentru că se confundă implicația cu deducția, par foarte ciudate caracteristicile implicației: falsul implică orice și adevărul este implicat de orice. Acest lucru este posibil pentru că subiectul antecedentului nu este înrudit cu cel al consecventului. Implicația arată doar ce se întâmplă când antecedentul este adevărat. Referitor la exemplul dat, ni se spune doar cum se estimează că vor vota persoanele cu status-uri sociale incongruente: nu ni se spune nimic despre comportamentul de vot al persoanelor cu status-uri congruente.

Aplicarea logicii moderne în analiza ipotezelor permite evaluarea conținutului informativ al acestora. Karl-Dieter Opp (1970) spune despre conținutul informativ al unei propoziții că este dat de numărul situațiilor în care este falsă. O propoziție ne spune mai mult despre realitate dacă pe baza ei putem exclude mai multe moduri ale realității. Conform tabelelor de adevăr putem vedea că o propoziție complexă având functor conjuncția are cel mai înalt conținut informativ, pentru că ea exclude trei din cele patru moduri ale realității când sunt puse în relație două variabile. Conjuncția are *spațiu de joc* egal cu o unitate. Spațiul de joc al unei propoziții este dat de numărul cazurilor în care propoziția este adevărată.

Pe baza tablei de adevăr putem compara conținutul informativ al propozițiilor complexe având conective implicația, echivalența și conjuncția sau conjuncția și disjuncția. O propoziție are un conținut informativ mai bogat decât o altă propoziție în condițiile în care conținutul informativ al primei propoziții include conținutul informativ al celei de-a doua propoziții. Deci, conținutul informativ este: conjuncția > echivalența > implicația; conjuncția > implicația; conjuncția > disjuncția

Compararea conținutului informativ al propozițiilor complexe poate viza și ipotezele în care sunt puse în relație nu numai două, ci mai multe variabile. De exemplu: s-a constatat că persoanele cu status social incongruent votează atât partidele de dreapta, cât și pentru partidele de stînga. A spune: „Persoanele cu status social incongruent votează pentru partidele de dreapta sau împotriva lor” constituie o tautologie și, deci, nu poate fi acceptată ca ipoteză, nefiind falsificabilă. În astfel de situații se pune problema modificării componentei „dacă” a ipotezei pentru ca întreaga expresie să nu aibă conținutul informativ nul. Ne întrebăm: în ce condiții personale cu status social incongruent votează partidele de dreapta? Probabil în cazul în care ele au și *atitudine autoritaristă*. Ipoteza inițială:

$P \rightarrow R \vee R$ va căpăta forma: $(P \wedge Q \rightarrow)R$.

Unde: P = df. „Persoane cu status social incongruent”; Q = df. „Persoane cu atitudine autoritaristă”; R = df. „Persoane care votează partidele de dreapta”.

Sunt alte situații în care se impune modificarea conținutului componentei „atunci” a ipotezei. Va trebui să verificăm conținutul informativ al propoziției prin schimbarea conținutului componentelor „dacă” și „atunci”, pentru că variabilele pot fi combinate în diferite moduri:

$P \rightarrow (Q \vee R)$: $P \rightarrow (Q \wedge R)$ sau $(P \vee Q) \rightarrow R$: $(P \wedge Q) \rightarrow R$.

Unde: P = df. "Persoane care provin din familii dezorganizate"; Q = df. "Persoane instabile emoțional"; R = df. "Persoane cu comportamente deviante".

Construind matricea expresiilor, putem compara conținutul informativ al fiecărei ipoteze formulate. Pe această bază putem spune că, ridicând conținutul informativ al componentei „atunci” și menținând constant conținutul informativ al componentei „dacă”, se obține un conținut mai înalt pentru întreaga expresie. Ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate, atunci ele au instabilitate emoțională și comportamente deviante” are un conținut mai înalt decât ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate, atunci au instabilitate emoțională sau comportamente deviante”. De asemenea, se poate spune că ridicând conținutul informativ al componentei „dacă” și menținând constant conținutul componentei „atunci”, conținutul informativ al ipotezei scade. Ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate și au instabilitate emoțională, atunci au comportamente deviante” are un conținut informativ mai scăzut decât ipoteza: „Dacă persoanele provin din familii dezorganizate sau au instabilitate emoțională, atunci au comportamente deviante”. În primul caz componenta „dacă” este mai restrictivă și domeniul ei de explicare este mai redus. Referitor la ipotezele „cu cât..., cu atât...”, Karl-Dieter Opp (1970) remarcă pertinent că acestea au un conținut mai redus decât ipotezele „dacă..., atunci ...”. Primele sunt relativ nespecifice: ele nu arată nici gradul relativ al schimbării variabilelor și nici valoarea lor absolută. Ipoteza: „Cu cât veniturile populației sunt mai mari, cu atât depunerile la Casa de Economii sunt mai substanțiale” nu specifică nici cu cât vor spori depunerile bănești în cazul creșterii veniturilor și nici suma la care se va ajunge. Interesant este și faptul că, adăugând componentei „cu cât” caracteristici suplimentare, conținutul informativ al întregii expresii nu se modifică. Dacă vom spune: „Cu cât veniturile populației sunt mai mari și cu cât starea sănătății este mai bună, cu atât depunerile la Casa de Economii sunt mai mari” nu precizăm nici de această dată valoarea absolută și relativă a variabilelor puse în relație.

Validitatea ipotezelor

Poetul mistic german Novalis (1772 – 1801) spunea: „Ipotezele sunt plase: numai cel care le aruncă va putea prinde”. Foarte adevărat, dar trebuie să înnozi plasele astfel încât să mărești probabilitatea de a prinde și, pe cât posibil, chiar exemplare uriașe. Se pune, deci, problema condițiilor de validitate a ipotezelor. Pentru a fi valide, ipotezele trebuie să se fondeze pe fapte reale, să fie verificabile (să utilizeze concepte operaționale) și specifice (să nu se piardă în generalități). În afara acestor condiții menționate de Madeleine Grawitz (1972), adăugăm și restricția formulării lor în termenii „dacă..., atunci” ...sau „cu cât..., cu atât...”. În plus, chiar dacă pentru a fi valide ipotezele trebuie să fie în conformitate cu conținutul actual al cunoașterii științifice, trebuie subliniat că doar ipotezele îndrăznețe sunt cu adevărat unelte eficiente pentru producerea adevărului. „O ipoteză (teorie) este îndrăzneată dacă are un înalt nivel de generalitate, dacă explică o mare varietate de fapte și legi științifice cunoscute, inclusiv fapte între care nu s-au văzut până atunci nici o legătură: este îndrăzneată dacă are, în general, un conținut bogat, dacă spune mult peste ceea ce se știa despre domeniul la care se referă în momentul când a fost formulată: este îndrăzneată dacă reprezintă o descriere structurală a lumii așa cum este ea dincolo de nivelul aparenței și cu atât mai îndrăzneată cu cât este mai mare distanța dintre lumea aparențelor și realitatea descrisă de această ipoteză: este îndrăzneată sau riscantă dacă face predicții despre evenimente și fenomene observabile încă necunoscute; îndrăzneala și caracterul ei riscant sporesc pe măsură ce cresc numărul, varietatea și exactitatea acestor predicții” (Flonta, 1981, 34–35).

Elaborarea ipotezelor depinde de o serie de factori, între care menționăm: condițiile praxiologice, nivelul de dezvoltare a științei, calitățile personale ale cercetătorului. În legătură cu acestea din urmă Santiago Ramon y Cajal (1967, 34), celebrul neurolog spaniol, laureat al Premiului Nobel pentru medicină (1906), spunea: „Cine nu posedă o anumită intuiție a înălțurii cauzale, un anumit instinct de a prevedea și de a percepe ideea în fapte și legea în fenomene, oricare ar fi talentul său de observator, va ajunge foarte rar la o explicație justă”.

Concluzionând în legătură cu rolul ipotezelor în cercetarea sociologică, considerăm că formularea și testarea ipotezelor, în diferite moduri, constituie o preocupare centrală atât în cercetările cantitative, cât și în cele calitative. Chiar dacă, așa cum remarcă Steven I. Miller (1994/1996, 23), în cercetările cantitative ipotezele sunt formulate a priori *a priori*, iar în cele calitative *a posteriori*, chiar dacă în primul tip de

cercetări, pentru testarea lor, se face apel la metode cantitative, iar în al doilea tip de cercetări se mobilizează, în principal, metode calitative, conținutul procesului de cercetare în științele socioumane este același; apropierea continuă de adevăr.

Explicația teoretică

Cercetarea științifică în domeniul sociouman își propune să răspundă la întrebările: „Cum este un obiect?” și „De ce este așa obiectul respectiv?” Ne punem problema: „Cum este calitatea vieții în România în anul 2001?” Apoi ne întrebăm: „De ce calitatea vieții este așa cum a rezultat din investigația noastră? A răspunde la această a doua întrebare înseamnă a *explica*.

În științele sociale și comportamentale încercăm să explicăm tot ceea ce constatăm sau aflăm din cercetările empirice (concrete, de teren): de ce în orașul X frecvența sinuciderilor este mai mare decât în orașul Y? De ce s-au schimbat în intervalul 1990–2000 opiniile și atitudinile politice ale funcționarilor? De ce votează o anumită categorie de populație partidele de centru dreapta și altă categorie de populație partidele de centru stînga? De ce adoptă unele persoane valorile societății deschise și alte persoane valorile societății închise?

De fiecare dată trebuie să explicăm asocierea dintre un obiect și o calitate. Ceea ce explicăm poartă numele de *explanandum*. El este „generatorul problemei”. Răspunsul, constând din propoziții cu diferite grade de generalitate, poartă numele de *explanans*.

Explicarea teoretică (rațională), în accepția lui Mario Bunge (1967) sau deductiv – nomologică, în accepția lui Carl G. Hempel (1966), constă din deducerea *explanandum*-ului din *explanans*, acesta din urmă fiind constituit din generalizări (G) și circumstanțe sau condiții (C).

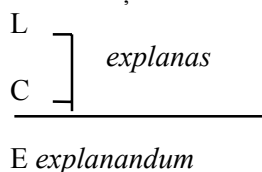
Explicația teoretică poate fi simbolizată astfel:

§ $\underline{G}, \underline{C} \vdash \rightarrow \underline{E}$

Unde: $\underline{G}$ = generalizare; $\underline{C}$ = circumstanță; $\rightarrow$ = explicație rațională; $\underline{E}$ = *explanandum*.

Expresia formulată are semnificația: $\underline{G}$ și $\underline{C}$ constituie *explanans* pentru $\underline{E}$.

Pentru evidențierea rolului legilor în explicarea teoretică s-a propus (Carl G. Hempel, 1966) următorul mod de simbolizare a relației dintre *explanans* și *explanandum*:

Unde: L = lege; C = circumstanță; E = *explanandum*.

Explicația deductiv-nomologică arată că, date fiind anumite circumstanțe, în baza legii specificate, s-a produs fenomenul ce trebuia explicat.

Pentru ca explicarea deductiv nomologică să fie corectă se impun restricțiile: E să reprezinte rezultatul unor investigații științifice; L să fie o generalizare a rezultatelor obținute în cercetările empirice; C să reprezinte o condiție particulară concretă, confirmată prin investigația de teren și /sau de alte acțiuni sociale.

Achim Miha (1973, 24) apreciază că explicația *teoretică* se deosebește de cea *pseudoteoretică* prin faptul că aceasta din urmă: se referă la motivația subiectivă a susținerii unei idei; face cunoscută semnificația unei idei; ia uneori forma unei „etichetări”; se bazează adesea pe argumente furnizate de simțul comun, chiar pe argumente false. Explicarea sinuciderii prin factori psihici (alcoolism, boală psihică etc.) este un exemplu de explicație pseudoteoretică. Așa cum s-a arătat în partea introductivă, explicarea teoretică a sinuciderii ca fapt social se face prin factori sociali.

Să vedem în continuare care sunt relațiile dintre propozițiile care alcătuiesc *explanansul* și relațiile dintre enunțul cu valoare generală și *explanandum*. Vom utiliza următoarele simboluri: $\underline{G}$ = enunț empiric cu valoare de generalizare (lege); E = *explanandum*.

Să explicăm teoretic fenomenul corupției, care a luat proporții îngrijorătoare în România după evenimentele din decembrie 1989:

G1: (x) (dacă $\forall x$, atunci Cx)

C1 : Vr

E1: Cr

Explicația teoretică face apel la enunțul generalizator (G1): în orice societate (x) dacă viața (V) este scumpă, atunci corupția (C) este frecventă. În România costul vieții este ridicat (Vr). Astfel se explică (E1) de ce fenomenul corupției s-a extins. Observăm că circumstanța explanansului nu reprezintă decât o exemplificare a „componentei dacă” din enunțul G1, iar explanandumul o exemplificare a „componentei atunci” din același enunț cu valoare generală (lege).

Circumstanța este, deci, un element localizat spațio-temporal al obiectului desemnat de „componenta dacă” a legii. În enunțul general se face referire la toate societățile în care costul vieții este ridicat. România face parte din această mulțime, desemnată de obiectul „componentei dacă” din G1.

Să luăm în discuție o altă situație: explicarea teoretică a simpatiei dintre două persoane. Pornim de la generalizarea empirică G2: dacă persoanele interacționează frecvent, atunci ele se simpatizează reciproc. Constatăm că două persoane (a și b) corespund intens prin scrisori (C2). Schimbul de scrisori este o formă de interacțiune. Putem, deci, explica teoretic simpatia dintre cele două persoane:

G2:(x y) (dacă I_{xy},atunci S xy)

C2: Sc ab

E2: S ab

În aceste exemple constatăm că predicatul „componentei dacă” a legii (G2) nu este identic cu predicatul circumstanței (C2). Pentru ca explicația teoretică să fie corectă trebuie ca predicatul circumstanței să reprezinte un element din sfera conținutului proprie predicatului din „componenta dacă” a legii (G). Condiția este îndeplinită întrucât trimiterea de scrisori se include în sfera conținutului termenului de interacțiune. Uneori predicatul explanandumului diferă de predicatul „componentei atunci” a legii.

Fie situația: G3: (xy) (dacă I xy, atunci S xy)

C3: I ab

E3: A ab

Constatăm că între persoanele a și b există relații afective pozitive (E3). Știm că respectivele persoane interacționează frecvent (C3). Pe baza legii (generalizării empirice), potrivit căreia persoanele care interacționează frecvent se simpatizează reciproc, explicăm relațiile dintre persoanele a și b. Predicatul din explanandum include predicatul din „componenta atunci” a legii, simpatia fiind o formă a afectivității pozitive, alături de sentimentul iubirii, de dispozițiile și emoțiile cu conținut pozitiv. Reținem că în cazurile în care predicatele „componentei dacă” și circumstanței, ca și ale „componentei atunci” și explanandumului diferă, pentru ca explicația teoretică să fie corectă se impun relațiile de includere predicatului circumstanței în sfera de conținere a predicatului „componentei dacă” și includerea predicatului „componentei atunci” în sfera de cuprindere a explanandumului. Grafic, relațiile pot fi reprezentate astfel:

G:
C: ↑
E: ↓

În științele sociale și comportamentale generalizările empirice au forma unor *legi statistice*. Nu totdeauna cei care interacționează stabilesc și relații simpatetice. Aceasta se întâmplă cu o anumită probabilitate, să spunem, în 90% din cazurile observate. Explicația teoretică va fi

G4: p (dacă Ixy, atunci S xy)

C4: I ab

foarte probabil

E4: S ab

Dacă probabilitatea (p) este foarte ridicată (tinde spre 1) atunci explicația se apropie de certitudine. Este foarte probabil ca persoanele a și b, care interacționează să dezvolte relații simpatetice pentru că în 90% din cazuri cei care interacționează frecvent se simpatizează reciproc. Totuși, rămân 10% din situații,

astfel că nu putem spune cu certitudine de ce între persoanele a și b s-au stabilit relații de simpatie. În aceasta constă *ambiguitatea epistemică* a explicației statistice.

Termeni-cheie

- Abordare
 - interpretativă
 - naturalistă
- admisibilitate
- ambiguitate epistemică
- axiomă
- bricoler
- cercetare
 - calitativă
 - cantitativă
- circumstanță
- codificare
 - axială
 - subiectivistă
 - suport al obiectivității
- coerență
 - externă
 - internă
- combinarea paradigmelor
- comprehensiune (înțelegere)
- densitate conceptuală
- designul cercetărilor
 - în două faze
 - predominanța unei paradigme
 - metodologia mixată
- descriere etnografică
- emic
- eșantionare
 - probabilistă
 - teoretică
- etic
- explanandum
- explanans
- explicație
 - deductiv-nomologică
 - pseudoteoretică
 - rațională
 - teoretică
- etnografia
- generalizare
 - naturalistică
- flexibilitate
- generalizabilitate
- ipoteză
 - dimensiuni (ale)
 - (de) lucru
 - tipuri (de) lege
- metodologie
- metodă (metode)
 - transversale
 - longitudinale
 - experimentale
 - cvasiexperimentale
 - (de) observație
 - statistice
 - cazuistice
 - (de) culegere a informațiilor
 - (de) prelucrare a informațiilor
 - (de) interpretare a datelor
- narațiune
- obiectivitate
- plauzibilitate
- reflexibilitate
 - intertextuală
 - subiectivistă
 - suport al obiectivității
- studii etnografice
- științe
 - ideografice
 - nomotetice
- teoria întemeiată

Probleme recapitulative

1. Care sunt criteriile de clasificare a metodelor sociologice?
2. Care sunt principalele teme ale metodologiei cercetărilor socioumane empirice?
3. Analizați din punct de vedere metodologic o cercetare empirică în domeniul sociologiei sau psihologiei sociale.
4. Comentați principiul unității dintre judecățile constatative și evaluative în perspectiva caracterului teoretico-aplicativ al sociologiei.
5. Prin ce se deosebesc cercetările calitative de cele cantitative?
6. Pot fi generalizate rezultatele cercetărilor calitative? Cum?
7. Care este specificul teoriei întemeiate?
8. Ce este etnografia?
9. Comentați modelul științei propus de W.Wallace, luând ca exemplu o cercetare sociologică empirică.
10. Formulați cât mai multe ipoteze privind succesul școlar.
11. De ce ipotezele: "Cu cât..., cu atât" sunt relativ nespecifice?
12. Ce condiții trebuie să îndeplinească o ipoteză pentru a fi validă?
13. Dați exemple de enunțuri sociologice.
14. Formalizați aceste enunțuri.

Capitolul 3

Analiza conceptelor sociologice

- Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane
- Definirea conceptelor
- Analiza indicatorilor definiționali
- Trecerea de la indicatori la indici
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Cercetarea în științele sociale și comportamentale are ca finalitate formularea unor enunțuri cu valoare de adevăr despre om și mediul său de viață, despre raporturile dintre individ, grup, colectivitate și, mai general, societate. În formularea enunțurilor, oamenii de știință utilizează cuvinte din limbajul natural sau simboluri introduse prin convenție în limbajul de specialitate. Spunem, astfel: „Toate societățile au structură socială”, folosindu-ne de limbajul natural, sau: $(x)Sx$, făcând apel la simbolurile utilizate în logica predicatelor, așa cum s-a arătat în subcapitolul despre formalizarea enunțurilor.

Raportul dintre semn, semnificație și realitatea socioumană

Literele alfabetului, ca și simbolurile din logică, sunt *semne*, care, ordonate după reguli precise, comunică ceva despre calitățile unităților sociale ca să ne referim la discursul din științele sociale și comportamentale. Fiecărui semn (sau fiecărei combinații de semne) îi corespunde o *semnificație* (sau mai multe), relația dintre semn și semnificație („A înseamnă B”) fiind stabilită printr-o regulă *semantică*. Semnele materiale (fumul – semn că arde focul), naturale (plânsul – semn pentru disconfortul psihic), instituite prin convenție (literele alfabetului) sau semnele formale (simbolurile din logică) au funcția de a reprezenta ceva independent de ele.

Cunoscând limba română, oricine citește cuvântul „profesor” înțelege că este vorba despre o persoană calificată să învețe alte persoane, în cadrul organizației de tip școlar. Cuvântul „profesor” are un *designat*, el semnifică altceva decât o înșiruire de semne (literele alfabetului). Obiectul numit de semn constituie *denotația* acestuia. Obiectele și calitățile lor fac parte din realitate.

Obiectele la care se referă științele sociale și comportamentale, precum indivizii și grupurile umane, au anumite calități. În cercetările sociologice nu urmărim să identificăm pur și simplu persoanele, ci, de exemplu, persoanele cu status social ridicat. Ne interesează nu grupurile și colectivitățile, ci grupurile și colectivitățile care au anumite calități: sunt puternic sau slab coezive, sunt formate din intelectuali, muncitori sau țărani, din copii sau tineri, respectă sau se abat de la normele de conviețuire socială ș.a.m.d. În studiile de psihologie investigăm atenția, gândirea, voința, dar și calitățile acestor procese psihice etc. Dar, într-un anumit context, cuvântul poate avea sensuri diferite, deviate față de valoarea denotativă. „Profesor” poate semnifica și o persoană pedantă (ca în expresia: „Nu mai face pe profesorul!”), ca și o persoană demnă de a fi luată ca model de viață (când spunem: „Profesorul generației noastre...”). Aceste sensuri diferite de denotația cuvântului reprezintă *conotația*. Pe de altă parte, o serie de termeni din sociologie, psihologie sau din antropologia socială și culturală sunt *polisemici* (gr. *polys* – numeros, *semantikos* – semnificație). Termenul de „țară”, de exemplu, designează atât teritoriul locuit de un popor, organizat administrativ și politic într-un stat, cât și o zonă socio-etnografică. România este o țară unitară. Țara Ardealului, Olteului, Bârsei, Oașului, Făgărașului, Hațegului, Vrancei ș.a. sunt și ele „țări”, în sensul de zone „socio-etnografice”. „Țările își au fiecare duhul propriu. Prin ele țara ne apare ca un arbore uriaș, cu multe rădăcini hrănitoare. Ele se condiționează în chip necesar în țara cea mare, din care nu pot ieși, iar țara, la rândul ei, trăiește și se exprimă prin ele” (Chelcea, 1978, 179). Ne interesează volumul atenției,

gândirea creativă, voința puternică ș.a.m.d. De fiecare dată va trebui să arătăm denotația termenilor, folosindu-ne de cuvinte a căror semnificație este cunoscută. În aceasta constă definirea conceptelor.

Concepte, termeni și noțiuni în științele socioumane

Societate, personalitate, cultură, subcultură, anomie, standarde universalistice, devianță, gulere albe, relații difuze, acculturație, alienare, introversie, organizație formală, națiune, coeficient de inteligență, interacționism simbolic sunt tot atâția termeni din vocabularul de specialitate al sociologiei, psihologiei sau psihosociologiei.

În continuare nu vom face distincție între „termen”, „concept” și „noțiune”, deși prea bine se știe că noțiunile sunt forme logice care reflectă însușirile esențiale și generale ale unei clase de obiecte, iar conceptele reprezintă formele logice cu cea mai înaltă treaptă de abstractizare.

Un „termen” este o expresie lingvistică minimă cu înțeles distinct. Există termeni care au ca designat o *entitate fizică* (mulțime umană, sat, oraș, persoană) sau o *entitate ideală* (inteligență, anomie). Aceștia sunt *termeni referențiali*. Mulțimea obiectelor fizice sau a entităților ideale constituie *extensiunea termenului*, iar totalitatea calităților care aparțin obiectelor și entităților ideale delimitează *intensiunea termenului*. Alți termeni întâlniți în teoriile sociologice sau psihologice țin de vocabularul logicii (de exemplu, și, sau, implică, este egal, este inclus). Ei sunt *termeni nereferențiali* sau termeni logici.

În orice teorie vor exista *termeni extralogici* (referențiali) conectați între ei cu ajutorul termenilor logici. De asemenea, în orice teorie din științele sociale și comportamentale ar trebui să găsim un număr restrâns de termeni extralogici, așa-numite noțiuni originare sau simple, cu ajutorul cărora pot fi definite noțiuni derivate prin combinarea noțiunilor simple între ele cu ajutorul termenilor logici (Zetterberg, 1972).

Dacă ne întoarcem la termenii din vocabularul științelor socioumane, constatăm că o bună parte din ei sunt preluați din limbajul comun: de exemplu, societate, personalitate, cultură, națiune. Ei au un anumit înțeles pentru orice persoană cultivată care vorbește românește. Alți termeni, precum: anomie, standarde universalistice, gulere albe, aculturație ș.a., rămân fără înțeles pentru persoanele lipsite de o cultură de specilitate (sociologică, psihologică etc).

Pe de altă parte, unii termeni preluați din limbajul comun sunt imprecisi sau au o încărcătură afectivă, puternică, ceea ce face dificilă utilizarea lor. Termenul de „societate” poate avea ca designat „sistemul social global”, dar și „pătura superioară, pătura celor „zece mii” – cum atrăgea atenția Hans L. Zetterberg (1972, 260). Termenul de „subcultură” nu este neutru din punct de vedere afectiv: de asemenea, termenul de „birocratie” și atâția alții (devianță, criminalitate, sinucidere, supradotare, creativitate etc.). Dată fiind această situație, se pune problema de a opta pentru una din cele două strategii de îmbogățire a vocabularului științelor socioumane: denumirea unui nou fenomen printr-un termen din limbajul comun sau crearea unui termen nou pentru designarea fenomenului descoperit. Ambele strategii au avantaje și dezavantaje.

Dacă utilizăm termenul de „relații difuze” în locul termenului de „relații intime” ne asigurăm de neutralitatea afectivă a comunicării, dar riscăm să nu fim înțeleși de cei care nu au o pregătire de specialitate în domeniul psihosociologiei. Același lucru se întâmplă când facem apel la termenul de „standarde universalistice”, preferându-l celui de „drepturi egale”. Sigur, este o chestiune de gust, dar trebuie să avem în vedere că nu facem știință de dragul științei, ci pentru a influența viața socială, iar comunicarea rezultatelor cercetărilor științifice, introducerea informației sociologice în comunitățile investigate reprezintă un mod de a influența societatea.

Influența va fi cu atât mai intensă cu cât rezultatele comunicate vor fi înțelese de un număr mai mare de persoane. Ne asociem, deci, acelor specialiști care consideră că științele sociale și comportamentale nu au nimic de pierdut dacă utilizează termeni din limbajul comun, cărora le dau însă o semnificație precisă. Preluăm, deci, semne cărora le asociem o semnificație bine delimitată sau, altfel spus, utilizăm cuvintele din limbajul natural specificându-le înțelesul.

Să vedem acum ce fel de concepte (noțiuni sau termeni) întâlnim în științele socioumane. În ceea ce privește conținutul, întâlnim, în primul rând, conceptele care designează *unități sociale*: oamenii ca ființe sociale, rezultatele materiale și spirituale ale activității oamenilor, precum și grupurile, colectivitățile și societățile umane. A doua categorie de concepte cu care se operează în științele sociale și

comportamentale o constituie conceptele care au ca referențial *calitățile* obiectelor sociale: coeziune, tânăr, înțelept, democratic etc.

Cele două categorii de concepte (care designează unități sociale și calități) sunt intim corelate. Conceptele care designează calități pot fi, la rândul lor, clasificate după cum se referă la *caracteristici individuale* (trăsături, proprietăți, calități ale indivizilor) sau la *caracteristici grupale*. Și unele și celelalte pot semnifica: moduri de a fi (vârstă, sex, inteligență) sau moduri de a face (a muncii, a călători, a învăța).

În categoria conceptelor care designează calități se includ și conceptele care semnifică *relația* (prieten, dușman, bunic, fiu) sau *contextul* (de exemplu, calitatea unei persoane de a fi român sau francez sau de altă naționalitate, de a aparține unei clase sociale etc.).

Renate Mayntz, K. Holm și P. Hübner (1969, 11-14), din lucrarea căroră am preluat clasificarea conceptelor, atrăgeau atenția că între diferitele clase de concepte nu există delimitări foarte rigide. Așa și trebuie să înțelegem clasificarea conceptelor în științele socioumane.

Unele concepte semnifică proprietăți care rezultă din însumarea caracteristicilor individuale ale membrilor unui grup (de exemplu, vârsta medie a elevilor dintr-o clasă sau a muncitorilor dintr-un atelier). Acestea sunt *caracteristici analitice*. Spre deosebire de astfel de caracteristici rezultate din *agregarea* calităților indivizilor, în științele socioumane întâlnim adesea conceptele care au ca designat *caracteristici globale* (sau integrale), cum ar fi structura de putere, birocratizarea într-o organizație, democratizarea sau totalitarismul. Democrația nu rezultă din comportamentul indivizilor X, Y sau Z. Ea este – așa cum remarcă Serge Moscovici (1990) – un „fapt social total”, penetrând întreaga viață socială, relațiile în familie și la locul de muncă, raporturile interumane și intergrupale etc.

În literatura de specialitate se mai face distincție între *conceptele cantitative* și *conceptele calitative*, între *concepte individuale* și *concepte generale*, între *concepte istorice* și *universale*. Conceptele care au ca referențial mărimea, greutatea, gradul de intensitate ale caracteristicilor unităților sociale alcătuiesc clasa *conceptelor cantitative*. Interacțiune slabă, coeziune puternică, vârsta de zece ani, grup numeros, coeficient de inteligență 120, creativitate ridicată sunt concepte care fac parte din această categorie.

Conceptele: stil de conducere *democratic*, sex *masculin*, activitate *intelectuală* sunt *concepte calitative*, caracteristica desemnată sau există sau nu există. Din punct de vedere formal, diferența dintre cele două clase de concepte nu ridică nici o problemă. Dacă avem însă în vedere realitatea pe care o designează conceptele calitative nu putem să nu remarcăm faptul că există diferite niveluri ale democrației, că o persoană de sex masculin are unele caracteristici ale persoanelor de sex feminin, că activitatea intelectuală conține și elemente de muncă fizică ș.a.m.d.

Efortul specialiștilor din științele socioumane se concentrează asupra măsurării tuturor calităților asociate unităților sociale. Indemnul adresat de Max Planck (1858–1947) fizicienilor de a măsura tot ce este măsurabil și să facă măsurabil tot ce nu este astfel are o mare actualitate pentru sociologi și psihologi.

Științele sociale și comportamentale urmăresc formularea unor enunțuri adevărate cu niveluri de generalitate din ce în ce mai înalte. Conceptele utilizate în astfel de enunțuri (termeni extralogici) au diferite grade de generalitate. Conceptul de „student” are un grad de generalitate mai mare decât conceptul de „student la sociologie”. Conceptele care au referențial o clasă de obiecte sau de calități sunt *concepte generale* (indiferent de gradul lor de generalitate), spre deosebire de conceptele care designează o singură unitate socială (studentul Ionescu, municipiul București), care alcătuiesc clasa *conceptelor individuale*. Conceptele individuale sunt considerate *concepte istorice*, designatul lor are o determinare spațio-temporală. Conceptele generale, precum: grup, normă, interacțiune sunt considerate *invarianți*, concepte aistorice, sau *universalii* (de exemplu, universaliiile culturii).

Și de această dată se pune problema dificultății de a face distincțiile între cele două clase de concepte: istorice și aistorice.

Definirea conceptelor

Așa cum îndeobște se știe, *definiția* reprezintă operația logică prin care se apreciază înțelesul termenilor utilizați. Ea constituie o operație generală a cunoașterii și comunicării interumane. „Definiția este o operație logico-semantică, prin care se stabilește o identitate de designat între un nume comun și o descripție generală” (Popa, 1972, 67).

Fără a discuta diferitele accepții filosofice sau logice ale definiției, vom menționa funcțiile definițiilor, așa cum le-a sistematizat Cornel Popa (1972): funcția *referențial-designatoare*, constând în delimitarea unei clase de obiecte; funcția de *introducere a unor termeni noi în vocabularul unui agent cunoscător*; funcția de *concentrare a informației*, de prescurtare a comunicării; funcția de *relevare a schimbărilor intervenite în procesul cunoașterii*, pe baza analizei intensiunii termenilor; funcția *sintetic-calculatorie*, care permite prelucrarea informației într-un alt limbaj. Aceste funcții sunt caracteristice și diferitelor tipuri de definiții din științele sociale și comportamentale.

Având în vedere lucrarea de referință *Fundamentele formării conceptelor în științele empirice*, de Carl G. Hempel (1952), în științele socioumane se disting, în principal, trei tipuri de definiții: ostensivă, nominală și operațională. Le vom analiza în continuare.

Definiția ostensivă (lat. *ostends, ostendere* – a arăta) a fost introdusă în știință de W. L. Johnson într-o lucrare de logică apărută în 1921. Problema definiției ostensive a fost reluată și aprofundată în lucrarea *Cunoașterea umană. Posibilitățile și limitele sale* (1948) de filosoful, umanistul și savantul englez Bertrand Russell (1872–1970). Cu ajutorul definiției ostensive un agent cunoscător află semnificația unui cuvânt, fără ca pentru aceasta să se facă apel la alte cuvinte. Persoana care intenționează să îmbogățească vocabularul altei persoane cu un nou termen rostește cuvântul, arătând concomitent obiectul designat. Acesta este specificul definiției ostensive: simultaneitatea pronunțării unui termen necunoscut de un agent cunoscător (S2), dar cunoscut de alt agent cunoscător (S1), și indicarea designatului.

Evident, definițiile ostensive se aplică doar termenilor referențiali și, în științele socioumane cu precădere, termenilor care desemnează unități sociale, nu calități. Dacă cineva nu cunoaște termenul de „țaran” nu avem decât să-i arătăm o persoană care lucrează pe un teren agricol (ară, seamănă, prășește etc.) și în același timp să pronunțăm cuvântul „țaran”. Astfel își îmbogățesc vocabularul copii sau persoanele care învață o limbă străină. Procedul se întâlnește și în științele sociale și comportamentale. În sociologie, de exemplu, se recomandă cuprinderea dintr-o privire, de undeva de pe o înălțime, a întregii localități rurale ce urmează a fi cercetată. Profesorul spune, arătând localitatea: „Acesta este un sat format prin colonizare”. Studenții văd casele țărănești și ulițele ce se întretaie în unghi drept: ei înțeleg astfel semnificația termenului „sat de coloniști”, fără a li se mai explica prin alte cuvinte înțelesul termenului.

Și alți termeni, precum sunt cei de „delincvent”, „bărbat”, „femeie”, „orășean”, „militar” etc., pot fi introduși prin definiții ostensive. Vor trebui însă respectate o serie de condiții. În primul rând, va trebui ca întotdeauna să se asocieze același semn (cuvânt) obiectelor indicate. Această condiție *lingvistică* asigură asocierea semnificației la semnul utilizat. Condiția *simultaneității* impune rostirea cuvântului concomitent cu arătarea obiectului desemnat, fapt ce conduce la fixarea legăturii dintre semn și semnificație. Pentru ca această legătură să se realizeze va trebui ca atât obiectul desemnat, cât și semnul propus să fie perceptibile (condiția *operațională*). Subiectul cunoscător percepe concomitent cuvântul (percepție auditivă) și obiectul (percepție vizuală). Din punct de vedere psihologic, definiția ostensivă presupune un plan complex sensorial și logic, diacronic și sincron. În fine, ultimele două condiții privind folosirea definițiilor ostensive vizează cerințele *psihologice*, concentrarea atenției subiectului cunoscător atât asupra semnului, cât și asupra obiectului, și cerințele *pedagogice*, de repetare a asocierii dintre semn și obiect. Respectându-se aceste condiții se pot introduce termeni noi în vocabularul persoanelor care se specializează în domeniul științelor sociale și comportamentale. Pot fi definite ostensiv mai ales conceptele individuale și conceptele calitative.

Definiția nominală (sau verbală) constă din specificarea înțelesului unui termen cu ajutorul altor termeni sau, altfel spus, din descrierea verbală a semnificației unui concept. *Definiendum*-ul, cuvânt al cărui înțeles trebuie arătat, are aceeași semnificație ca și *definiens*-ul, cuvintele cu ajutorul cărora se instituie un nume, se introduce un termen nou în vocabularul științei sau în vocabularul unui agent cunoscător. Să presupunem că vrem să introducem în vocabularul agentului cunoscător (S2) termenul de „rol social” (*definiendum*). Noi (S1) cunoaștem atât termenul de „rol social”, cât și termenii „ansamblul de comportamente așteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social” (*definiens*). S2 nu cunoaște decât *definiens*ul. Pentru a arăta semnificația *definiendum*-ului utilizăm numai termeni cunoscuți de S2, preluați din limbajul comun sau anterior definiți.

Termenii de „ansamblu”, „parte”, „are” fac parte din vocabularul cotidian. Termenii „mod legitim”, „persoane”, „comportament”, „status social”, trebuie definiți înainte de a-i utiliza în structura *definiens*ului. *Definiendum*-ul și *definiens*-ul au același designat. Pentru a exprima această relație legăm

definiendum-ul de definiens prin semnul „= df.”, ceea ce înseamnă că prima parte a expresiei are același înțeles ca și partea a doua a ei. De exemplu: rol social = df. ansamblul de comportamente așteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social. O altă modalitate de scriere a relației dintre definiendum și definiens constă din punerea între ghilimele a acestora și intercalarea între ele a expresiilor: „înseamnă”, „are același înțeles”, „semnifică”, „definește”. Vom scrie deci: „Rol social” semnifică „ansamblul comportamentelor așteptate în mod legitim din partea persoanelor care au un status social”. Utilizându-se aceste modalități de scriere a definițiilor nominale se relevă faptul că se are în vedere relația dintre semne, dintre expresiile lingvistice, și nu relația dintre semn și designat (Opp, 1970, 98).

Rezultă de aici că definiția nominală nu poate fi nici adevărată și nici falsă. Ea este o convenție: ori de câte ori citim sau auzim un anumit cuvânt înțelegem un anumit lucru. De exemplu, când citim termenul „deprivare relativă” înțelegem „percepere de către factorii sociali a discrepanței dintre *expectația valorilor și capacitatea valorică* a lor”. „Expectația valorilor” semnifică „bunurile și condițiile de viață pe care oamenii cred că sunt îndreptățiți să le obțină”, iar „capacitatea valorică” desemnează „bunurile și condițiile de viață pe care oamenii apreciază că sunt capabili să le obțină”. Cu aceste precizări definirea nominală a termenului de „deprivare relativă” nu s-a epuizat. Așa cum arătau Chava Nachmias și David Nachmias (1981, 30), din lucrarea cărora am preluat acest exemplu, va trebui să definim în continuare termenii „expectație”, „a fi capabil”, „a percepe”. Manifestarea normelor dominante impuse de mediul economic, social, cultural și politic imediat se desemnează prin „expectație”. Mai departe vor fi definiți termenii de „normă”, „mediu”, „imediat”, „economic”, „social”, „cultural”, „politic”. Prin *normă* vom înțelege o „regulă care ghidează comportamentul oamenilor”, iar prin „comportament” vom desemna „totalitatea reacțiilor la solicitările externe”.

Din analiza definiției nominale a termenului de „deprivare relativă” reținem că există o *ierarhizare a definițiilor* și că fiecare definiție nominală este constituită din *termeni primari* și *termeni derivați*. Termenii derivați sunt definiți cu ajutorul termenilor primari. În exemplul discutat avem de-a face cu o ierarhizare pe patru niveluri a definițiilor, în care termenii „deprivare relativă”, „expectație”, „normă” și „comportament” sunt termeni derivați, în timp ce termenul de „reacție” este un termen primar. Așa cum s-a precizat, definiția nominală nu oferă nici o informație despre realitate, *definiendum*-ul neavând alt înțeles decât *definiens*-ul. Astfel stând lucrurile de ce apelăm, totuși, la acest tip de definiție? Care sunt funcțiile definiției nominale? Din cele cinci funcții ale definițiilor menționate anterior, definiției nominale îi sunt proprii funcțiile: de introducere a unor termeni noi în vocabularul agenților cunoscători, de concentrare a informației și de prelucrare a informației într-un alt limbaj (funcția sintetic-calculatorie). În ceea ce privește funcția referențial-designatoare va trebui analizat raportul dintre definiens și designat. Definiția explicită (definiensul) poate consta fie din relevarea *genului proxim* și a *diferenței specifice* (de exemplu: infractor = df. persoană condamnată definitiv de instanțele judecătorești), fie din *enumerarea caracteristicilor* specifice (de exemplu: om = df. ființă bio-psiho-socio-culturală) sau prin *enumerarea obiectelor* care fac parte din clasa denumită de definiens (de exemplu: fostele țări comuniste din Europa de Est = df. Albania, Bulgaria, Cehoslovacia, R.D.Germană, Polonia, România, Ungaria, U.R.S.S.).

Definiția operațională are o deosebită importanță în științele sociale și comportamentale pentru că cele mai multe din obiectele și calitățile designate prin termenii din vocabularul acestor științe nu pot fi direct observabile. Valorile, atitudinile, inteligența ș.a. nu pot fi direct observate: nici alienarea, structura socială sau deprivarea relativă. În astfel de cazuri se încearcă traducerea conceptelor în „evenimente observabile” sau *operaționalizarea conceptelor*.

Ideea că înțelesul unui termen științific trebuie stabilit prin indicarea operațiilor de testare, pe baza cărora se decide dacă termenul este sau nu aplicabil cazului dat, a apărut în cadrul orientării filosofice a *operaționalismului*, orientare filosofică ilustrată de lucrarea *The Logic of Modern Physics* de Percy W. Bridgman (1927). În anii 1940-1950 au apărut mai multe lucrări de referință în problema operaționalizării conceptelor din științele socioumane (George A. Lundberg, 1941: Herbert Blumer, 1941: Gustav Bergman și Kenneth W. Spence, 1941: Carl G. Hempel, 1954). Operaționalizarea conceptelor a rămas în actualitate, fiind abordată și în literatura de specialitate din țara noastră (Hoffman, 1977). Definiția operațională reprezintă un procedeu eficient de a decide dacă o calitate poate fi atribuită unei unități sociale. De exemplu, frumusețea feminină. Se organizează concursuri de frumusețe naționale, internaționale și mondiale. Cum decide juriul care este cea mai frumoasă femeie din lume? Sigur, o femeie frumoasă trebuie să corespundă unor standarde culturale privind talia, greutatea, circumferința bustului și a șoldurilor etc. Toate aceste componente corporale, dincolo de

armonia lor, au funcția de indicatori ai frumuseții feminine. Nu trebuie însă să tragem concluzia că definiția operațională se confundă cu enumerarea elementelor componente. Putem lua ca indicator pentru frumusețe numărul de declarații de dragoste primite de respectiva persoană înainte de căsătorie.

A. J. Bachrach (1962) remarcă: „Definiția operațională a unei mâncări este...rețeta sa”. Caracteristicile designatului nu reprezintă obligatoriu indicatorii utilizați în operaționalizarea conceptelor. Dragostea între un bărbat și o femeie este, din punct de vedere psihologic, un sentiment. Sărutul este un indicator al dragostei. În timp ce sărutările le putem observa și număra, dragostea nu este direct observată. În definiția operațională stabilim o relație între semnele direct observabile și simbolurile ce apar la nivelul teoriei. Așa cum sublinia și Julian L. Simon (1969), o definiție este operațională numai dacă cel care analizează conceptul: specifică procedeul (incluzând și instrumentele folosite) pentru identificarea sau generarea definiendum-ului și găsește un înalt coeficient de siguranță (consistență în aplicare) pentru definiția dată.

În continuare vom prezenta pentru exemplificare operaționalizarea conceptului de „autoritarism”. Operaționalizarea acestui concept este luată ca model în literatura de specialitate (Backer, 1988, 114).

Conceptul de „autoritarism”, desemnând „un sistem sociopolitic bazat pe subjugarea drepturilor individului față de stat și liderii” (Reber, 1985, 70), a fost formulat în 1923 de cercetătorii de la Institutul de Cercetări Sociale din Frankfurt. Venirea la putere a lui Hitler, în 1933, i-a forțat pe mulți cercetători din Germania să emigreze în SUA. Așa se face că sociologul Theodor W. Adorno, împreună cu unii din colaboratorii săi din Frankfurt, și-a continuat cercetările la Universitatea Columbia din New York și, apoi, la Universitatea din California la Berkeley. În 1950 publică lucrarea *The Authoritarian Personality* referitoare la tipul de personalitate care se caracterizează prin subordonare și acceptare servilă a autorității. În perioada 1940 – 1950 s-au studiat diferite aspecte ale „personalității autoritare” cu ajutorul scalelor de atitudine: A-S (scala de antisemitism), E (scala de etnocentrism), P-E-C (scala de conservatorism politico-economic), F (scala de atitudine fascistă, numită apoi scala de atitudine antidemocratică). *Scala F*, elaborată de psihologul Daniel J. Levison, este structurată pe nouă dimensiuni, și anume: convenționalism; supunere autoritară; agresivitate autoritară; anti-subiectivitate; superstiție și stereotipuri; putere și încăpăținare; distructivitate și cinism; proiectivitate; preocupare exagerată pentru problemele morale referitoare la sex. Pentru fiecare dimensiune au fost stabiliți indicatori specifici. Pe un continuum cu 7 trepte (de la -3 la +3), persoanele testate își exprimă acordul sau dezacordul cu enunțurile (indicatorii) din structura scalei. În final se calculează scorul total, pe baza căruia se determină tipul de personalitate. De exemplu, enunțul: „o persoană care are comportamente și obiceiuri rele și o educație proastă cu greu se poate aștepta să fie acceptată de oamenii decenti” reprezintă un indicator în cadrul dimensiunii „convenționalism”. Cei care se declară total de acord cu acest enunț probabil că aparțin tipului de personalitate autoritară. Probabilitatea devine mult mai mare dacă respectiva persoană posedă și indicatorii celorlalte dimensiuni (dacă sunt de acord cu enunțurile): „Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care copiii trebuie să și le însușească” (supunerea autoritară). „Homosexualitatea reprezintă o formă gravă de delincvență și trebuie pedepsită cu severitate (preocuparea exagerată pentru problemele morale legate de sex) ș.a.m.d. Specialiștii apreciază că *Scala F* poate măsura în ansamblu autoritarismul ca sindrom al atitudinilor care predispun la acceptarea ideologiei fasciste, extremist antidemocratice. Personalitatea autoritară este marcată de prejudecăți, față de grupurile minoritare, de antisemitism și etnocentrism.

Analiza indicatorilor definiționali

Am folosit până acum de mai multe ori termenul de „indicator” fără a-l defini. Din exemplele date s-a putut deduce că în cercetarea socioumană empirică indicatorii *sunt semne observabile și măsurabile cu ajutorul cărora pot fi caracterizate unitățile sociale și calitățile acestora*. Un fapt de observație (marca automobilului), răspunsul la o întrebare (Care este profesia dv.?) sau raportul dintre două mărimi (venituri/nr. membrilor familiei) funcționează ca indicatori pentru definirea conceptelor (de exemplu, pentru conceptul de „status social”). Indicatorii utilizați în operaționalizarea conceptelor poartă numele de indicatori definiționali. În continuare vom analiza acest tip de indicatori urmând modelul propus de sociologul polonez Stefan Nowak (1972).

O primă problemă este cea a determinării relației dintre indicatorii definiționali și conceptele definite operațional. Relația poate fi: *totală* sau *statistică*. Dacă luăm ca indicator pentru termenul de „student” faptul de a fi înmatriculat la o instituție de învățământ superior, avem de-a face cu o relație totală: ori de câte ori este prezent indicatorul, tot de atâtea ori este prezent și indicatul. Dar în științele sociale și comportamentale nu întâlnim astfel de cazuri atât de simple: de cele mai multe ori operăm cu indicatori care sunt într-o relație statistică cu fenomenele desemnate prin concepte. „A fi proprietarul unui autoturism” constituie un indicator pentru „bunăstare materială”, dar relația dintre indicator și indicat este statistică, în sensul că există o probabilitate mai mică sau mai mare ca prezența indicatorului să coincidă cu prezența indicatului: cele mai multe persoane caracterizate prin „bunăstare materială” posedă autoturisme, dar există și situații în care persoanele cu „bunăstare materială” să nu aibă automobil proprietate personală (datorită vârstei înaintate, îmbolnăvirii etc).

Analiza indicatorilor definiționali urmărește determinarea (specificarea) probabilității sau a corelației dintre indicator și indicat, cu scopul de a reține în cercetările socioumane empirice pe acei indicatori care corelează puternic cu indicatul.

Determinarea puterii de discriminare a indicatorilor definiționali reprezintă, de asemenea, o importantă problemă în operaționalizarea conceptelor. Aceasta presupune examinarea relației statistice dintre indicator și indicat. Stefan Nowak (1972, 154) apreciază că există trei genuri distincte de putere de discriminare a indicatorului: puterea de respingere, puterea de conținere și puterea de discriminare. Puterea de respingere este proprietatea unui indicator de a lăsa în afara sferei lui toate unitățile sociale care nu posedă indicatul. De exemplu, „a fi proprietarul unei vile” este un indicator cu o putere de respingere mai mare decât indicatorul „a fi proprietarul unui autoturism”, dacă avem în vedere indicatorul „bunăstare materială”. Probabilitatea ca între persoanele care au indicatorul (vilă proprietate), dar nu se caracterizează prin „bunăstare materială” (indicatul) este foarte mică. În afara indicatorului sunt cuprinse aproape toate unitățile sociale caracterizate prin respectivul indicat. Probabilitatea apariției concomitente a indicatorului și a indicatului tinde spre 1. În cercetările socioumane concrete se urmărește *maximizarea* acestei probabilități. Puterea de conținere reflectă capacitatea indicatorului de a reține în cadrul distins de el toate elementele ce se caracterizează prin posedarea indicatorului. Indicatorul „a fi proprietarul unui autoturism” pentru indicatul „bunăstare materială” are o putere de conținere mai mare decât indicatorul „a fi proprietarul unei vile”. În sfera indicatorului cu o putere de conținere mare intră și elementele care nu conțin indicatul dat. Concret: vor fi persoane care au automobil proprietate personală, dar nu beneficiază de bunăstare materială (de exemplu, persoane care au câștigat un autoturism la concursurile ce se organizează).

În stabilirea indicatorilor definiționali vom căuta maximizarea atât a puterii de conținere, cât și a puterii de respingere, astfel încât corelația dintre indicator și indicat să tindă spre 1 (când utilizăm pentru definiția operațională un singur indicator). În astfel de situații vorbim despre *puterea de discriminare* a indicatorului. De regulă, însă, când definim operațional un termen utilizăm nu unul, ci mai mulți indicatori.

Să examinăm ce se întâmplă când utilizăm doi indicatori, o situație mai simplă, dar care ilustrează tipul de probleme ce apar frecvent în cercetările empirice. Dacă dorim să caracterizăm o populație din punctul de vedere al „bunăstării materiale” și luăm ca indicatori „a posedea o locuință tip vilă” (I_1) și „a avea venituri lunare mai mari decât salariul mediu pe economie” (I_2), ajungem în următoarea situație.

Rezultă trei grupuri de persoane, dintre care despre două din ele putem spune cu destulă precizie că sunt formate din bogați și săraci, iar despre cel de-al treilea grup, care posedă doar unul din cei doi indicatori, nu putem spune nici că posedă indicatul (bunăstarea materială), nici că nu îl posedă. Aceasta reprezintă *spațiul de nedeterminare* al indicatorilor definiționali luați în considerare. Este de dorit ca spațiul de nedeterminare să fie cât mai mic, astfel ca pe baza indicatorilor stabiliți să se facă departajări cu o precizie acceptabilă. Când se apelează nu la doi, ci la mai mulți indicatori, spațiul de nedeterminare este delimitat de indicatorii cu cea mai mare putere de discriminare.

Alegerea indicatorilor definiționali va fi precedată, așadar, de analiza puterilor de respingere, de conținere și de discriminare. Dar în stabilirea setului de indicatori pentru operaționalizarea conceptelor vom avea în vedere și tipul de indicatori la care vom face apel: vom utiliza *indicatori expresivi* sau *indicatori predictivi*?

Referindu-se la „personalitatea autoritară”, Paul Lazarsfeld (1965) aprecia că indicatorul „Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care copiii trebuie să le

însușească” este de tip expresiv, în timp ce indicatorul „Majoritatea oameni lor nu-și dau seama cât de mult este dirijată viața noastră de comploturile urzite de politicieni” este de tip predicativ. Acești indicatori incluși în *Scala F* au o legătură mai slabă (indicatorii expresivi) sau mai puternică (indicatorii predictivi) cu indicatul. Persoanele care acceptă că „Supunerea și respectul față de autoritate sunt cele mai importante virtuți pe care trebuie să și le însușească copiii” au o probabilitate mai redusă de a fi de tip autoritar decât persoanele care sunt de acord că „Majoritatea oamenilor nu-și dau seama cât de mult este dirijată viața noastră de comploturile urzite de politicieni”. Această a doua categorie de persoane se caracterizează foarte probabil prin antisemitism, având atitudini antidemocratice. Totdeauna trebuie să facem apel atât la indicatorii expresivi, cât și la indicatorii predictivi. Dacă vrem, de exemplu, să studiem coeziunea grupului, luăm ca indicatori expresivi răspunsurile la întrebările de genul: „Vă place grupul din care faceți parte?”, „Vă face plăcere activitatea grupului dumneavoastră?” ș.a.m.d., dar vom avea grijă să introducem și indicatori predictivi, precum: „Intenționați să părăsiți grupul din care faceți parte?”, „În ce condiții ați părăsi grupul dumneavoastră?”

Indicatorii definiționali cu o putere de discriminare ridicată corelează între ei. Se vorbește în acest caz de corelație internă a indicatorilor sau de *indicatorii corelativi intern*. Pentru operaționalizarea conceptului de „status social” pot fi utilizați mai mulți indicatori: averea materială, locuința, veniturile financiare, apartenența la anumite organizații, bunurile culturale. Între acești indicatori există corelații ridicate: persoanele care au venituri ridicate au – de regulă – și o locuință bună, posedă bunuri materiale și culturale, fac parte din cluburi cu acces limitat. Corelația internă a indicatorilor definiționali ne permite să reținem pentru operaționalizarea conceptelor doar câțiva dintre ei, chiar unul singur. Așa a procedat sociologul american Stuart Chapin, în anii '30, când, pentru a măsura „statusul social al familiei”, a reținut ca indicator „mobila din locuința” respectivei familii: telefonul sau radioul erau cotate cu +8 puncte, ceasul deșteptător cu –2 puncte ș.a.m.d. S-a ajuns în acest fel la un indice, de fapt fiind faptul că „scara sufragerei” corelează pozitiv cu veniturile și cu profesia membrilor familiei.

O altă categorie de indicatori este cea a *indicatorilor corelativi extern*. S-a constatat că status-ul social corelează cu orientarea politică. Dacă am măsurat „status-ul social” prin indicatorul „mobila din sufragerie” și „orientarea politică” prin „comportamentul de vot” între cei doi indicatori va exista o corelație. „Comportamentul de vot” nu reprezintă însă un atribut al indicatului, nu este un indicator definițional, dar corelează cu indicatorul reținut pentru măsurarea „status-ului social”. Vom spune că el este un indicator corelativ extern.

În strategia alegerii indicatorilor vom ține seama și de contextul social în care se desfășoară cercetarea, știut fiind că în timp se produce o deplasare a semnificației lor. „A îndemna foarte des și pe alții spre credința religioasă”, ca indicator pentru „persoană foarte religioasă”, are altă putere de discriminare în prezent, comparativ cu puterea lui de discriminare în investigațiile de sociologie a religiei desfășurate în țara noastră în trecut. De asemenea, indicatorul „numărul de bolnavi vindecați”, ca indicatori pentru „capacitatea profesională a medicului”, nu poate fi analizat în afara contextului social: trebuie să luăm în considerare progresul medicinei, maladia ș.a.

Pe de altă parte, va trebui să vedem dacă indicatorii definiționali sunt ușor manevrabili, dacă sunt direct observabili sau dacă nu cumva generează probleme de natură să compromită investigația. „Îmbrăcămintea” unei persoane reprezintă un indicator cu o putere de discriminare mai mică decât cea a indicatorului „mobilarul locuinței” când ne referim la „status-ul social”. Cu toate acestea, vom opta pentru indicatorul „îmbrăcămintea”, pentru că este mai ușor observabil (și pentru că el corelează intern cu indicatorul „mobilarul locuinței”). În același sens, vom opta pentru indicatorul „a posedat un autoturism”, renunțând la răspunsul „Câți bani ați economisit în ultimul an?”.

E. J. Webb și colab. au ales uzura (*erosion*) din material plastic din jurul pieselor de muzeu ca indicator al interesului publicului pentru diferitele exponate. În cercetarea lor la *Museum of Science and Industry* din Chicago au găsit că în jurul unor exponate covorul din plastic se înlocuiește, datorită uzurii, din sau în șase săptămâni, în timp ce împrejurul altor exponate covorul rămâne neschimbat ani de zile. E. J. Webb și colab. (1966, 37) au sugerat că „rata schimbării covorului” constituie un bun indicator, ușor manipulabil și *nederanjant* (*unobtrusive*) pentru măsurarea popularității exponatelor (*după* Bernard, 1995, 333).

În concluzie, vom spune că strategia alegerii indicatorilor definiționali trebuie să urmărească maximizarea puterii de discriminare și minimizarea spațiului de nedeterminare, în contextul social

concret, pe de o parte, pe de altă parte, se impune a fi reținuți indicatorii care nu induc schimbări prin măsurarea lor și sunt relativ ușor manevrabili.

Trecerea de la indicatori la indici

După „reprezentarea imaginistică” a conceptului, când cercetătorul, bazându-se pe experiența vieții cotidiene, schițează o „construcție abstractă” ce conferă sens observațiilor, după ce au fost stabilite dimensiunile și au fost aleși indicatorii, se poate trece la construirea *indicilor* (Lazarsfeld, 1965).

Prin *indice* (*index*) se înțelege ”o variabilă unidimensională cu r valori pe care sunt ordonate v clase de posibile combinații de caracteristici dintr-un spațiu de attribute multidimensional” (Mayntz și colab., 1969, 44). Preluăm din lucrarea mai sus citată prezentarea strategiei de construire a indicatorilor în cercetările sociologice empirice. Pentru că majoritatea conceptelor cu care operăm în științele sociale și comportamentale sunt multidimensionale (de exemplu, status social, coeziune a grupului, satisfacție a muncii, anomie), se pune problema clasificării unităților sociale, a obiectelor din realitatea concretă, concomitent după mai multe criterii.

Dacă acceptăm că „statusul social” al unei persoane poate fi apreciat după criteriile: nivel de școlaritate, calificare profesională și venituri, nu ne va mai fi greu să observăm, de exemplu, că o persoană va avea un status social ridicat, conform dimensiunii „nivel de școlaritate”, dar un status social scăzut, conform dimensiunii „venituri”. Va trebui să trecem de la spațiu cu n dimensiuni la o variabilă unidimensională pe care să ordonăm unitățile sociale investigate.

Să analizăm cazul cel mai simplu: trecerea dintr-un spațiu bidimensional la ordonarea unităților sociale pe o variabilă unidimensională. Satisfacția muncii poate fi măsurată cu ajutorul a două dimensiuni: satisfacția produsă de conținutul muncii și satisfacția produsă de veniturile obținute prin muncă. Luăm ca indicatori răspunsurile la întrebările: „Cât de satisfăcuți sunteți de munca pe care o faceți?” (pentru prima dimensiune) și „Cât de satisfăcut sunteți de salariul pe care îl primiți?” (pentru ce-a de-a doua dimensiune). Preformulăm răspunsurile: foarte nesatisfăcut = 1; nesatisfăcut = 2; nici satisfăcut, nici nesatisfăcut = 3; satisfăcut = 4; foarte satisfăcut = 5 (cifrele reprezintă ponderile asociate fiecărui răspuns). Persoanele investigate se vor plasa într-una din clasele de la a la x .

Conform primei dimensiuni, vor avea o satisfacție a muncii înaltă subiecții din clasele: e, j, o, t, v . Dacă reducem, prin sinteza indicatorilor, spațiul bidimensional la o variabilă unidimensională, ajungem la următoarea ordonare a claselor de subiecți.

O astfel de ordonare, deși permite ierarhizarea claselor de subiecți, nu este totuși satisfăcătoare pentru că indicele construit din sinteza celor doi indicatori nu are *intervalul de variație normalizat*. Normalizarea intervalului de variație a indicelui presupune ca valorile minime și maxime să fie zero și unu, zero și zece, zero și o sută sau -1 și $+1$; -10 și $+10$; -100 și $+100$. Pentru a îndeplini această condiție vom acorda alte ponderi unuia sau ambilor indicatori. De exemplu, vom acorda ponderile: 0; 1; 2,50; 4,50 pentru fiecare indicator. Clasele de subiecți se vor ordona într-un interval de variație normalizat de la zero la zece. Apare însă o problemă: nu se păstrează același interval între clasele ordonate pe variabila unidimensională. Prin acordarea unor ponderi adecvate va fi depășită și această dificultate.

Rezultă din cele arătate că proiectarea unui indice nu este o operație mecanică de însumare a valorilor acordate indicatorilor, ci reprezintă un travaliu intelectual care presupune: fixarea condițiilor în care indicele trebuie să ia valorile extreme; normalizarea intervalului de variație; precizarea condițiilor care determină ordinea valorilor în interiorul intervalului de variație.

Hans Zeisel (1965), care precizează aceste condiții, oferă două exemple de construire a indicilor. *Indicele de monopolizare a difuzării informațiilor* este ilustrativ pentru ingeniozitatea implicată în proiectarea lui. S-a pornit de la numărul surselor de informație (stații radio și ziare) și de la gradul de concentrare a acestora sub o unică administrație. S-a stabilit ca indicele să aibă valoarea minimă (zero) când toate sursele de informație au conducere distinctă și valoare maximă (unu), când toate sursele de informare din respectiva comunitate se află sub o singură administrație (conducere). Valoarea indicelui trebuie să varieze în relație directă cu raportul dintre numărul de surse de informație aflate sub aceeași conducere și numărul total de surse de informație din comunitate. În fine, s-a pus condiția ca, la un număr egal de unități în competiție, indicele să varieze în funcție de dezacordul unităților.

Astfel s-a ajuns la formula: $\frac{1}{N} \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}$, unde: N = numărul total al surselor de informare (stații radio și ziare) din comunitate; n = numărul de asocieri ale surselor de informație; x = numărul de surse de informație asociate.

De exemplu, dacă într-o comunitate oarecare există patru surse de informație vor exista cinci posibilități de asociere: toate sursele sunt asociate. Indicele are valoarea 1, corepunzător situației de monopol absolut; trei surse sunt asociate și o sursă este independentă. Indicele are valoarea 0,75, corepunzător unei monopolizări ridicate; sunt asociate două câte două surse de informații. Indicele are valoarea 0,71, reflectând o monopolizare mai redusă; sunt asociate doar două surse, celelalte două surse acționând independent. Indicele are valoarea 0,50, exprimând o monopolizare scăzută; nu există nici o asociere a surselor de informații. Indicele are valoarea zero.

Calculând indicele de monopolizare după formula propusă, se obțin valori diferite, corepunzătoare situațiilor diferite. Utilizarea rădăcinii sumei pătratelor numărului unităților asociate sub aceeași conducere permite relevarea gradului de concentrare a surselor de informație, lucru nerealizabil prin simpla raportare a numărului unităților asociate la numărul total al surselor de informație din comunitate.

Analiza conceptelor reprezintă un element esențial în procesul cercetării empirice în științele sociale și comportamentale. Examinarea preciziei și consistenței conceptelor, verificarea „traducerii” definițiilor nominale în definiții operaționale, evaluarea puterii de discriminare a indicatorilor și a modului de construire a indicilor sunt tot atâtea probleme de interes metodologic, de rezolvarea cărora depinde valoarea teoretică și practic-aplicativă a cercetărilor socioumane empirice.

Termeni-cheie

- concepte
 - calitative
 - cantitative
 - generale
 - istorice
 - individuale
- caracteristici
 - analitice
 - globale
 - grupale
 - individuale
- conotație
- definiendum
- definiens
- definiție
 - nominală
 - operațională
- ostensivă
- ierarhizarea definițiilor
- indicatori
 - corelativi externi
 - corelativi interni
 - definiționali
 - expresivi
 - predictivi
- invarianți
- indice
- normalizarea intervalului de variație a indicelui
- polisemie
- puterea indicatorului
 - de conținere
 - de discriminare
 - de respingere
- regulă semantică
- semn
- semnificație
- spațiu de nedeterminare
- termeni
 - derivați
 - nereferențiali
 - primari
 - referențiali

Probleme recapitulative

1. Ce este o regulă semantică?
2. Dați cât mai multe exemple de termeni polisemici.
3. Care este deosebirea dintre termenii referențiali și cei nereferențiali?
4. Dați exemple de concepte calitative utilizate în științele socioumane.
5. Definiți nominal și apoi operațional conceptul de „lider eficient” al grupului de muncă.
6. Definiți operațional conceptul de „persoană morală”.
7. Analizați puterea de discriminare a indicatorilor utilizați.
8. Construiți un indice din sinteza indicatorilor propuși de dv.
9. Ce condiții trebuie să îndeplinească un indice pentru a fi utilizabil în cercetările socioumane empirice?
10. Calculați valoarea indicelui de monopolizare a surselor de informații într-o comunitate în care numărul total de surse de informații (stații de emisie radioătv sau ziare) este de șase unități.

Capitolul 4

Măsurarea în științele sociale și comportamentale

- Generalități despre măsurare
- Ce este măsurarea ?
- Nivelul de măsurare în științele socioumane
- Validitatea și fidelitatea măsurării
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Generalități despre măsurare

Facem zilnic măsurări fără să ne întrebăm despre fundamentele teoretice ale acestui act de cunoaștere. Măsurăm timpul, spațiul, volumul, greutatea sau valoarea mărfurilor. Ne slujim de fel de fel de aparate de înregistrare a duratei acțiunilor noastre sau a distanțelor pe care le parcurgem. Ce s-ar întâmpla dacă banalul ceas de mână, care se vinde acum „la kilogram” – încă o măsurare! – ar dispărea pur și simplu ? Nu, lumea nu s-ar afârși, dar viața socială s-ar desfășura altfel: orașenii ar începe să crească păsări de curte (cocoși și desigur, găini), s-ar modifica alimentația și criteriile de apreciere a oamenilor (punctualitatea n-ar mai constitui un titlu de noblete) etc. Cum s-ar schimba viața socială dacă nu am mai folosi a 40.000.000-a parte din meridianul terestru – metrul – și multiplii lui pentru stabilirea raporturilor spațiale ? Ne-am întoarce, foarte probabil, în antichitate, măsurând distanțele cu pasul și lungimile cu degetul, palma, cotul sau piciorul. În sensul cel mai prozaic, omul ar redeveni „măsura tuturor lucrurilor”.

Fact este că evoluția societății a impus multiplicarea continuă a operațiilor de măsurare, ca și sporirea preciziei lor. Să ne gândim că din necesități practice, din cele mai vechi timpuri, s-au măsurat ogoarele, pământul cultivabil. Măsurarea pământurilor, care precede punerea în posesie, este astăzi la noi mai actuală ca oricând. Alte măsurări au apărut relativ târziu: inteligența, de exemplu, nu a început a fi măsurată decât în urmă cu o sută de ani. În 1890, psihologul american James McKeen Cattell a folosit pentru prima oară termenul de „test” în măsurarea caracteristicilor psihologice ale indivizilor umani. Ideea măsurării intelectuale a oamenilor a influențat puternic viața socială, iar practica ierarhizării lor după dotarea intelectuală are un impact social foarte puternic. Psihologul francez Alfred Binet (care a elaborat în 1905, împreună cu Théodore Simon, primul instrument de măsurare a inteligenței – vestitata „scală metrică a inteligenței”) i se datorează progresul extraordinar al metodelor de diagnoză psihologică a personalității în context social (șchiopu,1997,117). Concomitent cu creșterea tipurilor de obiecte, fenomene și procese, sociale sau naturale, ce intră sub incidența măsurării, a sporit considerabil și precizia. Determinarea metrului s-a făcut, inițial, împărțindu-se lungimea unei șosele la numărul rotațiilor înmulțit cu diametrul roții vehiculului ce a parcurs-o, împins fiind de un om, până la schimbarea meridianului cu un grad (aproximativ 111 km). Astăzi metrul este determinat cu o precizie de o miliardime (10^{-9}), ca 1650763,73 lungimi de undă ale radiației atomului de kripton 86.

În același timp, perfecționarea măsurilor a susținut progresul social și uman. Zborurile cosmice nu ar fi fost posibile dacă precizia măsurilor nu ar fi atins parametri greu de imaginat: în momentul aselenizării, modulul misiunii Apollo 11 nu mai dispunea decât de o cantitate de combustibil pentru încă 10 secunde de zbor.

Pentru a deveni *homo faber*, omul a trebuit să ajungă a fi *homo metricus*; pentru a spori gradul de civilizație trebuie extinsă gama măsurilor și redusă incertitudinea de măsurare. Dar măsurarea costă și, cum remarca și Aurel Millea (1982, 23), prețul pentru obținerea unei incertitudini mici corelează cu scopul măsurării. În lucrările de tâmplărie precizia de măsurare (opusul incertitudinii de măsurare) este mai mare decât în lucrările de zidărie (± 1 cm, față de ± 5 cm). Când se măsoară cantități mici se admite,

prin convenție, o eroare de 1% – 2%, dar pentru cantități mari eroarea admisă este de zece ori mai mică. Când cumpărăm produse preambalate (făină, mălai, zahăr) suntem avertizați că ceea ce plătim – un kilogram – nu este chiar un kilogram: cantitatea variază între 990 g și 1010 gr. și ni se pare firesc acest lucru pentru că marfa vândută costă relativ puțin. Cu totul altfel stau lucrurile când cumpărăm aur: o eroare de 20 g este inadmisibilă. Dacă se au în vedere cantități mari (tone de grâu, vagoane de cărbune sau de lemne) eroarea acceptată la măsurarea este cuprinsă între 0,1% și 0,2%. Sigur, s-ar putea reduce incertitudinea de măsurare la 0,01%, dar face oare să plătim mult pentru precizia măsurării unei mărfi care costă puțin? Mai mare daraua decât ocaua ! – ne avertizează un proverb românesc.

Și măsurarea fenomenelor sociale se înscrie în aceeași logică. Să luăm ca exemplu măsurarea curentelor de opinie pro sau contra unui eveniment, partid politic sau candidat la o funcție eligibilă. După cum se știe, primele sondaje de opinie riguros științific sunt legate de numele lui George Gallup (1901–1984), care în 1935 a înființat vestitul *American Institute of Public Opinion*. După decembrie '89, sondajele de opinie publică au devenit o realitate și în România. La nivelul anului 1999, un sondaj de opinie preelectoral, reprezentativ național, costă la noi aproximativ 10.000 de dolari SUA. Eroarea admisă este de $\pm 3\%$, ceea ce presupune interviuarea unui număr de aproximativ 1100 de persoane (Nu vom stăruia asupra tehnicilor de eșantionare). Dacă dorim să reducem incertitudinea de măsurare (eroarea) la $\pm 2\%$, lucrul este perfect posibil. Dar merită să plătim de patru ori mai mult pentru asta ? Uneori da, alteori nu ! Ce contează $\pm 3\%$, dacă 87% din populație se pronunță în favoarea unui partid politic ? Când este vorba, însă, de un partid care întrunește doar 4% din opțiunile electoratului, eroarea cu care se lucrează ($\pm 3\%$) devine foarte importantă (dat fiind faptul că pragul electoral pentru a intra în Parlament este de 5%). În aceleași condiții (încredere de 95%, chestionar de mărime medie, adică o jumătate de oră pentru aplicare), reducerea erorii de măsurare la $\pm 1\%$ ar însemna un eșantion de 16.000 de persoane și un cost de aproximativ 150.000 de dolari SUA, ceea ce nu este nici rațional, nici suportabil. Așa cum se știe, opiniile au un grad de fluctuație mare. Este suficient să se producă un eveniment social, economic sau politic major pentru ca opiniile favorabile să devină nefavorabile, și invers, sau proporția opiniilor pozitive să scadă semnificativ. Anterior deciziei NATO de bombardare a Iugoslaviei (1999), peste 70% din populația României se pronunța pentru aderarea țării la NATO. Două luni mai târziu opinia favorabilă aderării scăzuse sub 60%.

Alte fenomene psihologice sau sociologice au o mare stabilitate. Inteligența acest „cadou oferit de ereditate în mare parte” (Eysenck și Eysenck, 1981/1998, 96), rămâne la adulți aproape neschimbată. Putem calcula cu multă precizie *coeficientul de inteligență* al fiecărei persoane. În mod obișnuit este, însă, suficient să știm că o persoană posedă o abilitate mintală medie (IQ = 100), peste medie sau mult peste medie (IQ = 130). Putem împărți seria statistică nu în jumătăți (aflând mediana), ci în sferturi (quartile) sau zecimi (decile). Precizia indicării poziției, a cuantilelor, sporește, dar nu are nici un rost să încercăm să ordonăm crescător sau descrescător după valoarea IQ întregul personal dintr-o întreprindere. Nu are nici o semnificație psihologică sau sociologică diferența de câteva unități a coeficientului de inteligență, deși toată lumea recunoaște că inteligența „are o mare importanță din punct de vedere educațional și social. Venitul unui ins, o dată cu slujba lui, depinde de gradul său de inteligență; la fel, statusul său social. Norocul, personalitatea, relațiile de familie și societatea joacă, desigur, un rol al lor, dar nici pe departe atât de important ca cel al înzestrării intelectuale” (Eysenck și Eysenck, 1981/1998, 96).

În concluzie, măsurarea însoțește evoluția omului și a societății, se diversifică și sporește continuu în precizie, dar măsurarea costă. Orice măsurare conține în sine o eroare (diferența dintre rezultatul măsurării și valoarea adevărată a mărimii măsurate). Important rămâne însă faptul că eroarea poate fi evaluată și redusă în funcție de scop, de procedeele utilizate și de resursele financiare de care dispunem. Totdeauna, însă, a măsura înseamnă a aproxima. „Certitudinea absolută este privilegiul minților needucate”. Acaastă afirmație a lui J. Keyser este cu atât mai valabilă în legătură cu măsurarea fenomenelor și proceselor psihosociale.

Ce este măsurarea ?

De la *Galileo Galilei* (1564–1642), fizicianul și filosoful italian care a inițiat știința modernă prin matematizarea ei, și până azi s-au propus mai multe definiții ale măsurării. Una dintre cele mai răspândite și acceptate definiții aparține fizicianului N. R. Campbell (1920, 267): prin măsurare se înțelege „procesul

de atribuire de numere calităților reprezentate“. Nota definitorie, corespondența dintre numere și calitățile măsurate, se regăsesc și alte definiții, precum cea datorată lui Bertrand Russell (1938, 176): „măsurarea unei mărimi este, în sensul cel mai general, orice metodă de stabilire a unei corespondențe unice și reciproce între toate sau unele mărimi ale unei clase în toate sau unele numere integrale, raționale sau reale“.

Leonard S. Kogan (1975, 68) consideră că, pentru științele socioumane, definiția dată de psihologul american Stanley S. Stevens (1906–1973), potrivit căreia măsurarea constă în „atribuirea de numere obiectelor sau evenimentelor conform regulilor“ este foarte lămuritoare. Psihologul american anterior citat reia această definiție în lucrările sale ulterioare: *Mathematics, Measurement, and Psychophysics* (1951), *Measurement and Man* (1958) și *Measurement, Statistics, and the Schemapiric View* (1968).

Considerăm că această definiție, atât de des citată, impune anumite precizări. În primul rând, trebuie remarcat că sunt măsurate nu obiectele ca atare, ci proprietățile lor: status-ul social, autoritatea, prestigiul, prejudecățile, convingerile – când avem în vedere un individ – și coeziunea, circulația informației, starea de spirit etc. – când este vorba de un grup uman. De asemenea, măsurarea presupune un sistem de numere și anumite reguli de atribuire a numerelor pentru obiecte. Astfel privită, măsurarea este o relație ce se stabilește între domeniul obiectelor și domeniul numerelor. Importantă este regula de corespondență dintre fenomene și numere (Baker, 1988, 117).

Fred N. Kerlinger (1973, 429) propune o ecuație generală pentru orice procedeu de măsurare: $f = \{(x, y); x = \text{orice obiect}; y = \text{un număr}\}$.

Ecuația propusă se citește astfel: funcția f , sau regula de corespondență, este egală cu setul perechilor ordonate (x, y) , astfel că „ x “ este un obiect și orice „ y “ care îi corespunde este un număr. Regula de corespondență indică modul de atribuire de numere caracteristicilor pe care vrem să le măsurăm.

În măsurarea faptelor, fenomenelor sau proceselor sociale adesea este foarte greu să se formuleze reguli clare de atribuire a numerelor și, uneori, imposibil de respectat toate cele trei postulate ale măsurii (Kerlinger, 1973, 434):

- Fie $(a = b)$ sau $(a \neq b)$, dar nu ambele (postulatul exclusivității);
- Dacă $[a = b]$ și $[b = c]$, atunci $(a = c)$ (postulatul tranzitivității relației de egalitate);
- Dacă $[(a > b)]$ și $[(b > c)]$, atunci $(a > c)$ (postulatul tranzitivității relației de inegalitate).

Chiar primul postulat, cel mai elementar, nu poate fi totdeauna acceptat fără o verificare prealabilă. Regula aparent clară: „atribuiți numărul 1 pentru persoanele de sex masculin și numărul 2 pentru persoanele de sex feminin“ uneori este inoperantă. Masculinitatea și feminitatea, atât biologic cât mai ales cultural, sunt caracteristici mai greu de stabilit decât se crede; dovadă, testele la care sunt supuși sportivii (sportivele) pentru a se determina sexul nu după caracterele secundare sau după elementele culturale (comportament, vestimentație etc.), ci pe baza dozării hormonale. Dacă vom aduce în discuție caracteristicile psihosociologice ale persoanelor și grupurilor umane, vom constata ușor că *postulatul exclusivității*, ca fundament în măsurare, nu este respectat totdeauna. Oamenii nu sunt „cu prejudecăți“ sau „fără prejudecăți“, „egoiști“ sau „nonegoiști“ ș.a.m.d., iar grupurile umane nu pot fi caracterizate ca „lipsite de coeziune“ sau „coezive“, „permissive“ sau „lipsite de permisivitate“ etc. și, mai general, în domeniul științelor socioumane, faptele, fenomenele și procesele nu sunt „sau – sau“, ci mai degrabă „și-și“: oamenii sunt și cu prejudecăți și fără, și egoiști și altruști; în grupurile umane există și coeziune și ostilitate, și permisivitate și selectivitate în acceptarea indivizilor în grup etc.

Rezerve și mai serioase implică *postulatul tranzitivității*. Din punct de vedere psihosociologic, nu se poate spune niciodată cu certitudine că: dacă „ a “ l-a depășit pe „ b “ într-o probă de performanță și „ b “ pe „ c “, atunci „ a “ îl va depăși pe „ c “ într-o situație de competiție directă. Fiind în competiție directă, într-o probă de performanță, un băiat poate depăși o fată, care la rândul ei, în competiție directă poate întrece pe alt băiat. Acesta din urmă, în competiție cu cel dintâi, poate ieși învingător.

Exemplul adus în discuție credem că a sugerat îndeajuns dificultățile ce le avem de întâmpinat în măsurarea fenomenelor psihosociale.

Nivelurile de măsurare

În literatura de specialitate este larg acceptată ideea existenței unui număr de patru niveluri de măsurare: nominal, ordinal, de interval și de raport. Stanley S. Stevens, în 1941, a identificat primul

aceste patru niveluri de măsurare și a specificat operațiile statistice permise de fiecare nivel. În studiul *On the Theory of Scales of Measurement* (publicat inițial în revista *Science*, 684, 7, 1946, 677 – 680) definește fiecare tip de scală, atrăgând atenția asupra faptului că „operațiile statistice ce pot fi aplicate în mod legitim la datele empirice depind de tipul de scală după care sunt ordonate aceste date (Stevens, 1970, 70). Enumerarea nivelurilor reflectă gradul de precizie în ordine crescătoare, de la măsurarea nominală la cea de raport, și descrescătoare, în ceea ce privesc restricțiile operațiilor statistico-matematice permise de fiecare nivel de măsurare în parte.

Așa cum precizează Ioan Mărginean (1998, 118) „primele două niveluri (nominal și ordinal) alcătuiesc măsurarea nenumerică (nonparametrică), iar ultimele două (de interval și de raport) alcătuiesc măsurarea numerică (parametrică)“.

În măsurarea nominală, numerele asociate obiectelor nu au semnificația lor cantitativă, nu exprimă mărimi: sunt pur și simplu semne, nume. H. Russell Bernard (1995) precizează că „măsurarea nominală este calitativă”. Într-un experiment psihosociologic, fiecărui subiect i se asociază un număr: în loc să spunem subiectul de experiment M., spunem subiectul numărul 1 sau 2, 3 ... n. Este un exemplu de măsurare nominală. Dar oare este aceasta măsurare? Dacă se acceptă definiția dată de Stanley S. Stevens măsurării, răspunsul nu poate fi decât afirmativ. Regula de atribuire a numerelor, pentru măsurarea nominală, nu prevede decât că același număr va fi atribuit tuturor obiectelor care au aceleași caracteristici și numai lor. Toți subiecții domiciliați în urban sunt desemnați prin numărul 1, cei din rural cu numărul 2. Conform regulei de atribuire a numerelor, nu este permis ca persoanele domiciliate în urban să primească numărul 1, cât și numărul 2; de asemenea, nu este permis ca numărul 1 (sau 2) să fie atribuit atât persoanelor din urban cât și celor din rural. Cât ar părea de simplu, postulatele măsurării se cer verificate și la acest nivel de măsurare. Primul postulat $(a = b)$ sau $(a \neq b)$, dar nu ambele] constituie restricția definitorie pentru măsurarea nominală. Dihotomia este deci proprietatea specifică acestui tip de măsurare. Alături de ea, simetria [dacă $(a = b)$, atunci și $(b = a)$] caracterizează nivelul măsurării nominale. Transitivitatea [dacă $(a = b)$ și $(b = c)$] comportă unele discuții, dat fiind faptul că în domeniul științelor socioumane nu există două obiecte, fenomene, procese identice, cu atât mai puțin trei. Totuși, se acceptă că dihotomia, simetria și transitivitatea caracterizează măsurarea nominală. Pe baza proprietăților amintite sunt ușor de stabilit operațiile statistico-matematice permise la nivelul măsurării nominale. În primul rând, fiind vorba, în fond, de o operație de clasificare, se calculează frecvența apartenenței obiectelor la clasele sau categoriile desemnate prin numere: câți subiecți sunt din mediul urban și câți din mediul rural sau frecvența apariției numerelor 1 și 2 (în exemplul luat). Frecvențele pot fi date în cifre brute sau în procente. Pare un truism, dar trebuie să precizăm că exprimarea procentuală a frecvențelor se recomandă în cazurile în care eșantioanele au un volum mai mare de 100. Se acceptă totuși exprimarea în procente și a numerelor până la 30, dar nu mai mici.

Nivelul ordinal, la fel de răspândit în măsurarea din științele socioumane ca și cel nominal, are toate proprietățile acestuia, în plus, introducând relațiile de ordine, permite multiple operații statistico-matematice și, deci, face posibilă utilizarea unui mare număr de coeficienți de corelație și teste de semnificație. Transitivitatea ordinală este aici definitorie: dacă postulatul tranzitivității [dacă $(a > b)$ și $(b > c)$, atunci $(a > c)$] este justificat de izomorfismul cu obiectele și fenomenele măsurate, atunci este justificată și măsurarea ordinală. Numerele asociate obiectelor și fenomenelor într-o măsurare ordinală nu au decât semnificație de rang, nu indică mărimi absolute. Regula de atribuire a numerelor specifică doar asocierea cu numerele în ordine crescătoare sau descrescătoare a caracteristicilor care ele însele sunt într-o ordine crescătoare, respectiv descrescătoare. Satisfacția muncii poate fi deplină sau numai parțială, foarte intensă sau moderată. Convenim să asociem celui mai înalt grad de satisfacție numărul cel mai mare (de regulă 3, 5, 7, 11) și, în ordine descrescătoare, numere mai mici gradelor mai reduse de satisfacție în raport cu munca. Convenim să atribuim altfel numerele de la 1 la 7 (1 = foarte nesatisfăcut; 2 = în mare măsură nesatisfăcut; 3 = nesatisfăcut; 4 = nici satisfăcut, nici nesatisfăcut; 5 = satisfăcut; 6 = în mare măsură satisfăcut; 7 = foarte satisfăcut). Numărul 6 va exprima un grad mai redus de satisfacție decât numărul 7, dar mai sporit decât 5 ș.a.m.d. Cu cât va fi mai redus sau mai sporit, la acest nivel de măsurare, nu se poate preciza, pentru că relațiile dintre caracteristicile măsurate nu se reflectă decât parțial în relațiile dintre numere.

Nu se poate susține că a fi în mare măsură satisfăcut este tot una cu a fi de două ori nesatisfăcut ($6 = 3 \times 2$)! Lucrurile se petrec astfel pentru că, în timp ce numerele cresc cu intervale egale, caracteristicile

obiectelor sporesc cu intervale inegale. Datorită acestui fapt – riguros vorbind – operațiile de adunare, scădere, înmulțire și împărțire a numerelor distribuite în cadrul măsurării ordinale nu se justifică și, în consecință, nici coeficienții de corelație sau testele de semnificație bazate pe valori absolute. Se legitimează însă calcularea frecvențelor (cifre brute și procente), aflarea medianei și a cuantilelor, stabilirea rangurilor. De asemenea, se legitimează statisticile nonparametrice: coeficienții de semnificație a diferenței dintre două medii: Mann-Whitney, Wilcoxon, Kolmogorov-Smirnov, Kruskal, Wallis și, în fine, testul semnului.

Nivelul măsurării de interval. În practica cercetărilor psihosociologice și, mai general, în investigația sociologică, nivelul ordinal de măsurare se asimilează, pe baza observațiilor empirice și a deducțiilor logice, nivelului metric, respectiv măsurării *de interval*. O bună ilustrare a faptului că această asimilare nu introduce, de regulă, distorsiuni ne este oferită de istoricul preocupărilor privind măsurarea „distanței sociale”. Așa cum se știe, Emory S. Bogardus, care înțelegea prin distanță socială gradul de înțelegere și de afecțiune pe care persoanele îl au unele față de celelalte, a creat în 1925 prima formă a vestitei *Scale a distanței sociale*. Cum a procedat? Intuitiv, a ordonat un număr de șapte propoziții, de la cele care exprimă maximum de deschidere față de personajele de alte naționalități până la cele care trădează xenofobia:

7. A fi în relație de rudenie prin căsătorie;
6. A avea ca prieten intim;
5. A avea ca vecin pe stradă;
4. A avea ca angajat în aceeași întreprindere;
3. A accepta ca cetățean în țară;
2. A accepta numai ca vizitator în țară;
1. A exclude din țară.

Numerele asociate pozițiilor exprimate prin acceptarea uneia din afirmațiile de mai sus reflectă ordinea, nu mărimea absolută a gradului de înțelegere și de afecțiune față de străini. Pentru a vedea dacă intervalele dintre pozițiile (atitudinile) exprimate sunt egale, Emory S. Bogardus a aplicat ulterior tehnica comparării perechilor, pusă la punct în 1929 de Louis L. Thurstone. Ierarhizarea propozițiilor a fost aceeași, intervalele dovedindu-se (aparent) egale. Astfel, instrumentul de măsurare a distanței sociale (scala Bogardus), despre care se credea că realizează un nivel de măsurare ordinal, s-a constatat că permite o măsurare de interval (*A Social Distance Scale*, în *Sociology and Social Research*, vol. XVII, Los Angeles, 1933).

În baza celor arătate, credem că Fred N. Kerlinger are dreptate când afirmă: „Cel mai bun procedeu pare a fi acela de a trata măsurătorile ordinale ca și când ar fi măsurători de interval, dar să fim permanent atenți la posibilitatea unei *mari* inegalități a intervalelor” (Kerlinger, 1973, 441). Astfel, întâlnim frecvent exprimarea rezultatelor măsurării ordinale sub forma mediilor aritmetice, a abaterii standard și a abaterii medii pătratică (dispersie, varianță). Operațiile statistico-matematice mai sus amintite sunt permise, riguros vorbind, doar măsurării de interval și de raport, care presupun un izomorfism al creșterii și descreșterii obiectului măsurat cu sistemul numeric considerat:

$$[(a - b) = (b - c), \text{ după cum } (5 - 4 = (4 - 3))].$$

Specific nivelului măsurării de interval este faptul că intervalele pot fi adunate și scăzute. De remarcat însă că sunt adunate sau scăzute intervalele, nu valorile. Neexistând un punct zero absolut care să exprime absența caracteristicii măsurate, nu se poate pretinde, de exemplu, că performanța școlară a unui elev notat cu 10 este de două ori mai mare decât a unuia notat cu 5. Are sens însă să spunem că performanța celui dintâi este cu 5 unități mai mare decât a celui alt. Intervalele de măsurare fiind egale, cercetătorul are libertatea unor artificii de transformare de tipul (Schreiber, 1975, 288):

$$y = a + bx \text{ (pentru } b > 0)$$

unde: y = valori caracteristice transformate; x = valori caracteristice care urmează a fi transformate; a = constanta de deplasare; b = constanta de extindere.

Intervalele pot fi deplasate sau extinse, firește, dacă prin aceasta reflectăm mai adecvat realitatea. În legătură cu satisfacția muncii (în exemplul mai sus discutat), probabil că o deplasare cu 4 intervale ar exprima mai bine valorile caracteristice. Atribuirea numerelor de la - 3 la + 3 (- 3 = foarte nesatisfăcut; - 2 = în mare măsură nesatisfăcut; - 1 = nesatisfăcut; 0 = nici satisfăcut, nici nesatisfăcut; + 1 = satisfăcut; + 2 = în mare măsură satisfăcut; + 3 = foarte satisfăcut) pare a fi mai adecvată. În acest caz deplasarea se

justifică, nu însă și extensia intervalelor. Nu sporește cu nimic cunoașterea dacă vom amplifica cu 10 sau cu 100 fiecare interval (sistemul numerelor devenind: 10 - 70 sau 100 - 700).

Nivelul măsurării de interval îi este permisă aplicarea coeficienților de corelație produs-moment (Bravais-Pearson) și r tetracronic. Analiza de regresie se legitimează și ea; la fel testele de semnificație a diferențelor dintre două medii aritmetice: $|t|$; $|z|$ și F . Toate aceste statistici, în practica cercetărilor sociale concrete, se folosesc – fără o justificare deplină – și pentru nivelul ordinal de măsurare.

Prin introducerea în operația de măsurare a unui punct zero absolut (natural) sunt posibile operațiile specifice nivelurilor inferioare de măsurare, la care se adaugă înmulțirea și împărțirea.

Nivelul măsurării de raport (sau de proporție) se caracterizează printr-o *relație de proporționalitate*. La acest nivel de măsurare au sens stasticile parametrice și nonparametrice, inclusiv mediile geometrice și coeficienții de varianță. Trebuie spus însă că măsurarea fenomenelor psihosociale nu permite fixarea unui punct zero absolut, așa cum se întâmplă în măsurarea timpului și a spațiului. Walter Guthjahr (1974, 22) ilustrează diferențele dintre nivelurile de interval și de raport în măsurare, luând ca exemplu măsurarea temperaturii.

Tabelul 4.1. Măsurarea temperaturii (după Guthjahr, 1974, 22)

Repere	Nivel de măsurare				
	de interval			de raport	
	Celsius °C	Reaumur °R	Fahrenheit °F	Kelvin °K	Rankine °R
Zero absolut	- 273 ⁰	- 219 ⁰	- 460 ⁰	0 ⁰	0 ⁰
Solidificarea apei	0 ⁰	0 ⁰	+ 32 ⁰	+273 ⁰	+ 492 ⁰
Fierberea apei	+ 100 ⁰	+ 80 ⁰	+212 ⁰	+ 373 ⁰	+ 672 ⁰

Este ușor de observat că aceleași realități – temperatura – i se asociază numere diferite, după cum au fost alese: punctul zero, mărimea intervalului și direcția. În sistemele Kelvin și Rankine punctul zero este același, direcția aceeași, diferă însă mărimea intervalului și, deci, extensia scalei de măsurare. Comparativ, în sistemele Celsius și Fahrenheit nu rămâne constantă decât direcția, diferă atât punctul zero, ales convențional, cât și mărimea intervalului. Trebuie spus că, deși pentru nivelul de măsurare de raport se pretinde un punct zero natural, el nu are totuși o existență reală. Temperatura de - 273, 16⁰ nu a fost niciodată atinsă. Greutatea, lungimea, timpul, forța – ca mărimi fizice, admit măsurarea de raport, ceea ce nu se întâmplă cu realitățile psihice și sociale. Inteligența zero sau coeziune interumană zero nu corespund în realitate: individul nu poate ființa fără un minim de inteligență; societatea nu există fără un minim de coeziune interumană.

Prezentarea chiar și succintă a problemei nivelurilor de măsurare în științele sociale nu trebuie să ducă la un nejustificat și neconstructiv scepticism în legătură cu posibilitățile de aplicare a metodelor statistico-matematice în cercetările concrete din domeniul științelor socioumane. Atrăgând atenția asupra restricțiilor de atribuire de numere obiectelor și fenomenelor psihosociale, am intenționat să avertizăm împotriva folosirii abuzive a unor formule matematice standard, fără înțelegerea semnificației rezultatelor obținute. După opinia noastră, este de preferat un nivel de măsurare mai scăzut, fără utilizarea unor indici și a unor teste statistice sofisticate, decât un nivel înalt de măsurare cu indici și teste riguroase și laborioase din punctul de vedere al calculelor, dar inadecvate în raportul de izomorfism cu realitatea investigată.

În alternativa formulată de Clyde H. Coombs (1963), între a alege un sistem de măsurare cât mai „puternic” și unul cât mai adecvat, optăm fără ezitare pentru cea de-a doua soluție.

Validitatea și fidelitatea măsurării

Evaluarea măsurării constituie un subiect pe cât de complex, pe atât de important pentru cercetarea sociologică, psihosociologică. Studiind interacțiunea comportamentelor umane, totdeauna trebuie să ne întrebăm dacă într-adevăr am măsurat ceea ce am intenționat să măsurăm și dacă rezultatele sunt demne

de încredere sau – teoretic formulată problema – trebuie să stabilim totdeauna validitatea și fidelitatea (reliabilitatea) măsurării fenomenelor. Există dezvoltată o întreagă teorie cu privire la *validitatea* și *fidelitatea* măsurării în științele sociale, teorie constituită și impulsionată în mod deosebit de cercetările psihologice și psihosociologice asupra personalității. Aplicând un test de inteligență, am măsurat în realitate chiar inteligența? Cum ne asigurăm că măsurarea este validă?

Validitatea și fidelitatea – remarcă Michael Procter – sunt adesea descrise în termeni de corelație: „Validitatea este conceptualizată ca o corelație dintre măsurare și un criteriu independent relevant” (Procter, 1993, 127), iar reliabilitatea, fiind determinată fără referire la un criteriu exterior, se verifică tot prin stabilirea corelației dintre rezultatele obținute: la testare și la retestare, prin aplicarea câte unei jumătăți din test sau prin luarea în calcul a corelației dintre indicatori.

Prin stabilirea validității de conținut, a validității criteriilor și a validității de construct ne putem încredința că am măsurat ceea ce am presupus de la început că măsurăm. Cel mai adesea, cercetătorul din domeniul științelor sociale se mărginește la analiza validității de conținut. El încearcă să determine dacă instrumentul de măsurare pe care l-a creat este reprezentativ pentru conținutul procesului sau fenomenului pe care îl măsoară. Un exemplu ne poate ajuta să înțelegem mai bine ce reprezintă validitatea de conținut și cum se procedează în determinarea acesteia. Într-un experiment invocat, s-a urmărit verificarea ipotezei determinării gradului de satisfacție a muncii de către sistemul de organizare a întreprinderilor. Satisfacția muncii – ca fenomen psihosocial – are multiple dimensiuni și indicatori. Pentru măsurare am reținut dimensiunile: satisfacție în raport cu conținutul muncii, cu organizarea formală și cu organizarea informală a întreprinderilor. Ca indicatori, au fost reținuți cei referitori la satisfacția produsă de structura operațiilor de muncă, profesiune, întreprindere, grupul de muncă etc. Reproduc acești indicatori conținutul satisfacției muncii? Procedăm la o judecată critică a lor. Ne întrebăm care este legătura dintre indicat (satisfacția muncii) și indicator (întrebare referitoare la satisfacția produsă de muncă)? Ne întrebăm, de asemenea, dacă am selecționat suficienți indicatori capabili să reproducă adecvat domeniul, conținutul fenomenului studiat.

Validitatea legată de criteriu și validitatea de construct completează analiza validității procesului de măsurare psihosociologică. *Validitatea legată de criteriu*, așa-numita validitatea predictivă sau empirică, urmărește nu rezultatul în sine al măsurării, ci criteriul extern cu care se compară acest rezultat. În măsurarea intereselor profesionale, analiza validității legată de criteriu oferă un bun exemplu asupra a ceea ce se intenționează a se demonstra: validarea rezultatelor actuale prin raportare la un element (eveniment) exterior, înregistrabil după o perioadă de timp, adesea de ani și ani de zile. Binecunoscutul *Test de interese profesionale* elaborat de Edward K. Strong (prima formă în 1927, cea de-a doua în 1939), a fost validat prin raportarea rezultatelor obținute prin aplicarea lui, în perioada 1927–1930, pe un lot de 670 de studenți din primii ani ai Universității Stanford la profesiile efectiv practicate de către aceștia în anul 1949. S-a constatat că 53% din studenții care manifestaseră interese pentru profesiunile medicale, la un interval de douăzeci de ani deveniseră medici, iar alții 27% aleseseră profesii strâns înrudite cu medicina: biologia, psihologia etc. Validarea măsurării intereselor profesionale s-a realizat prin luarea în considerație a profesiunilor practicate după un interval de timp suficient de îndepărtat de momentul testării. Este acesta un criteriu capabil să valideze măsurarea? Trebuie analizat. Practicarea unei profesii nu depinde numai, și nici măcar în primul rând, de interesele profesionale ale indivizilor. Piața muncii este mult mai complexă, dar cu siguranță că interesele profesionale intervin în alegerea și practicarea profesiunilor. Succesul profesional reprezintă însă un criteriu mai puternic de validare a măsurării intereselor profesionale. Edward K. Strong validează testul său și prin acest criteriu. Pe un lot de 181 de agenți de asigurări, el constată că 67% dintre cei care manifestaseră un interes foarte ridicat pentru profesiunea lor aveau o cifră de afaceri foarte ridicată (peste 150000 de dolari anual), în timp ce doar 6% din agenții de asigurări care nu manifestaseră nici un interes pentru profesiunea lor atingeau respectiva cifră de afaceri. Validitatea legată de criteriu se caracterizează așadar prin capacitatea de predicție a măsurării efectuate.

Dacă validitatea legată de criteriu determină capacitatea de prognoastice a măsurătorii (inclusiv a instrumentului de măsurare), *validitatea de construct* vizează caracteristica de măsurat, obiectul, fenomenul sau proprietatea ce se află în spatele performanței măsurate. Așa cum aprecia Fred N. Kerlinger, validitatea de construct constituie cel mai semnificativ produs al teoriei măsurării în științele socio-umane. Cercetătorul care se interesează de acest tip de validitatea își pune întrebarea: ce factori sau constructe explică performanța și diferențele de performanță ale indivizilor sau grupurilor umane?

Constructele, după cum se știe, desemnează categorii ipotetice utilizate pentru descrierea și înțelegerea raporturilor dintre elementele unui model explicativ. Presupunând că avem de măsurat coeziunea unui grup, ne putem întreba, o dată stabilit nivelul acesteia, ce constructe explică scorul (punctajul) obținut: simpatia reciprocă? Interesele comune? Dezirabilitatea socială? De asemenea, va trebui să ne întrebăm ce proporție din varianța totală a măsurării se datorează fiecărui construct în parte. Prin diferite corelații de itemuri, cu ajutorul metodei matricei cu mai multe atribute măsurate prin mai multe metode sau prin analiza factorială validitatea de construct poate fi corespunzător determinată.

Asigurându-ne că măsurăm întocmai ceea ce intenționăm să măsurăm, în mod firesc trebuie să verificăm în continuare *fidelitatea* măsurătorilor noastre. Teoria modernă a fidelității măsurătorilor din științele social-umane se bazează pe analiza de varianță și pe tehnicile probabiliste de luare a deciziei (L. Cronbach, 1972). În mod tradițional însă, fidelitatea se determină în perspectiva analizei erorilor. Fără a insista asupra dezvoltării extrem de sofisticate a teoriei fidelității, prezentăm principalele procedee de determinare a fidelității în măsurarea caracteristicilor psihosociologice (Helmstadter, 1974, 58).

Procedeul test-retest presupune aplicarea după o perioadă de timp a aceluiași instrument de măsurare acelorași persoane. Dacă persoanele supuse măsurării nu s-au schimbat sub raportul caracteristicii măsurate, teoretic, rezultatele celor două probe trebuie să fie identice. În practică lucrurile nu se întâmplă așa, datorită erorilor care intervin în fiecare operație de măsurare. Prin procedee matematice se poate determina fluctuația valorilor obținute în cele două operații de măsurare a caracteristicilor uneia și aceleiași persoane sau colectivități. Problema însă este alta: ce caracteristici ale fenomenelor și proceselor socio-umane sunt statice? Cu greu vom găsi caracteristici, dacă nu statice, cel puțin mai lent modificabile. Aplicarea imediată a unei noi măsurători cu aceleași instrumente evidențiază alte impedimente: subiecții umani învață răspunsurile, tin să nu contrazică, sporind astfel în mod artificial gradul de fidelitate a măsurătorilor. Și mai este ceva: cum explicăm subiecților faptul că îi supunem la aceleași probe? La mărturisim că facem experiment? Invocăm vreun pretext oarecare? Cât de plauzibil va fi el? Se pare că fidelitatea test-retest induce mai multe semne de întrebare decât răspunsuri corecte.

Procedeul testelor paralele încearcă să evite impedimentul învățării răspunsurilor de către subiecți: se aplică acestora nu același test de două ori, ci două teste asemănătoare sau două forme diferite ale aceluiași instrument de măsurare. Dar, cât de asemănătoare sunt testele paralele? Prin analiza validității de conținut și a celei de construct, prin compararea mediilor, a varianței, a covarianței dintre itemuri acest lucru poate fi stabilit. Teste perfect echivalente nu vor fi create, probabil, niciodată, asemănătoare, da. Eșantionarea itemurilor, formularea lor vor diferi de la un test la altul, fapt ce va produce o anumită instabilitate a scorurilor. De aceea se și spune că prin procedeul testelor paralele se determină stabilitatea măsurătorilor. Ca și în cazul procedeei precedente, între aplicarea unui test și a formei lui „echivalente” de cele mai multe ori se scurge o perioadă de timp, în care situația subiecților se schimbă. Aplicarea concomitentă a două sau mai multe teste paralele nu este posibilă; aplicarea lor în succesiune imediată nu este de dorit. Se pun probleme asemănătoare procedeei test-retest.

Procedeul înjumătățirii testelor oferă posibilitatea determinării coeficientului de echivalență între cele două jumătăți ale aceluiași test. Împărțirea testului în jumătate se face selectând itemurile echivalente și gruparea lor în două forme separate. În mod curent se procedează însă oarecum mecanic: într-o formă sunt incluse itemurile cu un număr par, într-alta cele cu număr impar. După aplicarea integrală a testului sunt aplicate formele înjumătățite ale lui. Se fac apoi corelații între rezultatele astfel obținute. Dificultățile semnalate pentru procedeul test-retest sunt prezente și în cazul stabilirii fidelității prin înjumătățirea testului.

În cazul testelor unifactoriale, care măsoară o singură caracteristică (de exemplu calculul mintal, vocabularul ș.a.), procedeul Kuder-Richardson (1937) de determinare a fidelității se legitimează perfect, deși acest procedeu presupune calcule laborioase. Principiul procedeei Kuder-Richardson este însă extrem de simplu, amintind de procedeul Guttman de scalare: într-un test în care itemurile sunt ordonate în funcție de gradul lor de dificultate este de presupus că subiecții dau răspunsuri corecte la itemurile mai ușoare și greșesc la cele mai grele. Dacă lucrurile se întâmplă invers, procedeul de măsurare nu prezintă fidelitate.

Procedeul Hoyt (1941) de estimare a fidelității este asemănător procedeei anterior prezentat, deosebindu-se de acesta prin acceptarea variației performanțelor unui individ de la un item la altul, nu ca pe o eroare, ci ca diferență reală. În analiza fidelității, în procedeul Hoyt se ia în considerație diferențele interindividuale, interindividuale și diferențele de erori interindividuale.

Evaluarea măsurării, ca și măsurarea însăși, constituie, un element esențial în cercetarea concretă din științele socio-umane, pentru că numerele încorect asociate fenomenelor pot deforma sau estompa realitățile, creând iluzia rigurozității științifice.

Termeni-cheie

- cuantile
- decile
- eroare de măsurare
- fidelitatea (reliabilitatea)
- incertitudinea de măsurare
- măsurarea
 - nonparametrică
 - parametrică
- mediană
- nivel de măsurare
 - de interval
 - de raport
 - nominal
 - ordinal
- postulatele măsurării
- precizia măsurării
- procedee de determinare a fidelității
 - înjumătățirii testelor
 - Hoyt
 - test-retest
 - testelor paralele
- quartile
- validitatea
 - de construct
 - de conținut
 - de criteriu

Probleme recapitulative

1. Ce este măsurarea ?
2. Când încep preocupările de constituire a unei teorii a măsurării ?
3. Ce relație există între incertitudinea de măsurare și precizia măsurării ?
4. În funcție de ce factori se stabilește precizia măsurării ?
5. Care sunt nivelurile de măsurare ?
6. De ce nu este posibilă măsurarea de raport în științele socioumane ?
7. Care sunt postulatele măsurării ?
8. Ce este validitatea măsurării ?
9. Dar fidelitatea măsurării ?
10. Care sunt tipurile de validitate ?
11. Care sunt cele mai răspândite procedee de determinare a fidelității (reabilității) măsurărilor ?

Capitolul 5

Tipuri de cercetări socioumane

- Precizări terminologice: cercetare sociologică de teren, anchetă, sondaj, studiul cazului
- Tipologia cercetărilor socioumane concrete
- Cercetări descriptive
- Cercetări explicative
- Cercetări fundamentale
- Cercetări aplicative
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Cercetările sociologice concrete (de teren sau empirice) apar înaintea creării termenului de „sociologie” de către Auguste Comte, în 1839, în cea de-a 47-a lecție din al său *Cours de philosophie positive*: „Cred că trebuie să cutez a întrebuița de acum înainte acest termen nou, exact echivalent expresiei mele, introduse mai de mult, de *fizică socială* pentru a putea arăta într-un singur nume această parte complementară a filosofiei naturale, care se referă la studiul pozitiv al totalității legilor fundamentale proprii fenomenelor sociale” (apud Brăileanu, 1940, 5). Debutul cercetărilor sociologice de teren este legat de prima revoluție industrială din Anglia. Acum și aici sunt realizate primele anchete cu caracter sociologic: în 1722, Daniel Defoe (1660–1731) – cunoscut mai ales ca autor al romanului „*Viața și nemiapomenitele aventuri ale lui Robinson Crusoe*” (1719) – publică *Jurnal din anul ciumei*, în care prezintă realist lumea interlopă londoneză. Sunt folosite actele statistice din *Buletinele mortuare săptămânale* (celebrele *Bills of Mortality* publicate de Compania slujbașilor parohiali), informațiile din conversațiile cotidiene, din ordonanțele Lordului Primar al Londrei, din istorioarele și anecdotele referitoare la „ciuma săracilor”, precum și datele de observație exploatate jurnalistice, dar și sociologic. Molima izbucnită în 1665 a năpăstuit Londra întrucât „Munca, și prin ea pîinea săracilor, fusese curmată” (Defoe, 1719/1980, 36). C. A. Moser (1967) consideră că ar fi mai logic ca istoricul anchetelor din Marea Britanie să înceapă cu Morton Eden care scrie *The State of the Poor in the History of the Labouring Classe in England* (1792), H. Mayhew autorul lucrării *London Life the London Poor* (1861) sau Charles Booth (1840–1916) care publică o monumentală anchetă (17 volume) privind pauperitatea *The Life and Labour of the People of London* (1889–1902). „Părintele anchetei sociale științifice trebuie considerat Booth” – apreciază C. A. Moser (1958/1967, 36). El are nu numai meritul de a fi realizat o tipologie a familiilor din punctul de vedere al sărăciei (opt clase de familii, patru deasupra liniei sărăciei și patru dedesubtul ei) și de a fi folosit ceea ce mai târziu s-a numit „metoda interviului global” (B. Webb, 1926), dar și pe acela de a fi atras atenția asupra extinderii și gravității paupertății. Iată ce scria Charles Booth: „Există o sărăcie disperată, degradare, foamete, alcoolism, brutalitate și crimă: de aceasta nimeni nu se îndoiește. Scopul meu a fost să arăt relația cantitativă dintre paupertate, mizerie, depravare prin comparație cu veniturile regulate și confortul relativ, și să descriem condițiile generale în care trăiește fiecare clasă” (Booth, 1889). Este de reținut și faptul că Charles Booth a acordat o importanță deosebită modalității de culegere a informațiilor, considerând că fiecare fapt de care are nevoie cercetătorul vieții sociale este cunoscut de cineva, astfel că sociologul nu ar trebui să facă altceva decât să recolteze informațiile și să le ordoneze. Astfel a apărut „metoda interviului global”.

Cercetările sociologice privind sărăcia au fost continuate în Marea Britanie (B. S. Rowntree, 1901; A. L. Bowley, 1912), răspândindu-se în toate țările industrializate. Ele sunt foarte actuale în prezent în România. Nu intenționăm să facem, însă, un istoric al cercetărilor sociologice concrete. Dorim totuși să subliniem că, fără a ne cufunda într-un trecut îndepărtat, cercetările sociologice concrete au o istorie de

cel puțin o sută de ani și că ele au apărut ca urmare a schimbărilor sociale, revoluției industriale și a unei grave provocări sociale: *sărăcia*.

Precizări terminologice: cercetare sociologică de teren, anchetă, sondaj, studiul cazului

Am folosit deja termenii: „cercetare sociologică de teren”, „cercetare sociologică empirică” (sau „concretă”), „anchetă sociologică” fără să fi arătat conținutul lor. În afara acestora, la nivelul simțului comun, se utilizează termenii „investigație sociologică” și „sondaj”, ignorându-se distincțiile absolut necesare.

Termenul de “cercetare sociologică” sau „cercetare socială” are înțelesul cel mai larg: se referă la obținerea și prelucrarea informațiilor obiectiv verificate, în vederea construirii explicațiilor științifice ale faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Deși cercetarea sociologică are ca principiu metodologic fundamental unitatea dintre nivelurile teoretic și empiric – vezi subcapitolul referitor la principiile metodologice ale cercetărilor socioumane empirice – adesea se face distincție între „cercetarea sociologică teoretică” („sociologie de cabinet”) și „cercetarea sociologică empirică” (sociologie de teren). Cercetarea sociologică empirică presupune observarea directă a realității, aplicarea unor metode și tehnici specifice de recoltare a informațiilor (ancheta, experimentul, chestionarul etc.), de prelucrare a lor (corelații, teste de semnificație statistică etc.). Când cercetarea sociologică empirică (concretă sau de teren) are un caracter preliminar, explorator sau are o amploare sau profunzime mai reduse se vorbește de „investigație sociologică”.

Ancheta sociologică se particularizează în universul cercetărilor sociologice concrete (empirice de teren) prin aceea că utilizează cu precădere chestionarul și interviul pentru culegererea informațiilor. Bazându-se pe modalități interrogative în obținerea informațiilor, „ancheta sociologică are un caracter neexperimental, cu un grad relativ scăzut de control al cercetătorului asupra variabilelor analizate” (Mărginean, 1993, 36). C. A. Moser (1958/1967, 13) atrăgea atenția asupra faptului că termenul de „anchetă socială” este dificil de definit întrucât el acoperă o „varietate foarte largă de cercetări, începând de la analizele clasice asupra sărăciei și... până la sondajele asupra opiniei publice și...”, anchetele pentru planificarea orașelor, cercetarea pieței și... precum și nenumăratele investigații organizate de institutele de cercetare”. Așa cum observa și Ioan Mărginean (1993), ancheta sociologică de multe ori combină modalitățile interrogative de obținere a informațiilor cu studiul documentelor sau cu observația științifică, astfel că trasarea unei bariere despărțitoare ferme între ceea ce se înțelege prin „cercetare sociologică de teren” și „anchetă sociologică” nu se justifică. În plan didactic vom reține totuși că ancheta sociologică se distinge de alte tipuri de cercetări sociologice concrete (de teren, empirice) prin: utilizarea, în principal, a chestionarului și interviului pentru obținerea informațiilor și nerecurgerea la experiment. Pe de altă parte, față de sondajul de opinie publică ancheta sociologică se diferențiază prin aceea că: are ca scop nu numai cunoașterea aspectelor subiective (opinii, atitudinii, aspirații, interese etc.), dar și a celor obiective (structura familiei, condițiile de locuit etc.) și nerecurgerea obligatorie la eșantionare.

Sondajul de opinie publică are ca scop cunoașterea „complexului preferințelor exprimate de un număr semnificativ de persoane referitoare la o problemă de importanță generală” (Hennsesy, 1981, 4). Acest tip de cercetare sociologică se fondează: pe modalitățile interrogative de culegere a informațiilor și pe tehnicile de eșantioane și are ca notă diferențială restrângerea ariei de cunoaștere la opinia publică.

Putem spune că „cercetarea sociologică de teren” (empirică sau concretă) reprezintă genul proxim pentru „ancheta sociologică” și aceasta genul proxim pentru „sondajul de opinie publică”.

Diferența specifică rezultă din ponderea crescândă a modalităților interrogative de culegere a informațiilor, pe de o parte, și din reducerea progresivă a domeniului de cercetare, de la realitatea socială în ansamblul ei la un aspect particular, informațiile deținute de indivizi și apoi la opiniile exprimate de aceștia.

Studiu cazului (sau studiu de caz) se particularizează în cadrul cercetării sociologice de teren prin câteva caracteristici: cazul este înțeles ca un sistem integrat, abordat holistic, cercetătorul interesându-se mai mult despre *cum* decât de *ce* fenomenul studiat (o persoană, o colectivitate, o instituție) se prezintă într-un anumit mod, cazul fiind un fenomen contemporan, în context social real (Collerette, 1996, 78). Robert E. Stake (1984/1995, XI) definește studiul cazului ca “studiul unui singur caz particular și complex, în vederea înțelegerii funcționării lui, cu circumstanțele importante”. Specific acestui tip de cercetare de teren este faptul că fenomenele studiate sunt de o mare complexitate, neputând fi abordate

experimental sau prin anchete sociologice, iar concluziile, chiar dacă permit generalizări ale propozițiilor teoretice, nu conduc la extrapolarea rezultatelor la alte populații decât cele investigate (Yin, 1984, 21). Robert E. Stake (1994, 236) precizează: “Studiul cazului nu reprezintă o alegere metodologică, ci o alegere a obiectului de studiu”. Din punct de vedere al scopului cercetării, în funcție de care se face și alegerea cazurilor, autorul anterior citat identifică trei tipuri: *studiul cazului intrinsec*, asemenea monografiilor, în care cercetătorul se concentrează pe descrierea în profunzime a unui fenomen unicat, fără a urmări testarea ipotezelor sau generalizabilitatea (de exemplu, Malinowski, 1922); *studiul cazului instrumental*, realizat în vederea clarificării unei teorii sau a unei probleme mai generale (de exemplu, Lynd și Lynd, 1929); *studiul unor cazuri multiple (colective)*, în care se încearcă generalizarea caracteristicilor și mecanismelor (de exemplu, Kozol, 1991). Așa cum spunea Donald T. Campbell (1975), studiul cazului poate fi privit ca un pas mic spre o mare teorie.

Tipologia cercetărilor socioumane empirice

Data fiind marea varietate a cercetărilor socioumane concrete, considerăm că se justifică efortul de a căuta criteriile cele mai adecvate de clasificare și de a prezenta, fie și succint, „cercetările exemplare”, ilustrative pentru fiecare tip de cercetare în parte.

Clasificarea cercetărilor socioumane după scopul lor. După scopul lor, cercetările socioumane concrete pot fi de mai multe tipuri. În primul rând, facem distincție între cercetările descriptive și cele explicative.

Cercetări descriptive

Orice știință începe prin a fi descriptivă. Apoi, într-un stadiu mai avansat se încearcă explicarea teoretică a faptelor de observație. Unele științe rămân preponderent descriptive – de exemplu, etnografia – altele fac un salt de la „graphein” la „logos” – de exemplu, trecerea de la „sociografie” la „sociologie”. În concepția lui R. Steinmetz (1913) sociografia avea ca scop descrierea ansamblului structurii sociale a unui ținut, sat sau oraș. Ferdinand Tönnies (1931) înțelegea prin sociografie cercetarea sociologică empirică, bazată mai ales pe datele statistice. Deși strâns legată de sociologia concretă, „sociografia nu se confundă cu aceasta, deoarece scopul ei principal nu este explicativ, ci descriptiv”, ea fiind considerată „o primă treaptă a cunoașterii sociologice” (Ungureanu, 1993, 563).

Chiar dacă descrierea constituie doar primul nivel în cunoaștere, cercetarea sociologică descriptivă prezintă nu puține dificultăți. Ea este făcută „cu mâinile goale”, nu beneficiază de modele, înaintează într-un câmp nedeșelinit, cu numeroase fapte șocante. De aici dificultatea de a alege ce merită și ce nu merită să fie observat. „Când se explorează un câmp nou, se adoptă frecvent modalități de analiză existente, deja utilizate în alte câmpuri și practică un transfer de *tehnologie*” (Bozon și Leridon, 1993, 1181). Astfel – după cum remarcă autorii anterior citați – pentru descrierea relațiilor confidențiale în studiul sexualității s-a făcut apel la analiza sociologică a rețelelor de comunicare, pentru înțelegerea logicii prevenției sexuale s-a recurs la modelele economice de asumare a riscului și, în fine, pentru predicția îmbolnăvirilor de SIDA s-a încercat simularea evenimentelor, integrându-se toate evenimentele din viața unui individ, în funcție de riscul pe care îl comportă.

Un exemplu clasic de cercetare sociologică descriptivă este ampla anchetă asupra comportamentului sexual al bărbaților și femeilor, începută în 1938 și încheiată 9 ani mai târziu, în 1947. Alfred C. Kinsey (1894 – 1956), specialist în zoologie la *Indiana University* (SUA), precizează scopul acestei cercetări: „acumularea unei mase de fapte obiective despre problemele sexuale, evitând strict orice interpretare socială sau morală a acestor fapte” (Kinsey și colab., 1948, 21). S-a început cu subiecții cei mai accesibili, cu studenții, de la care s-au obținut primele biografii. În 1938 au fost studiate 62 de cazuri, pentru ca în 1947 să se adune date de la 728 de subiecți intervievați. În total au fost intervievați 6300 de bărbați și 5940 de femei. Raportul *Sexual behavior in the human female* (Kinsey și colab., 1953) a fost publicat după un interval de cinci ani de la apariția primului volum: *Sexual behavior in the human male* (1948). Cei peste 12.000 de subiecți ai anchetei au fost recrutați din toate grupurile profesionale, din urban și

rural, din diferite zone geografice (cu precădere din nord estul SUA), aparținând diferitelor confesiuni. Nu se poate vorbi, totuși de o reprezentativitate statistică a populației investigate – fapt semnalat de autori (Kinsey și colab., 1970, 45). De exemplu, la data efectuării anchetei, 40% din femeile din SUA absolviseră școala elementară, 47% școala medie și 13% învățământul superior. În populația feminină investigată proporția absolventelor școlii elementare era de numai 3%, a școlii medii 22% și a învățământului superior de 75%. S-ar putea vorbi mai degrabă de comportamentul sexual al femeilor titrate din SUA decât de comportamentul sexual al femeilor, în general.

Datele referitoare la comportamentul intim s-au obținut cu ajutorul unui chestionar cu 521 de *itemi* (pentru persoanele cu experiență sexuală mai redusă numărul întrebărilor era de „numai” 300). S-a folosit o modalitate de intervievare „elastică”. Durata unui astfel de interviu era în medie de 30 min. până 1–2 ore. Autorii au făcut apel la altruismul subiecților, convingându-i că împărtășind experiența lor sexuală îi ajută pe alții să se înțeleagă mai bine și să depășească eventualele dificultăți. Pentru cei cu studii superioare se accentua nevoia de a verifica tehnica de cercetare: pentru persoanele cu nivel de școlarizare mai scăzut se arăta nevoia de progres a medicinei. În jurul acestei cercetări s-a mobilizat opinia publică. S-au născut zvonuri contradictorii, s-au emis păreri diametral opuse. Mulți credeau că discuția cu cercetătorii îi poate ajuta. Așa că s-au prezentat și mulți nevrotici. Cercetătorii nu au procedat ca psihiatrii, nu au făcut deosebire între persoanele echilibrate și dezechilibrate din punct de vedere al comportamentului sexual. Unii subiecți s-au prezentat la interviu pur și simplu din curiozitate. Răspunsurile la interviu, relațiile subiecților erau notate cu ajutorul unui cod special creat de un criptograf și păstrate în seifuri, asemenea secretelor militare.

În afara informațiilor obținute prin intervievarea subiecților, pe parcursul celor nouă ani de investigații s-a adunat un mare număr de date provenite din „calendarele sexuale”, jurnale zilnice, scrisori, desene și alte forme de notare a activității sexuale. Un număr de 377 de persoane (312 femei și 65 bărbați) au încredințat cercetătorilor calendarele lor sexuale, în care erau menționate nu numai frecvența contactelor sexuale, ci și formele de activitate sexuală ce conduce la orgasm. În calendarele sexuale ale femeilor adesea se consemna activitatea sexuală în raport de perioada menstruală. În alte calendare, cercetătorii au găsit informații de interes sociologic; despre locul de întâlnire a partenerilor, călătoriile făcute, îmbolnăviri și alte evenimente în măsură să influențeze activitatea sexuală a bărbaților și femeilor. Calendarele sexuale acopereau, de regulă, o perioadă de timp scurt (6 luni), dar s-au întâlnit și cazuri de o mare longevitate (un calendar extins pe o perioadă de 38 de ani).

Din jurnalele zilnice cercetătorii au extras informații în legătură cu formele și tehnicile contactelor sexuale, descrieri ale partenerilor și situațiilor concrete. Din literatura beletristică, s-au studiat izvoarele descriptive ale comportamentelor intime. S-au adunat o colecție întreagă de scrisori ale partenerilor sexuali, numeroase poezii cu sau fără valoare literară, dar cu tematică erotică. Aceste materiale au fost exploatate în analiza factorilor psihologici care influențează reacțiile sexuale. S-a constatat, în această ordine de idei, că bărbații și femeile reacționează erotic foarte asemănător la lectura unor romane, eseuri sau poezii de iubire.

O atenție deosebită s-a acordat fidelității informațiilor: 706 cupluri maritale au fost intervievate, stabilindu-se concordanța declarațiilor separate ale partenerilor. S-a recurs la reintervievarea subiecților (124 femei și 195 bărbați). Corelația cu datele din primele protocoale s-a dovedit satisfăcătoare.

Fiind în discuție o cercetare de tip descriptiv trebuie remarcată preocuparea pentru *taxonomie* (gr. *taxis* ordine, *nomos* lege). S-a stabilit următoarea schemă de clasificare a comportamentelor sexuale:

I. Ego (Bărbat) – Alter (Femeie) = Heterosexualitate

- a) Ego necăsătorit – Alter (comportament sexual premarital)
- b) Ego căsătorit – Alter, soția (comportament sexual conjugal)
- c) Ego căsătorit – Alter, altă femeie decât soția (comportament sexual extraconjugal)

II. Ego (Bărbat) – Alter (Bărbat) sau (Femeie) (Femeie) = Homosexualitate

III. Ego (Om) – Alter (Animal) = Sodomie

IV. Ego – Alter (EGO) = Masturbare

În cadrul clasificării, comportamentul sexual era analizat pentru ego de diferite clase de vîrstă, aparținând diferitelor grupuri etnice, rasiale, religioase etc. Pentru fiecare tip de comportament sexual s-au înregistrat forme și tehnici specifice:

- I. Heterosexualitate: 18 forme și tehnici
- II. Homosexualitate: 24 forme și tehnici
- III. Sodomie: 4 forme și tehnici
- IV. Masturbare: 12 forme și tehnici.

Rezultatele cercetării comportamentului sexual al bărbaților și femeilor au șocat morala oficială. Redăm principalele descoperiri, așa cum au fost ele sintetizate de Theodore Caplow (1970, 96).

- Principalele tipuri de devianță sexuală nu sunt nici rare, nici antisociale și sunt larg răspândite în toate categoriile sociale;
- Bărbații au în medie o activitate sexuală mai precoce, mai frecventă, mai regulată și mai puțin selectivă decât femeile;
- Indivizii de aceeași vîrstă, din aceeași clasă socială diferă considerabil în ceea ce privește varietatea și frecvența activității lor sexuale;
- Forma și frecvența activității sexuale sunt puternic influențate de vîrstă, sex, religie, nivel de școlaritate, domiciliu (urban sau rural), status profesional.

Cercetările colaboratorilor lui Alfred Kinsey continuate după moartea acestuia (în 1956), ca și studiile altor specialiști au confirmat și au îmbogățit cunoașterea acestui tip de comportament intim. Rămâne, însă, meritul lui Alfred Kinsey de a fi înlăturat un tabu, de a fi demonstrat că tot ceea ce este uman poate și trebuie să fie cercetat cu obiectivitate.

La vremea respectivă opoziția față de cercetările inițiate de Alfred Kinsey a îmbrăcat multiple forme: psihologii manifestau rezerve față de studiile coordonate de un biolog, medicii considerau că doar în clinică, prin anamneză (gr. *ana* înainte, *mnesis* memorie), pot fi realizate astfel de studii, educatorii reproșau ocolirea aspectelor emoționale legate de actul sexual ș.a.m.d. Sigur, cercetarea la care ne-am referit are limite: este tributară concepției *behavioriste*, excluzându-se din analiză emoțiile și sentimentele (cuvântul „iubire” nu apare în *indexul* de termeni); nu are reprezentativitate statistică; este excesiv de încărcată cu date statistice, grafice și tabele (în volumul despre comportamentul sexual al femeilor sunt incluse 222 de grafice) fapt ce îngreunează lectura celor aproximativ 2000 de pagini ale raportului de cercetare. De remarcat că studiul se subordonează principiului neutralității axiologice: „Fiecare să interpreteze faptele după propriile lor valori morale: această interpretare nu face parte din metoda științifică: oamenii de știință nu sunt calificați să dea o apreciere în acest domeniu” (Kinsey și colab., 1948, 527).

Cercetări explicative

Dacă cercetările sociologice încearcă să prezinte obiectiv fenomenele sociale, clasificându-le totodată, cercetările sociologice explicative au ca scop valorificarea relațiilor dintre fenomene: cum influențează nivelul salariului satisfacția muncii? Centralizarea deciziilor într-o organizație mărește sau scade eficacitatea acesteia? Munca la banda rulantă influențează negativ personalitatea umană? Ce relație există între structurile de personalitate și acceptarea valorilor sociale? Este rezistența la schimbarea atitudinală determinată de „*locus*-ul controlului”? Răspunsul la astfel de întrebări poate constitui scopul cercetărilor de verificare – „*verifizierende Forschung*” *versus* „”, după clasificarea propusă de Renate Mayntz, K. Holm și P. Hübner (1969, 28).

Cercetările descriptive și explicative nu sunt decât tipuri extreme ale cercetării sociologice. Există forme intermediare și cercetări deopotrivă descriptive și explicative. *Cercetările exploratorii* constituie un exemplu sau *cercetările pentru testarea instrumentelor de investigare*. În fond, orice cercetare explicativă conține și o descriere a situației și în orice cercetare descriptivă, prin clasificările introduse, se întrevide și începutul unei explicații teoretice. Rămâne, însă, valabilă distincția: cercetările explicative își propun *testarea ipotezelor*, în timp ce cercetările descriptive oferă informații pentru *formularea ipotezelor*. Prezentând structura socială în societățile care au trecut de la totalitarism la democrație, cercetătorul se poate întreba: existența unei „clase de mijloc” bine reprezentate este o șansă pentru democrație? În felul acesta contrapunerea cercetărilor descriptive celor explicative nu se justifică. Cercetările sociologice

concrete autentice au un caracter unitar. Luând act de conflictele interetnice din Europa și din alte părți ale Terrei nu ne putem opri întrebarea: ce relație există între sărăcie și conflictele etnice? În felul acesta încercăm să aflăm *de ce* există conflicte interetnice. „*De ce* apare un anumit fenomen și cum va evolua el?” sunt întrebările la care încearcă să găsească răspuns cercetările explicative.

Observăm că explicarea face posibilă *predicția*. Kenneth D. Bailey (1982) include cu deplin temei cercetările predictive în categoria cercetărilor explicative. Cunoșcând relațiile cauzale dintre fenomene vom putea imagina cu o probabilitate acceptabilă evoluția proceselor sociale. Teoretic așa stau lucrurile: în realitate, însă, sociologii – așa cum remarcă Peter L. Berger – nu numai că nu au putut prezice o serie de importante procese petrecute după cel de-al doilea război mondial, dar nu au reușit nici să le plaseze în contextul unei teorii sociologice.

Prăbușirea imperiului sovietic, colapsul comunismului, de exemplu, nu au fost anticipate de sociologi și nici de alți specialiști (sovietologi, politologi, economiști etc.). „De ce s-au prăbușit societățile comuniste?” poate fi o întrebare pentru sociologi și mulți profesioniști din țările Europei de Est au început după 1989 să facă disecția comunismului. În România s-a înființat chiar un *Institut pentru studierea totalitarismului*. Totuși, întrebarea mai interesantă este „De ce nu s-au prăbușit societățile occidentale?” Problema nu este dezorganizarea socială, ci organizarea socială – căsătoria, nu divorțul, respectarea legilor, nu încălcarea lor, conviețuirea armonioasă a raselor, nu disensiunile dintre ele” – apreciază Peter L. Berger (1994, 41).

Ilustrăm tipul de cercetare explicativă printr-un exemplu preluat de la Theodore Caplow (1970). Ne referim la lucrarea cunoscută sub numele *The American Soldier*, coordonată de Samuel A. Stouffer (1949). De fapt, sunt patru volume, relativ independente, apărute în intervalul 1949-1950 și grupând 134 de cercetări de psihologie, sociologie și psihosociologice. Samuel A. Stouffer a fost numit într-un post de director la *The Information and Education Division of the United States Army*, cu puțin timp înaintea atacului de la Pearl Harbor. Serviciul de cercetare din cadrul diviziunii amintite a efectuat numeroase studii pentru rezolvarea unor probleme practice de organizare a trupelor, probleme care presupuneau cunoașterea opiniilor și atitudinilor combatanților și angajaților civili din armată. În felul acesta s-a adunat un material factual extrem de bogat, care a permis, în final, publicarea unui întreg volum (vol. 4) de teorie a măsurării în psihologie și sociologie, de metodologie a construirii și aplicării scalelor de atitudine. La sfârșitul celui de-al doilea război mondial, serviciul de cercetare condus de Samuel A. Stouffer se prezenta cu un bilanț impunător: câteva sute de rapoarte de cercetare, 200 de modele de chestionare și peste 500.000 de persoane intervievate.

Într-una din cercetările incluse în *The American Soldier* s-a urmărit verificarea *ipotezei conformare-avansare*: cu cât soldații sunt mai atașați normelor militare, cu atât avansează mai repede în grad. În noiembrie 1943 un număr de 374 de soldați au fost testați cu ajutorul unei scale tip Guttman pentru a se determina nivelul lor de conformare la normele vieții militare. După cinci luni, în martie 1944, cercetătorii au verificat câți din soldații testați fuseseră avansați ofițeri. S-a constatat că există o corelație statistică semnificativă între conformare și avansare.

Din cei 68 de soldați cu nivel de conformare foarte mare, 44 (adică 31%) deveniseră, după cinci luni de la testare, ofițeri, în timp ce doar 15 (adică 17%) din soldații cu nivel de conformare foarte scăzut (N=112) ajunseseră ofițeri. Testul arată că relația conformare -avansare este statistic semnificativă.

Conform aceluiași criteriu, după scopul lor, cercetările socioumane (sociologice, psihologice, psihosociologice ș.a.) mai pot fi clasificate în: cercetări fundamentale și cercetări aplicative.

Cercetări fundamentale

Rolul oricărei științe – și științele socioumane nu fac excepție – este de a ajunge la cunoașterea legității de producere a fenomenelor. Referindu-se la *știința normală*, Thomas S. Kuhn aprecia că „determinarea faptului semnificativ, potrivirea faptelor cu teoria și articularea teoriei” (Kuhn, 1962/1976, 77) reprezintă cele trei clase de probleme care epuizează cercetarea fundamentală. Istoricul și filosoful științei, care a introdus termenul de „știință normală” pentru a desemna cercetarea bazată pe *paradigmă*, susține concepția sa cu exemple din domeniul științelor naturii. Vom încerca să ilustrăm ideile lui Thomas S. Kuhn cu date din cercetarea socioumană.

Dacă în astronomie cercetarea fundamentală urmărește determinarea cu o cât mai mare precizie a poziției și mărimii corpurilor cerești, dacă în chimie interesează compoziția și structura atomică, în științele socioumane cercetătorii sunt preocupați de structura societății sau a personalității, de aflarea poziției unei categorii sociale (clasă socială, grup etnic etc.) în raport cu alte categorii sociale ș.a.m.d. Aceasta înseamnă a *spori amploarea cunoașterii* prin cercetările concrete fundamentale.

Exemplificăm acest tip de cercetare cu direcția inițiată în cadrul *școlii sociologice de la București*, de profesorul Dimitrie Gusti, de alcătuire a *Atlasului social al României*; “a cunoaște țara este cel mai bun mijloc de a o servi. Știința naturii este știința patriei. Ne trebuie o enciclopedie a satelor și a orașelor. Ne trebuie harta sociologică a României” (Gusti, 1969, 334). Ideea alcătuirii unei „colecții de hărți reprezentând diferite componente ale vieții sociale în profil teritorial, pe localități sau zone” a fost reluată după evenimentele din *decembrie 1989* de Dumitru Sandu care a și publicat un prim volum al *Atlasului social* (1992). Conform concepției sociologului anterior citat, „grupul” constituie „unitatea de analiză principală”. Astfel pentru alcătuirea *Atlasului Social al României* s-a propus o schemă de organizare a informațiilor luându-se în calcul cinci tipuri de grupuri: familie, gospodărie, grupuri de muncă, de comunicare directă, de status, de contingență teritorială și trei perspective structurale: socială (mărimea grupului, compoziția grupului, relațiile de grup), spațială (locul specific în care grupul desfășoară activitatea: locuință, localitate etc.) și culturală (valori și norme specifice, cultură politică, religioasă, sanitară etc.). Cercetările concrete desfășurate pentru realizarea *Atlasului social al României* au condus la concluzia „cu valoare teoretică fundamentală” că „satele sunt mai diferențiate decât orașele din punct de vedere demografic și, implicit, sub aspect cultural” (Sandu, 1993, 15).

Cea de-a doua clasă de probleme ce constituie obiectul cercetărilor socioumane empirice este dată de efortul de a *stabili un acord cât mai strâns între teorie și natură* – cum preciza Thomas S. Kuhn. Ca și în științele naturii, teoriile sociologice, psihologice ș.a.m.d. nu pot fi direct testate: pentru a verifica acordul acestora cu faptele cercetătorii fac apel la ipotezele cu nivel de generalitate mediu și la ipotezele de lucru. Dacă ne gândim la *teoria grupurilor*, inițiată în sociologie la începutul secolului nostru de “școala de la Chicago” (W. I. Thomas, R. E. Park, C. H. Cooley, G. H. Mead) și dezvoltată prin cercetările psihosociologice sub conducerea lui Kurt Lewin (1890 – 1947), constatăm existența unui număr de teorii cu nivel mediu de generalitate referitoare la *normele de grup*, conformare și devianță, schimbarea normelor de grup. Astfel, cu privire la influența grupului în sensul acceptării normelor de grup s-au emis două explicații: *teza conflictului intrapersonal* și *teza influențării directe* de către membrii grupului (Napier și Gershenfeld, 1973, 84). Dar conformarea la normele de grup este independentă de poziția (status-ul social) individului în grup? Răspunsul la această întrebare poate fi dat prin cercetarea de teren, testându-se *ipotezele de lucru*. S-a constatat că studenții *Colegiului Bennington* care fuseseră desemnați să reprezinte institutul lor la o întâlnire interuniversitară, în 1930, au fost mai influențați de valorile colegiului lor decât celelalte studenți (Th. M. Newcomb, 1943). Într-un experiment realizat la Minneapolis, în 1950, s-a constatat că muncitorii care se simpatizau între ei au acordat mai multă atenție (s-au subordonat) sfaturilor primite de la coechipierii din grupul lor de muncă privind ritmul producției decât alți muncitori (S. Schachter, 1951). Asemănător, în 1949, într-un experiment psihologic, s-a evidențiat faptul că influența reciprocă a fost mai mare între persoanele cărora li se comunicase că au fost nominalizate ca „model de comportare” pentru grup, decât între celelalte persoane incluse în experiment (K. Back, 1950).

Teza vizând relația dintre status-ul social și conformarea la normele de grup a fost – cum s-a arătat – validată prin verificarea ei în condiții diferite: termenii de „colegiu”, „grup de muncă” și „grup experimental” au fost subsumați termenului general de „grup”, iar termenii „studentii”, „coechipierii”, „persoane” celui de „membru al grupului”. Astfel s-a stabilit un acord mai deplin între teoria grupurilor și realitatea socială a grupurilor. Și în științele socioumane, ca și în științele naturii, efortul cercetărilor se concentrează spre îmbunătățirea corespondenței dintre teorie și realitatea studiată.

Eliminarea ambiguităților și lămurirea problemelor anterior doar semnalate – articularea paradigmei, cum remarcă Thomas S. Kuhn, se dovedește a fi în științele socioumane cea mai importantă clasă de probleme ale cercetării fundamentale. Relația dintre atitudini și comportamente a generat o literatură imensă. Prezic sau nu atitudinile comportamentului? Experimentul de teren al lui Richard LaPiere (1934, 230-237) a dat un prim răspuns. Într-un singur caz din 66 de hoteluri și 184 de restaurante, cupluri de studenți chinezi, însoțiți de LaPiere, a fost refuzat. Când, însă, cercetătorul a cerut în scris să se rezerve loc pentru un cuplu de chinezi, 78 de hoteluri (din 79) și 176 de restaurante (din 177) au respins

solicitarea, exprimând o atitudine xenofobă (Forcese și Richer, 1970, 93-100). Așadar, s-a demonstrat experimental că între vorbă și faptă există o discrepanță: una spunem, alta facem! Dar viața de zi cu zi ne oferă și exemple de coerență atitudinal-comportamentală. Pe de altă parte, practica sondajelor preelectorale confirmă legătura dintre atitudinile politice și comportamentul de vot. *The Gallup Report* (1985) arată că, în medie, în perioada 1936 -1984, sondajele Gallup s-au abătut numai cu 2,1% față de rezultatul votului. Deci, atitudinile exprimate pot prezice comportamentele: facem ceea ce spunem!

Pentru rezolvarea ambiguităților răspunsului la întrebarea: „Prezic atitudinile comportamentul?” s-au proiectat cercetări ingenioase care au condus la dezvoltarea teoriei (I. Ajzen și M. Fishbein, 1977; R. E. Petty și J. T. Cacioppo, 1981; P. R. Warshaw și F. D. Davis, 1985; J. Jaccard și M. A. Becker, 1985).

Cercetări aplicative

Deși specificul problemelor științifice în sociologie – așa cum remarcă și Sorin M. Rădulescu (1994, 45) – face ca totdeauna cercetarea fundamentală să constituie și o premisă pentru rezolvarea unor probleme sociale reale, în mod curent se contrapune cercetarea fundamentală celei aplicative. Așa cum s-a spus – și noi nu încetăm să o repetăm – *lucrul cel mai practic este o bună teorie*. Tocmai pe baza unei teorii adecvate putem să rezolvăm o problemă concretă, stringentă. Atragerea investițiilor străine este o necesitate în tranziția la economia de piață. În acest context, publicitatea are un rol foarte important. Un investitor s-ar putea întreba, însă, care este eficiența publicității. Va trebui să se cerceteze audiența radio-tv. la nivel național, zonal sau local. Este vorba despre o cercetare aplicativă care se înscrie în orientarea teoretică neo-durkheimistă ce pune accentul pe „sentimentul de conexiune cu colectivitatea oferit de expunerea la mass-media” (Schudson, 1986, 46). Se calculează „costul *per* o mie” de radioascultători sau telespectatori. La un prim nivel al analizei se face abstracție de eficacitatea mesajului publicațiilor din punctul de vedere al influenței comportamentale, reținându-se doar aspectul financiar al problemei. Se vor lua în calcul o serie de indicatori ai audienței radio-tv: audiența cumulată, audiența medie pe sfert de oră, durata medie de ascultare sau vizionare *per* auditor sau telespectator, fluctuația audienței în diferite perioade ale zilei. Sondajele realizate de CURS și DATA MEDIA în prima jumătate a anului 1994 oferă informații privind audiența radio-tv în București și în țară. Astfel, publicul bucureștean al televiziunii era, la data efectuării sondajului (martie, 1994), de 1,3-1,4 milioane persoane (în vîrstă de 15 ani și peste 15 ani).

Populația matură (vîrsta 41-50 ani) este *supraconsumatoare de emisiuni tv* (Tabelul 5.3). Structura pe sexe a publicului televiziunii (toate canalele tv.), reproduce cu fidelitatea proporția bărbați/femei în totalul populației municipiului București. De la aceste realități dezvăluite în cercetările aplicative se poate ajunge din nou la teoretizări vizând impactul mass-media cu tranziția, rolul televiziunii în crearea unității naționale sau chiar a unității mai multor națiuni prin prezentarea unor evenimente ce transcend viața de zi cu zi și care tind să fie transmise în direct (mediatizarea evenimentelor din *decembrie '89*, campionatul mondial de fotbal din 1994 ș.a.).

În afara *scopului*, un alt criteriu de clasificare a cercetărilor socioumane îl constituie *obiectul* acestor cercetări (sau conținutul lor). Altfel spus, pentru a le clasifica, ne putem întreba: ce anume se cercetează în mod concret? Răspunsurile sunt variate. Referindu-se la anchetele sociologice, C. A. Moser (1958) preciza că ar fi util să distingem patru tipuri mari de probleme: caracteristicile demografice ale unui grup de oameni; mediul lor social; activitățile lor; opiniile și atitudinile lor.

Termeni-cheie

- anchetă psihosociologică
- anchetă sociologică
- cercetare socială
- cercetare sociologică
- cercetare sociologică empirică (de teren, concretă)
- cercetare sociologică empirică aplicativă
- cercetare sociologică empirică descriptivă
- cercetare sociologică empirică explicativă
- cercetare sociologică empirică fundamentală
- cuprinderea cercetărilor sociologice empirice
- metoda interviului global
- obiectul cercetărilor sociologice empirice
- sondaj de opinie publică

- sursa de informație în cercetările sociologice empirice taxonomie

Probleme recapitulative

1. Cine a creat termenul de „sociologie”?
2. Când s-au realizat primele anchete sociologice?
3. Care este specificul anchetei sociologice?
4. Prin ce se diferențiază sondajul de opinie publică de ancheta sociologică?
5. Când a fost înființat primul institut de sondare a opiniei publice?
6. Ce semnificație metodologică are cercetarea lui Alfred C. Kinsey?
7. Cum a fost testată ipoteza „conformare – avansare” în studiul coordonat de Samuel Stouffer?
8. Ce este *Atlasul social* ?
9. Dați exemple de cercetări socioumane concrete efectuate pentru eliminarea ambiguităților din cunoașterea științifică.
10. Ce este *studiul de caz*?
11. Ce se înțelege prin *studiu panel*?
12. Cum se determină supra- și subconsumul de emisiuni radio-tv?

Capitolul 6

Chestionarul în cercetarea sociologică

- Ce este un chestionar de cercetare științifică ?
- Clasificarea chestionarelor
- Structura chestionarelor
- Formularea întrebărilor
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Indiferent dacă este vorba de un sondaj de opinie publică, de o anchetă sociologică sau de o cercetare de teren, chestionarul se dovedește a fi una din tehnicile cele mai frecvent utilizate în științele socioumane. Theodore Caplow (1970, 17), analizând principalele surse de date din articolele publicate în *Revue Française de Sociologie* (1965–1967) și în *The American Sociological Review* (1966–1967), sublinia faptul că anchetele prin interviu și chestionar reprezentau mai mult de jumătate din totalul studiilor publicate. Și în sociologia românească predomină anchetele pe bază de chestionar. Un studiu pe zece ani (1972–1982) asupra revistei de sociologie relevă că jumătate din cercetările realizate, ale căror rezultate fuseseră publicate, se bazau pe aplicarea chestionarelor (Constantinescu, 1985, 268). Fără a dispune de analize riguroase, chiar o privire sumară asupra producției sociologice de până la 1989 și, mai ales, după această dată, ne îndreptățește să afirmăm că, în sociologia românească, de la relansarea ei în 1965 și până în prezent, chestionarul a reprezentat principala tehnică de investigare.

Datele sunt cât se poate de concludente și o analiză mai amănunțită, distingând între chestionare cu întrebări deschise, închise și ierarhizate, a arătat că cel mai des utilizate sunt *chestionarele cu întrebări închise* (precodificate). Paul Albou (1968, 17) credea că, în forma lor actuală, chestionarele se situează în punctul de convergență a trei tipuri de intervenții.

În primul rând, exigențele administrative care au dus la multiplicarea documentelor și formularisticii. Chestionarele de tip *oficial*, concepute ca instrumente de colecționare a informațiilor, s-au înmulțit considerabil. Foarte adesea, primul contact cu instituțiile de stat se realizează pe baza unui chestionar. Înscrierea la un concurs de admitere în învățământ, angajarea într-un loc de muncă, la notariat, la circa financiară etc. impun completarea unor chestionare sau realizarea unor interviuri. Informațiile astfel obținute, în afara interesului pentru administrație, prezintă valoare documentară și pentru cercetătorul vieții sociale.

În al doilea rând, necesitățile cercetării sociale au impus perfecționarea recoltării răspunsurilor prin chestionar. Chiar dacă, inițial, această tehnică a fost utilizată de către etnografi, rafinarea tehnică a chestionarului reprezintă rodul colaborării dintre sociologi și psihologi. La noi, tradiția chestionarelor etnografice urcă până la Bogan P. Hașdeu, care, în 1878, lansează un chestionar cu 400 de întrebări referitoare la obiceiurile juridice ale poporului, la viața socială din trecut, casă etc., iar în 1886 redactează un al doilea chestionar vizând probleme lingvistice și mitologice (206 de întrebări). Remarcând valoarea lor de pionierat, Luminița Iacob (1995) identifică în aceste chestionare întrebări actuale și azi pentru problematica etnopsihologică, despre relațiile comunitare („Care este părerea sătenilor despre orașeni?“), privitoare la atitudinea față de străini sau minoritari („Ce se înțelege pe acolo sub cuvântul străin?“; „Cum sunt priviți de către popor armenii? Cum sunt priviți evreii? / și cum țiganii?“), referitoare la sistemul rol-statusurilor sociale („Care dintre săteni sunt priviți ca mai de frunte în sat? Ce fel de însușiri trebuie să aibă pentru a fi priviți astfel? Și prin ce se arată cinstea sau ascultarea ce le dau ceilalți?“), precum și la orientările axiologice („Care vini și greșeli se socotesc ca cele mai grele după părerea poporului?“; „Ce părere are poporul despre beție? Și ce părere despre umblarea fără căpătâi?“). Răspunsurile la aceste chestionare difuzate cu ajutorul revizorilor școlari și al protopopilor au fost utilizate de Bogdan-Petriceicu Hașdeu în lucrările *Obiceiurile juridice ale Poporului Român* (1878) și *Etymologicum Magnum Romaniae*

(1886). În 1895, Nicolae Densușianu expediază intelectualității satelor un chestionar cu privire la tradițiile istorice din ținuturile locuite de români. La fel procedează Alexandru Odobescu. În 1898, Spiru Haret numește o comisie sub președinția lui Gh. Tocilescu pentru elaborarea unui chestionar folcloristic. Chestionarul a fost publicat întâia oară în anul 1898. Este revăzut în 1904, iar în 1930 se republică de către Constantin Rădulescu Codin.

Probabil că prima anchetă bazată pe chestionare publicate în presa scrisă, la noi, este cea din 1900, când în nr. 12 din *Noua Revistă Română* se cere răspuns la următoarele întrebări: 1) Care operă literară, după părerea dvs., exprimă cel mai bine firea și aspirațiile neamului românesc? 2) Care e trăsătura dominantă în firea Românului? 3) Care sunt calitățile și defectele care deosebesc naționalitatea română de celelalte naționalități? 4) Care fapt istoric a scos până acum mai bine la iveală calitățile sau defectele neamului românesc? Inițiatorii anchetei (G. Coșbuc, A. Demetrescu, O. Densușianu și C. Rădulescu-Motru) au imaginat întrebări care, într-o redactare mai tehnică, ar putea figura și în prezent în anchetele privind identitatea națională a românilor.

Romulus Vuia, în cadrul *Muzeului etnografic* din Cluj, întocmește două chestionare privind obiceiurile de Crăciun (1926) și de Anul Nou (1927). Acesta din urmă va cunoaște, în 1933, o a doua ediție. *Muzeul limbii române* din Cluj a difuzat corespondenților din țară o serie de chestionare, între care merită a fi reținut cel din 1928 referitor la casă, întocmit de Romulus Vuia, Șt. Pop și Șt. Roșca. Directorul Muzeului, Sextil Pușcariu, arată în preambulul celui de-al VI-lea chestionar (*Stupăritul*, 1933), menit să servească la alcătuirea *Atlasului lingvistic*: „Mai mare decât frumusețea locurilor și decât bogăția lanurilor de grâu și a comorilor ascunse în subsol este frumusețea și bogăția sufletului românesc, a limbii în care el se oglindește“ (1933, 3). Și în continuare, academicianul aprecia că experiența primelor cinci chestionare a fost „din cele mai îmbucurătoare“. Pentru motivare s-a recurs la premiile „membrilor noștri corespondenți la muncă“, instituindu-se premii în bani, cărți sau reducerea cu 50% la toate publicațiile muzeului. Sunt de reținut și *Indicațiile pentru răspunsurile la chestionar*, precum și *Foaia personală* cuprinzând întrebări de clarificare și de date factuale referitoare la comunitatea sătească, la zona etnografică și geografică, la dotările sociale etc. În anul universitar 1943/44, la Iași, Ion Chelcea, în cadrul Muzeului etnografic al Moldovei, lansează două chestionare privitoare la obiceiurile de primăvară și la obiceiurile de iarnă. Scopul era acela de întemeiere a unei arhive de folclor pe lângă muzeul amintit.

Pe plan mondial, dintre chestionarele de cercetare mai vechi se citează cele lansate de către Letourneau (1882), J. W. Powell (1898), R. F. Kindl (1903), A. G. Keller (1903), Steinmetz și Thurnwald (1906). Mai recent, aproape că nu există sociolog care să nu fi lansat propriul său formular de cercetare. Această libertate de creație a dus la existența unei multitudini de tipuri de formulare. Amploarea luată de cercetarea sociologică de teren va impune, în viitor, standardizarea tipurilor de formulare. Ingeniozitatea cercetătorului se va releva, în continuare, mai puțin prin elementele de grafică și punere în pagină a chestionarului și mai mult prin alegerea *item*-ilor.

În fine, în al treilea rând, cerințele practicii medicale și psihologice au făcut și fac recurs la diferitele tehnici individuale de interogare. Unii cercetători consideră că cel care în 1903 a inițiat în psihologie tehnica chestionarului a fost Alfred Binet (1857–1911). Este hazardat însă să se lege această tehnică de un singur nume. În aceeași perioadă, Théodule Ribot (1839–1916), care a instituționalizat psihologia în Franța (Parot, 1995, 113) publica în primul număr din *Journal de Psychologie normale et pathologique* (1904) un studiu intitulat *Sur la valeur des questionnaires en psychologie*. De asemenea, psihologul american R. S. Woodworth (1869–1962) elabora, în 1917, pentru centrele militare de recrutare, chestionarul destinat depistării celor inapți pentru armată.

În fiecare dintre cele trei direcții convergente s-au realizat perfecționări ale tehnicii chestionarului, fapt care a dus la intensă aplicare pentru culegerea informațiilor. Cercuri tot mai largi ale populației s-au familiarizat cu acest tip de instrument de cercetare. În unele țări, fiecare al zecelea locuitor a fost cuprins cel puțin o dată într-un eșantion. Chestionarul constituie astăzi „una din metodele de bază în investigarea fenomenelor sociale“ (Lazarsfeld, 1968, 134). Folosirea curentă a chestionarului în investigațiile sociologice a avut ca urmare, în primul rând, lărgirea paletelor temelor de cercetare. În țările în care sondajele și anchetele sunt frecvente, populația consideră firească orice întrebare. Contactul anchetator-anchetat se realizează rapid și fără rezerve. Acolo unde nu există o tradiție consolidată în ceea ce privește chestionarea în scopuri științifice, problema contactului cu subiecții este greoaie. Se cere mult tact pentru a explica faptul că răspunsul înregistrat are doar o valoare statistică. Multe probleme nici nu pot fi abordate, fără riscul distorsionării informațiilor.

Pe de altă parte, familiarizarea populației cu aplicarea diferitelor tipuri de chestionare a dus la diminuarea prestigiului științific al acestor instrumente de cercetare; s-au transformat în „jocuri de societate“. La aceasta se adaugă și faptul că sub titluri pretențioase: chestionar, test etc., diferite reviste publică diverse formulare privitoare la comportamentul indivizilor. Această practică a dobândit dimensiuni îngrijorătoare mai ales după evenimentele din *decembrie* '89. Se vulgarizează un procedeu prețios de strângere a informațiilor. Replica trebuie să vizeze descurajarea publicării oricărui chestionar de cercetare, care nu are girul unei instituții specializate. Paralel, se impune folosirea matematicilor moderne în structura chestionarelor, folosirea teoriei informației, dar și respectarea riguroasă a recomandărilor „clasice“ referitoare la utilizarea chestionarului în investigarea fenomenelor psihosociale.

Ce este un chestionar de cercetare științifică?

Definirea chestionarului ca instrument și tehnică de cercetare în științele socioumane nu este deloc o operație simplă. Nici terminologia nu este unanim acceptată: „chestionar“, „formular“, „test“, „inventar“, „scală“, „probă“ etc. Diferențele sunt greu sesizabile. Mulți sociologi ocolesc această problemă. Se mulțumesc să indice doar modul de construire și de aplicare a chestionarului. În ceea ce ne privește, în acest capitol, ne vom mărgini să definim doar *chestionarele de cercetare*, abstracție făcând de celelalte tipuri de chestionare: *inventar de personalitate*, *scale de măsurare a atitudinilor*, *teste*. Mai întâi, ne vom referi la modul în care au înțeles alți specialiști (sociologi, psihologi, psihosociologi, antropologi, demografi, etnologi, folcloriști ș.a.m.d.) specificul chestionarului în investigarea sociumană. Psihologul francez P. Pichot scria în *Les Testes mentaux* (1954, 65): „Chestionarele sunt teste compuse dintr-un număr mai mare sau mai mic de întrebări prezentate în scris subiecților și se referă la opiniile, preferințele, sentimentele, interesele și comportamentele lor în circumstanțe precise“ (*apud* Albou, 1968, 13). Așa cum remarcă și Paul Albou, definiția nu corespunde deplin exigențelor logicii formale, iar enumerarea temelor posibil de abordat prin chestionar are serioase limite. De cele mai multe ori, autorii de manuale universitare și tratate de metode și tehnici, chiar și cei care au abordat monografic chestionarul, propun definiții sumare, fără specificarea tuturor notelor definitorii. Vom da doar două exemple din multitudinea celor care ne sunt accesibile. Roger Mucchielli, spunea despre chestionar că „nu poate fi considerat decât o listă de întrebări“ (1968, 8). Earl Babbie, într-o lucrare cu largă circulație universitară, preciza că prin chestionar se înțelege „o metodă de colectare a datelor prin (1) întrebările puse persoanelor sau (2) prin întrebarea acestora dacă sunt de acord sau în dezacord cu enunțurile care reprezintă diferite puncte de vedere“ (1992, 163).

În ceea ce ne privește, am crezut că este util să propunem o definiție a chestionarului de cercetare, care să surprindă integral specificul acestei tehnici de investigare (Chelcea, 1975, 140). Am reluat definiția și în *Dicționar de sociologie* (Zamfir și Vlăsceanu, coord., 1993, 95).

Așadar, chestionarul de cercetare reprezintă o tehnică și, corespunzător, un instrument de investigare constând dintr-un ansamblu de întrebări scrise și, eventual, imagini grafice, ordonate logic și psihologic, care, prin administrarea de către operatorii de anchetă sau prin autoadministrare, determină din partea persoanelor anchetate răspunsuri ce urmează a fi înregistrate în scris. Definiția noastră relevă, în primul rând, faptul că avem de-a face cu o succesiune de întrebări sau imagini (desene, fotografii) fixate în scris, grafic. Dar înțelesul termenului de chestionar se lărgeste. Nu este vorba numai de întrebări. Ca stimuli pot servi și imaginile; mai mult, există posibilitatea combinării stimulilor verbali cu cei grafici: întrebări și fotografii sau desene. În cadrul chestionarului, întrebările, desenele au funcție de indicatori. Combinarea și succesiunea stimulilor trebuie să fie logică, dar și psihologică.

Foarte frecvent, așa cum remarcă Bernard S. Phillips (1971, 90), pentru ordonarea logică a întrebărilor se ia drept criteriu timpul: subiectul este pus în situația de a răspunde mai întâi despre trecut, apoi despre prezent și, în fine, la urmă despre viitor. Un alt criteriu de ordonare este acela dat de gradul de abstractizare: mai întâi se va răspunde la întrebările concrete și abia apoi la cele mai abstracte. În funcție de temă, de universul anchetei, va prevala ordinea logică sau cea psihologică. O anchetă în rândul persoanelor adulte cu înalt grad de cultură accentuează elementele raționale ale ordonării stimulilor, în timp ce investigarea adolescenților, de exemplu, trebuie să rezolve în primul rând problemele psihologice ale structurării chestionarului. Oricum, stimulii – întrebări sau imagini – urmează o succesiune riguroasă. „Ploaia de întrebări“ nu acoperă problematica cercetării, oricât de abundentă ar fi ea. Se impune o selecție

a stimulilor în raport cu ipotezele cercetării. Ciclul investigării fenomenelor sociale prin intermediul chestionarului este dat de următoarea succesiune preluată după R. L. Kahn și Ch. F. Cannell (1967, 103).

În afara testării ipotezelor, chestionarul nu are nici o valoare. Chiar și cele mai banale întrebări sunt formulate în conformitate cu ipotezele anterior stabilite. Întrebarea *De unde cumpărați pâine?* conține ipoteza că nu toată populația anchetată cumpără pâine de la aceeași brutărie și exclude supoziția că cei cuprinși în eșantion coc pâine acasă. Explicit sau implicit, nu există chestionar care să nu pornească de la ipoteze mai mult sau mai puțin clar conturate.

Se poate spune, de acord cu Erhard Stephan (1961), că în alcătuirea chestionarului, mai puțin întrebările: „De ce?“, se reflectă poziția teoretică și ideologică, reprezentările, atitudinile și opiniile autorului. Pornind de la această afirmație, sprijinindu-ne și pe datele de cercetare, considerăm, pentru o populație cu nivel ridicat de școlarizare, ca fiind foarte fructuoasă tehnica autochestionării (Mamali, 1972, 93).

Întrebările sau imaginile cuprinse în chestionar au funcția de stimuli declanșatori de comportamente verbale sau nonverbale. Comportamentul verbal – răspunsurile la întrebări și exprimările verbale determinate de stimuli – variază de la individ la individ. Asupra acestui comportament influențează o multitudine de factori: personalitatea celui anchetat, situația-cadru de desfășurare a anchetei, personalitatea celui ce realizează ancheta, temainvestigației, structura chestionarului, timpul când are loc ancheta.

Răspunsurile, în cazul autoadministrării chestionarului trimis prin poștă sau al procedului chestionarului-extemporal, sunt înregistrate de către subiect. Dozarea spațiului corespunzător fiecărui răspuns ridică probleme de economie a *punerii în pagină*, dar și de libertate de răspuns. În cazul administrării chestionarului de către operatorii de anchetă, comportamentul verbal ca și cel nonverbal al subiecților este înregistrat de către persoane calificate. Există, în ambele cazuri, atât avantaje, cât și dezavantaje. Autoadministrarea prezintă riscul neînțelegerii întrebărilor și imposibilitatea obținerii unor informații suplimentare, dar sporește gradul de siguranță al elaborării răspunsului. Înregistrarea răspunsurilor de către operatori de anchetă surprinde și comportamentul nonverbal, nu numai pe cel verbal, și economisește timpul. În plus, autoadministrarea se recomandă numai de la un anumit nivel de cultură și de vârstă în sus.

Clasificarea chestionarelor

Clasificarea chestionarelor poate fi mai mult decât o problemă didactică. Precizia terminologică înlesnește descrierea cercetării și califică investigația realizată. Un chestionar de opinie *omnibus*, cu întrebări deschise, expediat prin poștă, reprezintă cu totul altceva decât același chestionar de opinie centrat pe o singură temă, cu întrebări închise, expediat tot prin poștă. În primul caz, șansele de colecționare a răspunsurilor sunt mult mai scăzute. Dintr-un început se poate spune că un astfel de proiect este sortit eșecului. Nu considerăm că, pentru a combate vulgarizarea tehnicii chestionarului, trebuie să utilizăm un limbaj criptic. Ni se pare însă imperios necesară rigoarea științifică în descrierea și clasificarea tuturor instrumentelor sociologice. Astfel, chestionarele pot fi clasificate după: *conținutul, forma și modul de aplicare*.

Primul criteriu de clasificare a chestionarelor după conținutul informațiilor adunate vizează calitatea informațiilor. Din acest punct de vedere, se disting două tipuri de chestionare.

Chestionarele de date factuale, de tip administrativ, referitoare la fapte obiective, susceptibile de a fi observate direct și verificate și de alte persoane. Astfel de chestionare, lansate în scopuri administrative, nu sunt totdeauna foarte laborios concepute. Orice *formular tip* reprezintă, în fond, un chestionar, dar *formularele tip* din administrație corespund prea puțin unor necesități mai îndepărtate: de centralizare a datelor, de prelucrare secundară a lor. Nicăieri sociologul nu poate interveni cu mai mult succes decât aici. Analiza imprimatelor pornește de la înregistrarea consumului lunar și a stocurilor zilnice. Se încearcă a se stabili utilitatea imprimatului: cărui scop răspunde. În funcție de aceasta, el trebuie denumit. Pe cât posibil, denumirea formularelor va fi lapidară, dar suficient de lămuritoare în legătură cu scopul urmărit. Este bine să se evite denumirea formularelor prin inițiale sau prin abrevieri greu descifrabile. Formatul imprimatelor – standardizat – este necesar să corespundă criteriilor de funcționalitate. La fel și culoarea. Introducerea formularelor de diferite culori mărește puterea de discriminare, scutește timpul de căutare a

diferitelor tipuri de imprimate. Formularele de tip administrativ, cu rare excepții, sunt imprimate cu negru pe hârtie albă. Se pot introduce și imprimate negru pe galben – corespunzând celui mai puternic contrast de culori – sau negru pe verde pal ș.a.m.d. Efectul psihic al culorilor ar putea sparge monotona atmosferă a arhivelor.

Analiza sociologică asupra chestionarelor de tip administrativ nu vizează numai aspectele formale: se stabilește circuitul sau circuitele în care aceste imprimate intră. În raport cu circuitul, se urmărește a se evidenția: mențiunile inutile, omisiunile, dublurile, corectitudinea precodificărilor. Totdeauna, schimbarea unui imprimat atrage după sine modificări ale altor imprimate din același circuit. De aceea, se va propune nu refacerea unui singur formular, ci reproiectarea unui grup de imprimate (Gerbier și Aimard, 1971, 84). Coordonarea formularisticii la nivel central, standardizarea și precodificarea fișelor de înregistrare, dincolo de eficiența administrativă și economică, ar facilita în cel mai autentic sens cercetarea sociologică. O cercetare psihosociologică și demografică în orașul Boldești (Herseni, 1970), județul Prahova, ne-a evidențiat numeroase schimbări survenite de-a lungul anilor în registrele de stare civilă: apariția și dispariția unor rubrici, neuniformitate în modul de înregistrare, ca să nu mai amintim de faptul că precodificarea lipsește cu desăvârșire. Chestionarele de date factuale vizând vârsta, sexul, locul de naștere, starea civilă, domiciliul, profesiunea, studiile, naționalitatea, religia etc. sunt indispensabile nu numai sectorului administrativ, dar și pentru cercetarea științifică. Anchetele demografice utilizează în primul rând astfel de chestionare.

Este judicios să se afirme că în investigarea fenomenelor socioumane nu există chestionar care să nu cuprindă și *întrebări factuale*. Informația obținută prin astfel de întrebări nu poate fi pusă la îndoială – cu excepția cazurilor intenționate de eroare din partea celui anchetat. Într-adevăr, nu avem motive să credem că o persoană adultă, psihic normală, nu știe și nu vrea să-și declare: profesiunea, vârsta, componența familiei, ocupațiile din timpul liber etc. Desigur, exactitatea informației poate fi pusă la îndoială. Intervine aici din plin *reacția de prestigiu*. Persoanele de sex feminin par a fi mai puțin dispuse să-și declare cu exactitate vârsta, mai ales în prezența unor operatori de anchetă tineri. În cercetările noastre, realizate cu concursul studenților secției de sociologie a Universității din București, informația cu privire la vârsta celor anchetați nu era obținută printr-o întrebare de tipul „Câți ani aveți?”. Operatorul de anchetă estima vârsta celor anchetați și apoi, micșorând-o cu 4–6 ani, declara: „D-voastră aveți probabil până în 40 de ani”. Firesc, persoana anchetată, măgulită, declara, de multe ori, cu exactitate: „Am împlinit deja 43” sau „Peste o lună împlinesc 46”.

Formularea întrebărilor lasă o mare marjă de libertate operatorului, în aceste cazuri formularea ne jucând un rol prea însemnat. Principalul este ca cel anchetat să fi înțeles sensul întrebării, iar operatorul sensul răspunsului.

În investigarea fenomenelor sociale, se întâlnesc puține cazuri de lansare a chestionarelor exclusiv de date factuale. De cele mai multe ori, chestionarele de cercetare reprezintă o împletire de întrebări de opinie și de date factuale. Întrebările de date factuale pot fi grupate în: întrebări de *cunoștințe* și întrebări de *clasificare* sau de *identificare* (vârsta, sex, stare civilă, situație școlară sau profesională etc.). Problema care se ridică este aceea a locului amplasării acestor întrebări în economia chestionarului. Întrebările de *cunoștințe* vizând stabilitatea nivelului de cunoaștere (cunoștințe despre natură și societate) vor fi diseminate printre întrebările de opinie, pentru a nu crea celui care răspunde impresia că este supus unui *test de inteligență*, fapt care ar putea genera o stare de disconfort psihic, reacția de apărare a eu-lui. Considerăm că întrebările de *identificare* trebuie introduse la sfârșitul chestionarului, răspunsurile nemaiputând fi astfel modificate de reacția de *securitate* a celui anchetat. În această situație, se va explica persoanelor anchetate: „Așa cum v-am spus de la început, nu ne interesează să aflăm cum vă cheamă. Pentru a putea însă să grupăm răspunsurile după: vârstă, profesiune etc. a celor cu care am stat de vorbă, vă rugăm să ne mai răspundeți și la următoarele întrebări”.

Cu excepția anchetelor realizate prin tehnica eșantionării pe cote, majoritatea cercetătorilor optează pentru plasarea întrebărilor de clasificare la sfârșitul chestionarului. Explicațiile ce se dau înaintea introducerii acestor întrebări variază. În anchetele sociale guvernamentale din Anglia se precizează: „Atunci când se analizează rezultatele anchetei, niciodată nu menționăm numele persoanelor chestionate, dar am vrea să le putem clasifica după unele criterii: vârstă, sex, ocupație etc.” sau „Din cauză că obișnuințele, nevoile și opiniile oamenilor variază uneori după vârstă, ocupație, condiții generale de viață, am dori să știm câteva fapte de acest fel despre persoanele cu care vorbim”. La sondajele *Gallup* se dau

următoarele explicații: „Îmi permiteți acum să vă întreb asupra câtorva amănunte, încât să se poată verifica la birou eșantionul persoanelor pe care le-am chestionat“ (Moser, 1958/1967, 314).

Oricare ar fi formularea explicației, ea trebuie să convingă populația anchetată că datele de *identificare* (sau de *clasificare*) interesează numai prin repartitia faptelor și opiniilor în raport cu diferitele categorii socio-profesionale. Se înțelege că formularea explicației trebuie să fie adecvată nivelului cultural al celor anchetați, că ea trebuie să aibă în vedere obișnuința sau noutatea faptului de a răspunde la o anchetă.

Chestionarele de opinie se referă la datele de ordin imposibil de observat direct. În fond, acest al doilea tip de chestionare nu sunt numai de opinie; cu ajutorul lor se studiază atitudinile, motivația și interesele, dispozițiile și înclinațiile, cu un cuvânt, tot ceea ce reprezintă psihologia persoanei, trăirile ei subiective. Fără a aborda problema posibilității cunoașterii obiective a fenomenelor subiective, ne mărginim să precizăm necesitatea raportării subiectivului la datele obiective.

În investigarea fenomenelor sociale (economice, demografice, antropologice ș.a.) este greșit să ne limităm la consemnarea opiniilor: interesează în primul rând faptele, realitatea obiectivă și abia apoi reflectarea în conștiința oamenilor a acestei realități. Dar alte fenomene sociale, precum: opinia publică, preferințele culturale, comportamentul electoral ș.a.m.d. se centrează tocmai pe subiectivitatea populațiilor, a indivizilor. Pentru a cerceta științific astfel de fenomene sociale, trebuie să ne adresăm cu întrebări de opinie celor pe care îi cuprindem în universul anchetei.

Pornind de la înțelegerea opiniei publice ca reprezentând „complexul preferințelor exprimate de un număr semnificativ de persoane referitoare la o problemă de importanță generală“ (Hennessy, 1981, 4), va trebui să aflăm de la un număr semnificativ (eșantion) de persoane opțiunile, părerile. Și cum altfel am putea-o face, decât prin întrebări și răspunsuri, prin utilizarea interviului sau chestionarului?!

Pe de altă parte, se știe că între opiniile declarate și comportamentul efectiv nu există totdeauna o relație consistentă. De multe ori, între intențiile declarate ale oamenilor și realizarea lor nu există decât o foarte slabă legătură. Într-un sondaj cuprinzând 1230 de gospodării din Franța, care nu posedau televizoare, cu privire la intenția de a cumpăra un astfel de aparat, s-a constatat, într-un interval de patru luni (februarie – iunie 1959), că numai două gospodării din 12, câte declaraseră că intenționează în mod cert să cumpere televizor, realizaseră acest lucru, în timp ce 10 gospodării, din cele 1163 în care se înregistrase decizia sigură de a nu lua televizor, cumpăraseră (Tabelul 6.1).

Tabelul 6.1. Discrepanța dintre opinia declarată și comportamentul efectiv

Februarie 1959		Iunie 1959			
„Intenționați să cumpărați un televizor?“	Nr.	Cumpărat nou	Cumpărat de ocazie	Primit cadou	Nonrăspuns
Da, sigur.....	12	2	-	-	-
Da.....	16	-	-	-	-
Nu.....	22	10	2	-	1
Nu, sigur.....	1163	-	-	2	-
Nu știu.....	17	-	-	-	-
Total		12	2	2	1

Interesant este faptul că, din cele 1.213 de gospodării în care nu se achiziționase încă un televizor, numai 1.103 și-au păstrat, după patru luni, exact hotărârea luată (opinia declarată), iar cinci au trecut de la o extremă la alta (Tabelul 6.2).

Tabelul 6.2. Consistența opiniilor declarate

<i>Opinia declarată în februarie 1959</i>	<i>Opinia declarată în iunie 1959</i>				
<i>Nr.</i>	<i>Da, sigur</i>	<i>Da</i>	<i>Nu</i>	<i>Nu, sigur</i>	<i>Nu știu</i>
Da, sigur.....10	3	4	-	3	-
Da.....16	2	4	-	10	-
Nu.....22	-	1	1	20	-
Sigur, nu.....1150	2	9	14	1094	31
Nu știu.....15	-	-	-	14	1
Total	7	2		2	1

Cu ajutorul chestionarelor de opinie se încearcă cunoașterea nu numai a opiniilor, dar și intensitatea acestora. George Gallup a stabilit în acest scop o schemă de construire a chestionarelor de opinie în care întrebările închise alternează cu cele deschise.

- Întrebări filtru (închise, cu răspunsuri multiple precodificare sau deschise) pentru stabilirea gradului de cunoaștere de către cel anchetat a problemei puse în discuție.
- Una sau mai multe întrebări (deschise) privind atitudinea populației față de respectiva problemă.
- Un sistem de întrebări (închise, cu răspunsuri multiple precodificate) referitoare la aceeași problemă.
- Întrebări deschise vizând motivația opiniilor exprimate.
- Întrebări (închise, cu răspunsuri multiple precodificate) pentru măsurarea intensității opiniilor.

În astfel de chestionare, formularea întrebărilor reprezintă o problemă centrală, încât se impune standardizarea. Chiar și în această situație, se poate vorbi de o *multidimensionalitate* a întrebărilor de opinie. La întrebarea: „Ce părere aveți despre șeful grupului d-voastră?” se poate avea în vedere fie șeful grupului ca persoană, fie stilul de conducere realizat de către acesta. Informația obținută cu ajutorul întrebărilor de opinie este foarte incertă.

În nici un caz nu se poate trage vreo concluzie cu privire la opiniile și atitudinile oamenilor analizându-se răspunsurile la o singură întrebare. Totdeauna trebuie prevăzut un sistem de întrebări care să permită stabilirea poziției indivizilor față de una sau alta din problemele puse în discuție. Hadley Cantril a avut inspirația să pună unui număr de 40 de persoane, care se declaraseră, într-un sondaj efectuat de *Institutul american de opinie publică*, favorabile sindicatelor (răspunzând „Da” la întrebarea „Sunteți favorabil sindicatelor?”), o serie de șase întrebări pentru a verifica valoarea declarațiilor făcute. A constatat că numai 30 din aceștia și-au menținut opinia, însă cu diferite grade de intensitate. Dacă întrebările factuale au în vedere ceea ce știe populația chestionată, prin anchetele de opinie se urmărește a se stabili ceea ce crede această populație. Peter R. Hofstätter dă în acest sens un exemplu foarte sugestiv: „Poziția stelelor în momentul nașterii influențează viața oamenilor” (Hofstätter, 1949, 20). Cu privire la această afirmație, există oameni care se declară cu mai multă sau mai puțină siguranță de acord sau împotriva (Figura 6.1).

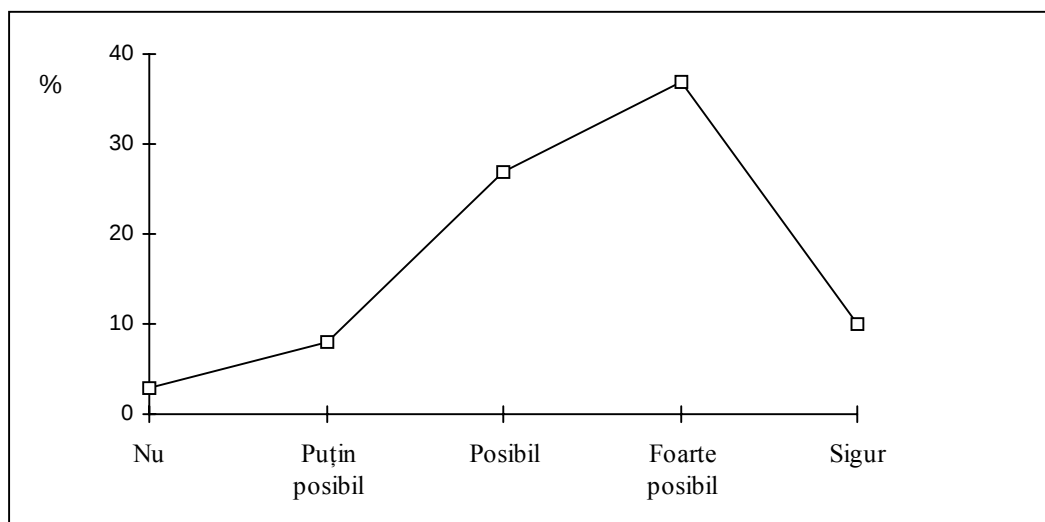

Fig.6.1. Distribuția opiniilor privind influența poziției stelelor asupra vieții oamenilor (după Hofstätter, 1949)

Psihosociologul anterior citat oferă și alte exemple la fel de convingătoare: în 1937, revista americană *Tide Magazine* întreba: „Cum considerați legea metalic-metal”? Cu toate că o astfel de lege nu fusese promulgată și nici nu fusese vreodată discutată în Congresul SUA, doar 30% din cei întrebați s-au declarat „fără opinie” în această problemă. Aproximativ 70% și-au exprimat poziția în raport cu această lege care, de fapt, nici nu există: 41% au considerat că este vorba de o măsură luată de un singur stat, 15% că este o lege valabilă pentru toate statele, 11% au circumscris-o și altor state străine, iar 3% au respins-o (Hofstätter, 1966, 164).

L. E. Hartley, studiind prejudecățile americanilor față de diferitele națiuni, include pe lista din care urmau să fie desemnate cele mai acceptate națiuni și un număr de popoare fictive. Astfel, „danirezii” – o invenție lingvistică desemnând un popor imaginar – au fost plasați printre cele din urmă popoare, totuși înaintea japonezilor.

În cazul cercetării opiniei, informația suferă deviații (A. Sauvy, 1964) fie în sensul apărării intereselor materiale ale individului sau ale colectivității, al justificării și întăririi pasiunilor comune sau al întăririi coeziunii grupului. Seymour Lieberman (1956) pune în evidență efectul schimbării rolului social asupra opiniilor și atitudinilor. Studiind opiniile referitoare la politica întreprinderii ale unui grup de 12 maiștri și 6 delegați sindicali înainte și după asumarea sarcinilor, Seymour Lieberman constată o identitate înaintea schimbării rolurilor și o divergență a opiniilor, care se amplifică pe măsura creșterii duratei de exercitare a acestei funcții (Figura 6.2).

Cu rare excepții, direcția deviației informațiilor este în același sens atât în cazurile apărării voluntare, cât și involuntare a opiniilor. Rezultă de aici că este mult mai dificil de realizat un chestionar de opinie decât unul de date factuale. Există – așa cum remarcă sociologul Stefan Nowak – o serie de *probleme nevralgice* în investigarea opiniilor: „experiența arată că, în condițiile noastre, din problemele nevralgice care trezesc neîncrederea și determină răspunsuri echivoce sau nesigure, cel puțin a unei părți din persoanele chestionate, fac parte întrebările privind relațiile lor cu șefii sau cu alți oameni de care depinde cel chestionat. Din categoria întrebărilor nevralgice fac parte și întrebările directe despre concepțiile politice ale celor întrebați. În domeniile în care se pare că este vorba de probleme nevralgice, se recomandă o deosebită precauție la determinarea limitelor acestor probleme și la interpretarea răspunsurilor” (Nowak, 1973, 130). Uneori este necesară disimularea scopului cercetării, alteori este indicat să se pună aceeași întrebare în forme diferite de mai multe ori și să se analizeze concordanța răspunsurilor. Posibilitatea celor investigați de a ascunde adevărul și de a *explica rațional* comportamentul lor trebuie să rămână în atenția cercetătorului.

Bernard Hennesy (1981, 276) crede că patru ar fi motivele pentru care oamenii nu spun ce cred: a) Nu știu ce cred cu adevărat, își dau seama că li se cere să spună ceva și atunci, în loc să declare simplu „nu știu”, improvizează un răspuns oarecare; b) Unii oameni nu au capacitatea de a exprima cu ușurință ce cred și declară rapid „nu știu”; c) Sunt și indivizi care pur și simplu nu doresc să se afle ce cred, dintr-

un motiv sau altul (teamă, nesiguranță, neîncredere în sine, timiditate, neîncredere în operatorul de anchetă, conștientizarea discrepanței dintre opinia lor și dezirabilitatea socială etc.); d) În fine, unele persoane simt că există o presiune socială pentru ascunderea adevărului și declară neadevăruri, gândind că o „minciună inocentă” nu-i un lucru chiar atât de rău, mai ales că rămâne anonimă.

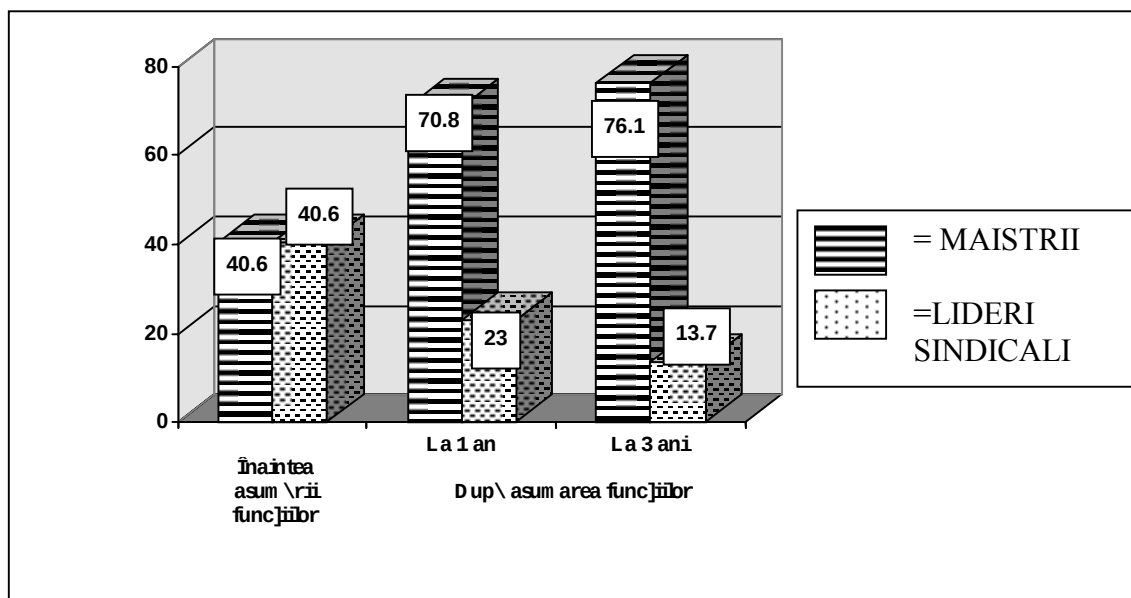

Fig. 6.2. Efectul schimbării rolurilor asupra opiniilor: procentajul maistrilor și al delegaților sindicali care susțin „politica întreprinderii” înainte, la un an și la trei ani de la asumarea respectivelor funcții (după Lieberman, 1956).

Date fiind toate acestea, totdeauna trebuie imaginat un sistem de întrebări care să permită concluzii despre direcția, intensitatea, consistența și centralitatea opiniei. Autoanaliza pe care o implică un răspuns la o întrebare de opinie se dovedește a fi foarte dificilă: poți fi foarte de acord cu stilul de conducere al șefului tău, dar să-l dezaprobi ca persoană pentru lipsa lui de sensibilitate artistică. Se cere totuși un singur răspuns: „De acord” sau „Împotrivă”. Și aceasta în orice situație. Probabil că un astfel de „răspuns unic corect” nici nu există (Moser, 1958).

Dacă primul criteriu de clasificare a chestionarelor după conținut viza *calitatea informației* dobândite, cel de-al doilea criteriu se referă la *cantitatea informației*. În acest sens, se poate vorbi de două tipuri de chestionare.

Chestionare speciale, cu o singură temă. În practică, este foarte greu să se distingă chestionarele speciale de celelalte feluri de chestionare. Un chestionar privind cariera profesională este sau nu un chestionar special? Are o singură temă. Totuși, sunt abordate și alte teme, de exemplu, timpul liber. Complexitatea fenomenelor sociale impune cercetarea concomitentă a unei multitudini de factori, fapt pentru care chestionarele speciale se utilizează foarte rar. Ele se aplică mai mult în studierea pieței sau a comportamentului electoral, situații în care importantă este viteza obținerii și prelucrării informației. Astfel de chestionare sunt destinate a pune în evidență anumite fenomene, mai puțin pentru a le măsura și încă și mai puțin pentru a le explica. Scopul precis al unor astfel de chestionare este acțiunea. Din acest punct de vedere, se dovedesc a fi foarte utile. De asemenea chestionarele simple (axate pe o singură temă) se recomandă în anchetele și sondajele efectuate prin intermediul presei scrise, al ziarelor sau revistelor, când editorii încearcă să afle părerea publicului despre cotidianul sau săptămânalul lor, despre modul de procurare sau despre obișnuința de informare a cetățenilor. De exemplu, în iunie 1984, în *International Herald Tribune* s-a publicat un chestionar privind doar lectura respectivului ziar. S-au întors la redacție aproximativ 12.000 de chestionare completate. Editorii au putut astfel afla că majoritatea celor care au răspuns la anchetă citesc sau răsfoiesc zilnic respectivul cotidian (56%) și că, în afara celui care cumpără ziarul, obișnuiesc să-l mai citească: încă o persoană (35%), încă două persoane (18%), încă trei persoane (9%), încă patru sau mai mult de patru persoane (8%), în timp ce o pătrime din participanții la anchetă au

declarat că nimeni din familie sau dintre colegi sau prieteni nu citesc ziarul cumpărat (sau la care este abonat). Aproximativ 5% cred că îl citesc și alții, dar nu pot aprecia (*International Herald Tribune*, 15 octombrie, 1984, 7). Astfel de chestionare cu o singură temă – evaluarea publicațiilor – au început să fie tipărite în ziare și reviste și în România, mai ales după *decembrie* '89, fapt în sine pozitiv, dar – din păcate – realizat uneori fără profesionalism.

Chestionare „omnibus“, cu mai multe teme. Sunt cel mai des întâlnite. Superioritatea chestionarelor *omnibus* nu rezultă, în primul rând, din cantitatea mai mare de informații cu privire la fiecare fapt sau fenomen social în parte, ci din posibilitatea de a surprinde interacțiunea și condiționarea acestora. Aspectul cantitativ se raportează în cele din urmă tot la aspectul calității. Chestionarele *omnibus* sunt specifice cercetării fundamentale în sociologie. Ele permit aplicarea *analizei secundare*, iar din punctul de vedere al costului, sunt mai ieftine. Odată stabilit un eșantion, pare rațional să se urmărească mai multe teme cu ocazia aplicării unui singur chestionar, decât să se recalculeze noi eșantioane și să se aplice, după necesități, mai multe chestionare speciale.

După *forma întrebărilor*, a stimulilor, se pot distinge: *chestionare cu întrebări închise*, *chestionare cu întrebări deschise* și *chestionare cu întrebări atât închise, cât și deschise*.

Chestionarele cu întrebări închise (sau precodificate) nu permit decât alegerea răspunsurilor dinainte fixate în chestionare. Gradul de libertate al subiectului este redus; răspunsul trebuie să se încadreze într-una din categoriile propuse de cercetător. Acest lucru presupune din partea subiectului existența unor opinii și cunoștințe bine cristalizate, iar din partea cercetătorului o bună cunoaștere a realității. Chiar și în aceste condiții nu este totdeauna ușor de răspuns la astfel de întrebări închise: „Sunteți mulțumit de felul în care își desfășoară activitatea Consiliul de administrație din întreprinderea dv.?“ 1) Da, 2) Nu, 3) Nu știu sau : „Care este culoarea dominantă pe care o preferați la ținuturile imprimare?“: 1) albastru, 2) roșu, 3) verde, 4) galben, 5) maro, 6) violet, 7) oranj, 8) alb, 9) alte culori.

În primul caz, cei ce cunosc activitatea conducerii întreprinderii și au deja o opinie formată pot răspunde fără ezitare: „Da“ sau „Nu“. Cei ce nu cunosc această activitate (fiind, de exemplu, recent angajați în întreprindere) sau nu vor să răspundă (dintr-un motiv sau altul) pot declara: „Nu știu“. Rămâne categoria celor indeciși: sunt de acord cu multe momente din activitatea Consiliului de administrație, cu altele însă nu. Răspunsul lor este: „Da, cu excepția. . .“. Un astfel de răspuns, însă, nu este prevăzut în chestionar și atunci subiectul este forțat să aleagă răspunsul : „Da“ sau „Nu știu“. Nici unul din aceste răspunsuri nu reflectă adecvat realitatea. Firește, există și posibilitatea nuanțării răspunsurilor. Se poate oferi spre alegere o scală de răspunsuri: foarte mulțumit; mulțumit; nici mulțumit nici nemulțumit; nemulțumit, foarte nemulțumit. Cu aceasta, dificultățile nu au fost înlăturate. Cel care răspunde este pus să decidă între mai multe grade de mulțumire sau de nemulțumire. Delimitările sunt însă foarte greu de făcut: unde sfârșește – obiectiv – „nemulțumirea“ și începe „foarte mulțumirea“?! Limitele situațiilor, în realitate, sunt *flou*, în timp ce în chestionar sunt clar conturate. Se ajunge din nou la o alegere inadecvată a răspunsurilor. În plus, cercetarea de teren a arătat că oamenii au tendința de a evita răspunsurile extreme, înclinând să aleagă răspunsuri moderate, dacă nu chiar neutre. Unii cercetători înclină chiar să elimine dintre răspunsuri variantele neutre, recomandând scalele cu valori pereche ale intensităților (în cazul nostru): foarte mulțumit, mulțumit, nemulțumit, foarte nemulțumit. Aceasta este însă o alegere forțată. Chestionarele de opinie abundă în întrebări închise (precodificate), cele mai multe fiind dihotomice. George Gallup se pronunță hotărât în favoarea răspunsurilor *dihotomice*: „da“ – „nu“, în timp ce alți cercetători optează pentru scalele cu patru posibilități. Cercetările de opinie realizate în mediul industrial la noi au arătat dificultățile aplicării chestionarelor cu alegeri multiple, fapt ce ne face să credem că răspunsurile dihotomice sunt preferabile. Se naște însă o problemă: există întrebări care prevăd – cu adevărat – răspunsuri *dihotomice*? Nu! Totdeauna, în afară de „Da“ sau „Nu“, subiectul are la alegere și un al treilea răspuns: „Nu știu“. Pare, deci, mult mai judicios să se vorbească de întrebări cu răspunsuri *trihotomice* și cu *răspunsuri precodificate multiplu* (sau cu *răspunsuri în evantai*), *alegeri multiple*, *cafeteria*. Unii specialiști apreciază că întrebările tip „cafeteria“, care prevăd mai mult de patru variante de răspuns, produc erori sistematice. Se recomandă folosirea unui „aide – memoire“ (check-list), iar dacă evantaiul răspunsurilor depășește nouă itemi este mai bine ca întrebarea să rămână deschisă. Există posibilitatea ca răspunsurile la chestionarele închise să fie incluse chiar în întrebări. Se vorbește atunci despre *întrebări alternative* (dihotomice) sau *selective* (precodificate multiplu). Exemple de întrebare alternativă: „Ieri ați ascultat sau nu ați ascultat radioul? și de întrebare selectivă: „Ascultați radioul foarte des, des, rar, foarte rar?“

Într-un program de cercetare a opiniei publice (1994-1995), mai multe institute din România (IMAS, IRSOP, ICCV, CURS) au utilizat atât întrebări alternative (de exemplu: „Credeți că în țara noastră lucrurile merg într-o direcție bună sau că merg într-o direcție greșită?”), cât și întrebări selective (de exemplu: „Aveți o părere foarte bună, bună, nu prea bună sau foarte proastă despre. . .?”). Observăm că întrebarea selectivă este defectuos formulată: variantele de răspuns *pro* și *contra* nu sunt simetrice (*Barometrul de opinie publică*, decembrie, 1995, 26). Ar fi fost mai corectă formularea: „Aveți o părere foarte bună, bună, proastă sau foarte proastă despre. . .?” (*Barometrul de opinie publică*, martie, 1994, 8).

Chestionarele cu răspunsuri *precodificate multiplu* implică o bună cunoaștere prealabilă a realității: în chestionar trebuie să apară precodificate, pe cât posibil, toate variantele de răspuns. Între acestea, obligatoriu, la sfârșit, se adaugă „alte”, alte situații etc. Această ultimă variantă de răspuns probează gradul inițial de cunoaștere a realității de către cercetător. Mai mult, probează însăși valoarea cercetării. Dacă, în legătură cu țesăturile imprimate, o mare parte din populație nu declară că preferă nici albastrul și nici roșul ș.a.m.d., ci indică răspunsul nr. 9: „alte culori”, este clar că nici în urma anchetei n-am reușit să depistăm preferințele publicului.

Alegerile *precodificate multiplu* nuanțează răspunsurile dar sunt susceptibile de distorsiuni, de deformări, *bias-uri* (termen psihosociologic american, indicând deformările survenite în cadrul anchetelor). Chestionarele cu răspunsuri precodificate trebuie să acorde același număr de alternative pentru opiniile *pro* și *contra*. Ordinea de prezentare a alternativelor influențează și ea, după cum rezultatele influențează faptul că alternativele *pro* și *contra* au fost ambele explicate. Într-un sondaj efectuat în 1941 privind angajarea SUA în cel de-al doilea război mondial, era redată explicit o singură alternativă, cealaltă fiind implicită.

- „Credeți că SUA ar trebui să suspende toate ajutoarele date Angliei?”

- Da. 10%

- Nu. 87%

- Nedeciși 3%

Când în același an, într-un alt sondaj, au fost explicit redate ambele alternative, răspunsurile au suferit modificări:

- „Credeți că SUA ar trebui să suspende toate ajutoarele date Angliei sau să sprijine în continuare Anglia?”

Suspendarea ajutorului. 7%

Continuarea ajutorului 89%

Nedeciși 4%

De asemenea, lista răspunsurilor precodificate trebuie să fie – pe cât posibil – exhaustivă. Această cerință impune subiecților memorarea unui număr mare de cuvinte sau propoziții. Nu toți subiecții au această capacitate și atunci indică drept răspuns varianta de răspuns reținută, de cele mai multe ori cea plasată pe primul loc în listă.

Într-un experiment, pe circa 600 de persoane, s-a constatat că ordinea de prezentare a unor fotografii influențează recunoașterea ulterioară a lor. S-au prezentat șase fotografii, numerotate în ordinea prezentării de la 1 la 6. Acestea au fost amestecate între alte fotografii. S-a indicat subiecților: „Aici avem un șir de fotografii. Vă rugăm să indicați numărul fotografiei pe care dv. deja ați mai văzut-o” (Tabelul 6.3).

Tabelul 6.3. Procentajul recunoașterii fotografiilor prezentate în ordine, de la 1 la 6

Recunoașterea fotografiei	
Foto nr.	
1	31%
2	5%
3	14%
4	11%
5	14%
6	23%

A) Ordinea directă de prezentare
N = 585
R = 97%

Și acest experiment realizat de Fritz-Reinhard Stroschein (1965) probează faptul că primele și ultimele elemente se rețin mai frecvent decât celelalte. Acest lucru rămâne valabil chiar în cazul prezentării în ordine inversă (Tabelul 6.4).

Tabelul 6.4. Procentajul recunoașterii fotografiilor prezentate în ordine inversă

<i>Recunoașterea fotografiei</i>	
6 27%	B) Ordinea inversă de prezentare $N = 593$ $R = 107\%$ (în cadrul experimentului, unii subiecți nu au dat nici un răspuns, în timp ce alții au dat mai multe)
5 6%	
4 12%	
3 12%	
2 16%	
1 28%	

Datele de cercetare confirmă faptul că ordinea de prezentare spre alegere a răspunsurilor influențează rezultatele. Redăm, după același autor, un exemplu foarte concludent:

- A) „Credeți că prețurile în următoarele 12 luni vor crește, vor rămâne aceleași sau vor scădea?”
 B) „Credeți că prețurile în următoarele 12 luni vor scădea, vor rămâne aceleași sau vor crește?”
 (Tabelul 6.5).

Tabelul 6.5. Distribuția opiniilor la aceeași întrebare în funcție de ordinea variantelor de răspuns
(după Stroschein, 1965)

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Vor crește	60%	57%
Vor rămâne aceleași	29%	35%
Vor scădea	2%	1%
Nedeciși	9%	7%
Total: $N = 500$	100%	100%

Paradoxal, dar această influență se menține și în cazul întrebărilor privind trecutul, nu numai când ne referim la viitor:

- A) „Cum a fost în ultimele 12 luni: prețurile au crescut, au rămas aceleași sau au scăzut?”
 B) „Cum a fost în ultimele 12 luni: prețurile au scăzut, au rămas aceleași sau au crescut?” (Tabelul 6.6).

Tabelul 6.6. Distribuția opiniilor la aceeași întrebare vizând o situație trecută, în funcție de ordinea variantelor de răspuns (după Stroschein, 1965)

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Au crescut	75%	69%
Aceleași	18%	22%
Au scăzut	2%	2%
Nedeciși	5%	7%
Total: $N = 500$	100%	100%

De asemenea, dacă, prezentându-se o listă cu lucruri înșirate într-o ordine și apoi, aceeași listă, în ordine inversă și se cere subiecților să indice lucrurile despre care au vorbit în ultimul timp cu prietenii, vecinii, cunoscuții, răspunsurile vor fi diferite (Tabelul 6.7).

Tabelul 6.7. Distribuția răspunsurilor, în funcție de inversarea ordinii de prezentare a variantelor de răspuns (*după* Stroschein, 1965)

Răspunsuri	Ordinea prezentă:	
	<i>directă</i>	<i>inversată</i>
Automobil	12%	12%
Televizor	13%	12%
Cafea	9%	7%
Alimente	9%	9%
Mobilă	13%	11%
Radio	8%	9%
Pantofi	13%	12%
Săpun	4%	4%
Mijloace de spălat	8%	11%
Pastă de dinți	3%	4%
Țigări	8%	9%
Total răspunsuri	100% (1363)	100% (1235)

În primul caz s-au obținut câte 4,1 răspunsuri / persoană, în timp ce în al doilea caz câte 3,6 răspunsuri / persoană. Diferența este statistic semnificativă.

Experimental, psihologii au demonstrat că primele și ultimele elemente ale unei serii de cuvinte sau cifre se rețin ușor. De ce? Pentru că între aceste elemente – așa cum remarcă Yvonne Castellan (1969) – sunt mai puține legături inutile. Pentru a preîntâmpina distorsiunile legate de organizarea materialului, lista răspunsurilor se poate reciti într-o ordine schimbată (sau dezordine). În unele din cercetările noastre am procedat în acest mod, fără să avem însă certitudinea unor răspunsuri deplin adecvate realității. Pentru a măări gradul de adecvare, se întrebuințează așa-numita *cheklist* – o foaie de hârtie pe care sunt scrise citeț variantele de răspuns date celui anchetat. Persoanele anchetate urmăresc pe listă variantele de răspuns, în timp ce operatorul de anchetă dă citire tuturor răspunsurilor. Ca timp, procedeul nu este deloc economic și poate fi aplicat doar la o populație cu un nivel ridicat de instrucție școlară.

În cadrul chestionarelor, *întrebările închise* (sau precodificate) prezintă câteva avantaje: facilitează analiza statistică a răspunsurilor; sprijină memoria celui anchetat; permit aplicarea unor chestionare cu mulți „îtemi”; servesc ca „filtru” pentru întrebările următoare; sporesc anonimatul și securitatea celui anchetat; înlesesc „angajarea” în răspunsul la chestionar a persoanelor.

Inconvenientul major al unor astfel de întrebări se leagă de sugestibilitatea pe care o implică prezentarea precodificată a răspunsurilor. Se știe că înaintea intrării SUA în războiul antihitlerist, în lunile mai, iunie, septembrie 1941, un număr de cinci institute americane au realizat cercetări pe eșantioane reprezentative la nivel național în legătură cu opinia populației privind intervenția militară. Două sondaje realizate aproape concomitent, unul folosind întrebări închise și celălalt întrebări deschise (libere), au dat rezultate diferite (Rugg și Cantril, 1962).

Într-un sondaj s-a utilizat *întrebarea deschisă* (liberă): „Cât de curând credeți că vom intra în război?” (Tabelul 6.8).

Tabelul 6.8. Distribuția răspunsurilor la întrebarea deschisă

2 luni	12%
3 luni	8%
4 – 6 luni	22%
peste 6 luni	31%
fără răspuns	27%

Referitor la aceeași problemă, în celălalt sondaj s-a apelat la *întrebarea închisă* (precodificată): „Credeți că noi în 2 luni vom intra în război?” (Tabelul 6.9).

Tabelul 6.9. Distribuția răspunsurilor la întrebarea închisă

Da	25%
Nu	46%
Nu știu	29%

Diferența de la 12% la 25% poate fi pusă pe seama sugestibilității realizate de întrebările închise și în legătură cu „atrakția răspunsurilor pozitive” (da, de acord etc.). Cercetările experimentale au evidențiat tendința populației de a răspunde pozitiv la întrebările din chestionar. În literatura de specialitate se apreciază valoarea atracției răspunsurilor pozitive ca fiind de 8-12%. Analiza răspunsurilor la întrebările trihotomice (care prevăd varianta de răspuns: „da” pe primul loc) trebuie să aibă totdeauna la vedere aceste distorsiuni inerente. În afara sugestibilității, chestionarele cu întrebări închise par a fi mai puțin indicate în studierea unor fenomene psihosociale complexe. Paul F. Lazarsfeld preciza că întrebările închise sunt adecvate studierii fenomenelor simple, iar întrebările deschise – de preferință studierii fenomenelor foarte complexe, problemelor delicate.

Chestionarele cu întrebări deschise (libere, postcodificate), spre deosebire de cele închise (sau precodificate), lasă persoanelor anchetate libertatea unei exprimări individualizate a răspunsurilor. Vor apărea variații în ceea ce privește forma și lungimea răspunsurilor, fapt ce îngreuează codificarea, dar care aduce un plus în cunoașterea particularităților unei populații privind: coerența logică, corectitudinea gramaticală, volumul lexical, formularea, viteza de exprimare și capacitatea de justificare a opțiunilor exprimate etc.. Întrebările deschise permit culegerea unor informații bogate asupra tuturor temelor, fără riscul sugestibilității. Așa cum remarcă sociologul francez Maurice Duverger, „Întrebările deschise și închise au avantaje și dezavantaje respectiv inverse” (Duverger, 1971, 201). În cazul unor opinii insuficient cristalizate, chestionarele cu întrebări deschise dau un procent mai ridicat de răspunsuri „nu știu”. Diferența poate fi de 10 – 11%. Întrebările deschise se adresează procesului activ al memoriei, vizează momentul complex al reproducerii în cadrul actualizării informațiilor. Întrebările închise, în special cele „precodificate multiplu” („în evantai”, „alegeri multiple”, „cafeteria”) se referă la celălalt moment al procesului de actualizare: „recunoașterea” (Tabelul 6.10). Experimental (E. M. Achilles) s-a demonstrat că „recunoașterea este un proces mai facil decât reproducerea” (după Roșca, 1963, 357).

Tabelul 6.10. Proportia elementelor reproduse și recunoscute (după Roșca, 1963)

	<i>Silabe</i>	<i>Cuvinte</i>	<i>Proverbe</i>
Reproducerea	12	39	22
Recunoașterea	42	65	67

Diferența dintre gradul de complexitate a proceselor de reproducere și recunoaștere explică scăderea procentului de răspunsuri „nu știu” la întrebările „precodificate multiplu”, ca și sporirea numărului de răspunsuri corecte la întrebările care testează cunoștințele. Elisabeth Noelle dă un exemplu edificator în acest sens (Noelle, 1963, 87). Pe un eșantion reprezentativ de 2 024 de persoane (în RFG) s-au obținut rezultatele de mai jos, după cum întrebările făceau apel la reproducere sau la recunoaștere (Tabelul 6.11).

Tabelul 6.11. Distribuția răspunsurilor la întrebările vizând reproducerea (A) și recunoașterea (B)

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Răspunsuri corecte sau aproape corecte	35%	52%
Răspunsuri vagi (combinație de mai multe limbi, limbă ajutătoare, limbă străină)	13%	1%
Răspunsuri incorecte (aparat, dans, cuvânt prescurtat)	2%	2%
Fără răspuns, nu știu	50%	45%
Total: N = 2024	100%	100%

A. *Întrebare care implică reproducerea:*

„La televiziune și în ziare se folosesc în zilele noastre multe cuvinte străine. Adesea nici nu se cunoaște semnificația lor. Știți dv., de exemplu, ce înseamnă *Esperanto*?“

1. Da, și anume _____ 2) Nu știu

B) *Întrebare care implică recunoașterea:*

„La televiziune și în ziare se folosesc în zilele noastre multe cuvinte străine. Adesea nici nu se cunoaște semnificația lor. Știți dv., de exemplu, ce înseamnă *Esperanto*?“

- 1) Limba unitară mondială
2) Altceva _____
3) Nu știu

Să analizăm alt exemplu, preluat după Donald Rugg și Hadley Cantril (1962). La începutul celui de-al doilea război mondial, populația SUA a fost întrebată: „Pe care din conducătorii politici în viață îi apreciați cel mai mult?“ După această întrebare liberă, s-a prezentat o listă cu toți conducătorii politici. La întrebarea liberă nu răspuseseră 36% din cei anchetati, în timp ce la întrebarea închisă (precodificată multiplu), pe baza listei, doar 15% nu au răspuns. Interesant ni se pare și faptul că în ambele cazuri cel mai popular a fost indicat premierul englez Neville Chamberlain, cel care în 1939 a declarat război Germaniei (la întrebarea închisă / precodificată multiplu / : 51% *pro*; la întrebarea liberă, 24% *pro*). Apreciem că „închiderea întrebărilor“ duce la sporirea numărului răspunsurilor (până la dublarea numărului lor) și la reducerea nonrăspunsurilor.

Testarea cunoștințelor se recomandă a fi făcută prin întrebări deschise. Astfel de întrebări pun în evidență ceea ce este stabil, puternic consolidat, nu numai în planul cunoașterii, dar și în al comportamentului. Într-o cercetare proprie, încercând să reconstituim comportamentul ceremonial, puneam subiecților mai întâi întrebări deschise: „Cum se pregătesc nunțile în satul dv.?“. Apoi reveneam cu întrebări închise: „Ce se face? Steag, pom, brad, altceva“. Mai amănunțit: „Se fac ospete pentru steag?“ (Da. Nu. Nu știu). Printr-un astfel de procedeu, pot fi descoperite elementele centrale ale comportamentului, opiniilor sau atitudinilor, dar și elemente marginale, mai puțin semnificative, mult mai numeroase.

Pentru exemplificare, reproducem un fragment din repartitia răspunsurilor obținute prin aplicarea asupra aceluiași eșantion mai întâi a unei întrebări deschise și apoi a unei întrebări închise (Stroschein, 1965).

A) *Întrebare deschisă (liberă), implicând reproducerea:*

„Ați putea să ne spuneți ce anume nu vă place la automobilul dv.?“

B) *Întrebare închisă (precodificată multiplu), implicând recunoașterea:*

„Pe această listă sunt diferite plângeri pe care noi le-am avut de la alți posesori de automobile. Vă rugăm să ne spuneți dacă și pe dumneavoastră vă deranjează (Tabelul 6.12).

De fiecare dată persoanele anchetate puteau indica mai mult decât un singur răspuns, totuși informația obținută prin întrebări închise (precodificate multiplu), făcând apel la recunoaștere, este mult mai bogată. Principalul neajuns este indicat pe primul loc în ambele forme: „Automobilul este prea îngust“, ceea ce ne conduce la concluzia că opiniile cristalizate ies în evidență indiferent de forma întrebărilor (închise / deschise), intensitatea opiniilor fiind cea care variază în astfel de cazuri.

Tabelul 6.12. Distribuția răspunsurilor la întrebarea închisă (A) și la întrebarea deschisă (B) (după Stroschein, 1965)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
8. Motorul face zgomot	4%	21%
9. La frig, durează mult până se încălzește motorul	0%	14%
11. Automobilul este prea îngust	10%	22%
14. Lipsește indicatorul de benzină		

18. Are numai două uși	0%	18%
21. Forma caroseriei nu e frumoasă	1%	15%
25. Există prea puține piese de schimb	3%	9%
	1%	14%
Total	119%	391%

Nota: Fiecare persoana chestionata putea semnala mai multe nemulumiri, astfel ca total depaseste 100%.

Într-o cercetare demoscopică asupra pătrunderii detergenților pe piața R. F. Germania, utilizarea unei întrebări deschise: „Ce mijloace de spălat folosiți?” (A) și, simultan, al unei întrebări închise: „Pe care din mijloacele de spălat, înscrise în această listă, le folosiți?” (B), a pus în evidență faptul că evantaiul răspunsurilor este mai întins în forma B, dar că intensitatea, frecvența, obișnuința se surprind mai bine prin întrebări deschise (Tabelul 6.13).

A) „Ce mijloace de spălat folosiți?”

B) „Pe care din mijloacele de spălat înscrise în această listă le folosiți?”

Tabelul 6.13. Diferența distribuției răspunsurilor la întrebările deschise (A) și închise (B)

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Sunil	53%	51%
Persil	36%	39%
Perwoll	13%	26%
Dixan	4%	4%
Fewa	19%	50%
<i>Total</i>	125%	170%

Se observă că forma întrebării influențează stabilirea valorilor medii, extremele evidențiindu-se cu mici diferențe, indiferent de forma sau formularea întrebării. Se recunoaște astăzi că forma și formularea întrebărilor acționează în special asupra persoanelor care au, într-o problemă sau alta, o opinie încă slab structurată.

Dacă este adevărat că întrebările închise oferă un cadru de referință util pentru reflecția persoanelor intervievate, tot atât de adevărat este și faptul că întrebările deschise dau posibilitatea exprimării adevăratelor probleme care îi îngrijorează pe respondenți, permit relevarea justificărilor subiective de profunzime. Când americanii au fost întrebați la începutul anilor '80 care este, după opinia lor, cea mai importantă problemă a SUA, 22% au spus: „penuria de energie” – ceea ce corespundea situației reale. Aplicându-se, însă, experimental un chestionar cu întrebări închise, 99% au ales una din cele cinci variante de răspuns prestabilite: șomajul, criminalitatea, inflația, calitatea conducerii, criza morală și religioasă, „uitând” de „penuria de energie” (H. Schuman și S. Presser, 1981). N. Bradburn și S. Sudman (1979), comparând răspunsurile la întrebările deschise și închise referitoare la viața intimă a persoanelor, au constatat că cei cărora li s-au adresat întrebări deschise au raportat o frecvență mai ridicată a comportamentelor indezirabile (consum exagerat de alcool, masturbare etc.) decât în cazul întrebărilor închise.

Cel de-al treilea criteriu de clasificare a chestionarelor este dat de modul lor de aplicare. Se disting, astfel, *chestionare autoadministrare* și *chestionare administrate de către operatorii de anchetă*.

Chestionarele autoadministrare presupun înregistrarea răspunsurilor de către înseși persoanele incluse în eșantionul investigat. Subiecții din anchetă formulează și consemnează în același timp răspunsurile, eliminând filtrarea informației de către o altă persoană – operatorul de anchetă. Prin autoadministrare, ei se pot exprima mai complet: prin ceea ce răspund la întrebare, dar și prin felul cum fac aceasta. Autoadministrarea elimină unul din factorii care influențează răspunsul: personalitatea celui care aplică formularul. În absența unei persoane străine – a operatorului – este probabil ca subiecții să fie mai dispuși să răspundă la întrebări „foarte personale“, pot să elaboreze răspunsuri mai „chibzuite“, să consulte documentele personale pentru a verifica afirmațiile făcute, să se consulte cu alți membri ai familiei pentru răspunsuri precise.

Semnaland tendința de utilizare necritică a „chestionării orale“, Walter Friedrich, sociolog din fosta R. D. Germană, sublinia avantajele chestionării în scris (Friedrich, 1971, 40). Între acestea, Walter Friedrich semnală: numărul mare al celor care pot răspunde concomitent; diminuarea efectului de interviu; dispariția influenței anchetatorului asupra rezultatelor; nivelul superior de concentrare asupra răspunsurilor; asigurarea anonimatului. În special asigurarea anonimatului a generat numeroase cercetări cu caracter metodologic. W. Olson (1936) a constatat că asigurarea anonimatului ridică proporția persoanelor care acceptă enunțurile referitoare la instabilitatea lor psihică și recunosc implicațiile nevrotice ale comportamentelor proprii. R. F. Fisher (1946) apreciază, pe baza studiilor experimentale, că anonimatul sporește „onestitatea și franchețea“ respondenților. Leon Festinger (1950), citat de Herbert H. Hyman (1975, 185), a pus în evidență, prin experimente riguroase pe grupuri de studenți, că preferințele în alegerea liderului sunt mai puternic influențate de apartenența etnică și religioasă în condițiile anonimatului decât în situația de vot deschis. Fără îndoială că efectul asigurării anonimatului depinde de tema de studiu și de cultura populației anchetate.

Marcându-se avantajele și dezavantajele chestionarelor autoadministrare și administrate de către operatorii de anchetă nu se pune problema „condamnării“ unei tehnici în favoarea alteia, ci se atrage atenția asupra necesității de a cunoaște limitele fiecăreia.

Chestionarele autoadministrare pot fi: *chestionare poștale*, *chestionare publicate în ziare și reviste*, sau *ca anexe la diferite mărfuri vândute*.

Chestionarele poștale reprezintă o modalitate mai rapidă și mai ieftină de recoltare a informațiilor. Expedierea prin poștă a chestionarului presupune însă pregătirea răspunsului: destinatarului i se oferă o dată cu chestionarul și un al doilea plic, timbrat, cu adresa tipărită a institutului care lansează cercetarea. Chiar dacă expedierea chestionarelor este foarte rapidă, înapoierea lor (sosirea răspunsurilor) este relativ înceată. De regulă, sosirea răspunsurilor depășește limita de timp fixată pentru înapoierea lor. Multe răspunsuri nu mai vin niciodată. Din această perspectivă, principalele avantaje ale chestionarelor poștale – rapiditatea și costul lor mai scăzut – trebuie relativizate. Procentul chestionarelor recuperate încorporează costul chestionarelor expediate: ultimele chestionare care se înapoiază marchează durata recoltării informațiilor.

Utilizarea chestionarelor poștale trebuie să aibă în vedere faptul că, pentru a asigura răspunsul la întrebări, se impune cu necesitate ca acestea să fie simple, iar tehnica de răspuns foarte clar explicată. La astfel de chestionare, chiar tehnica de ordonare a întrebărilor este diferită de cea a chestionarelor administrate de către operatorii de anchetă. Faptul că subiectul are posibilitatea să vadă, înainte de a răspunde la o întrebare, conținutul tuturor celorlalte întrebări face inutilă folosirea tehnicii „pâlniei“ sau a „pâlniei întoarse“, anulează efectul de surpriză ș.a.m.d.

Ca o particularitate a tehnicii chestionarelor poștale, scrisoarea însoțitoare înlocuiește preambulul chestionarelor administrate de către operatorii de anchetă. În scrisoarea însoțitoare a chestionarelor poștale, trebuie să se explice *ce* se urmărește prin chestionar, *cine* a lansat chestionarul, *cum* au fost desemnate persoanele care să răspundă. Trebuie avut grijă ca, prin scrisoarea însoțitoare, să se motiveze răspunsul subiecților: fără o motivație corespunzătoare nu trebuie să ne așteptăm ca subiecții să răspundă numai din respect pentru știință sau politețe. Trebuie arătată importanța problemei puse în discuție, schimbările ce pot surveni în anchetă, imposibilitatea găsirii unor soluții în afara colaborării cu persoanele interogate. Lansând un chestionar despre prietenie printre tineri, în scrisoarea însoțitoare vom preciza: „Adulții vorbesc despre prietenie, fără ca să cunoască exact felul în care se naște ea și ce semnificație are prietenia pentru viața tinerilor. Pentru a putea scrie despre prietenie, dorim să aflăm părerea pe care o

aveți dv. despre prietenie. Nimeni, în afară de tineri, nu poate cunoaște sentimentele prieteniei la tineri. De aceea vă rugăm să răspundeți la întrebările din acest chestionar“. Fără persuasiune, fără a promite ceea ce nu se va putea realiza, scrisoarea însoțitoare este bine să fie concisă și relativ autoritară.

Citându-l pe Don A. Dillman (1978) cu lucrarea sa care oferă sugestii excelente privind conținutul și ordinea itemilor incluși în scrisoarea însoțitoare, R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 216) menționează că aceasta trebuie să cuprindă: 1) o *introducere* prin care să se solicite cooperarea populației, să se suscite interesul pentru participarea la studiul întreprins, arătându-se că problemele puse în discuție sunt importante pentru grupul cu care subiecții se identifică; 2) *sponsorizarea studiului* reprezintă un al doilea element de conținut al scrisorii (the cover letter). S-a constatat că persoanele sunt mai puternic motivate să răspundă când cercetarea este sponsorizată de o organizație prestigioasă; 3) *modul de selecție a respondenților* trebuie explicat cât mai clar cu putință, fără a se intra în amănuntele procedurilor de eșantionare, dar arătându-se că și alte multe persoane vor răspunde la întrebările din chestionar. Spiritul de înțajutorare umană (altruismul) va asigura, dincolo de avantajele financiare, participarea populației la investigația proiectată; 4) *anonimatul*, ca și *caracterul confidențial* al răspunsurilor, constituie o regulă deontologică și abaterea de la ea îl descalifică pe cercetătorul vieții sociale; 5) *scopul* explicit al studiului nu poate fi altul decât cel al cunoașterii științifice și mulți oameni sunt flatați când li se cere să participe la o activitate atât de nobilă ca cea a aflării adevărului; 6) utilizarea *rezultatelor* investigației sporește și ea interesul persoanelor pentru studiul efectuat. Constituie o datorie a investigatorului social să comunice scopul real și utilizarea adevărată a rezultatelor, cu excepția investigațiilor „ad legem ferenda“ (Stahl, 1974, 47); 7) *adresa și numărul telefonului* unde pot fi contactați cercetătorii în vederea obținerii unor informații suplimentare despre ancheta întreprinsă; 8) în finalul scrisorii însoțitoare nu vor lipsi cuvintele de *mulțumire* pentru bunăvoința celor care au răspuns la chestionarul autoadministrat (chestionarul poștal).

Tot ca o particularitate a chestionarelor poștale, forma acestora, punerea în pagină, acuratețea tiparului influențează și motivează subiecții în a răspunde sau nu la întrebări. Lungimea chestionarului poștal este diferită de cea a chestionarului administrat de către operatorii de anchetă. Pe bună dreptate, cu referire la chestionarul poștal, se poate spune: „cu cât chestionarul este mai scurt, cu atât este mai bun“. Chestionarele poștale nu trebuie să cuprindă mai mult de 8 – 10 întrebări simple.

Theodore Caplow (1970, 223) citează chiar cazul unui chestionar poștal printre medicii din SUA care cuprindea doar două întrebări:

- „Ați prescris medicamentul «X»?“
 - astăzi,
 - săptămâna trecută,
 - luna trecută,
 - în urmă cu mai mult de o lună,
 - deloc.
- „Aveți intenția de a prescrie în viitor medicamentul «X»?“
 - sigur,
 - ocazional,
 - este posibil,
 - deloc.

Dat fiind interesul pentru problema pusă în discuție, simplitatea întrebărilor, ca și dimensiunile reduse ale lui au determinat recuperarea a 90% din chestionarele expediate. Este un caz aproape unic.

Kenneth Bailey (1978/1982, 155) consacră în manualul său de metode de cercetare socială un întreg capitol chestionarelor poștale, relevând factorii care afectează anchetele bazate pe chestionare poștale. În primul rând, instituția care lansează sau sponsorizează ancheta se pare că influențează puternic numărul celor care returnează chestionarele completate și durata efectuării anchetei. Cel puțin aceasta rezultă dintr-un experiment efectuat de Christopher Scott (1961) în Marea Britanie. S-a lansat un chestionar, precizându-se că ancheta este comandată de: guvern, apoi, de o universitate și, în fine, de o instituție comercială. După o săptămână, se reîntorseseră la experimentatori: 47,8% din chestionarele lansate de universitate, 46,3% din cele atribuite instituției comerciale și 44,6% din chestionarele sponsorizate chipurile de guvern. În final, după patru săptămâni, proporția răspunsurilor se schimbase: cele mai multe chestionare completate proveneau din ancheta poștală susținută financiar de guvern (93,3%), apoi de la

cea lansată de presupusa firmă comercială (90,1%) și, în fine, de la ancheta declarată a fi fost făcută de universitari (88,7%).

Un alt factor, mai puțin semnificativ însă, îl constituie „atractivitatea” chestionarului (formatul și culoarea imprimatului): numărul celor care răspund în cazul anchetelor poștale nu este influențat semnificativ de culoarea tiparului sau hârtiei. S-a înregistrat, totuși, o diferență în plus când chestionarele au fost tipărite (s-au reîntors completate 95,2%), comparativ cu multiplicarea lor prin xerox (au revenit completate 94,4% din chestionarele lansate experimental).

Același Christopher Scott (1961), citat de Kennet D. Bailey (1978), a experimentat efectul lizibilității asupra proporției celor care răspund la chestionarele poștale. Sociologul englez a comparat două versiuni tipografice ale aceluiași chestionar: în primul caz, textul (cu cap de literă mai mic, cu spațiul dintre rânduri mai redus) era tipărit pe o singură pagină; în cel de-al doilea caz, același text era tipărit pe două pagini (mai lizibil). Lizibilitatea chestionarului a ridicat procentul celor care au răspuns de la 93,6% (în primul caz) la 94,8%. Un efect pozitiv în sensul sporirii numărului celor care răspund la chestionarele poștale îl are și modul de redactare a scrisorilor ce însoțesc acest tip de chestionare. Când scrisorile erau impersonale (includeau 12 pronume), procentul răspunsurilor era mai ridicat (91,4%), față de 89,6% răspunsuri, când scrisorile erau puternic personalizate (includeau 22 de pronume). S-a mai constatat că scrisorile scurte și „permissive” (care nu cereau ultimativ să se completeze chestionarele) au condus la rezultate mai bune din punctul de vedere al proporției răspunsurilor. Faptul că scrisorile însoțitoare ale chestionarelor poștale erau scrise manual sau erau imprimate tipografic nu a influențat procentul chestionarelor înapoiate instituției care le-a lansat (în scop experimental).

Principala limită a chestionarelor poștale este dată de numărul mare de nonrăspunsuri, de imposibilitatea de a alcătui eșantioane reprezentative. Albert B. Blankenship (1961) consemnează faptul că într-o țară cu tradiție a anchetelor de opinie, cum este SUA, se reîntorc doar 15% din chestionarele lansate.

Cu totul excepțional, proporția chestionarelor recuperate poate ajunge la 80%. În mod obișnuit, pentru a ridica proporția răspunsurilor la 30 – 40% este necesar să se trimită subiecților scrisori de rememorare, însoțite de chestionarele la care nu au răspuns. La o anchetă prin poștă, lansată de *Universitatea Cornell* (SUA) privind problemele studențești, au răspuns la primul apel 36%, la a doua scrisoare – 25%, la a treia – 20%. Restul de 19% din studenții care au primit chestionarul n-au răspuns deloc. Au fost trimiși operatori de anchetă la domiciliu pentru a-i identifica: erau fie studenți în anul întâi, neîncadrați încă deplin în viața universitară, fie nonconformiști. Prin astfel de procedee: rememorarea și trimiterea operatorilor de anchete se sporește numărul, dar și reprezentativitatea răspunsurilor. C. A. Moser (1958) remarcă faptul că răspunsurile venite după scrisoarea de rememorare sunt mai reprezentative pentru populația care nu a răspuns decât răspunsurile sosite la termenul fixat. Acestor răspunsuri trebuie să li se acorde o pondere mai mare, pentru că cei ce răspund numai în urma scrisorilor de rememorare, față de cei care au răspuns de la început, reprezintă caracteristici mai apropiate de cei care nu au răspuns deloc.

J. B. Lansing și J. N. Morgan (1971) au ajuns la concluzia că expedierea mai multor scrisori de reamintire a rugăminții de a completa chestionarul primit prin poștă, combinată cu apelul telefonic în același scop, conduce aproape la dublarea numărului persoanelor ce cooperează în investigațiile psihosociologice (Tabelul 6.14). Și în aceste condiții, aproximativ o pătrime din cei solicitați să participe la ancheta poștală nu au dat curs rugăminții de a completa chestionarele.

Fără îndoială, experimentele invocate nu au pentru noi decât o valoare indicativă: ar merita să cunoaștem în amănunt comportamentul populației din România. Rămâne și aceasta o datorie a mai tinerilor noștri colegi.

Tabelul 6.14. Sporirea proporției răspunsurilor la un chestionar poștal prin combinarea trimiterii scrisorilor de reamintire și apelul telefonic (după Lansing și Morgen, 1971)

	Proporția răspunsurilor
Expedierea chestionarelor.....	46,2%
Prima scrisoare de reamintire.....	12,2%
A doua scrisoare de reamintire.....	8,8%
Apelul telefonic de reamintire.....	10,1%
	Total răspunsuri: 77,3%

Se poate pune întrebarea – împreună cu E. A. Suchman și McCandless (1940, 758) – „Cine răspunde la chestionare?” (poștale). Cei interesați, cei mai instruiți, cei care au mai mult timp liber. Dacă, în mod obișnuit, într-o anchetă punem problema reprezentativității, cu privire la chestionarele poștale punem de la început problema nerepresentativității. Trebuie să știm să estimăm nerepresentativitatea acesteia. Pentru a micșora numărul non-răspunsurilor datorate: incapacității de a înțelege întrebările, refuzului de a răspunde, pierderii chestionarului, schimbării adresei temporare sau definitive etc., s-a încercat trimiterea repetată a acelorași scrisori și chestionare (Malcoln Rollins), calcularea subeșantionului „absenților de acasă” (M. H. Hansen și W. N. Hurwitz), ca și trimiterea unor chestionare mai simple sau mai reduse – uneori doar întrebările cheie.

De asemenea, pentru a incita la completarea chestionarelor autoadministrate, s-a recurs la practica de a introduce „întrebări-locomotivă” la începutul chestionarului, întrebări care să-l intereseze pe cel anchetat și să antreneze la răspuns șirul de întrebări următoare. Pentru acea parte din populație care nu răspunde, după mai multe scrisori de rememorare, pot fi folosiți operatorii de anchetă. Firește, acest procedeu ridică mult costul anchetei, pentru că așa cum remarcă, nu fără umor, M. Jahoda, „chestionarele pot fi trimise prin poștă, operatorii nu”.

În afara lipsei de reprezentativitate, utilizarea chestionarelor poștale este limitată și de faptul că nu putem ști cu exactitate cine a completat chestionarul (o persoană, mai multe). Pentru unele probleme este necesar să răspundă la întrebări numai un anumit membru al familiei. Autoadministrarea nu oferă garanții în acest sens. Încercarea de a obține un răspuns spontan este aproape imposibilă în cazul chestionarelor poștale. De asemenea, temele cercetate cu ajutorul chestionarelor autoadministrate trebuie să fie foarte atractive pentru subiecții investigați.

O serie de cercetări experimentale au vizat efectul stimulării financiare asupra ratei răspunsurilor în anchetele poștale (Jack W. Duncan, 1979; Scott J. Armstrong, 1980; Lee Harvey, 1987). Rezultatele acestor cercetări converg: remunerarea pentru completarea chestionarelor sporește numărul răspunsurilor și plata imediată (introducerea banilor în plic, alături de chestionar) are un efect mai puternic decât promisiunea unei recompense bănești mai mari după primirea chestionarului completat. Vom ilustra cele spuse printr-un studiu realizat de Jeannine M. James și Richard Bolstein (1992, 442). Cei doi cercetători au comparat proporția răspunsurilor la o anchetă poștală utilizând șapte eșantioane și un grup experimental de control (persoane care nici nu primiseră bani și nici nu li se promisese că vor fi recompensați pentru participarea la anchetă). În plicurile ce conțineau chestionarele s-au introdus bancnote de un dolar și cinci dolari (primele două eșantioane); următoarelor patru eșantioane li s-au expedit concomitent cu chestionarele și cecuri de: 5, 10, 20 și 40 de dolari. În fine, populației din cel de-al șaptelea eșantion li se dădea asigurarea că vor primi 50 de dolari după expedierea chestionarelor la institutul care a lansat cercetarea. S-a avut în vedere nu numai creșterea ratei răspunsurilor în funcție de stimularea financiară, dar și comportamentul populației după primirea mai multor scrisori de reamintire a rugămintii de a participa la ancheta lansată. Rezultatele au fost surprinzătoare (Tabelul 6.15).

Experimentul adus în discuție susține concluziile celorlalte studii, dar arată și lucruri noi: de exemplu, că un dolar primit imediat are aproape același efect, în ordinea sporirii răspunsurilor, ca și cincizeci de dolari (promiși) după primirea chestionarelor; de asemenea, nu au apărut diferențe semnificative între eșantioanele doi și trei (adică, cinci dolari *cash* și cinci dolari *check*). Rata răspunsurilor crește concomitent cu mărirea recompensei financiare. În plus, experimentul a evidențiat că

expedierea a trei scrisori de reamintire nu produce efecte semnificative în ridicarea procentului răspunsurilor, în timp ce prima scrisoare sporește proporția răspunsurilor cu 15 – 20%.

Tabelul 6.15. Rata răspunsurilor (%) în funcție de stimularea financiară și de numărul scrisorilor de reamintire (James și Bolstein, 1992)

	<i>Scrisori de reamintire</i>			
	I	II	III	IV
Grup experimental de control	20,7	36,7	46,7	52,0
Eșantionul 1: un dolar <i>cash</i>	40,7	52,0	61,3	64,0
Eșantionul 2: cinci dolari <i>cash</i>	48,7	60,7	66,7	71,3
Eșantionul 3: cinci dolari <i>check</i>	52,0	62,7	66,7	67,3
Eșantionul 4: zece dolari <i>check</i>	44,0	56,7	62,0	66,7
Eșantionul 5: douăzeci dolari <i>check</i>	54,0	70,7	75,3	79,3
Eșantionul 6: patruzeci dolari <i>check</i>	54,0	63,3	66,0	69,3
Eșantionul 7: cincizeci dolari promisiune	23,3	43,3	53,3	56,7

Problema obținerii cât mai multor răspunsuri la chestionarele lansate prin poștă (prin trimiterea de scrisori, prin apel telefonic sau chiar prin vizite la domiciliu a operatorilor de interviu) ridică întrebarea: cei care răspund după primul apel au opinii și comportamente comparabile cu cei care răspund la chestionar după ce li s-au adresat repetate rugăminți (ca să nu mai vorbim de cei care nu răspund deloc)?

Avem temei să credem că, psihologic, situațiile sunt diferite. Prin urmare, tratarea laolaltă a tuturor răspunsurilor (indiferent dacă au fost obținute după o a doua scrisoare de reamintire sau dacă au revenit în timpul precizat de la început) nu se justifică. Chestionarele poștale ar trebui prelucrate „în valuri” – așa cum s-au reîntors (după prima scrisoare, după a doua ș.a.m.d.). Ce facem, însă, cu cei care nu răspund deloc? Nicole Berthier-Nachury și François Berthier (1978, 78), discutând despre „redresarea” eșantioanelor – condiție *sine qua non* a validității sondajelor psihosociologice – prezintă cele două metode aplicabile, în acest scop, în anchetele poștale: metoda extrapolării grafice și metoda Hansen.

a) Prima metodă, cunoscută și sub numele *metoda Clausen și Ford*, se bazează pe supoziția că nonrăspunsurile reprezintă un caz limită al răspunsurilor care revin după multe insistențe (trimiterea operatorilor la domiciliul persoanelor incluse în eșantion). Preluăm din lucrarea soților Nicole și François Berthier (1978, 80), profesori la Universitatea din Grenoble, exemplul didactic pentru însușirea metodei extrapolării grafice.

Să presupunem că într-o anchetă poștală privind medicina preventivă rata reîntoarcerii chestionarelor a fost cea din Tabelul 6.16.

Tabelul 6.16. Rata răspunsurilor la un chestionar poștal
(după Nicole și F. Berthier, 1978)

	<i>Rata răspunsurilor</i>	<i>Rata răspunsurilor cumulate</i>
	%	%
La prima solicitare	31	31
La prima scrisoare de reamintire	15	46
La a doua scrisoare de reamintire	9	55
La prima vizită la domiciliu	14	69
La a doua vizită la domiciliu	6	75
Nonrăspunsuri	25	100
Total	100	

Fără îndoială că cei preocupați de problema sănătății au răspuns chiar de la prima solicitare. Analiza procentajului răspunsurilor afirmative la întrebarea: „Considerați că un medic ar trebui să vă examineze de cel puțin patru ori pe an?” susține aserțiunea formulată *a priori*. Procentajul răspunsurilor DA descrește „val după val” (Tabelul 6.17).

Tabelul 6.17. Rata răspunsurilor pozitive (după Nicole și Berthier, 1978)

	Rata răspunsurilor	Rata răspunsurilor cumulate
	%	%
La prima solicitare	34	34
La prima scrisoare de reamintire	29	32,4
La a doua scrisoare de reamintire	27	31,5
La prima vizită la domiciliu	21	29,4
La a doua vizită la domiciliu	18	28,4
Nonrăspunsuri	25	100

Se poate aprecia că procentajul răspunsurilor DA din ultimul val (al celor care nu au răspuns deloc) ar fi inferior celui din al cincilea val, adică: mai puțin de 18% ar spune DA, dacă ar răspunde la chestionarul lansat, ceea ce ar reduce și mai mult procentajul răspunsurilor pozitive pe ansamblul eșantionului. Prin metoda extrapolării grafice (*metoda Clausen și Ford*) se estimează că aproximativ 26% din populație ar fi de acord ca examinarea medicală să se facă de patru ori în decursul unui an.

Cea de a doua metodă de „redresare” a eșantioanelor în anchetele poștale, *metoda Hansen*, constă în interviuarea celor care nu au răspuns la ancheta poștală. Se construiește un eșantion restrâns din persoanele care nu au retrimis la expeditor chestionarele completate. Prin interviuare, numărul răspunsurilor, firește, va spori, dar tratarea nediferențiată a răspunsurilor (prin chestionar poștal și prin interviuare face-to-face) nu are suficient temei. Folosind aceeași sursă pentru exemplificare, să analizăm următorul caz: într-o anchetă poștală s-au expediat $n = 2000$ de chestionare, dar s-au reîntors doar $m = 500$ de chestionare. Cercetătorii au considerat că din cei care nu au colaborat la ancheta poștală ($n - m = 1500$) ar mai trebui încă 500 de răspunsuri pentru ca eșantionul să fie reprezentativ. La o întrebare oarecare, să spunem: întrebarea A, 32% din chestionarele poștale indicau varianta DA. Prin interviuarea la domiciliu, proporția celor care au răspuns DA a fost de 41%. Pentru estimarea ponderii răspunsurilor pozitive la respectiva întrebare pe întregul eșantion, se folosește formula:

$$f = \left(\frac{m}{n} \times a \right) + \left(\frac{n-m}{n} \times b \right)$$

ceea ce în cazul discutat ar corespunde următoarei situații:

$$f = \left(\frac{500}{2000} \times 32 \right) + \left(\frac{1500}{2000} \times 41 \right) = 38,75\%$$

Deci, estimăm că 38,75% din populație răspunde pozitiv la întrebarea analizată.

Metoda Hansen poate fi utilizată nu doar pentru estimarea răspunsurilor în anchetele poștale, ci și în alte situații: de exemplu, combinarea unui interviu telefonic cu un interviu *face – to – face*, a unei anchete prin interviu cu o anchetă telefonică etc.

Chestionarele publicate în reviste, ziare sau ca anexă la diferite mărfuri vândute relevă cu și mai multă acuitate toate limitele chestionarelor autoadministrate. Nonrăspunsurile fac ca aceste chestionare să fie dificil de utilizat în scopuri științifice. Cel mult, chestionarele publicate în ziare și reviste pot să ducă la adunarea unor răspunsuri-ilustrații, fără a avea pretenția că sunt dătătoare de seamă spre exemplu, la un chestionar tipărit în ziarul *Scînteia tineretului*, în 1970, au venit la redacție doar 808 răspunsuri.

Așa cum am semnalat în introducerea acestui capitol, tradiția chestionarelor publicate în ziare și reviste urcă la noi până la începutul secolului al XX-lea (*Noua Revistă Română*, 1900, 12). În ziarul *Politica* din 13 ianuarie 1927, Petru Comarnescu anunță o anchetă asupra artei românești menționând câteva întrebări din care reținem preocuparea pentru antrostereotipurile etnice, precum și modalitatea ziaristică de motivare a răspunsurilor.

În 1974 am prezentat spre publicare în presa pentru tineret un chestionar, din care reproducem, pentru exemplificare, partea referitoare la familie.

După decembrie '89, principalele cotidiene Adevărul, România Liberă, Libertatea ș. a., precum și revistele săptămânale, lunare sau trimestriale au fost inundate de așa-zise sondaje de opinie realizate fie de ziariști improvizați ca cercetători științifici, fie de cercetători științifici improvizați ca jurnaliști. S-au publicat în presa de mare tiraj, în primii ani după revoluția din 1989, prea puține sondaje de opinie bine proiectate și corect realizate. Suntem de părere că este preferabil să se desfășoare sondaje de opinie publică mai puține și rezultatele lor să fie atestate științific de un for academic înaintea publicării în ziare și reviste, decât să se încerce manipularea opiniei publice, mai ales în perioada alegerilor parlamentare și prezidențiale, prin așa-zise sondaje bazate pe răspunsurile la întrebările – adesea greșit dormulate – tipărite în ziare. În preajma alegerilor din mai 1990, „sondofrenia“ a atins cote foarte înalte, iar rezultatele sondajelor de opinie au fost drastic infirmate de comportamentul de vot al alegătorilor. Credem că la desclaificarea investigațiilor de acest tip a contribuit din plin și nepriceperea sau neatenția în elaborarea chestionarelor, ca și încrederea nejustificată în rezultatele sondajelor bazate pe chestionarele publicate în ziare și reviste. Pentru analiză, ca exercițiu didactic, reproducem un astfel de chestionar pe o temă extrem de importantă: drepturile omului.

Chestionarele publicate și difuzate ca anexă la diferitele mărfuri vândute constituie mai degrabă o modalitate de a face reclamă comercială decât de a studia piața.

După numărul persoanelor care răspund concomitent (în aceeași încăpere) la un chestionar autoadministrat, se disting *chestionare autoadministrare individual*, cum sunt cele „poștale“ sau cele „publicate“ și *chestionare autoadministrare colectiv*.

Chestionarele autoadministrare colectiv îmbină avantajele chestionarelor autoadministrare cu avantajele celor administrate de către operatorii de anchetă. Informația se recoltează rapid, costul este scăzut, non-răspunsurile sunt mai reduse, subiecții pot fi lămuiriți suplimentar asupra modului de completare a chestionarelor. Chestionarele autoadministrare colectiv se utilizează în colectivitățile școlare, în armată, acolo unde, prin însăși natura activităților cotidiene, subiecții sunt reuniți în încăperi mai mari, având și posibilitatea de a scrie (mese, scaune). Prin tehnica „extemporalului“, autoadministrarea colectivă a chestionarului poate cuprinde 30 – 50 de subiecți deodată. În psihologie, aplicarea testelor colective a dezvăluit unele dificultăți ale „tehnicii extemporalului“. Se poate vorbi de o influențare reciprocă – voluntară sau involuntară – a subiecților. Cel ce distribuie chestionarele poate și el influența rezultatele. Cu toate acestea, din propria experiență de aplicare a unor chestionare de cercetare, considerăm că tehnica extemporalului este utilizabilă cu succes doar în colectivitățile școlare, militare ș. a. pentru avantajele enunțate, dar și pentru faptul că ea se aseamănă cu activitățile de învățare propriu-zise.

Privitor la chestionarele autoadministrare, credem că această modalitate trebuie privită cu multă circumspecție: orice încercare de a trage concluzii cu valoare de generalizare prin utilizarea chestionarelor autoadministrare individual, în special a chestionarelor publicate în ziare, reviste sau cărți putând fi riscantă.

Chestionarele administrate de operatorii de anchetă constituie modalitatea cea mai des utilizată de culegere a informațiilor, în anchetele și sondajele psihosociologice. Folosirea operatorilor de anchetă, chiar dacă ridică costul investigației, asigură reprezentativitatea eșantionului, poate lămuri înțelesul întrebărilor, permite să răspundă la chestionar și persoanele cu nivel de școlarizare scăzut și, ceea ce este, poate, cel mai important, însoțește întotdeauna aplicarea chestionarului cu înregistrarea unor date de observație privind condițiile ambientale în care s-a răspuns la întrebări, reacțiile spontane ale subiectului. „Folosirea întrebărilor dinainte stabilite în chestionar implică în unele cazuri modificări, adaosuri de natură nestandardizată, întrebări suplimentare cu finalitate precisă de clarificare și completare a răspunsurilor“ (Larionescu, 1969, 128). Acest lucru nu este posibil decât prin utilizarea operatorilor de anchetă, care, așa cum remarcă Roger Daval, dau și siguranța că răspund la chestionar chiar persoanele desemnate în eșantion și fac accesibile cercetării probleme mai complexe (Daval, 1963, 151). Prin administrarea de către operatorii de anchetă a chestionarelor se realizează o comunicare interumană de tip deosebit, un mod „nenatural“ de comunicare (Scheuch, 1967, 136). În ce constă specificitatea acestei comunicări? În primul rând, în faptul că sunt puse în situația de a comunica două persoane absolut străine care, alternativ, au rol de emițător și de receptor. Relația însă nu este simetrică: circulația informațiilor este orientată: comunicarea este deci univocă.

Se poate pune întrebarea: ce-i determină pe oameni absolut necunoscuți să răspundă la întrebări uneori foarte intime, să intre într-o astfel de comunicare neobișnuită? Probabil că, în primul rând,

politețea și curiozitatea, dorința de a contribui la perfecționarea vieții sociale. Aceasta impune însă chestionarului să fie axat pe o problemă socială actuală și să fie, la rândul lui, politicos. O astfel de motivație însă nu este suficientă (Cannell și Kohn, 1959). Trebuie luate în considerație totdeauna și nivelul de aspirații al subiectului și interesul lui pentru știință. Comunicarea prin ea însăși trebuie să motiveze subiectul pentru a continua să răspundă. Priza de contact (*rapport builders*), abordarea persoanelor spre a comunica constituie totuși o problemă. Dacă, pentru a intra în contact, s-ar începe astfel: „Ați avea acum timp să-mi răspundeți la câteva întrebări?“, cu siguranță că mulți subiecți ar răspunde „Nu!“. Așa cum propunea Bernard S. Philips (1966, 142), este mult mai bine să se încerce formula: „Dacă ar fi posibil pentru dv. să ne ajutați la acest proiect de cercetare, atunci aș fi bucuros acum sau cu alt prilej să vă pun câteva întrebări“. George Gallup propune o formulare: „Sunt din partea *Institutului American de Opinie Publică – Institutul Gallup* – și trebuie să fac o cercetare de opinie. În fiecare oraș noi întrebăm săptămânal diferiți oameni ce gândesc despre unele probleme de însemnătate națională. M-aș bucura să aud opinia dv. prin răspunsul la câteva întrebări. Numele dv. nu mă interesează – mă interesează numai opinia dv.“. Uneori, pentru abordarea subiecților cuprinși în eșantion, se trimite în prealabil o scrisoare. Așa procedează Heinrich Abel în studiul muncitorilor care și-au schimbat profesiunea (1957).

„Iubite domnule _____

De la serviciu mi-a fost indicată adresa dv. V-aș fi foarte recunoscător dacă m-ați ajuta într-o cercetare pe care o fac din însărcinarea. . . Îmi voi permite să vă vizitez la ora. . . , în ziua de. . . și vă rog să rezervați pentru răspunsuri la întrebări circa 30 de minute.

Cu stimă _____“

Fără îndoială că modalitatea de a intra în contact cu persoane absolut străine pentru a le cere părerea variază de la cultură la cultură, totdeauna stabilirea contactului spre a comunica rămâne o problemă. Comunicarea dintre operatorul de anchetă și cel ce răspunde la chestionar este „nenaturală“ și pentru faptul că, selectiv, mesajul este înregistrat în scris: se consemnează doar răspunsurile subiectului. Acest lucru îl poate deranja pe subiect, îl poate face suspicios. Eleonor E. Maccoby și Nathan Maccoby recomandă operatorilor de anchetă să spună: „Sper că e bine să fac câteva notițe. Eu aș putea uita ceva, doresc să rețin corect“; sau: „Eu văd într-o zi așa multă lume, știți dv., și aș putea încurca cele spuse de unul și altul“; sau: „Îmi fac notițe pentru ca mai târziu să-mi pot reîmprospăta gândurile“. Există reguli precise de înregistrare a răspunsurilor. C. H. Backstrom și G. D. Hurs au elaborat liste de control în care se specifică faptul că este interzisă modificarea unui răspuns, după ce s-a trecut la întrebarea următoare. Prima reacție este cea adevărată, exprimă cel mai bine atitudinea. În psihologie se utilizează frecvent proba asociativ-verbală: se consemnează primul cuvânt evocat subiectului de un alt cuvânt-stimul. Timpul de latență (întârzierea răspunsului) exprimă gradul de emotivitate, dezvăluie cuvintele afectogene. Din această perspectivă, pentru întrebările de opinie se pare că este eficientă tehnica utilizată de Alfred C. Kinsey (1948) în studiul comportamentului sexual la bărbat și femeie: tehnica *tirului rapid* care nu permite celui ce răspunde să-și organizeze răspunsurile. Operatorul de anchetă va consemna totuși întrebarea la care s-a încercat o revenire. Tehnica „tirului rapid“ nu exclude posibilitatea celui ce răspunde de a-și aduna gândurile; pentru întrebările de cunoștințe, chiar este indicat a lăsa suficient timp de gândire. Operatorul de anchetă nu se va grăbi să consemneze un răspuns de tipul „Nu știu“ sau „Ce pot spune eu în legătură cu. . .“ sau „Ce știu eu. . .“. Adesea, astfel de introduceri prin care subiectul câștigă timp sunt urmate de răspunsuri foarte competente.

Operatorii de anchetă nu se vor mulțumi – în cazul chestionarelor cu întrebări închise, precodificate, trihotomice sau multiple – să încercuiască codul, ci vor consemna totdeauna comentariile legate de răspunsurile date.

Comentariul persoanelor anchetate trebuie consemnat cuvânt cu cuvânt, curat și citeț, cu expresiile, construcția frazei și chiar greșelile gramaticale ale subiectului. Când comentariul este prea lung, este mai bine a se utiliza prescurtările cuvintelor decât să se rezume răspunsurile. Imprimarea pe bandă de magnetofon este soluția ideală de înregistrare fidelă a răspunsurilor: atât conținutul, cât și intonația, pauzele. Chiar cea mai cursivă vorbire nu constă numai dintr-o activitate verbală, ci și din pauze. Frieda Goldman-Eisler (1961) consideră că între 40 și 45% dintr-o „unitate de vorbire“ este dată de pauze, ceea

ce permite să afirme că „în relațiile verbale, inactivitatea are un rol la fel de important ca și activitatea (Reschka, 1971, 751). Lingviștii consideră inactivitatea din cadrul vorbirii ca pe un fenomen extralingvistic și nu-i acordă interesul pe care îl are acest fenomen pentru psiholingviști și psihoterapeuți. Pentru înțelegerea interviului ca proces de interacțiune verbală, nu trebuie luate în considerație în primul rând pauzele scurte (*syntactic junctures*) ce marchează granița dintre unitățile sintactice, care au funcția de a facilita decodificarea actului de comunicare, ci pauzele mai lungi (*hesitation pauses*), care nu sunt în legătură cu structura lingvistică a actului de comunicare. Aceste pauze pot fi puse în legătură cu două fenomene psihologice: tensiunea emoțională și gândirea, și verbalizarea în procesul comunicării (Reschka, 1971). Unele cercetări au arătat că utilizarea în procesul comunicării a conceptelor cu un grad înalt de abstractizare duce la dublarea numărului de astfel de pauze. În ceea ce privește tensiunea emoțională care însoțește orice proces de comunicare, se poate spune că ea influențează nu asupra a ceea ce spune subiectul anchetat, ci asupra felului cum spune ceea ce spune.

Pentru analiza înregistrărilor de pe benzile de magnetofon, din perspectiva antropologiei cultural-lingvistice, Ion Oprescu și Victor Săhleanu (1973, 68) propun următorii indicatori: *indicatorul fonetic*, vizând particularitățile dialectice, locale, specifice, defecțiunile de pronunție; *indicatorul de timbru* (aspru, moale, răgușit etc.); *indicatorul de intensitate* (șoptit, normal, tare); *indicatorul de durată* (viteza de vorbire); *fluența vorbirii* (pauza mută, pauza sonoră, pauza mascată, ezitarea); *caracteristica vorbirii* (plângăreț, miorlăit, reținut, moale, temător, timid, speriat, contrariat-mirat, a ceartă, ferm, hazliu, neutru); *reacții diverse* (râde, îi vine să râdă, mirat-râde, uimire, trage aer în piept, cască, oftează, contrariat, misterios, plescăie, plescăie satisfăcut, își dregă vocea, înghite în sec, lungește cuvintele, declarativ, șoptește înainte să articuleze cu voce tare, întrebător etc.). Acești indicatori perfect utilizabili în cercetările sociologice marchează superioritatea înregistrării răspunsurilor pe bandă de magnetofon sau video față de oricare alt tip de înregistrare.

Reacția oamenilor este, însă, negativă față de mijloacele de înregistrare mecanică, fapt care reduce spontaneitatea. În afară de aceasta, utilizarea magnetofonelor sau a camerelor de luat vederi ar ridica costul anchetelor și ar mări durata totală a timpului afectat investigației. Pare rezonabil a se accentua faptul că un bun antrenament al operatorilor de anchetă, formarea unui stil propriu de abrevieri și – eventual – stenografierea duc la sporirea fidelității în consemnarea răspunsurilor. În timpul comunicării răspunsurilor, operatorii de anchetă trebuie să privească în ochii celui ce răspunde. Toți autorii sunt de acord cu faptul că simpatia subiectului A pentru interlocutorul său B se exprimă în numărul și durata privirilor lui A către B. Privirea întreține comunicarea; orice întrerupere în această comunicare poate declanșa celor intervievați o reacție defavorabilă continuării răspunsurilor la chestionar.

Desigur, în afara consemnării răspunsurilor cuvânt cu cuvânt, există posibilitatea consemnării răspunsurilor din memorie, fapt ce apropie de firesc comunicarea dintre operatorul de anchetă și subiectul interogat. Consemnarea din memorie prezintă, însă, un grad mai redus de fidelitate: unele din momentele dramatice ale aplicării chestionarului sunt înregistrate, în timp ce altele sunt omise. Tehnica consemnării doar a gradului de adeziune, ca și consemnarea doar a cuvintelor cheie reduc înregistrarea la elementele ei esențiale și se recomandă ori de câte ori nu avem, de-a face cu operatori de anchetă experimentați.

În fine, administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă dă naștere unei comunicări interumane de un tip deosebit, pentru că în cadrul acestei comunicări feed-back-ul este diminuat. Feed-back-ul, retroacțiunea reprezintă un element esențial în comunicare.

Roger Mucchielli (1971) sublinia efectele feed-back-ului asupra emițătorului și asupra relației emițător – receptor. Asupra emițătorului: evidențiază condițiile recepționării; determină o flexibilitate a comunicării prin perceperea obstacolelor, cunoașterea personalității receptorului, adaptarea mesajului, sensibilizarea la semnale verbale și nonverbale. Asupra relației emițător – receptor: sporește sensibilitatea receptorului și simpatia lui față de emițător; sporește sensibilitatea emițătorului și simpatia lui față de receptor; facilitează comunicarea prin învățarea rolurilor de emițător și de receptor.

În administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă, relația operator de anchetă – subiect interviuat (emițător-receptor) se caracterizează printr-o pronunțată „lateralitate“ (Alex Bavelas și Ronald Leavitt). Desigur, lateralitatea nu este maximă, feed-back-ul nu ia valoarea zero, dar nici nu este posibil, în această relație, ca emițătorul (operatorul de anchetă) să-și propună cunoașterea personalității receptorului (a subiectului interviuat) cu scopul de a adapta mesajul (chestionarul) și de a modifica canalul de comunicare (limbajul verbal sau nonverbal). Mai mult, administrarea chestionarului de către operatorii de anchetă nu presupune totdeauna simpatia manifestă a emițătorului față de receptor. Este

adevărat că în teorie, dar și în practica investigării fenomenelor sociale, relația operator de anchetă – subiect anchetat, cel mai adesea, se caracterizează prin „sensibilitate”. Carl R. Rogers (vezi capitolul despre interviu) recomandă celui care face interviul (pentru că administrarea chestionarului de către operatorul de anchetă este o formă a interviului: „interviu pe bază de chestionar” sau, cum i se mai spune: interviu standardizat, formalizat, inflexibil, controlat) să arate totdeauna simpatie față de cel ce răspunde ca persoană, dar nu și față de opiniile lui. Într-un experiment de aplicare a unui test proiectiv, comportamentul pozitiv al experimentatorului, comparativ cu un comportament neutru sau negativ față de subiect, a dus la sporirea numărului de răspunsuri și, totodată, la ridicarea nivelului creativității (Edith Lord). Exprimarea simpatiei, comportamentul pozitiv al operatorului de anchetă vizează cooperarea cu subiectul interviuat. Operatorul de anchetă nu va demoraliza pe cel ce nu găsește răspuns la mai multe întrebări printr-o remarcă: „Nici pe asta n-o știți!”, ci, cu înțelegere și simpatie, zâmbind, va putea destăinui că nici el nu cunoaște răspunsul la întrebare, dar că așa scrie în chestionar și că trebuie să se conformeze instrucțiunilor primite de la organizatorii anchetei.

În afara interviului *sensibil*, multe institute de cercetări, între care și *American Institute of Public Opinion*, folosesc tehnica *interviului neutral*. Operatorul de anchetă se prezintă ca profesionist în luarea interviurilor și relația operator de anchetă-interviuat devine o relație profesională. Operatorul de anchetă are o atitudine neutră, imparțială și indiferentă. Orice reacție de simpatie sau antipatie, de aprobare sau dezaprobare este interzisă operatorului de anchetă: feed-back-ul este mult redus. Emițătorul – de această dată, subiectul care răspunde – nu poate recepționa efectul pe care l-a produs mesajul (răspunsul) transmis. În fața lui nu se găsește un interlocutor sensibil, ci unul „neutru”, care repetă întrebarea dacă nu s-a înțeles, dar nu explică sensul întrebării, care înregistrează răspunsurile, nu le comentează.

Cea de-a treia modalitate de administrare a chestionarului – conform lui Ewin K. Scheuch (1967) – este cea a *interviului sever*, destul de rar utilizat în investigația sociologică. Se aseamănă mai mult cu un interogatoriu decât cu un interviu: persoanei interviuate i se reproșează inconsecvențele răspunsurilor, i se atrage atenția asupra răspunderii ce o poartă pentru rezultatele cercetării; între operatorul de anchetă și cel interviuat se realizează o distanță, care devine maximă când administrarea chestionarului capătă forma *interviului antagonic*. Chiar în această formă de interviu, operatorul de anchetă nu trebuie să influențeze subiectul să răspundă într-un anumit fel. Răspunsul corect la chestionar este cel care reflectă cel mai adecvat opinia subiectului: ceea ce contează în administrarea chestionarelor constituie tocmai crearea condițiilor pentru exprimarea opiniilor, realizarea unei atmosfere permissive, lipsite de teama de a greși.

Alegerea și formarea operatorilor de anchetă contribuie în cel mai înalt grad la reușita aplicării chestionarului, la obținerea informației primare și, deci, la eficiența investigației. Albert B. Blankenship (1961) se întreabă: „cine este un bun operator de anchetă?” Răspunsul: „o persoană inteligentă, sănătoasă, extrovertită și fără prejudecăți”. Se mai poate formula cerința ca operatorii de anchetă să fie: agreabili, maturi, obiectivi și conștiincioși, interesați de problemele umane, capabili de a trăi intens sentimentele altora (empatie). Raymond L. Gorden (1969) atrage atenția asupra valorii empatiei în desfășurarea interviului pe bază de chestionar.

Experiența a arătat că femeile au rezultate mai bune în activitatea de operator de anchetă decât bărbații, pentru că sunt mai ușor acceptate în casă și, deci, pot înregistra mai exact răspunsurile și reacțiile subiecților, pentru că sunt capabile de mai multă sensibilitate și sunt mai puțin suspecte decât bărbații (M. Dunnette și K. Kirchner). Sexul operatorilor de anchetă pare să dea naștere unor distorsiuni. Într-un experiment de condiționare verbală, subiecții au emis un număr mai mare de cuvinte ostile când experimentatorul era de sex feminin, cu fizic plăcut, decât atunci când experimentatorul era de sex masculin. O sarcină simplă de sortare, experimental, a fost bine rezolvată când subiecții și experimentatorii erau de sex opus. Este demonstrat faptul că la interpretarea rezultatelor trebuie avută în vedere corespondența, din punct de vedere al apartenenței la gen (masculin / feminin), dintre operatorii de anchetă și subiecți. Herbert H. Hyman, într-o lucrare „clasică” apărută în 1954 și retipărită în 1975, analizează erorile din cercetările bazate pe interviu și chestionar. Astfel, s-a pus în evidență influența sexului operatorilor de anchetă asupra răspunsurilor subiecților. Pe un număr de 819 subiecți, bărbați și femei, s-au obținut următoarele răspunsuri când au fost interviuați bărbații de către bărbați, bărbații de către operatorii de anchetă femei ș.a.m.d. (Tabelul 6.18).

Tabelul 6.18. Distribuția răspunsurilor în funcție de apartenența la gen (masculin/feminin) a operatorilor de anchetă și a persoanelor intervievate
(după Hyman, 1954)

	<i>De acord</i>	<i>Împotrivă</i>	<i>Nedecizi</i>
Bărbați intervievați de bărbați	44%	48%	8%
Bărbați intervievați de femei	39%	58%	3%
Femei interievate de femei	49%	47%	4%
Femei interievate de bărbați	61%	28%	11%

Acest experiment a relevat „solidaritatea” masculină și „indignarea” feminină. Atrage atenția și sporirea procentului femeilor „fără opinie” când sunt interievate de bărbați în legătură cu pedepsirea unui delict aproape exclusiv masculin.

În aceeași lucrare, Herbert H. Hyman (1975, 165) prezintă și rezultatele unei anchete efectuată de *National Opinion Research Center* (NORC) în 1947 asupra unui număr de o mie de persoane din Baltimore, care erau solicitate să se pronunțe „de acord” sau „împotrivă” în legătură cu următorul enunț: „Nici un om decent nu trebuie să respecte o femeie care a avut relații sexuale înainte de căsătorie”. De această dată, au ieșit în evidență „solidaritatea” și „indignarea” feminină (Tabelul 6.19).

„Închisorile sunt prea bune pentru cei ce atentează la pudoare: ei ar trebui pedepsiți public”.

Tabelul 6.19. Distribuția răspunsurilor (după Hyman, 1954)

	<i>De acord</i>	<i>Împotrivă</i>	<i>Nu știu</i>	<i>Nr.</i>
Bărbați intervievați de bărbați	37%	57%	6%	87
Bărbați intervievați de femei	36%	60%	4%	234
Femei interievate de femei	30%	44%	6%	357
Femei interievate de bărbați	58%	38%	4%	1139

Ca și subiecții cuprinși în anchetă, operatorii de interviu au un status social propriu, fac parte dintr-o anumită categorie socio-profesională. Voluntar, dar cel mai adesea involuntar, ei exprimă poziția lor socială prin felul cum vorbesc, prin îmbrăcăminte, comportament. Persoana interievată percepe statusul social al operatorului de anchetă și ajustează comportamentul lui verbal (răspunsurile) în raport de ceea ce crede că așteaptă sau ar trebui să afle operatorul de anchetă, ca reprezentant al grupului său social, de la el.

O serie de autori ca: Herbert H. Hyman, Stephen A. Richardson, Barbara S. Dobrenwend și David Klein (1965) subliniază faptul că perceperea de către cel care răspunde a unei „distanțe sociale” față de operatorul de anchetă influențează puternic răspunsurile. D. Robinson și S. Rhode găsesc o diferență de 19% în repartizarea răspunsurilor când, într-o problemă etnică, operatorii de anchetă fac parte din populația majoritară sau minoritară. Numeroase cercetări experimentale au arătat că apartenența la un grup etnic influențează răspunsurile, după cum operatorul de interviu aparține sau nu aceleiași etnii. Într-o anchetă efectuată de NORC în 1943, persoanele cu prejudecăți antisemite exprimau aceste prejudecăți mai puternic în fața unor operatori de interviu neevrei, decât atunci când interviurile erau făcute de evrei. Cităm din aceeași lucrare a lui Herbert H. Hyman (1975, 162).

- „Credeți că evreii din SUA au prea mare influență în lumea afacerilor?” (Tabelul 6.20)

Tabelul 6.20. Distribuția răspunsurilor (după Hyman, 1954)

	<i>Nr</i>	<i>Da</i>
Neevrei interievate de neevrei.....	50%	
(139)		

În 1946, D. Robinson și S. Rhode au rafinat tehnica experimentă, urmărind să vadă ce influențează mai mult, numele sau înfățișarea tipice (Tabelul 6.21).

Tabelul 6.21. Distribuția răspunsurilor la aceeași întrebare, în funcție de caracteristicile etnice (*după Hyman, 1954*)

	Da
Înf••i• are • inum e tipic evreie• ti.....	5,8%
Înf••i• are	tipic
evreiasc•	15,6%
Înf••i• are	de

Deși mentalitățile în SUA. s-au schimbat în ultimii 50 de ani, problema relației dintre interviewer și interviuat din punctul de vedere a apartenenței etnice rămâne actuală. Ea are semnificație nu numai în cercetarea antisemitismului, dar și a xenofobiei și a prejudecăților etnice, în general. Daniel Katz a reușit să evalueze influența statusului social în cadrul relației operator-subiect interviuat.

Dar nu numai elementele ușor observabile: sexul, vârsta sau statusul social al operatorului de anchetă influențează reacțiile subiectului. Alura generală, maniera de a fi și de a se mișca a operatorului de anchetă, gestul, privirea acționează asupra celui ce răspunde. Este foarte probabil, așa cum remarcă Donald A. Gordon (1967), că un sentiment antagonist față de operatorul de anchetă va spori numărul răspunsurilor „nu știu”. Dimpotrivă, un sentiment de inferioritate, în orice privință, va diminua frecvența răspunsurilor „nu știu”, interviuatul fiind tentat să facă presupuneri acolo unde informația îi este lacunară (Joan Macferlane Smith). Unele experimente au demonstrat apariția răspunsurilor conform așteptărilor experimentatorului datorită influenței neintenționate a factorilor paralingvistici și chinestezici ai experimentatorului. Se vorbește astăzi despre o nouă știință având ca obiect de studiu semnificația psihologică a contracțiilor musculare. Prin mimică, operatorul de anchetă trebuie să exprime interes pentru răspunsurile subiectului; privirea trebuie să fie vie, optimistă. Anchetatorul trebuie să fie optimist și nimic nu demoralizează mai mult un operator de anchetă decât un chestionar lung și neinteligent. Sentimentul de colaborare a operatorilor de anchetă cu organizatorul investigației, atragerea acestora la alcătuirea chestionarului, supravegherea adecvată și remunerarea corespunzătoare mențin moralul anchetatorilor. În afara factorilor nonverbal, o serie de factori paralingvistici asociați cuvântului sunt de mare importanță în comunicarea dintre operatorul de anchetă și cel interviuat. Efectele verbo-motorii (ritm, debit verbal, articulație), efectele vocii (timbru, intensitate, modulații), ca și efectele cuvintelor și ale frazelor (jocurile de sens etc.), așa cum remarcă J. Guilhot (1962), fac să se vorbească în cadrul comunicării interumane despre o „semnificație subiectivă” (ceea ce se intenționează a se transmite) și despre „o semnificație obiectivă” (ceea ce se transmite de fapt). Simpla întărire a răspunsurilor printr-un „mm-hmm” a dus la creșterea performanțelor subiectului (J. Greenspoon și W. S. Verplank). Referitor la această „intonație magică”, la universul „hm” al operatorilor de anchetă, scriitorul și sociologul francez Georges Perec remarcă plurivalența: „punctează cuvântarea celui interviuat, îi câștigă încrederea, îl înțelege, îl îmbărbătează și-l întreabă, ba uneori chiar îl și amenință” (1967, 39).

Cadrul fizic în care se administrează chestionarul, ca și momentul (ora din zi, ziua din săptămână), exercită o influență asupra răspunsurilor. Sunt de evitat încăperile „oficiale”; cel mai indicat este să se desfășoare interviul ca o discuție cât mai obișnuită într-un cadru obișnuit: la locul de muncă sau la domiciliul subiectului. Dar în spațiul de lucru, ca și la domiciliul subiectului interviuat, imposibilitatea izolării față de ceilalți perturbă comunicarea. Prezența unei a treia persoane în momentul interviului modifică răspunsurile. De exemplu, tinerii apreciază pozitiv cunoștințele școlare când administrarea chestionarului se face în prezența unei a treia persoane (adult). Într-o cercetare a Universității din Berlinul de Vest (1958), era formulată această întrebare:

- „Credeți că cunoștințele școlare, mai târziu, în viață, vă vor folosi: toate, multe, unele sau nici unele?” (Tabelul 6.22).

Tabelul 6.22. Distribuția răspunsurilor în funcție de prezența unei a treia persoane

<i>Răspunsuri</i>	<i>În prezența celei de-a treia persoane</i>	<i>În absența unei a treia persoane</i>
Toate	11%	5%
Multe	49%	37%
Unele	40%	58%
Nici unele	0%	0%

Cercetând aceeași problemă (influența prezenței celei de-a treia persoane în momentul administrării chestionarului), M. R. Sheppard (1961) stabilește că exactitatea răspunsurilor la întrebările factuale sporește, dar distorsionează puternic răspunsurile la întrebările de opinie. Pentru a diminua această sursă de erori, în chestionar trebuie prevăzut totdeauna un spațiu pentru observații, în care să se consemneze condițiile în care s-a administrat chestionarul. Walter Friedrich atrăgea atenția asupra faptului că „interviul nu va putea fi completat parte la locul de muncă, parte în pauza de masă, la club sau la domiciliu“ (1971, 37) și formula cerința standardizării condițiilor de administrare a chestionarelor (din punctul de vedere al spațiului).

Alegerea momentului cel mai adecvat pentru administrarea chestionarului nu este întâmplătoare. Orele prea matinale sau prea târzii sunt nepotrivite. Se consideră că anchetele pot fi făcute în tot cursul zilei, cu excepția orelor de masă și de odihnă, cu începere de la ora nouă dimineața până la ora nouă seara. Întreruperea din muncă a subiecților plătiți în acord, ca și reținerea după orele de program este neindicată. M. Maget, subliniind importanța momentului luării de contact, preciza: „ca regulă generală, se evită a se tulbura: activitatea care cere un efort susținut sau intens, repausul familial, repausul de după o muncă grea“ (1962, 173).

Ziua din săptămână în care se desfășoară ancheta influențează răspunsurile. Pe un eșantion de 1 079 de berlinezi s-a făcut o cercetare demoscopică.

- „*Credeți că prețurile în 1959 vor rămâne aceleași, vor crește sau vor scădea?*“ (Tabelul 6.23)

Tabelul 6.23. Distribuția răspunsurilor în funcție de ziua efectuării anchetei

<i>Răspunsuri</i>	<i>Luni până vineri</i>	<i>Sâmbătă</i>	<i>Duminică</i>	<i>Total</i>
Vor crește	71%	76%	79%	74%
Vor rămâne aceleași	26%	22%	19%	23%
Vor scădea	3%	2%	2%	2%
Total	100% (556)	100% (221)	100% (302)	100% (1079)

Pentru a neutraliza sursa de eroare introdusă prin intervenția operatorilor de anchetă, pentru a reduce, deci, dezavantajele chestionarelor administrate de către acești operatori, trebuie totdeauna îndelung gândită alegerea timpului și a locului de desfășurare a interviului, dar și alegerea persoanei care să se califice ca investigator de teren.

Administrarea chestionarelor constituie tehnică și o artă în același timp. Fără o anume predispoziție înăscută: temperament extrovertit, capacitate de a trăi sentimentele altora (empatie), fizic plăcut, sănătate robustă, inteligență, nimeni nu poate deveni bun operator de anchetă. Dar nici cea mai dotată persoană nu va putea realiza un interviu, pe bază de chestionar, corect dacă nu va respecta o serie *de reguli tehnice*: studierea chestionarului; (cvasi) memorarea întrebărilor; respectarea succesiunii întrebărilor; înregistrarea fidelă a răspunsurilor; interviewarea numai a persoanelor indicate; păstrarea secretului profesional.

Formarea operatorilor de anchetă ca profesioniști și instruirea lor atentă înaintea fiecărei investigații se impun cu necesitate. Trebuie stabilit dacă operatorii de anchetă potențiali nu au ei înșiși prejudecăți legate de viața sexuală, fumat, alcool, religie etc. În nici un caz cei cu prejudecăți marcante nu vor fi antrenați în investigarea unor fenomene ca cele amintite. Completarea de către operatori a câte unui chestionar din cele care urmează a fi aplicate are un dublu scop: pe de o parte, dezvăluie operatorilor dificultățile de formulare a răspunsurilor și, pe de altă parte, dezvăluie organizatorilor anchetei gradul în care răspunsurile celor investigați concordă cu răspunsurile date de operatorii de anchetă.

Unele încercări de validare a modului în care se administrează chestionarele de către operatorii de anchetă au pus în evidență o serie de erori: de memorie; netransmiterea cuvânt cu cuvânt a instrucțiunilor; fenomenul de suprasondare (de obținere cu orice preț a răspunsurilor); mare variabilitate de la operator la operator în ceea ce privește comportamentul; percepție selectivă (operatorii sunt înclinați să audă ceea ce doresc ei să audă); folosirea propriului vocabular în înregistrarea răspunsurilor; scurtarea sau lungirea răspunsurilor (în funcție de debitul verbal al operatorului, nu al celui care răspunde).

Eliminarea totală a surselor de erori rezultate din aplicarea chestionarului de către operatorii de anchetă nu pare posibilă. Pot și trebuie să fie eliminate, însă, erorile sistematice, cele care nu se anulează prin numărul (mai totdeauna mare) al operatorilor de anchetă. De asemenea, totdeauna trebuie făcut un control de validare a felului cum se aplică chestionarul, operatorii de anchetă fiind avertizați despre acest control. În acest sens, este frecvent utilizat *controlul prin poștă*. Se expediază scrisori persoanelor cuprinse în eșantion (la 30-50% din acestea) și, pe baza răspunsurilor primite (se înapoiază 50-60% din scrisorile expediate), pot fi trase concluzii cu privire la probitatea și tehnicitatea anchetatorului: dacă durată aplicării chestionarului s-a încadrat în „zona de timp” prevăzută, dacă persoana interogată este cea desemnată în eșantion etc. Un alt mijloc de control este *relectura chestionarului*, care permite depistarea *biais* – urilor (erorilor) introduse de operatorii de anchetă. *Verificarea la calculator*, ca și *contra-ancheta* oferă garanții suficiente pentru munca în teren a operatorilor.

Încercarea de clasificare a chestionarelor după conținut, formă și mod de aplicare nu trebuie înțeleasă ca pe o diviziune și compartimentare rigidă; una și aceeași întrebare poate fi de opinie sau factuală, unul și același chestionar poate fi interpretat ca fiind special sau omnibus, poate fi autoadministrat sau administrat de către operatorii de anchetă. Prin chestionarele factuale înregistrăm ceea ce se presupune că subiectul știe: cum îl cheamă, ce vârstă are, când a mers ultima dată la cinematograf. Prin cele de opinie, înregistrăm ceea ce crede individul. Întrebând: „Unde vă veți petrece concediul de odihnă din acest an?”, vom afla o opinie sau un răspuns factual? Este greu de precizat: se amestecă într-un tot indivizibil certitudini, dorințe, speranțe, hotărâri etc. Mai mult, întrebarea în sine sau chestionarul în sine nu pot fi considerate nici de opinie, nici factuale dacă nu sunt raportate la populația la care se aplică. Întrebând: „Care credeți că sunt consecințele poluării atmosferei?” vom obține de la nespecialiști simple opinii, în timp ce de la specialiști în ecologie vom obține date factuale. Despre chestionarele speciale am arătat cât pot fi ele de speciale, în condițiile în care orice fapt social este greu de surprins în complexitatea lui: complexitatea fiind caracteristica definitorie a faptelor și fenomenelor sociale.

Nu întâlnim decât foarte rar într-un chestionar numai întrebări deschise sau numai întrebări închise, foarte adesea subiectului i se dă posibilitatea să răspundă liber și operatorul de anchetă încadrează răspunsul dat într-unul precodificat. Și este de la sine înțeles că orice chestionar elaborat spre a fi autoadministrat poate fi administrat (în practică, pentru a completa eșantionul, cum s-a arătat, sunt trimiși operatori de anchetă să administreze chestionarele poștale). De asemenea, subiecții cu nivel superior de școlarizare pot răspunde singuri, prin autoadministrare, fără mari dificultăți, la chestionarele elaborate în ideea de a fi administrate de către operatorii de anchetă.

Clasificarea pe care am realizat-o, în scopul de a facilita înțelegerea problematicii chestionarului ca tehnică și ca instrument de investigare a fenomenelor sociale, trebuie privită ca o încercare de construcție a unor tipuri-limită. În practică întâlnim ponderi mai mult sau mai puțin accentuate ale diferitelor caracteristici enumerate.

Structura chestionarelor

A vorbi despre structura chestionarului înseamnă a analiza diferitele tipuri de întrebări ca elemente ale structurii și raporturile dintre aceste întrebări ca legături între elementele structurii. În cadrul unui chestionar, schimbarea unei părți atrage după sine modificarea întregului; suprimarea unui element antrenează după sine raporturi schimbate între elementele – întrebările – reținute, deoarece chestionarul reprezintă un singur tot, unitar, formalizat. Dată fiind această situație, intervenția forurilor politico-administrative din trecut, ca și tentația unor patroni în prezent, de a dicta cercetătorilor vieții sociale ce întrebări să fie scoase din chestionar nu se justifică. Pledăm pentru autonomia și respectul specialiștilor. Cine și-ar permite să-l învețe pe chirurg cum să opereze numai pentru faptul că plătește spitalizarea sau tratamentul medical? Pe de altă parte, ne pronunțăm clar pentru sporirea responsabilității celor care

lansează chestionare: și această tehnică de cercetare are reguli ce trebuie respectate cu strictețe. Îmi apare azi din ce în ce mai limpede că inamicul sociologiei nu este chestionarul, ci amatorismul, diletantismul în structurarea acestui instrument de investigare, ce își are, firește, virtuțile și limitele ei.

În structura chestionarelor, după funcția lor, pot fi puse în evidență întrebări: 1) *introductive*, de *contact* sau de „*spart gheață*”; 2) *întrebări de trecere* sau *tampon*; 3) *întrebări filtru*; 4) *bifurcate*; 5) „*de ce*”; 6) *de control*; 7) *întrebări de identificare*.

Întrebările introductive au rolul de a „încălzi” atmosfera, de a da subiectului sentimentul de încredere în anchetator și în el însuși. Prima întrebare nu se va referi la date personale, nici la lucruri foarte complicate. Mulți practicieni ai anchetelor subliniază faptul că prima întrebare este bine să fie închisă (răspuns de tipul *Da-Nu*); să permită persoanelor să răspundă fără mari eforturi. Într-o anchetă privind raporturile individ-stat-societate s-au imaginat astfel de întrebări de contact (Noelle, 1963, 88).

– „*Credeți că ar fi mai bine să trăim fără a trebui să muncim?*”

Da..... 1

Nu..... 2

Nedecis.....3

– „*Se spune frecvent că noi trăim într-o lume grăbită. Cum apreciați situația: aparțineți acelor oameni care au mult prea puțin timp?*”

Mult prea puțin timp.....1

Nu prea puțin timp.....2

Alt răspuns.....3

Ambele întrebări de contact vizează problema asupra căreia în mod curent oamenii își pun întrebări: necesitatea muncii, lipsa timpului liber, dar nu abordează problemele esențiale ale chestionarului, astfel că persoanele intervievate devin interesate de conținutul în continuare al chestionarului.

Într-o anchetă privind prestigiul diferitelor profesii (SUA, 1967), realizată de *National Opinion Research Center*, întrebarea de contact era astfel formulată:

a. „*Presupuneți că un tânăr înzestrat vă cere sfatul asupra celei mai valoroase profesii. Ce profesie i-ați indica?*”

William J. Goode și Paul K. Hatt (1962) comentează această întrebare: ea pune subiectul în situația de a da sfaturi și îl lămurește în același timp cu privire la scopul investigației. Legată de ea, cea de-a doua întrebare :

b. „*Ce este cel mai important, după părerea dv., să stea în atenția unui tânăr când își alege profesiunea?*”

Aceasta este, în fond, prima întrebare a chestionarului.

Practica chestionarului uneori dezvăluie deficiențe în legătură cu întrebările introductive. Multe chestionare încep greșit – după părerea noastră – cu întrebări de identificare.

Chestionar

1) Sexul (B) (F) Profesiunea tatălui. . . a mamei. . . Părinții sunt divorțați. Da, Nu. Recăsătoriți?
Da Nu.

Pentru ca după aceste întrebări – care sunt și foarte personale, înainte de „a se sparge gheața”, elevii să fie întrebați direct, fără încercarea de a-i introduce în temă:

2. Ce aveți de gând să faceți după terminarea liceului?

Întrebările de trecere au drept scop de a marca în structura chestionarului apariția unei noi grupe de întrebări referitoare la o altă problemă. Prin aceste întrebări se stabilește cadrul de referință pentru răspunsuri și se încearcă a se motiva aceste răspunsuri. Într-un chestionar nu avem de-a face cu o succesiune de stimuli izolați, ci

cu o înlănțuire de stimuli interconșionați. Acțiunea unuia dintre acești stimuli este pregătită de acțiunea stimulului anterior. Întrebările de trecere au această funcție de pregătire.

5. Socotiți că programul televiziunii ar trebui să cuprindă următoarele emisiuni, mai des sau mai rar?					
	(1) mai des	(2) mai rar	(3) ca până acum	(4) indiferent	(5) nu pot răspunde
Filme artistice					
Muzică ușoară					
Telejurnal					
Economice					
Seriale					
Muzică populară					
Sport					
Transfocator					
Varietăți					

6. Și acum câteva întrebări despre filmele artistice:

a) La ce oră ați dori să fie programate?

(1)	(2)	(3)	(4)
Ca până acum	Mai devreme	Mai târziu	Nu pot răspunde

b) În mod obișnuit filmele prezentate în emisiunea „Telecinemateca” vă satisfac?

(1)	(2)	(3)
Filmul nou	Filmul vechi	Mi-e indiferent

În alte chestionare, grupele de întrebări sunt și mai accentuate separate, pentru ca în interiorul fiecărei grupe de întrebări coerența răspunsurilor să fie crescută.

<i>Lumea în anul 2020</i>			
45. Va fi mai firesc sau mai puțin firesc ca femeile să ocupe posturi de conducere?	mult mai mult	ca și azi	mai puțin nu știu
46. Va fi mai firesc sau mai puțin firesc ca tinerii să ocupe posturi de conducere?	mult mai mult	ca și azi	mai puțin nu știu
<i>Întrebările de până acum s-au referit la ceea ce credeți că se va întâmpla în anul 2020. V-am ruga acum să ne spuneți ce ați dori să se întâmple în anul 2020.</i>			
47. Oamenii vor fi mai preocupați sau mai puțin preocupați de viața lor interioară?	mai mult	ca și azi	mai puțin nu știu
48. Oamenii vor fi mai interesați sau mai puțin interesați de succesul lor pe plan social?	mai mult	ca și azi	mai puțin nu știu

Există posibilitatea ca întrebările de trecere sau tampon între grupele de întrebări vizând problemele distincte să fie înlocuite de o adecvată punere în pagină: se distanțează grupele de întrebări, se introduc desene, elemente grafice: linii, chenare.

Întrebările de trecere reprezintă momente de destindere în cadrul chestionarului și duc la concentrarea atenției subiectului asupra problemelor ce urmează a fi discutate, facilitându-i abordarea succesivă a întrebărilor.

Întrebările filtru au o funcție contrară întrebărilor de trecere: ele opresc trecerea unor categorii de subiecți la întrebările succesive, reprezentând în același timp un control al calității răspunsurilor. Exemplu (dintr-o cercetare mai veche a noastră):

13. Informația Bucureștiului a publicat anul acesta vreun material despre unitatea în care	lucrați?
1. Da	
2. Nu	
3. Nu știu	

(Pentru cei care dau răspunsul 1 urmează întrebările 14, 15 și 16. Pentru cei care dau răspunsurile 2 și 3 se trece direct la întrebarea 17).

14. L(e)-ați citit? 1. Da 2. Nu

15. Ați fost de acord cu felul cum erau puse problemele? 1. Da 2. Cu unele rezerve 3. Nu

16. Credeți că acest(e) material(e) a(u) avut vreo contribuție la îmbunătățirea activității în unitatea în care lucrați?

1. Da

2. Nu

3. Nu știu

17. Ați putea indica titlul unui material din ziarul *Informația Bucureștiului*?

Foarte adesea interesează numai opiniile unei anumite categorii din populația cuprinsă în anchetă: de exemplu, în cadrul unei anchete despre noile canale TV, opiniile acelor care posedă de mai mult timp televiziune cu cablu la domiciliu. În acest sens, întrebarea:

1. De când aveți televiziune cu cablu?

1) Mai puțin de 1 an

2) De 1 – 2 ani

3) De peste 2 ani

este filtru pentru întrebarea nr. 3.

3. În ultimul timp, Pro TV a introdus în programele sale unele emisiuni noi. Iată titlul câtorva dintre ele, despre care vă rugăm să ne spuneți cum le apreciați.

Uneori, însă, interesează opiniile „pro” și „contra” ale tuturor celor anchetați. Construim atunci întrebări bifurcate.

Întrebările bifurcate separă sensurile „pro” și „contra” din răspunsurile subiecților, dar, spre deosebire de întrebările filtru, nu opresc subiectul de a urma succesiunea întrebărilor și nici nu califică răspunsurile date. Exemplu:

12. În mod obișnuit, dv. aplicați copilului dv. pedepse corporale?

1. Da

2. Nu

(Dacă răspunsul este „Da”, urmează întrebarea 13; dacă răspunsul este „Nu”, urmează întrebarea 14).

13. De ce obișnuiți să aplicați copilului dv. pedepse corporale?

14. De ce refuzați să aplicați copilului dv. pedepse corporale?

În cadrul anchetei privind metodele de educare utilizate în familie, interesă în egală măsură motivarea folosirii pedepselor corporale ca mijloc educativ, dar și considerentele pentru care este respinsă o astfel de metodă. Construirea unor întrebări bifurcate este foarte utilă când între sensurile „pro” și „contra” ale unor opinii se intercalează serii de întrebări ce ar îngreui, din partea subiectului sau a operatorului de anchetă, urmărirea logicii chestionarului.

Întrebările „de ce?” au funcția de a provoca explicații în raport cu diferitele opinii exprimate. Deși nelipsite din chestionar, întrebările „de ce?” constituie un bun exemplu de întrebări imprecise. „De ce tragi sfoara?” „De capul ei” sau „Pentru că este imposibil să o împing”, „D-aia”. Răspunsurile sunt hazlii, dar ele au fost provocate de întrebarea „de ce?”, la care însă se aștepta un răspuns de justificare a acțiunii. La întrebarea „de ce?”, fiecare justifică decizia luată, opinia exprimată. Foarte adesea justificarea este dată de primul argument ce-i vine omului în minte, avantajul acestor argumente fiind larg. Valoarea informativă a întrebărilor „de ce?” pare a fi foarte scăzută. Credem chiar că valoarea unui chestionar este invers proporțională cu numărul întrebărilor „de ce?” existente în structura lui. Medicul nu te întreabă niciodată de ce te doare în dreptul rebordului costal drept sau în regiunea pectorală. Mai mult, el îți spune „de ce!”. Este nefiresc, în această ordine de idei, să întrebăm persoanele din eșantion „de ce” săvârșesc abateri de la normele morale de conduită, „de ce” merg la biserică sau la cinematograful. În unele chestionare întâlnim folosirea abuzivă a întrebărilor „de ce”. De exemplu:

De ce face naveta?

- Câștigă mai bine în altă parte..... 1
- Are vechime într-o întreprindere din altă localitate și nu vrea să-și piardă avantajele acesteia..... 2
- Nu i-a plăcut munca agricolă..... 3
- Alte motive (se va nota)..... 4

Probabil că toate aceste motive și încă altele nu epuizează întrebarea „de ce”, așa încât ea pare inutilă. Pe de altă parte, întrebarea „de ce” poate provoca răspunsuri greșite, răspunsuri ce nu conțin informația dorită. Întrebând, în studiul pieței: „De ce folosiți pasta de dinți *Supercristal*?”, răspunsurile pot să oscileze între a prezenta calitățile produsului și obișnuința de a folosi acest produs. Întrebarea corectă ar fi trebuit să fie formulată astfel:

- „Ce avantaje prezintă pasta de dinți *Aquafresh*?” (În prealabil, trebuia introdusă o întrebare filtru: „Folosiți pasta de dinți *Aquafresh*?”)

Întrebările de control nu aduc informații noi, ci verifică fidelitatea, consistența opiniei exprimate. Într-un chestionar elaborat de noi privind tineretul și viitorul, am introdus un număr relativ mare de întrebări de control.

15. Peste 50 de ani, rolul școlii în formarea generală a oamenilor va fi:

- 1) mult mai mare 2) mai mare 3) ca și astăzi
- 4) mai mic 5) mult mai mic 6) nu știu

În cazul în care opinia exprimată acorda școlii în viitor un rol mult mai însemnat, ceea ce se întâmpla de regulă la pretestare, fidelitatea față de această opinie era probată de întrebarea de control nr. 16.

16. Credeți că peste 50 de ani școala va juca un rol mult mai însemnat în formarea generală a oamenilor?

- 1. Da 2. Nu 3. Nu știu

Întrebările de control dau asigurări și asupra faptului dacă subiecții au înțeles exact sensul întrebărilor, dacă nu este alterată persistența atenției.

Întrebările de clasificare (sau de identificare) servesc la analiza răspunsurilor din chestionar. Este bine ca aceste întrebări privind: sexul, vârsta, nivelul de școlarizare, situația profesională etc. să încheie chestionarul. Despre întrebările de identificare, ca întrebări factuale, am mai discutat. Nu facem acum decât o singură remarcă: datele de identificare pot fi obținute fără a formula astfel de întrebări:

7. Ești băiat sau fată?

- băiat.....1
- fată.....2

8. Câți ani (împliniți) ai?

Așa cum am mai spus, întrebările într-un chestionar nu sunt stimuli izolați, nu sunt elemente independente, ci se raportează unele la celelalte, se presupun reciproc sau se influențează reciproc în funcție de succesiunea lor, de poziția lor.

Structura chestionarelor

Luarea în considerare a raporturilor dintre întrebări a permis stabilirea unor tehnici de structurare a chestionarelor.

Tehnica pânnei (funneling), care presupune trecerea de la general la particular. Subiectul este pus în situația de a răspunde mai întâi la o întrebare care vizează un aspect general, urmând să răspundă apoi la o alta cu totul particulară. Exemplu:

- Sunteți de acord sau împotriva aplicării de către părinți a pedepsei corporale copiilor?
- Dv. aplicați pedepsele corporale copiilor dv.?

Tehnica pâlniei presupune mai întâi formularea unor întrebări libere și, în final, a unor întrebări închise:

- Ce părere aveți despre valoarea stimulentele morale?
 - Ce pondere au stimulentele morale în întreprinderea dv.?
 1) foarte mare 2) mare 3) redusă 4) foarte redusă

Prin această tehnică se pune în evidență raportul dintre comportamentul verbal și comportamentul deschis; se realizează, totodată, o trecere firească pentru o întrebare personală. Rămâne de constatat dacă printr-o astfel de tehnică persoanele chestionate nu încearcă să dea răspunsurilor o coerență logică, cea de-a doua întrebare fiind influențată de prima.

Tehnica pâlniei răsturnate (reversed funnelling) urmărește drumul invers, de la particular către general. Subiectul anchetat este ajutat să dea răspuns la o întrebare care vizează generalul. Se recomandă această tehnică la chestionarea persoanelor cu un nivel de școlarizare scăzut, pentru că este mai ușor să întrebăm astfel de persoane mai întâi într-o formă concretă:

- Care este părerea dv. despre activitatea clubului uzinei?
 pentru ca imediat să se formuleze o întrebare mai generală:
 - Sunteți mulțumit de activitatea artistică din întreprindere?

De asemenea, la construirea oricărui chestionar, trebuie avut în vedere să se elimine influențe nedorite pe care o întrebare le poate avea asupra celorlalte.

Efectul „halo” (lb. engl. halo efect) definește contagiunea răspunsurilor, fie prin iradierea sentimentelor, fie prin organizarea logică a lor. Leon Festinger, în *Teoria disonanței cognitive* (1957) arată că două elemente cognitive (opinii, credințe, reprezentări) care se neagă reciproc, antrenează din partea individului o activitate de reducere a disonanței. Tendința de eliminare a contradicțiilor în formularea răspunsurilor este cât se poate de evidentă: inversarea ordinei de prezentare a întrebărilor într-o anchetă (septembrie 1939) asupra neutralității SUA în timpul celui de-al doilea război mondial a dus la rezultate diferite (Tabelul 6.24).

- A) 1. „Credeți că SUA ar trebui să permită cetățenilor săi să intre în armata franceză și engleză?”
 2. Credeți că SUA ar trebui să permită cetățenilor săi să intre în armata germană?”
 B) Aceleași întrebări, însă în ordine inversă: întâi întrebarea nr. 2 și apoi întrebarea nr. 1

Tabelul 6.24. Distribuția răspunsurilor în funcție de ordinea întrebărilor

Întrebarea nr. 1	Forma A		Forma B
	Da	45%	40%
	Nu	46%	54%
	Nu știu	9%	6%
Întrebarea nr. 2	Forma A		Forma B
	Da	31%	22%
	Nu	61%	74%
	Nu știu	8%	4%

În forma A, stringența logică impunea să se acorde și cetățenilor americani de origine germană privilegiul acordat celor de origine franceză sau engleză. În această formă era estompată ostilitatea cetățenilor americani față de fascism, după cum în forma B era diminuată simpatia față de aliați.

Când contagiunea răspunsurilor (*efectul halo*) se datorează necesității de coerență logică din partea subiectului, este indicat a fi eliminată utilizându-se „fenomenul de orbire”, asupra căruia a atras atenția Daniel Katz în (1940). Fenomenul de orbire se produce prin înmulțirea datelor ne semnificative pentru problema ce trebuie rezolvată. De exemplu, un avion și un tren pornesc unul spre celălalt din București și Iași. Avionul are o viteză de patru ori mai mare decât trenul și zboară, păstrând aceeași viteză, până întâlnește trenul, apoi se întoarce la București, revine deasupra trenului, din nou la București ș.a.m.d. până ajunge trenul la București. Trenul a parcurs distanța Iași – București în X ore. Ce distanță a parcurs

avionul? Pentru rezolvarea problemei nu trebuie reținut decât un singur element: avionul are o viteză de patru ori mai mare decât trenul. Celelalte elemente sunt inutile, dacă se cunoaște dinstanța București – Iași. Atenția este concentrată într-o altă direcție și este destul de greu să formulezi un răspuns corect, mai ales într-un interval de timp limitat. Eventualele întrebări care ar putea constrânge răspunsurile celorlalte trebuie separate de numeroase elemente fără legătură cu ele sau să direcționeze gândirea în alt sens, concomitent cu restrângerea timpului de gândire acordat pentru răspuns (întrebări *blitz*).

Iradieră sentimentelor, determinând contagiunea răspunsurilor, poate fi împiedicată prin plasarea acelor întrebări susceptibile de a provoca efectul *halo* la sfârșitul chestionarului. În acest sens, întrebările vizând practicile religioase, de exemplu, este bine să figureze printre ultimele întrebări din chestionar. De asemenea, se va acorda atenție selectării cuvintelor și formulării întrebărilor: cuvintele terminate în „ism” și cele terminate în „te” vor fi, pe cât puțin, evitate.

Efectul de poziție reprezintă în macroplan ceea ce este *efectul halo* în microplan. Acest efect trebuie luat în considerație mai ales în cazul chestionarelor *omnibus*: succesiunea temelor poate influența răspunsurile. Nu fără temei se vorbește despre o „dramaturgie” a chestionarelor: de-a lungul oricărui chestionar poate fi pusă în evidență o curbă de tensiune. Locul pe această curbă de tensiune a diferitelor teme influențează intensitatea și direcția răspunsurilor. La începutul chestionarului, întrebările vor fi cât se poate de interesante pentru subiect, dar mai puțin importante pentru cercetător. La sfârșitul chestionarului, dimpotrivă, întrebările interesante pentru cercetător sunt total lipsite de atracție pentru subiect: vârsta, sexul, sistemul socio-profesional etc. (întrebări de identificare). Între extreme, la mijlocul chestionarului, vor fi plasate, păstrându-se echilibrul psihologic, atât întrebări interesante, cât și neinteresante pentru subiect.

Lungimea chestionarului constituie o problemă atât de metodologie, cât și de tehnică a cercetării. Este necesar, într-o cercetare, să fie reținuți toți indicatorii? Cât mai mulți? Cât mai puțin? Considerente de ordin material și de timp ne fac să credem că alegerea, pentru cercetare, doar a indicatorilor principali – a unora dintre aceștia – reprezintă calea cea mai eficientă pentru a descrie sau măsura fenomenele sociale. Această alegere nu înseamnă nicidecum contabilitate, inventariere. Lungimea chestionarului exprimă capacitatea de a alege din universul indicatorilor posibili pe cei esențiali. Cu cât această capacitate este mai scăzută, cu atât chestionarul este mai lung; cu cât este mai lung chestionarul, cu atât este mai ridicat costul total al investigației. Dar lungimea chestionarului nu trebuie măsurată numai în numărul de întrebări, nici numai în timpul necesar completării răspunsului la aceste întrebări. Un chestionar interesant pentru o persoană este mult mai scurt decât cel mai scurt chestionar neinteresant. Alfred C. Kinsey, cercetând comportamentul sexual la bărbat și la femeie, utilizează un chestionar cu 300 – 500 de *item-uri* (dacă întrebarea este simplă, ea însăși constituie un *item*). În mod obișnuit, 25 – 50 de întrebări (sau de *item-uri*) nu obosec nici pe anchetator, nici pe cel anchetat. Numărul nu este limitativ. Forma întrebărilor (închise, deschise), locul și timpul de desfășurare a anchetei dau un spațiu de joc larg dimensiunilor chestionarului. De asemenea, modalitatea de aplicare. Chestionarele autoadministrate vor fi mai scurte decât cele administrate prin operatori de anchetă; cele poștale mai scurte decât cele aplicate prin tehnica extemporalului.

Multă vreme se considera că un chestionar nu trebuie să necesite mai mult de 30 de minute pentru a fi completat. Astăzi limita este împinsă până la 1 – 1h 30', dar niciodată nu trebuie să se abuzeze nici de timpul și nici de amabilitatea celor anchetați. În plus, s-a constatat că numai prin eforturi susținute oamenii își pot menține atenția într-o anumită direcție mai mult de 40 de minute. Sistemul școlar, cât și cel universitar prevede pauze în activitatea intelectuală la fiecare 40-50 de minute. Toate acestea pledează pentru limitarea chestionarului, ca timp, la circa 3/4 dintr-o oră. Tehnica extemporalului chiar impune ca acest timp să nu fie depășit. Ca regulă generală, se poate spune că durata, lungimea chestionarului nu trebuie să depășească capacitatea de concentrare a atenției celui care răspunde (A. B. Blankenship).

Designul chestionarelor, punerea în pagină a întrebărilor, este departe de a constitui un element exterior chestionarului. Werner Henning precizează condițiile pe care, din punct de vedere tipografic, trebuie să le îndeplinească orice chestionar (1971, 80): să fie imprimat estetic; tipografic să fie clar delimitat (casetele pentru coduri ordonate în aceeași parte a chestionarului, unele sub altele, trimiterile – „dacă da, atunci mai departe la întrebarea X” – tipărite cu alt corp de literă etc.); răspunsurile prestabilite să fie plasate pe o singură latură a chestionarului; să fie astfel imprimat încât să permită prelucrarea lui ulterioară.

Felul în care se prezintă stimulii (întrebările) reprezintă el însuși un stimul: alegerea literei tipografice (corp, floare etc.), calitatea hârtiei, așezarea în pagină ș.a.m.d. nu sunt indiferente pentru cercetător. Chestionarele poștale și, în general, cele autoadministrate se impun a fi tipărite pe hârtie de calitate superioară, cu corp de literă opt sau zece. Chiar și chestionarele administrate de către operatorii de anchetă trebuie să fie atent puse în pagină, deși persoana chestionată nu intră în contact direct cu ele. O privire sumară asupra chestionarului permite celui care răspunde să-și facă o imagine despre: seriozitatea cercetării, prestigiul institutului care lansează ancheta. Înșirarea monotona a întrebărilor poate fi evitată printr-o mai judicioasă punere în pagină (vezi Lecturi 6-6).

La întrebările deschise, se recomandă utilizarea liniilor pline, nu a punctelor, pentru a ghida scrierea. Exemplu: indicați titlul ultimelor cărți pe care le-ați citit în cursul acestui an:

1. _____	1.
2. _____	2.
3. _____	3.
Recomandabil	Nerecomandabil

Împrimarea chestionarelor pe ambele fețe ale paginii, în afara economiei de hârtie realizate, scutește pe anchetator de manipularea mai multor mii de pagini și are efecte pozitive asupra subiecților cuprinși în anchetă, dar îngreuiază operația de prelucrare ulterioară a datelor. Ordonarea întrebărilor trebuie să permită o rapidă identificare a temelor din chestionar: fie că se schimbă litera (aldinele în locul cursivelor ș.a.m.d.), fie că sunt introduse elemente de semnalizare (încadrarea în chenar, sublinierea etc.).

Punerea în pagină trebuie să răspundă în același timp unor necesități artistice, dar și funcționale. În acest scop, pot fi utilizate o serie de *pictograme*, care facilitează înțelegerea și subliniază elementele esențiale (Figura 6.3).

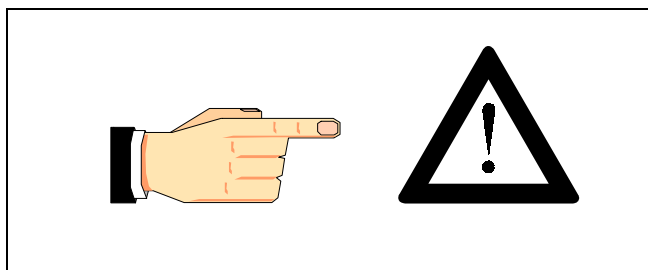

Fig. 6.3. Utilizarea elementelor grafice în chestionar

Codificarea și înregistrarea răspunsurilor trebuie facilitată: codurile vor fi trecute (pe cât posibil) chiar lângă întrebare sau răspuns. Succesiunea lor să fie cât mai firească, fără reveniri sau discontinuități. Încadrarea chestionarului într-un chenar îi dă o formă *bună* (în sens *gestalt*-ist), lasă impresia de ordonare, de lucru finit, ceea ce poate influența pozitiv comportamentul celui anchetat.

Nu pledăm pentru încărcarea cu elemente grafice sau artificializarea chestionarelor, dar utilizarea culorilor (fie a hârtiei sau a tiparului), schimbarea tradiționalei hârtii cu imprimate din carton în relief sau chiar cu material plastic, film, diapozitive pare a fi în spiritul timpului.

Formularea întrebărilor

Tehnica chestionarului nu începe cu formularea întrebărilor. Tema anchetei (obiectul investigației), clar definită teoretic, trebuie mai întâi tradusă într-o definiție operațională, urmând apoi stabilirea setului de indicatori. Acești indicatori sunt formulați ca întrebări în chestionar. Desigur, nu toate întrebările reprezintă indicatori: întrebările introductive, ca și cele de trecere nu pot avea această semnificație.

Unele teme de cercetare nu impun operaționalizarea conceptelor și nici nu ridică probleme de formulare a întrebărilor. Dacă vrem să vedem cât de mare este numărul locuitorilor orașului București care folosesc tramvaiul pentru a se deplasa la serviciu nu trebuie să facem altceva decât, pe un eșantion

reprezentativ, să întrebăm persoanele selecționate: „Faceți parte din categoria bucureștenilor care utilizează tramvaiul pentru deplasarea la locul de muncă? Da. Nu“. Dacă vrem însă să determinăm proporția bucureștenilor care utilizează mijloace de transport urban în comun nu este suficient să întrebăm: „Faceți parte din categoria bucureștenilor care utilizează mijloacele de transport în comun?“. Trebuie mai întâi să traducem termenul de „mijloc de transport în comun“, care, deși larg răspândit, este totuși abstract. Cineva s-ar putea gândi și la vapoarele ce traversează vara Lacul Herăstrău, altcineva chiar și la taxiuri care sunt folosite în comun (succesiv) de mai mulți oameni. Vom întreba concret dacă folosește: tramvaiul, autobuzul sau troleibuzul, dar nu vom putea afirma că este necesară și o formulare specială a întrebărilor.

Încercând mai departe să stabilim motivele pentru care pe traseele comune, din mijloacele de transport în comun, unii bucureșteni preferă tramvaiul, alții troleibuzul și, în fine, o altă parte autobuzele, nu vom apela pur și simplu la întrebarea: „De ce?“. Pentru a surprinde motivele, vom „traduce“ tema, obiectul investigației, în indicatori – în semne concrete – pe care îi vom include în întrebări, având însă deosebită grijă pentru *formularea întrebărilor*. Se înțelege că fiecare întrebare trebuie să vizeze o singură problemă. Vor fi evitate întrebările duble, cu atât mai mult interogațiile ce reunesc sub un singur semn de întrebare mai multe aspecte, procese sau fenomene ale vieții sociale. Chiar dacă în cercetările sociologice nu vom întâlni cinci probleme turnate într-o singură întrebare, vom găsi, uneori, întrebări duble care vor conduce inevitabil la răspunsuri nerelevante.

Într-o anchetă din 1957 a *Institutului Demoscopic Allensbach*, pentru a afla de ce în sudul Germaniei Federale s-au vândut mai puține televizoare decât în restul țării, în locul banalei întrebări:

– „De ce nu ați cumpărat până acum un televizor?“, au fost formulate, într-un chestionar, circa 70 de întrebări concrete. Este preferabil, așadar, în locul unei singure întrebări generale mai multe întrebări specifice. W. R. Belson și J. Duncan (1962), comparând anchetele bazate pe „checklist“ cu cele în care s-au utilizat întrebări deschise, au demonstrat valoarea deosebită a întrebărilor specifice (Converse și Presser, 1986, 31). De altfel, se știe că *itemii* nespecfici au o putere de predicție a comportamentelor foarte scăzută (J. Ajzen și M. Fishbein, 1977).

Referitor la fiecare întrebare, așa cum notează Elisabeth Noelle (1963), trebuie precizat dacă:

• Sunt greuțăți de înțelegere a limbajului?	Da / Nu
• Întrebarea este prea abstractă?	Da / Nu
• Depășește elocvența celui anchetat?	Da / Nu
• Necesită capacitatea de observație prea bogată pentru a răspunde?	Da / Nu
• Suprasolicită gândirea?	Da / Nu
• Este obositoare?	Da / Nu
• Este plicticoasă?	Da / Nu
• Generează teamă?	Da / Nu
• Generează reacție de prestigiu?	Da / Nu
• Tema este prea intimă?	Da / Nu
• Generează conflicte cu idealul propriu?	Da / Nu

Mai amănunțit, Stanly L. Payne, în *The Art of Asking Questions* (1951), găsește 100 de imperative pentru formularea întrebărilor. De reținut rămâne faptul că: răspunsul trebuie analizat totdeauna prin prisma întrebării, iar formulări diferite dau răspunsuri diferite.

Experimental, s-au pus de mai multe ori aceste întrebări, care sunt în fond formulări deosebite ale aceleiași probleme:

A. „Ce doză sau câte sticle de bere se consumă în familia dv., săptămânal, iarna acasă?“

B. „Ce doză sau câte sticle de bere ați consumat dv. și familia dv. în ultima săptămână, acasă?“.

Experimentul desfășurat iarna a indicat o diferență de apreciere de 6,8 procente:

- forma A – 21,3% mai puțin de o sticlă pe săptămână;
- forma B – 28,1% mai puțin de o sticlă pe săptămână.

Hadley Cantril și colab., în *Gauging Public Opinion* (1944), comunică rezultatele experimentelor lor cu privire la formularea întrebărilor și la variația concomitentă a răspunsurilor. Modificările, aparent minore, în formularea întrebărilor influențează puternic răspunsurile.

- A. „Credeti că situația economică generală a Berlinului de Vest, în 1959, va rămâne aceeași, va fi mai bună sau mai rea?”
 B. „Credeti că în 1959, față de 1958, situația economică generală a Berlinului de Vest va rămâne neschimbată, se va îmbunătăți, se va înrăutăți?” (Tabelul 6.25)

Tabelul 6.25. Distribuția răspunsurilor în funcție de formularea întrebărilor
 (după Stroschein, 1965, 74)

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Neschimbată	45%	27%
Mai bună	18%	48%
Mai rea	17%	9%
Nedecis	29%	16%
Total	100% (585)	100% (593)

Utilizând întrebările închise (precodificate), trebuie să ne decidem asupra folosirii fie a „întrebărilor alternative”, fie a „întrebărilor selective”. Albert B. Blankenship consideră că în tehnica chestionarului cele mai frecvente greșeli sunt cele de formulare a întrebărilor.

Formularea întrebărilor trebuie să fie clară, simplă, fără înflorituri stilistice, gramatical corectă, respectând topica frazei sau a propoziției. Toate acestea conduc la concluzia că întrebările din chestionar vor fi cât mai scurte posibil. Stanley L. Payne (1951) era convins că o întrebare corectă nu ar trebui să depășească 20 de cuvinte. Într-un studiu experimental privind stilul chestionarelor, R. Henson și colab. (1979) au găsit diferențe semnificative între răspunsurile la întrebările scurte comparativ cu cele care numărau mai mult de 20 de cuvinte. Fără a contrazice cerința formulată de Stanley L. Payne, în literatura de specialitate se citează chestionare „bune” în care introducerea la întrebările scurte însuma 140 de cuvinte (W. E. Miller, 1982). Firește, exemplele privind lungimea întrebărilor are în vedere limba engleză. S-ar impune efectuarea unor cercetări experimentale asupra întrebărilor în limba română. Ni se pare rațional să acceptăm regula ca întrebările să fie scurte, deși redundanța ar putea ajuta la formularea răspunsurilor. Să nu pierdem, totuși, din vedere că lungirea întrebărilor conduce la lungirea chestionarului, cu efecte contraproductive. În formularea întrebărilor, se vor evita negațiile: „o formulare este mai bine înțeleasă dacă ea este pozitivă” (Blankenship, 1961, 73). Întrebări precum: „Nu sunteți de acord cu. . .?” sau „Nu considerați că...?” au formularea corectă: „Sunteți de acord cu ...?” sau „Considerați că...?”.

Întrebuințarea negațiilor în formularea întrebărilor îngreuiază codificarea răspunsurilor. Dacă cineva răspunde „Nu” la întrebarea „Nu este adevărat că oamenii își schimbă părerile o dată cu vârsta?”, acest răspuns poate fi interpretat ca dezacord al subiectului cu enunțul făcut, dar și ca acord al lui, pentru că o dublă negație dă o afirmație. Și dublele negații ar trebui evitate în formularea întrebărilor. „Nu considerați că nu s-a făcut suficientă publicitate pentru subscrierea cupoanelor de privatizare?”

O astfel de întrebare este greșit formulată: include o dublă negație, fiind în același timp sugestivă. Sugestibilitatea unei întrebări poate fi evidentă: „Nu-i așa că dv. . . .?”, dar și foarte ascunsă: „Cravata actorului principal din filmul X era cu dungi sau în carouri?” (O astfel de întrebare sugerează faptul că actorul respectiv purta cravată). Totdeauna este necesară cunoașterea efectelor psihologice ale întrebărilor, după cum se cer a fi luați în considerație și factorii psihosociali care influențează conduita indivizilor. Teama de schimbare poate fi estompată sau exacerbata prin formularea întrebărilor. De exemplu: în septembrie 1939, în SUA, aceeași problemă a fost formulată diferit (Tabelul 6.26).

- A. „Credeti că Congresul ar trebui să modifice legea neutralității pentru ca Franța și Anglia să poată achiziționa din SUA material de război?”
 B. „Credeti că Franța și Anglia ar trebui să capete permisiunea de a achiziționa din SUA material de război?”

Tabelul 6.26. Distribuția răspunsurilor în funcție de formularea întrebărilor

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Da	53%	61%
Nu	33%	31%
Fără răspuns	14%	8%

Tendința de fațadă, de a răspunde în conformitate cu ceea ce se consideră a fi socialmente dezirabil, este generată de subordonarea față de normele colectivității. Această tendință se traduce, fie prin minimalizarea opiniilor proprii, fie prin simularea defensivă sau prin refugiul în stereotipurile socio-culturale. Reacția de prestigiu – ca factor psihosocial – poate fi anulată prin formularea activă a întrebărilor. Pentru a învinge reacția de prestigiu, pare mai adecvată întrebarea: „Cât trebuie să plățiți rată lunară?” decât „Ați cumpărat în ultimul an mărfuri în rate?”

H. Parry și H. Crossley (1950) au pus în evidență, pe un eșantion de 900 de persoane dintr-un oraș american, că proporția răspunsurilor false variază în funcție de stereotipurile sociale, de imaginea considerată acceptabilă în comunitatea în care se desfășoară ancheta. Comparându-se răspunsurile la un chestionar cu datele verificate obiectiv, s-au constatat diferențe în ceea ce privește proporția răspunsurilor false (Tabelul 6.27).

Tabelul 6.27. Proporția răspunsurilor false în funcție de conținutul întrebărilor
(după Parry și Crossley, 1950)

Întrebare referitoare la:	Răspunsuri false
Depunerile la casele de economii	40%
Comportamentul la vot	25%
Obținerea permisului de conducere auto	10%
Proprietatea asupra locuinței	4%
Proprietatea asupra automobilului	3%
Abonamentului la telefon	2%

Obținerea unor răspunsuri sincere este dificilă, dar nu imposibilă. Cunoscându-se stereotipurile sociale, vom pune mai multe întrebări (inclusiv de control) pentru a afla adevărul. Se știe că adolescenții au tendința de a se declara mai maturi, că studenții vor să pară mai nonconformiști etc. Nu ne vom mulțumi, în aceste situații, să punem o singură întrebare vizând anul nașterii; vom întreba și despre anul absolvirii școlii generale, despre anul admiterii în liceu ș. a. m. d.

Pentru a afla nivelul veniturilor subiecților cuprinși în anchetă, este preferabil, în locul întrebării:

– ”Ce salariu aveți?”

să evităm reacția de prestigiu printr-o astfel de formulare:

- Salariul este:

- până la 1500000
 - între 1500000 – 2000000
 - între 2000001 – 2500000
- ș.a.m.d.

Tendința de fațadă, reacția de prestigiu, poate fi măsurată prin introducerea în chestionar a unor scale: *scala K* din *Inventarul multifazic de personalitate Minnesota* (M. M. P. I.), *Scala de sinceritate* din *Testul P. N. P.* (Psihopatie, Nevroză, Paranoia) al lui P. Pichot ș.a.m.d.

Julian L. Simon sugerează posibilitatea utilizării tehnicii *placebo* pentru înlăturarea confuziei, dar și pentru învingerea reacției de fațadă. Pentru a afla procentul persoanelor care au citit o anumită revistă, arătăm mai întâi o revistă falsă (*placebo*) și întrebăm persoanele din eșantion dacă au citit-o. Scăzând numărul acestora din totalul celor care declară că au citit revista care ne interesează, estimăm mai corect procentajul cititorilor respectivei reviste. Exemplu: într-o anchetă, declară că au citit revista *Psihologia* aproximativ 52% din persoanele investigate, dar afirmă că au citit și o revistă inexistentă (*placebo*) 10% din persoanele interogate. Este, deci, probabil ca 42% din cei anchetați să fi citit revista *Psihologia*.

Alți factori subiacenți ai atitudinilor sociale – autoritarismul, dogmatismul, conservatorismul, extremismul – pot fi depistați prin introducerea în chestionarele obișnuite a scalelor lui Theodore Adorno, Milton Rokeach și, respectiv, George D. Wilson și John R. Patterson (1968).

Amorul propriu al persoanelor interogate trebuie menajat prin întrebuintarea optativului. Vom întreba: „Ați dori să citiți romanul *Pentru cine bat clopotele*?“. Cei care au citit romanul lui Hemingwai vor declara spontan: „L-am citit deja“. Pentru protejarea nu numai a stimei de sine, dar și a concepțiilor și opiniilor proprii, se recomandă întrebările *indirecte*. Studiul lui Mason Haire (1949) privind consumul de cafea instant este de referință: prin întrebări *directe*, de tipul „Ce nu vă place la cafeaua instant?“, nu s-au obținut decât răspunsuri stereotip („Nu-mi place gustul ei“). Prin introducerea unor întrebări indirecte („Ce fel de femei, după părerea dv., cumpără cafea instant?“ și „Care credeți că sunt motivele pentru care acestea cumpără cafeaua instant?“) s-a reușit să se afle imaginile asociate respectivului produs: utilizatoarele cafelei instant erau, la acea dată, considerate mai leneșe, mai slab organizate, mai cheluitoare și, în comparație cu cele care foloseau cafeaua tradițională, soții nu atât de bune. Nicole Berthier și François Berthier (1978, p. 51), de la care am preluat acest exemplu, vorbesc despre „tehnica persoanei a treia“, constând în interogarea în legătură cu alții, nu cu propria persoană, apelându-se, astfel, la întrebări indirecte.

Dacă o atitudine este social neacceptată, trebuie făcută aluzia că există, totuși, persoane care manifestă această atitudine. De exemplu, pentru a depăși distanța față de idealul social, vizând tentația sinuciderii, vom formula o astfel de întrebare:

– “Mulți oameni s-au gândit uneori la sinucidere; dv. v-ați gândit vreodată să vă sinucideți?“. Tot pentru menajarea amorului propriu, este indicat a se utiliza eufemismele: a lua – în loc de a fura, a aplica pedepse corporale – în loc de a bate etc. Pe cât posibil, subiectului nu i se va da senzația că a greșit și va fi scutit să declare că nu știe, nu poate etc. Acest deziderat se realizează prin formularea unor întrebări concrete, cu precizarea timpului și a locului. Ajutăm subiectul să răspundă exact, dacă vom cere: „Indicați titlul filmelor pe care le-ați vizionat la cinematograful în cursul acestei luni“ în loc să întrebăm: „De obicei, câte filme vizionați pe lună?“.

Este greșit a întreba în general. Nu vom întreba, de exemplu, profesorii: „Ce spuneți dv. de obicei când întârzie un elev?“, ci „Ce ați spus ultima dată când a întârziat un elev?“

Unele întrebări, aparent foarte simple, impun un îndelungat timp de gândire și fac imposibil un răspuns corect. De exemplu: „Câte lame de ras folosiți anual?“. Prea puține sunt persoanele care și-au propus o evidență, astfel încât să poată da un răspuns exact și rapid. Niciodată nu trebuie supraestimată memoria celor anchetați. R. Farber a realizat o experiență pe 237 de familii, chestionând fiecare membru al familiei cu privire la achizițiile de bunuri de lungă durată făcute de familie în ultimele șase luni. Omisiunile, variind între 10% și 50%, erau diferite după natura celor cumpărate, sexul și poziția în familie a celui intervievat. R. Farber a stabilit că 80% din omisiuni se datorau slăbiciunilor memoriei.

Pentru a corecta slăbiciunile memoriei, pot fi utilizate diferite mijloace mecanice: astfel, se cere celor investigați să acționeze clapa unui contor pe care îl poartă în buzunar ori de câte ori, mergând prin oraș, întâlnesc persoane cunoscute. Este destul de greu să-ți amintești cu exactitate câte pagini de revistă ai răsfoit într-o bibliotecă publică, într-o oră. Dacă între paginile revistei sunt puse mici puncte de clei și după o oră sunt numărate câte „sigilii“ au fost rupte, greșelile de memorie vor fi evitate. La fel, pentru a afla cât timp este urmărit programul Tv., fără a face apel la memoria posesorilor de aparate Tv., cercetătorii pot folosi *audiometrul Nilson*, care înregistrează automat timpul cât funcționează televizorul. Dar și acest procedeu are unele limite: nu poate înregistra audiența individuală, ci colectivă, nu dă informații cu privire la funcționarea „în gol“ a televizorului și nici nu ne ajută prea mult în aflarea opiniilor despre emisiunile tv. (vezi Lecturi 6-).

Apelul la evenimente care s-au petrecut cu mult timp înaintea momentului desfășurării anchetei pune subiectul în dificultatea de a răspunde exact. Pe un lot de 563 de persoane s-a cercetat influența factorilor memoriei îndepărtate, comparativ cu cei ai memoriei apropiate.

A) „Ați băut în ultimele 14 zile Coca-Cola?“

„Dacă *da*, câte sticle ați băut în ultimele 14 zile?“

B) „Ați băut ieri Coca-Cola?“

„Dacă *da*, câte sticle, când, unde?“ (întrebarea s-a repetat timp de trei zile).

În prima formă, răspunsurile au indicat un consum mediu zilnic de 1,0 sticle / om, în timp ce apelul la memoria apropiată (forma B) a permis o estimare mai exactă a consumului de Coca-Cola: 1,3 sticle / om zilnic.

Gradul de abstractizare al întrebărilor trebuie să corespundă nivelului de școlarizare a celor cuprinși în anchetă. Când se încearcă stabilirea unor comparații între grupurile sociale cu niveluri deosebite de instrucție școlară, chestionarul trebuie să fie adecvat populației cu cel mai scăzut nivel de școlarizare. În cercetările comparative internaționale, de asemenea, grija pentru ajustarea chestionarului în raport cu gradul de cultură a populației se impune de la sine. Pe cât posibil, vor fi întrebate întrebările intuitive, renunțându-se la formulările abstracte, folosindu-se cuvinte uzuale. În unele țări există liste de cuvinte ce revin mai frecvent în vorbirea curentă. Astfel, *Comptage de Lorge* cuprinde cele mai des întâlnite cuvinte din ziare și reviste, selecționate dintr-un total de 4 500 000 de cuvinte, iar „Liste Dale” oferă 3 000 de cuvinte cunoscute de 4/5 din elevii școlilor primare.

H. Kucera și S. N. Francis (1967) au analizat cu ajutorul computerului frecvența cuvintelor în engleza americană de azi. La fel au procedat J. B. Carroll și colab. (1973), iar H. Dahl (1979) a publicat o lucrare cu titlul „Frecvența cuvintelor în vorbirea englezo-americană”. Astfel de lucrări privind limba română ar ajuta mult la formularea corectă a întrebărilor în chestionarele de cercetare științifică.

Chiar cele mai banale întrebări pot oferi multe surprize: o anchetă efectuată în Franța în noiembrie 1956 a surprins prin faptul că 15% din cei anchetați nu au putut să spună nimic despre Organizația Națiunilor Unite; altă anchetă, desfășurată tot în Franța, în iulie al aceluiași an, a arătat că 27% din populația interviată nu cunoștea numele niciunui membru al guvernului francez; în fine, 59% din persoanele chestionate, într-un sondaj din SUA în 1955, nu cunoșteau semnificația noțiunii de „coexistență pașnică”. În 1986, un sondaj realizat de *ABC* și *Washington Post* releva că 53% din persoanele interogate nu cunoștea numele șefului statului sovietic, deși numele lui Mihail Gorbaciov fusese larg mediatizat în SUA. după conferința de la Geneva; de asemenea, 57% din cei intervievați credeau că toți cetățenii sovietici erau obligați să facă parte din partidul comunist. Același sondaj a relevat că un american din patru considera China drept un teritoriu al fostei Uniuni Sovietice. Jay Rosen (1987, 27), comentând aceste rezultate, atrage atenția asupra ignoranței populației și a pericolului de a fi induși în eroare de sondajele de opinie publică, în care cei chestionați se pronunță „de acord” sau „împotriva” fără a cunoaște în profunzime realitatea. Astfel, sondajele de opinie lasă impresia că persoanele anchetate sunt pasionate de problemele puse în discuție și au o bună cunoaștere a lor. Realitatea desminte o astfel de imagine: în noiembrie 1985, conform unui sondaj *NBC / Wall Street Journal*, doar 48% din americani considerau că au cunoștințe suficiente pentru a se putea pronunța asupra politicii privind „Inițiativa de apărare strategică” (S.D.I.), cunoscută sub numele de „războiul stelelor”. Cu toate acestea, într-un alt sondaj realizat tot în noiembrie 1985 de *CBS / New York Times*, întrebați fiind: „Războiul stelelor este eficace?”, aproximativ 85% din cei intervievați au răspuns prin Da sau Nu. Sondajul Roper releva că, în 1978, aproximativ 42% din americanii intervievați nu erau în măsură să spună ceva despre obiectivele negocierilor SALT II. Proportia celor familiarizați cu problema pusă în discuție s-a dovedit a fi și mai redusă când în sondajele de opinie publică se cereau răspunsuri precise: „Care sunt cele două state care negociază SALT II?”. Sondajele *CBS / New York Times* (ianuarie, respectiv, iunie 1979) au relevat că doar 23% și, corespunzător, 30% au putut identifica cele două superputeri de la acea dată (SUA și U.R.S.S.). Public Agenda Foundation a descoperit că în 1984 numai un american din zece avea cunoștință de faptul că SUA și Uniunea Sovietică semnează Acordul SALT II. Ne asociem fără rezerve cerinței formulate de Jay Rosen, de la Universitatea New York, de a testa familiaritatea și cunoașterea problemei de către publicul cuprins în eșantion, înainte de a încerca să măsurăm opiniile. De asemenea, atragem și noi atenția asupra responsabilității presei care publică rezultatele sondajelor de opinie fără nici un comentariu, cu atât mai mult cu cât unele sondaje pe bază de chestionar, la noi, au fost și mai sunt, din păcate, realizate de diletanți.

Studiind opinia cu privire la valoarea mărcii vest-germane, Günter Schmolders (1961, 284) folosește o întrebare abstractă (Tabelul 6.28).

Tabelul 6.28. Distribuția răspunsurilor în funcție de gradul de abstractizare a întrebării
(după Schmölders, 1961)

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>	<i>Răspunsuri</i>
Scădere	40%	70%	Creștere
La fel	38%	24%	La fel
Creștere	7%	4%	Scădere
Fără răspuns	15%	2%	Fără răspuns
Total	100%	100%	Total

A. „Ce credeți dv.: în următorii ani, valoarea mărcii germane va rămâne la fel, va scădea sau va crește?” și, în același timp, o întrebare concretă, referitoare la aceeași problemă:

B. „Ce credeți dv. despre evoluția prețurilor în următoarele 12 luni: credeți că prețurile se vor ridica, vor rămâne la fel sau vor scădea?”

Chiar dacă unele diferențe de răspuns se datorează schimbării ordinii de prezentare a alternativelor de răspuns sau de perioada la care se referă întrebarea, presupunem că numărul mare de nonrăspunsuri, la forma A, se datorează efortului deosebit de abstractizare cerut de întrebare. Din distribuția răspunsurilor la această întrebare foarte abstractă, se constată că „pe măsură ce nivelul de școlarizare scade, proporția celor indeciși crește, iar non-răspunsurile sunt date de categoria de subiecți cu cel mai scăzut nivel de școlaritate.

Într-o altă anchetă, printre muncitori, în anii '70, am pus întrebarea: „Credeți că numărul funcționarilor în întreprinderea dv. este, în raport cu necesarul: mult mai mare (1); mai mare (2); atât cât este necesar (3); mai mic (4); mult mai mic (5); nu știu (6). În funcție de nivelul de instrucție al muncitorilor, răspunsurile s-au grupat diferit (Tabelul 6.29).

Aplicând testul de semnificație *chi-pătrat*, rezultă că există o corelație statistică puternic semnificativă ($X^2 = 25,572$). Din analiza contribuției pe care fiecare categorie o aduce la valoarea generală a lui *chi-pătrat*, se constată că subiecții care au absolvit doar patru clase intervin cu ponderea cea mai mare (7,142), abătându-se cel mai semnificativ de la o repartitie proporțională a răspunsurilor. Proporțional cu ponderea lor în eșantion, ei dau cel mai mare număr de nonrăspunsuri. Nonrăspunsurile, interpretate prin prisma instrumentului de cercetare, conduc la concluzia că – așa cum remarcă Iris Leverkus-Brüning (1966) – sublinierea caracterului anonim al chestionarului reduce numărul nonrăspunsurilor. De asemenea, formulările agresive scad numărul răspunsurilor nedecise, așa după cum formulările dinamice, pline de viață, dau mai puține „nonrăspunsuri” decât formulările rezervate.

Tabelul 6.29. Distribuția răspunsurilor în funcție de nivelul de școlaritate
a persoanelor anchetate

	<i>Mult mai mare</i>	<i>Mai mare</i>	<i>Cât e necesar</i>	<i>Mai mic</i>	<i>Mult mai mic</i>	<i>Nu știu</i>	<i>Total</i>
Până la 4 clase	6	17	22	1	-	24	70
5-8 clase	31	82	152	4	1	62	332
Liceul	8	13	16	3	-	3	43
Total	45	112	190	8	1	89	445

Asigurarea anonimatului răspunsurilor prin utilizarea unor „urne” și a „votării” cu bile albe și negre pentru „Da” și „Nu”, fără supravegherea investigatorului, a redus numărul nonrăspunsurilor într-o anchetă privind frecvența avorturilor în SUA până la 2,7% (eșantionul de 3 000 de femei între 18 și 40 de ani era reprezentativ pentru Carolina de Sud).

Ca formă de *rest* (cei ce refuză, cei ce nu sunt informați, cei fără opinie), nonrăspunsurile pot fi interpretate și ca fenomene de disonanță sau ca „vacuum social”. Donald Rugg (1941) s-a ocupat primul în mod special de nonrăspunsuri. Înaintea lui, Gordon W. Allport, Elmo Roper, Paul F. Lazarsfeld atacaseră doar tangențial această problemă. Contribuția ulterioară a lui Leon Festinger, Jack K. Brehm, Morris R. Cohen a permis sintetizarea cunoștințelor: cea mai mare parte de „nu știu” se recoltează de la persoanele neinformate; cu cât este mai îndepărtată tema de interesele celui întrebă, cu atât se vor recruta mai multe nonrăspunsuri; frecvența nonrăspunsurilor scade odată cu creșterea intensității atitudinilor;

subiecții din păturile de jos dau un număr crescut de nonrăspunsuri; subiecții de sex feminin se caracterizează printr-un număr mare al nonrăspunsurilor.

Este foarte probabil ca răspunsurile „nu știu” să semnifice o neutralitate a opiniilor (Paul Lazarsfeld). Nonrăspunsul la o întrebare poate califica răspunsul la o alta, cu care este în corespondență. Într-o cercetare mai veche, Hans Zeisel (1947) întreba:

- „Câte ore ați ascultat radioul în ultima săptămână?”. Răspund: nu știu – 30%. În continuare, puneă întrebarea:
- „A fost o oră, mai puțin sau mai mult, sau au fost cinci ore, mai puțin sau mai mult?”.

Din cei 30% care răspuseseră „nu știu”, 80% au răspuns, la aceasta a doua întrebare, că au ascultat radioul mai mult de cinci ore, ceea ce, după constatările autorului, reprezintă o estimare eronată. Iris Leverkus-Brüning (1966) exemplifică faptul că numărul nonrăspunsurilor este cu atât mai mic cu cât tema pusă în discuție are o mai mare importanță pentru cei anchetați.

La întrebarea: „Credeți că o femeie trebuie să se căsătorească pentru ca realmente să trăiască fericită sau considerați că aceasta nu este important?” (Tabelul 6.30).

Tabelul 6.30. Distribuția răspunsurilor în funcție de importanța temei

<i>Răspunsuri</i>	<i>Fără opinie</i>
Bărbați	17%
Femei	9%

Un alt exemplu sugestiv arată că importanța temei variază în funcție de apartenența la gen (Tabelul 6.31).

Tabelul 6.31. Importanța temei în funcție de apartenența la gen (masculin / feminin)

<i>Tema</i>	<i>Fără opinie</i>	
	<i>Bărbați</i>	<i>Femei</i>
A. (Personală)	4,7%	5,7%
B. (Profesională)	2,5%	4,3%
C. (Comunitate)	8,1%	8,5%
D. (Politică de stat)	18,8%	43,0%

Peter R. Hofstätter (1966, 144) a introdus în studiul opiniei publice conceptul de „orizont” al unei persoane sau al unui grup, formulând teza potrivit căreia: „orizontul unui om poate fi determinat după numărul de întrebări care sunt pentru el actuale”, la care deci răspunde afirmativ sau negativ. Recent, Ana Bălașa și S. G. Sebe (1996, 29) au propus o generalizare fundamentală a modalității de evaluare a actualității și opiniei majoritate.

Pentru ca o întrebare să aibă un grad sporit de actualitate trebuie să îndeplinească două condiții:

1) $(p_+) \times (p_-)$ să fie *maxim*, adică să se apropie de valoarea: $\left(\frac{100 - p_0}{2}\right)^2$

p_+ = procentul răspunsurilor pozitive

p_- = procentul răspunsurilor negative

2) p_0 să fie *minim*

p_0 = procentul celor fără opinie la o întrebare trihotomică.

Formula de calcul a gradului de actualitate pentru fiecare întrebare este:

$$A = \frac{\sqrt{(p_+ \times p_-)}}{p_0}$$

Ea poate fi utilizată și pentru caracterizarea actualității întregului chestionar (Tabelul 6.32).

De exemplu: „Cum considerați fumatul pentru sănătate?”

Tabelul 6.32. Actualitatea și opinia majoritară (după Hofstätter, 1966)

	<i>vătămător</i> p_+	<i>nu știu</i> p_0	<i>nevătămător</i> p_-	M	A
Fumători	52	3	45	6,8	16,1
Nefumători	66	10	24	37,8	4,6

Deși opinia majoritară (M^x) este în consens atât la fumători, cât și la nefumători, actualitatea (A) întrebării este de patru ori mai accentuată la fumători decât la nefumători.

Peter R. Hofstätter remarcă faptul că actualitatea unei întrebări (sau a unui chestionar) nu este direct proporțională cu importanța socială a problemelor puse în discuție. Într-o cercetare efectuată la *Massachusetts Institute of Technology* (Cambridge, 1951) a fost pusă în evidență actualitatea unor întrebări vizând aspectele cotidiene: programul cursurilor universitare, controlul lor, prețurile manualelor și lipsa de actualitate a unor întrebări vizând problemele sociale grave: situația economică, standardul moral, pacea și războiul.

Actualitatea chestionarului poate fi mărită printr-o formulare atractivă a întrebărilor. Întrebările directe pot fi înlocuite prin întrebări indirecte, citate, mici dialoguri, povestiri, desene, fotografii. Valoarea informativă a întrebărilor indirecte este aceeași cu a întrebărilor directe. S-au obținut aceleași rezultate printr-o întrebare indirectă, ca și printr-o întrebare directă. Cercetarea, desfășurată între 14 și 27 iunie 1958 cu concursul studenților în sociologie, s-a realizat pe un eșantion reprezentativ pentru Berlinul de Vest prin aplicarea unui chestionar de 46 de întrebări, fiecărui student revenindu-i sarcina de a face câte 10 interviuri, la locuința celui interviuat, fără prezența unei a treia persoane. Rezultatele sunt redată în Tabelul 6.33.

- A. „De câțva timp se vând bluze care după spălare nu se calcă pentru că își revin de la sine. Aveți intenția să cumpărați o astfel de bluză?”
- B. „De câțva timp se vând bluze, care după spălare nu se calcă pentru că își revin de la sine. Aveți o astfel de bluză?”

Tabelul 6.33. Distribuția răspunsurilor la o întrebare directă și la o întrebare indirectă având același conținut

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Am (deja)	36%	36%
Nu am (nu am intenția să cumpăr)	64%	64%
Total	100% (388)	100% (396)

În forma A, întrebarea indirectă aduce aceeași informație, dar este preferabilă pentru evitarea reacției de prestigiu și pentru consolidarea tendinței de a răspunde în continuare la chestionar.

Întrebările indirecte pot furniza uneori informații foarte prețioase. Astfel, folosind o întrebare directă: „În activitatea dvs. sunteți supus unor tensiuni psihice?” nu vom afla mare lucru. Dacă însă vom utiliza ipoteza etiologiei ulcerului prin factori psihosociali și vom formula un set de întrebări indirecte, valoarea informațiilor obținute va fi mult sporită. Așa procedează Arnold Tannenbaum (1986) în proiectul cercetării comparative internaționale, la care participă și țara noastră, cu tema *Ierarhia organizațională și satisfacția muncii*. Pentru a depista tensiunile psihice la care sunt supuși membrii organizației la diferitele

^x Nota: Opinia majoritara se calculeaza dupa formula:

$$M = \frac{(p_+ - p_-) \times (100 - p_0)}{100}$$

niveluri ierarhice, în contextul unor întrebări privind satisfacția muncii, este plasat un set de întrebări indirecte (în raport cu ceea ce se urmărește):

50. În ultimele 30 de zile, ați avut dureri de stomac?

1. Da
2. Nu

Dacă da:

a) Aceste dureri survin înainte de masă, în timpul mesei, imediat după masă, câteva ore după masă sau când?

1. Înainte de masă
2. În timpul mesei
3. Imediat după masă
4. Două sau trei ore după masă
5. Fără legătură cu masa

b) Aceste dureri încetează când mâncați, beți lapte, luați bicarbonat de sodiu sau altceva?

1. Când mănânc
2. Când beau lapte
3. Când iau bicarbonat de sodiu sau alt medicament
4. Când iau altceva
5. Fără să iau altceva

c) Aceste dureri v-au trezit sau v-au ținut noaptea treaz?

1. Da
2. Nu

d) De câte ori ați avut astfel de dureri în ultimele 30 de zile? (indicați nr. zilelor)

51. Ați suferit vreodată de ulcer?

1. Da
2. Nu

Intercalarea unor astfel de întrebări, așa cum am putut constata în urma aplicării chestionarului, a avut și un efect psihologic favorabil asupra celor intervievați: interesul acestora față de anchetă a sporit considerabil. Un muncitor chiar declara: „În sfârșit, aud și eu o întrebare despre ceea ce mă doare. . .”.

Utilizarea citatelor reprezintă, de asemenea, o modalitate indirectă de formulare a întrebărilor. Există posibilitatea combinării într-un chestionar a întrebărilor prin citate cu întrebările directe, alternative sau selective, după cum se pot întocmi chestionare formate numai din citate. Prezentăm un astfel de chestionar, destinat conducătorilor de întreprinderi industriale adaptat după P. W. Van Vlack.

<i>Chestionare de precepte etice</i>				
<i>Filosoful</i>	<i>Afirmația</i>	<i>De acord</i>	<i>Nesigur</i>	<i>În dezacord</i>
Platon	Acțiunea înțeleaptă este aceea îndreptată spre un ideal.			
Aristotel	Acțiunile juste evită extremele nedorite.			
Epicur	Acțiunea înțeleaptă evită necazurile și sporește mulțumirea.			
Kant	Acțiunea justă este conformă unei reguli pe care ați dori-o lege universală.			
Hume	Acțiunea justă este conformă cu bunul simț al omenirii.			
Bentham	Acțiunea înțeleaptă duce la cea mai mare fericire posibilă pentru numărul cel mai mare de oameni.			
Hegel	Acțiunea justă este în corespondență cu tendința istorică a dezvoltării națiunii.			
Dewey	Acțiunea inteligentă reduce conflictele care se opun progresului social.			

Introducerea unor scurte dialoguri în cadrul întrebărilor din chestionar dramatizează investigația, captând interesul celui anchetat. Pentru a constata opinia subiecților cu privire la importanța diferitelor mijloace de comunicații de masă, putem imagina următoarea formulare:

„X discută cu Y; X spune: cine ascultă radioul este mai bine informat asupra evenimentelor internaționale decât cel care citește ziarul. Y spune: Nu este așa! Cine are dreptate?“ Astfel de întrebări „dialogate“ sunt preferabile întrebărilor „monologate“. Ele sunt și mai dramatice, incită și mai mult la răspuns dacă se realizează un montaj: fotografiile sau desenul schematicizat a doi oameni care discută (Figura 6.4).

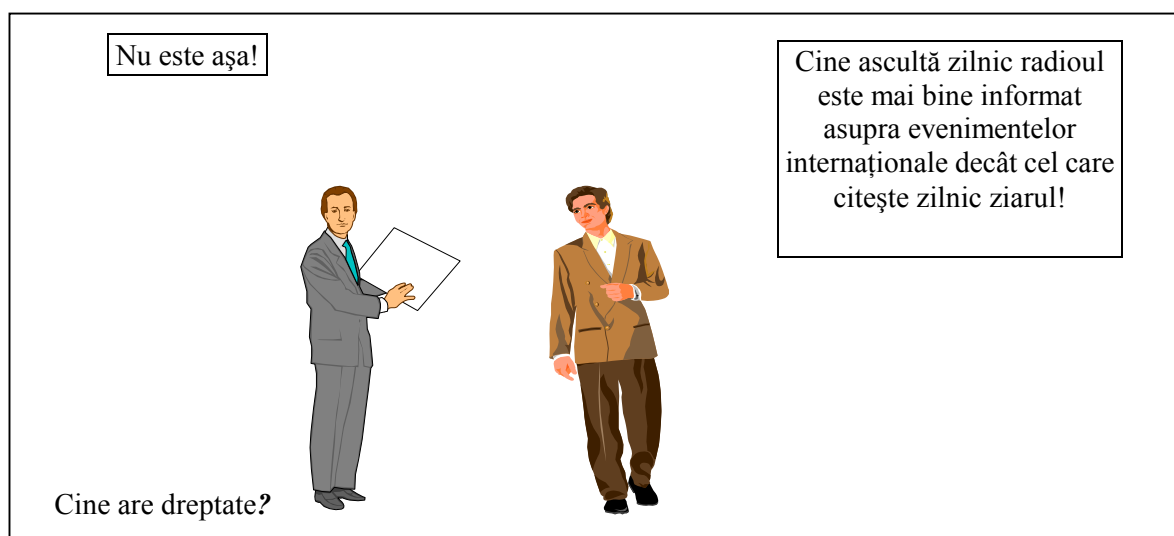

Fig. 6.4. Posibilitatea utilizării elementelor grafice în structura chestionarelor

Sanford și Rosenstock (1952), pentru depistarea personalității autoritare (Scala F), utilizează interviuri cu tablouri. Se prezintă celor anchetați un tablou în care, în fața unui grup, un om spune: „Pentru că eu sunt conducătorul grupului trebuie să faceți ceea ce spun eu!“. Un membru al grupului îi răspunde, dar locul pentru răspuns este lăsat liber. Operatorul de anchetă arată tabloul celui interviuat, spunându-i: „Aici este un tablou. O persoană vorbește, alta răspunde. Care ar fi, după părerea dv., răspunsul?“.

Această formă de chestionar, fără îndoială, așa cum apreciază Eleonor E. Maccoby și Nathan Maccoby, rupe monotonia interviului convențional.

Tot indirect, utilizându-se tehnica proiectării, pot fi construite mici povestiri capabile să dezvăluie atitudinile celor anchetați. „Sâmbătă seara, mama și fiica discută aprins. Fiica vrea să plece la discotecă. Mama nu-i dă voie. Ce credeți că se poate întâmpla în continuare?“ Tehnica proiectivă poate fi foarte bine aplicată prin combinarea textului cu imaginile (Figura 6.5).

Fig. 6.5. Utilizarea elementelor grafice în structura chestionarului

Desenul, în cadrul chestionarului poate juca un rol auxiliar pentru explicarea unor termeni (Figura 6.10) sau pur și simplu este inclus în chestionar pentru a da întrebărilor un caracter mai intuitiv.

Dacă utilizarea citatelor corespunde cel mai bine pentru o populație cu înalt grad de școlaritate, includerea în chestionar a unor desene cu rol de stimul declanșator al răspunsurilor sau numai cu rol auxiliar este recomandată în anchetele pe copii și pentru persoanele cu nivel de școlaritate scăzut.

Claude Javeau recomandă încorporarea în chestionare a diverselor *teste psihologice*: inventare de personalitate, teste de randament, de creativitate, rezolvări de probleme, teste proiective etc., ca și includerea unor scale „tip *termometru*” (1971, 81) (Figura 6.6).

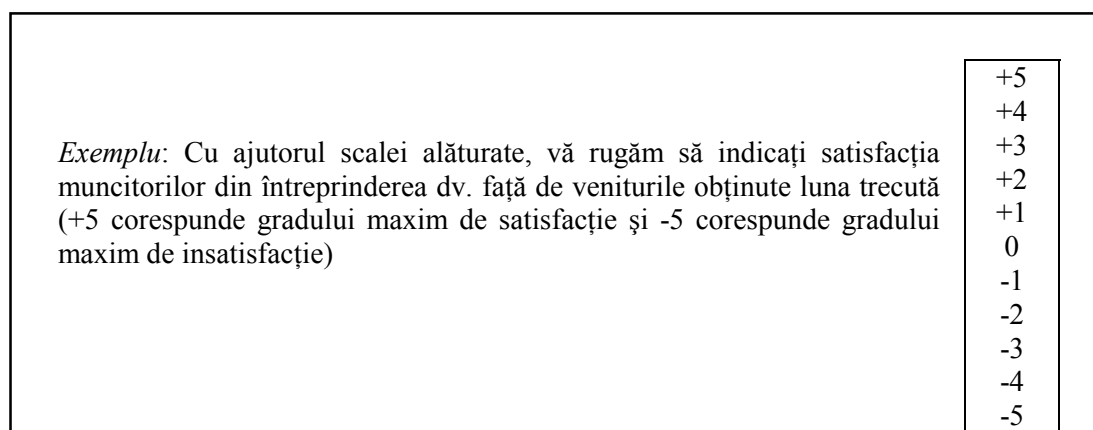

Fig. 6.6. Scală tip termometru

Centrul de Sociologie Urbană și Regională (CURS) a utilizat cu foarte bune rezultate așa-numitul „termometru al sentimentelor” pentru cercetarea relațiilor interetnice în România (1995).

În formularea întrebărilor, o atenție deosebită trebuie acordată alegerii cuvintelor. Se vor evita neologismele, ca și arhaismele, termenii tehnici, ca și jargonul. Se vor folosi cele mai simple cuvinte, capabile însă să redea înțelesul exact al întrebării. În loc de atitudine, opinie, concepție, pot fi întrebuințate cuvinte mai simple ca: poziție, părere, credință. În acest fel se evită „eroarea de expert”, atribuirea celui care răspunde a unei competențe pe care el nu o are. În locul utilizării unor termeni tehnici, ca întrebarea: „Vă place la noua saltea elastică construcția poliedrală, țesătura dublă și cercurile libere?”, se poate formula totul mult mai simplu: „Ce calități prezintă noua dv. saltea elastică?”.

Totdeauna, în formularea întrebărilor, se vor alege cuvintele cu cea mai largă circulație în cultura populației investigate. Se va avea în vedere că în mediul rural se întâlnește o vorbire și o gândire mai concrete decât în mediul urban. O serie de cercetări de antropologie lingvistică în zona Argeș au pus în evidență faptul că numărul celor care nu pot explica înțelesul unui set de treisprezece cuvinte (obicei, iubire, oraș, lume, minte, limbă, gând, luptă, obște, zodie, dor, zău, sport) este de 1,5 ori mai mare în mediul rural-agricol decât în mediul urban-industrial (Tabelul 6.34).

Ancheta la care ne referim (Oprescu, 1973, 78) a cuprins un număr de 125 de subiecți (60 din mediul urban și 65 din mediul rural).

Tabelul 6.34. Capacitatea de explicare a unor termeni (*după* Oprescu, 1973)

Cuvântul	Capacitatea de explicare	
	mediul urban	mediul rural
	%	%
1. Obicei	78,7	72,3
2. minte	90,0	83,0
3. Iubire	71,6	60,0
4. Oraș	73,3	81,5
5. Zău	71,7	56,9
6. Lume	76,6	64,6

7. Sport	53,3	60,0
8. Obște	55,0	75,3
9. Limbă	88,2	78,4
10. Zodie	61,6	49,2
11. Gând	61,6	64,6
12. Dor	68,3	55,3
13. Luptă	75,0	70,7

Deosebit de utilă pentru tehnica chestionarului ni se pare *stabilirea axei semnificative* a fiecărui termen (ierarhia „înțelesurilor“ fiecărui termen). Astfel, pentru cuvântul „iubire“, în *Dicționarul explicativ al limbii române* se menționează: „Faptul de a (se) iubi; sentiment de dragoste pentru o persoană de sex opus; relații de dragoste; amor, iubit. Sentiment de afecțiune (și admirație) pentru cineva sau ceva“ (1975, 444), iar în anchetă s-au atribuit următoarele sensuri (Tabelul 6.35).

Tabelul 6.35. Sensurile cuvântului „iubire“ (după Oprescu, 1973)

<i>Iubire</i>	<i>Capacitatea de explicare</i>	
	<i>Mediul urban</i>	<i>Mediul rural</i>
	%	%
Faptul de a iubi, afecțiune pentru cineva	72,1	61,5
O legătură, o relație fără a se preciza natura ei		
Mod de comportare în societate	13,9	5,1
Divertisment	13,9	30,7
	-	2,5

De asemenea, cuvântul „lume“, căruia îi corespund în *Dicționarul limbii române contemporane* trei sensuri: „1. Totalitatea celor existente în realitate; univers; cosmos; 2. Ansamblul corpurilor cerești; 3. Pământul cu întreaga lui viață“, în ancheta *Centrului de cercetări antropologice*, a dezvăluit un număr dublu de sensuri (Tabelul 6.36).

Tabelul 6.36. Sensurile cuvântului „lume“ (după Oprescu, 1973)

<i>Lume</i>	<i>Capacitatea de explicare</i>	
	<i>Mediul urban</i>	<i>Mediul rural</i>
	%	%
Cosmos	6,5	2,3
Glob	39,1	12,0
Populație	41,3	40,5
Grup	13,0	26,2
Sat	-	9,5
Locuri îndepărtate, mediu, divertisment	-	9,4

Pe baza unor astfel de cercetări, întrebarea „Ce iubești mai mult pe lume?“ poate semnifica: „Cu cine ai relații în sat?“, „Cum te porți în cadrul grupului?“, „Ce locuri îți plac?“ ș. a. m. d.

Cuvintele cu dublu sens dau naștere unor distorsiuni evidente. Albert B. Blankenship (1961) relatează, în legătură cu cercetările de dinaintea celui de-al doilea război mondial, că s-au înregistrat răspunsuri diferite, după cum termenul de „propagandă“ era înțeles ca modalitate de „influențare“ sau „furnizare de știri false“. Se știe că, încă de la atestarea lui documentară (în anul 1922, Papa Gregor al XV-lea dă enciclica: „Congregatio de propaganda fide“), termenul de propagandă păstrează ambele sensuri (Tabelul 6.37).

A) „Care țări fac mai multă propagandă în SUA: Anglia și Franța sau Germania?“

B) „Care țări transmit știri false în SUA: Anglia și Franța sau Germania?“

Tabelul 6.37. Modificarea opiniilor declarate prin înlocuirea termenilor
(după Blankenship, 1961)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Anglia și Franța	23%	10%
Germania	28%	33%
La fel	30%	38%
Nu știu	18%	18%

Cercetări minuțioase au evidențiat faptul că o serie de cuvinte au o puternică rezonanță afectivă în formularea întrebărilor: aceste cuvinte trebuie evitate. D. A. Hartmann atrage atenția asupra încărcăturii afective a termenilor: comunism și radicalism. S-au publicat liste de cuvinte care influențează răspunsurile prin sentimentele ce le declanșează: demagog, dictatură, străin etc. (*Institute for Propaganda Analysis*, New York). Dar nu numai încărcătura afectogenă a termenilor trebuie luată în calcul când se formulează o întrebare. Se impune eliminarea *bias*-urilor de poziție a cuvintelor în structura întrebărilor. Exemplu: „A muri pentru patrie este cel mai frumos destin“ și „Cel mai frumos destin este de a muri pentru patrie“. Suntem convinși – împreună cu Nicole Berthier și François Berthier (1978, 56) – că răspunsurile „De acord“ cu cele două enunțuri vor fi diferite: la cea de-a doua propoziție, finalul este *descendent* și își vor exprima acordul doar cei mistuiți de un patriotism categoric.

De altfel, așa cum remarcă J. A. Davis (1971), chiar o schimbare minoră în formularea întrebărilor vizând atitudinile sau opiniile induce o variație cu 15–20 de procente a răspunsurilor. Howard Schuman și Otis Dudley comentează rezultatele sondajului Gallup (iunie 1969) comparativ cu cele obținute în sondajul Harris (septembrie – octombrie 1969). În primul sondaj de opinie publică era formulată întrebarea: „Președintele Nixon a ordonat retragerea în următoarele trei luni a unui număr de 25.000 de soldați din Vietnam. Considerați că trupele ar trebui retrase într-un ritm mai rapid sau mai încet?“ (Varianta de răspuns „ca acum“ nu a fost inclusă în această întrebare selectivă, dar s-a acceptat în interpretarea datelor). În sondajul Harris, întrebarea era formulată astfel: „În general, considerați că ritmul cu care președintele retrage trupele este prea rapid, prea încet sau adecvat?“ (Tabelul 6.38).

Tabelul 6.38. Modificarea opiniilor declarate prin inversarea succesiunii

Sondajul Gallup	Sondajul Harris
mai rapid. 42%	prea încet. 28%
ca acum. 29%	adecvat. 49%
mai încet. 10%	prea rapid. 5%
fără opinie. 18%	fără opinie. 18%

Pe baza celor două sondaje, se poate spune doar că suportul pentru Președintele Nixon era cuprins între 29% și 49% din populația SUA. Schimbarea în formularea întrebării a condus la rezultatele foarte diferite (Costner, 1974). O concluzie se impune de la sine: mai multe sondaje în paralel pe aceeași temă, mai multe metode și tehnici aplicate convergent.

Hadley Cantril arată că introducerea numelui lui Hitler în contextul întrebării, prin reacția afectiv-negativă ce o declanșează, modifică răspunsurile cu 9% (Tabelul 6.39).

A. „Credeți că SUA ar trebui să sprijine Anglia și Franța mai mult ca până acum?“

B. “Credeți că SUA ar trebui să sprijine Anglia și Franța în lupta lor contra lui Hitler mai mult ca până acum?“

Tabelul 6.39. Modificarea opiniilor declarate prin introducerea cuvintelor afectogene
(după H. Cantril)

Răspunsuri	Forma A	Forma B
Da	66%	75%
Nu	22%	13%
Fără opinie	12%	12%

Introducerea în chestionar a numelor de oameni politici influențează totdeauna – negativ sau pozitiv – pe cei ce răspund și, prin aceasta, dau naștere unor erori de interpretare a rezultatelor investigației.

Prestigiul președintelui Roosevelt a provocat, în cercetările devenite clasice la care ne-am referit, o modificare cu 11% a răspunsurilor (Tabelul 6.40).

- A. „Părerea dv. personală este că președintele Roosevelt, în sprijinirea Angliei, a mers prea departe sau prea puțin?”
 B. „Părerea dv. personală este că SUA, în sprijinirea Angliei, a mers prea departe sau prea puțin?”

Tabelul 6.40. Modificarea răspunsurilor în funcție de includerea în întrebările din chestionar a numelui oamenilor politici

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Prea departe	20%	15%
Aproximativ drept	57%	46%
Prea puțin	17%	32%
Fără opinie	6%	7%

Un alt exemplu, în care numele politicianului Lindbergh – conducătorul curentului izolaționist din SUA în preajma celui de-al doilea război mondial – acționează afectogen negativ asupra persoanelor cuprinse în anchetă (Tabelul 6.41).

- A. „Lindbergh spune că SUA trebuie să încerce să aibă relații prietenești și raporturi politice cu Germania, dacă Germania câștigă războiul din Europa. Sunteți de acord sau împotriva?”
 B. „Se spune că SUA trebuie să încerce să aibă relații prietenești și raporturi politice cu Germania, dacă Germania câștigă războiul în Europa. Sunteți de acord sau împotriva?”

Tabelul 6.41. Modificarea răspunsurilor în funcție de formularea întrebărilor

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
De acord	46%	57%
Nu sunt de acord	41%	25%
Nu știu	13%	18%

Stereotipurile ca judecăți evaluative suprageneralizatoare, față de o persoană, un obiect sau un concept, în afara unei experiențe directe – așa cum remarca Yvonne Castellan (1969) – se concretizează într-un adjectiv: sincer, util, leneș, rău etc. și constituie o imagine acceptată fără reflexie de către o persoană sau de către un grup, influențând rezultatele anchetelor. În formularea întrebărilor se vor evita stereotipurile, întrucât acestea, ca „fenotip” al atitudinilor, au valoare afectogenă. Într-o cercetare, răspunsurile au fost modificate cu 70% în cazul folosirii stereotipului: „a intra în război” (Tabelul 6.42).

- A. „Credeți că armata și flota SUA ar trebui trimise să sprijine Canada, dacă vreo putere europeană o va ataca?”
 B. „Credeți că SUA ar trebui să intre în război, dacă Canada va fi atacată de vreo putere europeană?”

Tabelul 6.42. Modificarea răspunsurilor în funcție de utilizarea cuvintelor afectogene

<i>Răspunsuri</i>	<i>Forma A</i>	<i>Forma B</i>
Da	71%	64%
Nu	23%	29%
Nu știu	6%	7%

În practica anchetelor bazate pe chestionar, deși contraindicat, se pot întâlni numeroase cuvinte ambigue: mult, puțin, potrivit, înainte, acum, actual, cât, cum, când, a cunoaște, a putea etc.

Într-un sondaj de opinie, după ce erau prezentate o serie de propoziții, subiecții erau întrebați: „Cu care dintre păreri sunteți de acord în cea mai mare măsură?”. Introducerea precizării „în cea mai mare măsură” este ambiguă: ea poate fi înțeleasă ca „de acord, cu unele rezerve”, dar și ca „de acord, fără nici o rezervă”, adică „de acord, în cel mai înalt grad”.

Pentru unii, a citi mult înseamnă a citi zilnic ziarul, pentru alții, a citi săptămânal un roman. Ce interpretare se poate da răspunsului pozitiv la întrebarea: „Citiți mult?”? Nici una. Și totuși, uzual, se

folosește scalarea răspunsurilor: foarte mult, mult, potrivit, puțin, foarte puțin. Într-o cercetare personală, pentru a mări gradul de precizie, întrebăm: „Cât reprezintă pentru dv. „foarte mult“ (în procente)? Dar „foarte puțin?“ ș. a. m. d.

Întrebărilor introduse prin adverbul *când* le corespund răspunsuri foarte variate: „*Când mergeți la cinematograful?*“

- „Seara“,
- „Joi“,
- „De la 5 la 7“,
- „Când am timp“,
- „Când doresc“.

La fel cele introduse prin adverbul de loc *unde*: „*Unde vă veți petrece concediul de odihnă?*“

- „La Sinaia“,
- „La stațiunea de odihnă“,
- „La părinți“.

Perioada *actuală* poate desemna timpul scurs în ultimele două-trei zile, dar și în ultimii doi-trei ani. Cineva „cunoaște“ mașina de scris, fiind capabil să o distingă de o batoză; altcineva consideră însă că nu o cunoaște, deși a început să bată cu un deget la ea: a cunoaște mașina de scris însemnând pentru el a poseda scrierea oarbă. A „putea“ înseamnă a fi în stare, a avea capacitatea, dar a și avea permisiunea.

Lista cuvintelor ambigue este mult mai mare; n-am atras decât atenția asupra problemei astfel încât, sporind exigența tehnică a formulărilor, să dispară întrebările de genul: „Ce faceți acum?“ și, implicit, declarații ca: „Răspund la un chestionar prost!“.

În sondajele preelectorale de la noi s-a încetățenit întrebarea: „Dacă ar avea loc alegeri acum, dumneavoastră ați merge la vot?“ (*Barometrul de opinie publică*, martie, 1995, 35). Formularea întrebării nu mi se pare deloc fericită datorită tocmai ambiguității cuvântului „acum“. Mai potrivite sunt întrebările: „Dacă duminică viitoare ar avea loc alegeri parlamentare, dvs. v-ați prezenta la vot?“ (*Sondaj IMAS*, ianuarie 1995, 1) sau „În eventualitatea unor noi alegeri parlamentare, mâine . . .?“ (*Sondaj CURS*, noiembrie, 1994, 7). Fără îndoială, efectul utilizării anumitor cuvinte în formularea întrebărilor este „potențial important, dar nepredictibilă“ (Converse și Presser, 1986, 41).

Dacă este adevărat că, în cunoașterea vieții sociale, chestionarul nu reprezintă tehnica principală, tot atât de adevărat este și faptul că el nu constituie o tehnică de rangul doi. Metodologic este inconsistentă considerarea chestionarului ca o tehnică subiectivă, mai puțin exactă și mai comod de aplicat. Chestionarul este la fel de dificil de utilizat în cercetarea științifică a fenomenelor sociale ca și celelalte metode și tehnici: observația, experimentul, analiza de conținut etc. Impresia de facilitate provine din ignorarea exigențelor metodologice. Folosit cu rigurozitate științifică și în spiritul deontologiei de către specialiști, chestionarul este indispensabil pentru cunoașterea fenomenelor de conștiință, conștiințe și mijlocite de limbaj (cunoștințe, opinii, credințe etc.). Cunoscându-i-se limitele, chestionarul reprezintă un instrument prețios pentru cunoașterea și, implicit, pentru organizarea vieții colectivităților umane.

Termeni-cheie

- Actualitatea întrebărilor
- Ambiguitatea termenilor
- Anonimatul răspunsurilor
- Chestionar
 - administrat de operatorii de anchetă
 - autoadministrat colectiv sau individual
 - de date factuale
 - de cunoștințe
 - de opinie
 - omnibus
 - poștal
 - publicat în ziare sau reviste
- Confidențialitatea răspunsurilor
- Întrebări
 - alternative
 - bifurcate
 - deschise
 - de clasificare
 - de ce
 - de control
 - de identificare
 - de trecere
 - dihotomice
 - directe
 - filtru
 - indirecte

- Design-ul chestionarelor
 - introductive
- Efectul
 - închise
 - precodificate
 - trihotomice
- Formularea întrebărilor
 - de operator
 - de poziție
 - halo
- Metode de redresare
 - Clausen și Ford
 - Hansen
- Scrisoarea însoțitoare a chestionarelor poștale
- Tehnici de structurare a chestionarelor

Probleme recapitulative

1. Care a fost contribuția etnografiei românești la dezvoltarea anchetelor pe bază de chestionar?
2. Prin ce se diferențiază un chestionar de cercetare științifică de un chestionar administrativ?
3. Care este principalul criteriu de clasificare a chestionarelor în cercetarea sociologică?
4. Comparați avantajele întrebărilor închise cu cele ale întrebărilor deschise.
5. În ce constă *metoda extrapolării grafice*?
6. Când se apelează la *metoda Hansen*?
7. Dați exemple de întrebări introductive adecvate în anchetele sociologice pentru tineri.
8. Imaginați cât mai multe întrebări de control pentru întrebarea deschisă: „Ce disciplină din programa de învățământ vă place cel mai mult?”
9. Cum poate fi evitat *efectul halo* în structurarea chestionarelor de cercetare?
10. Identificați greșeli de formulare a întrebărilor și propuneți reformularea lor corectă.

Capitolul 7

Interviul ca tehnică de cercetare științifică

- Precizări terminologice: întrevedere, convorbire, dialog, interogatoriu
- Interviul ca tehnică de cercetare în științele socioumane
- Interviul ca interacțiune psihologică și sociologică
- Valoarea și limitgele utilizării interviului
- Tipuri de interviuri și criterii de clasificare
- Aplicații ale logicii interogative în anchetele prin interviu
- Desfășurarea interviului de cercetare
- Selecția și formarea operatorilor de interviu
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Interviul, ca metodă de cercetare, este universal în științele sociale – afirma Herbert H. Hyman (1975, 1) într-o lucrare de referință, menită să identifice factorii empirici răspunzători de erorile utilizării acestei metode de colectare a datelor și să evalueze posibilitățile de minimizare a efectelor acestor factori. Dar nu numai în științele sociale (sociologie, drept, istorie), ci și în cele socio-umane (psihologie, antropologie socială și culturală, demografie), ca și în practica diferitelor profesii (jurnaliști, educatori etc.) interviul s-a dovedit a fi de neînlocuit.

Șocul sondajelor de opinie face extrem de actuală discuția metodologică despre valoarea și limitele interviului, aceasta cu atât mai mult cu cât o lungă perioadă în literatura noastră de specialitate interviul a fost pe nedrept catalogat ca „o metodă de mână a doua”.

Precizări terminologice

În limba română, termenul de „interviu” reprezintă un neologism provenit din limba engleză (*interview* – întrevedere, întâlnire), fiind utilizat deopotrivă în jurnalistică și în științele socioumane. El are ca echivalent termenii din limba franceză *entretien* (conversație, convorbire) și „entrevue” (întâlnire între două sau mai multe persoane). Cel de-al doilea termen, deși reprezintă traducerea literală a celui anglosaxon, comportă totuși un sens diferit: are o nuanță utilitară, de aranjament sau de surpriză (Grawitz, 1972, 629).

Aceste precizări de natură lingvistică ni se par necesare pentru că, în sociologia românească, s-a făcut distincție între termenii de „interviu” și „convorbire” și pentru că, pornind de la etimologia termenului, vom putea releva notele definitorii ale interviului ca modalitate de investigare în sociologie și psihologie.

În cadrul Școlii sociologice de sub conducerea lui Dimitrie Gusti s-a folosit termenul de „convorbire sociologică”, designând culegerea de informații „pentru lămurirea problemelor științifice de-a dreptul din gura oamenilor” (Herseni, 1940, 144). Traian Herseni remarca faptul că acestei tehnici de lucru, sub numele de *interview*, i s-au închinat numeroase studii, mai ales de sociologie americană. Nu se făcea, deci, nici o deosebire între *interview* și *convorbire*.

Un punct de vedere deosebit îl va susține însă un alt mare discipol și colaborator al profesorului Dimitrie Gusti, și anume, Henri H. Stahl, care aprecia că „termenul de *interview* nu este potrivit pentru operația de interogare statistică sumară, restrânsă doar la un număr limitat de întrebări, la care se poate răspunde în sistem binar, prin *da* sau *nu* și cu atât mai puțin nu e justificat să denumim *interview* ceea ce de fapt este *convorbire* (Stahl, 1974, 243).

Termenul de „interviu” s-a impus pe plan mondial, fiind preluat atât de sociologii francezi, cât și de sociologii germani, fapt ce ne îndreptățește să îl utilizăm și noi alături de cel de „convorbire”. Vom spune, deci, interviu sau convorbire, cu același înțeles. Etimologic, termenul de „interviu” semnifică întâlnirea și conversația între două sau mai multe persoane. Acestea sunt, de altfel, și notele definitorii:

interviul este o conversație față în față, în care o persoană obține informații de la altă persoană (Denzin, 1970, 70).

Înseamnă că în viața de zi cu zi practicăm interviul, precum făcea proză domnul Jourdain. Lucrurile nu stau chiar așa: nu orice întâlnire sau conversație echivalează cu un interviu și cu atât mai puțin cu un interviu de cercetare științifică. Interviul este comparabil cu întrevederea, conversația, dialogul, interogatoriul, dar nu se confundă cu nici unul dintre acestea.

În binecunoscutul lor *Tratat de psihologie socială*, Roger Daval și colaboratorii (1967, 121) fac distincțiile cuvenite între situația de interviu și fenomenele psihosociologice amintite.

- Interviul presupune *întrevederea*, dar nu se confundă cu aceasta. Oamenii se întâlnesc chiar fără scopul de a obține informații unii de la alții, ci pur și simplu pentru a se vedea, pentru plăcerea de a fi împreună. Chiar dacă își vorbesc, nu înseamnă neapărat că schimbă informații. Evident, interviul poate constitui un scop al întrevederii, dar întâlnirea dintre două sau mai multe persoane adesea are cu totul alte scopuri.
- Nu există interviu fără *convorbire*, dar nu orice conversație constituie un interviu. Convorbirea presupune schimbul de informații în legătură cu o temă sau alta. Persoanele care conversează schimbă frecvent rolurile de emițător și de receptor. Informația nu este direcționată într-un singur sens, nu există un conducător al discuției, așa cum stau lucrurile în cazul interviului.
- Interviul reprezintă mai mult decât un *dialog* – apreciază Roger Daval –, pentru că nu totdeauna dialogul are drept scop obținerea de informații. În filme, de exemplu, dialogul permite exprimarea stărilor sufletești; în filosofie prin dialog permite exprimarea stărilor sufletești; în filosofie prin dialog se exprimă ideile, gândirea, concepția autorilor. Dialogurile socratice sunt veritabile reflecții filosofice, nu căutarea obținerii unor informații. Nici Socrate și nici Platon nu „intervievau“, ci își expuneau în dialogurile lor concepțiile filosofice.
- În fine, interviul nu poate fi confundat cu *interogatoriul*, deși și într-un caz și în celălalt există o persoană care pune întrebări, care dirijează discuția. Obținerea informațiilor prin interogatoriu evocă obligația de a răspunde, constrângerea exterioară. Din contră, interviul presupune libertatea de expresie a personalității, chiar bucuria oamenilor de a-și spune cuvântul, de a-și face publice opiniile.

În continuare, ne vom referi la interviu ca tehnică de cercetare în științele socioumane, menționând doar că interviul constituie și un *gen publicistic*, având reguli și exigențe specifice.

Interviul ca tehnică de cercetare în științele socioumane

Definiție. Definim interviul de cercetare ca o tehnică de obținere, prin întrebări și răspunsuri, a informațiilor verbale de la indivizi și grupuri umane în vederea verificării ipotezelor sau pentru descrierea științifică a fenomenelor socioumane. Interviul se bazează pe comunicarea verbală și presupune întrebări și răspunsuri ca și *chestionarul*. Spre deosebire însă de chestionar, unde întrebările și răspunsurile sunt scrise, interviul implică totdeauna obținerea unor informații *verbale*. *Convorbirea* reprezintă elementul fundamental în tehnica interviului, în timp ce *întrevederea* nu constituie decât o condiție care facilitează transmiterea informațiilor unidirecționale: de la persoana interviuată spre operatorul de interviu (sau spre cercetătorul științific). *Interviul telefonic*, despre care vom vorbi mai pe larg în alt paragraf, nu presupune întrevederea, astfel că nu se justifică definirea interviului prin existența față în față a unui anchetat și a unui anchetator. De asemenea, interviul nu presupune cu necesitate o relație între două persoane. *Interviul de grup* se desfășoară în condiții psihosociale diferite de cele ale relațiilor interpersonale diadice. Suntem cu totul de acord cu Michel Quinn Patton, director la *Minnesota Center for Social Research*, care preciza că principiul fundamental al interviurilor calitative constă în posibilitatea creată celui interviuat de a exprima prin răspunsurile sale gândurile sale cu cuvintele sale (Patton, 1980, 205). În acest sens nu îi este permis operatorului de interviu să sugereze sau să reformuleze răspunsurile celui interviuat.

Fiind vorba despre interviu ca tehnică de cercetare în științele socioumane, trebuie să accentuăm faptul că utilizarea acestuia în cercetarea din domeniul științelor socioumane trebuie să conducă la stabilirea relațiilor dintre variabile, la testarea ipotezelor. Așa cum preciza Fred N. Kerlinger (1973),

interviul este un instrument de măsurare psihologică și sociologică în legătură cu care se pun aceleași probleme ale reliabilității, validității și obiectivității, ca și față de oricare alt instrument de măsurare.

Ancheta prin interviu a devenit metoda cea mai frecvent utilizată în cercetarea sociologică (Caplow, 1970, 203). Anual în întreaga lume sunt interviuate sute de mii, dacă nu milioane de persoane. Nu este de mirare, deci, că „metodologia științelor sociale a devenit virtual sinonimă cu cercetarea prin anchetă” (Smith, 1975, 196). „Astăzi ancheta este predominantă în culegerea datelor... Există două tipuri principale de anchete: pe bază de chestionar și prin interviu” (Sedlack și Stanley, 1992, 214).

Când se recomandă utilizarea anchetei prin interviu? Margaret Stacey (1970, 70) răspunde astfel: „când trebuie studiate comportamente dificil de observat pentru că se desfășoară în locuri private, când se cercetează credințele și atitudinile, neexistând documente scrise despre acestea. În astfel de cazuri cea mai bună soluție o reprezintă utilizarea interviului”.

Utilizarea interviului în cercetarea științifică are – după cum remarca Fred Kerlinger (1973) – mai multe scopuri. În primul rând, un scop explorator, de identificare a variabilelor și relației dintre variabile. Cu ajutorul interviurilor se poate ajunge la formularea unor ipoteze interesante și valide. Informațiile obținute pot ghida în continuare cercetarea fenomenelor psihologice și sociologice. Interviul, în al doilea rând, poate constitui instrumentul principal de recoltare a informațiilor în vederea testării ipotezelor. În acest caz, fiecare întrebare reprezintă un *item* în structura instrumentului de măsurare. În fine, cel de-al treilea scop al utilizării interviului este cel de recoltare a unor informații suplimentare celor obținute prin alte metode.

Așa cum s-a arătat, ancheta prin interviu constituie cea mai frecvent utilizată metodă de cercetare sociologică. Unii specialiști apreciază chiar că „sociologia a devenit știința interviului”. Și aceasta nu numai pentru că interviul, încă din anii '60, a devenit modalitatea de recoltare a datelor favorită pentru majoritatea sociologilor, mai ales nord-americani, ci și pentru că, așa cum remarcă Mark Benney și Everett C. Hughes (1970), obiectul de studiu al sociologiei este interacțiunea, iar interviul este el însuși un tip de interacțiune socială.

Interviul ca interacțiune psihologică și socială

Conversația reprezintă o activitate distinctiv umană și un tip de interacțiune psihologică și socială. O bună parte din timpul de veghe conversăm: punem întrebări și dăm răspunsuri. Mai rar monologăm. Nu numai pentru sociologi, dar și pentru avocați, medici, ziariști, profesori, știința și arta dialogului fac parte din profesia lor.

Să examinăm din punct de vedere psihologic și sociologic situația de interviu ca relație între două persoane sau între un operator de interviu și un grup de persoane. Interviul personal față în față, cel mai răspândit procedeu de interviu, presupune interacțiunea dintre două persoane. Să le desemnăm prin literele X (operatorul de interviu) și Y (persoana interviuată). Relația dintre X și Y nu este simetrică: rolurile sociale nu sunt interșanjabile și nici sensul transmiterii informațiilor nu poate fi schimbat. X acționează asupra lui Y prin întrebări care determină răspunsuri. Acestea declanșează reacții specifice din partea lui Y (trecerea la o altă întrebare, repetarea întrebării, oferirea unor explicații suplimentare etc.).

Avem de-a face cu o interacțiune de tipul: $X \leftrightarrow Y$

Y îi transmite lui X un volum mai mare de informații, comunicarea fiind *lateralizată*. X conduce discuția. Relația dintre X și Y depinde de *status* – ul social al persoanelor care interacționează (vârstă, sex, nivel de școlaritate, rasă, religie, venituri) și de modul de desfășurare a interviului (debutul, derularea și finalul convorbirii).

Informațiile transmise de Y lui X au valoare numai în măsura în care se referă la experiențe de viață trăite de Y, care nu pot fi altfel cunoscute decât prin relatarea subiectivă a acestuia. Răspunsurile poartă pecetea subculturii din care subiecții interviuați fac parte, astfel că ele trebuie interpretate totdeauna în contextul social concret în care a avut loc interviul. De exemplu, libertatea (de acțiune și de gândire) are un înțeles diferit de la o țară la alta, de la un moment istoric la altul. A compara, apelând la ancheta prin interviu, câtă importanță se acordă libertății în țările care trec de la totalitarism la democrație înseamnă a postula *universalitatea înțelegerii termenilor*, ceea ce nu reprezintă decât o supoziție foarte discutabilă. Așa cum remarca și Derek L. Phillips (1971), același cuvânt înseamnă altceva pentru diferite persoane aflate în situații sociale diferite. În plus, semnificația multor cuvinte

considerate „comune“ rămâne fără înțeles pentru categorii largi din populația interviuată. W. R. Belson (1981, 244) a constatat că doar o treime din persoanele interviuate în Marea Britanie au înțeles corect termenul de „proporție“ ca „parte“, „fracție“ sau „procentaj“. Autorul citat are dreptate când suspectează o parte din public de lipsa de înțelegere a înțelesului cuvintelor, apreciind că și unii din cei ce cunosc sensul termenilor sunt incapabili să transfere cuvintele din vocabularul pasiv în vocabularul lor activ.

Una din principalele supoziții ale interviului este *consistența relației dintre vorbă și faptă*, dintre atitudinea exprimată verbal și comportament. Această supoziție merită o examinare mai atentă. Omul politic, secretar de stat al Consiliului seniorilor din Republica Florența în perioada 1498-1512, scriitorul și istoricul Nicolo Machiavelli (1496 -1527), spunea: „Uneori cuvintele trebuie să servească pentru a masca faptele. Dar aceasta trebuie să se petreacă în așa fel, încât nimeni să nu-și dea seama; sau, dacă bagă în seamă, să fie pregătite scuze pentru a fi prezentate imediat“ (*Îndrumări pentru Raffaello Girolami*). Pledând pentru manipularea psihologică drept alternativă la conducerea prin forță, diplomatul florentin face în *Principele* (1513) o serie de observații foarte penetrante privind natura umană. Pornind de la aceste observații, numeroase cercetări au pus în evidență existența unui tip de *personalitate machiavelică* (Saks, 1988), elaborându-se scala pentru măsurarea gradului de machiavelism al fiecărei persoane. A se vedea în acest sens *Scala Mach IV*, elaborată în 1970 de Richard Christie și F. L. Geis, tradusă și adaptată de noi (Chelcea, 1991, 4).

Minciuna deliberată – posibilă într-un interviu – reduce încrederea în informațiile obținute prin răspunsurile la întrebări. Nu trebuie însă să exagerăm pericolul erorilor și *biais* – urilor, generat de răspunsurile neadevărate. În marea lor majoritate oamenii sunt corecți și cinstiți: recunosc sincer când nu cunosc răspunsul la o întrebare și își asumă responsabil consecințele faptelor lor. Pe de altă parte, ca cercetători trebuie să evităm punerea în discuție a acelor probleme care ar putea pune persoanele interviuate în situația de a recunoaște fapte indezirabile social sau care ar depăși capacitatea lor de analiză.

Alte erori sau *biais*-uri (termen american desemnând deformarea informațiilor în cadrul anchetei) sunt datorate *autoînșelării cu bună credință* a celor ce sunt convinși că răspund corect, dar care în realitate interpretează greșit întrebările, sunt „trădați“ de memorie sau își reprimă inconștient pulsuniile și își apară prin mecanisme neconștientizate *eu-ul*. Distincția dintre *eu-ul privat* și *eu-ul public* este foarte importantă pentru înțelegerea interviului ca interacțiune socială. Fiecare individ are mai multe eu-uri (*self*). În societate ne străduim să apărem altfel decât suntem în intimitate: punem în evidență *eu-ul public*, încercând să mascăm *eu-ul privat*. Acestei probleme Ervin Goffman i-a consacrat mai multe lucrări (*The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959; *Microstudies of the Public Order*, 1971). În perspectiva acestuia, relația dintre operatorul de interviu și persoana interviuată este o *relație socială secundară* (Bailey, 1982, 186), funcțională, în care indivizii își dezvăluie doar o fațetă a personalității lor, nu interacționează ca personalități unitare, așa cum se întâmplă în *relațiile sociale primare* din cadrul grupurilor primare (Charles H. Cooley, 1909).

Mecanismele de apărare a eu-ului în situația de interviu includ: fuga de răspuns, raționalizarea, proiecția, introecția, identificarea și refularea (Grawitz, 1972). Sub diferite pretexte (lipsă de timp, imposibilitatea întreruperii unor activități foarte importante, neîncrederea în anchetele sociale etc.), unele persoane refuză să răspundă la anchetele prin interviu. Refuzul lor poate fi politicos, invocând un motiv plauzibil, sau poate fi brutal: nu-ți deschide ușa și-o trănestește în nas, te lasă să strigi la poartă până când răgușești sau pun câinii pe tine. Operatorul de interviu trebuie să știe la ce se poate aștepta și să prevadă strategia de ieșire din situațiile neplăcute.

Prin *raționalizarea* răspunsurilor indivizii umani încearcă să găsească justificări *a posteriori* comportamentelor lor. Coerența răspunsurilor la întrebările de motivație nu trebuie să ne facă să credem că totdeauna deciziile de acțiune ale oamenilor au fost raționale. Imaginea *omului raționalizator* este mai aproape de realitate decât imaginea *omului rațional* (Zamfir, 1987, 27). *Proiecția*, constând din atribuirea unei alte persoane a propriilor atitudini, interese, aspirații sau motivații, *introecția*, convingerea că ceea ce s-a întâmplat anterior a fost urmarea hotărârilor proprii, și *identificarea* sau conformarea la ceea ce își imaginează că se așteaptă operatorul de interviu, fac parte din mecanismele de apărare a eu-ului persoanelor interviuate.

În cadrul acestor mecanisme *refularea* are un rol central. Refularea în psihologia freudistă desemnează „procesul efectuat de subconștient, prin care anumite imagini, idei, tendințe sau dorințe neplăcute pentru subiect sau care contravin normelor morale, sunt îndepărtate din conștiință, respinse

din sfera proceselor conștiente în cele inconștiente sau sunt menținute în afara câmpului conștiinței “ (Popescu-Neveanu, 1978, 613).

Avantajele și dezavantajele utilizării interviului în științele socioumane

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 183) prezintă atât avantajele, cât și dezavantajele interviului, semnalând mai multe avantaje decât dezavantaje. Ca avantaje sunt enumerate:

- *flexibilitatea*, posibilitatea de a obține răspunsuri specifice la fiecare întrebare;
- *rata mai ridicată a răspunsurilor*, asigurată de obținerea răspunsurilor și de la persoanele care nu știu să citească și să scrie, ca și de la persoanele care se simt mai protejate când vorbesc decât când scriu;
- *observarea comportamentelor nonverbale*, fapt ce sporește cantitatea și calitatea informațiilor;
- *asigurarea standardizării condițiilor de răspuns*, lucru imposibil de realizat în cazul chestionarelor poștale;
- *asigurarea controlului asupra succesiunii întrebărilor*, fapt ce are consecințe pozitive asupra acurateței răspunsurilor;
- *colectarea unor răspunsuri spontane*, știut fiind că primele reacții sunt mai semnificative decât cele realizate sub control normativ;
- *asigurarea unor răspunsuri personale*, fără intervenția altora;
- *asigurarea răspunsului la toate întrebările* și prin aceasta furnizarea informațiilor pentru testarea tuturor ipotezelor cercetării;
- *precizarea datei și locului convorbirii*, fapt ce asigură comparabilitatea informațiilor;
- *studierea unor probleme mai complexe* prin utilizarea unor formulare, chestionare sau ghiduri de interviu mai amănunțite, cu mai multe întrebări, de o mai mare subtilitate.

Ca orice tehnică de cercetare, interviul are o serie de dezavantaje și limite intrinseci. Kenneth D. Bailey (1978/1982, 183) le ordonează astfel:

- *costul ridicat*, nu numai al orelor de interviu, dar și al celorlalte etape și momente ale proiectării și realizării cercetărilor pe bază de interviu;
- *timpul îndelungat* necesar pentru identificarea persoanelor incluse în eșantion, pentru obținerea acordului și desfășurarea convorbirii, uneori fiind necesare mai multe vizite la aceeași adresă;
- *erorile datorate operatorilor de interviu* în ceea ce privește punerea întrebărilor și înregistrarea răspunsurilor, „efectul de operator“;
- *imposibilitatea consultării unor documente* în vederea formulării unor răspunsuri precise;
- *inconveniente* legate de faptul că se cere indivizilor să răspundă, indiferent de dispoziția lor psihică, de starea de oboseală etc.;
- *neasigurarea anonimatului*, fiind cunoscute adresa și numărul de telefon ale persoanelor care urmează să fie intervievate;
- *lipsa de standardizare* în formularea întrebărilor, ceea ce limitează comparabilitatea informațiilor;
- *dificultăți în accesul* la cei care sunt incluși în eșantion.

Atât avantajele, cât și dezavantajele sunt relative, trebuind să fie judecate în raport cu alte metode și tehnici de cercetare în științele socioumane și mai ales în funcție de diferitele procedee și tipuri de interviuri.

De asemenea, pentru evaluarea interviului se impune luarea în considerare a *erorilor* generate de această tehnică. Ce erori introduce *efectul de operator de interviu*? Herbert H. Hyman (1975) consideră că erorile rezultă din: modul de punere a întrebărilor și de înregistrare a răspunsurilor, ca și din prezența fizică a operatorului de interviu.

Efectul de operator de interviu nu dispăre prin autoadministrarea chestionarelor pentru că, remarcă sociologul american, totdeauna cel care răspunde are în vedere impresia pe care o produce asupra cititorului prezumtiv.

Distorsionarea răspunsurilor se face în sensul protecției ego-ului. Prezența fizică a operatorului de interviu accentuează riscul de distorsiune a răspunsurilor. Într-un studiu cu finalitate metodologică, Albert Ellis (1948) a analizat răspunsurile la interviu ale unui număr de 69 de studenți dintr-un colegiu american și, comparativ, după un an de zile, răspunsurile aceluiași studenți la chestionarul autoadministrat. Întrebările, în număr de 60, au fost grupate, în trei clase, după cum presupuneau un grad înalt, mediu sau scăzut de „implicare a ego-ului“ în elaborarea răspunsurilor. La întrebările cu grad ridicat de implicare a ego-ului s-au obținut diferențe semnificative în răspunsurile la interviu,

comparativ cu cele obținute cu ajutorul chestionarului. De exemplu, la întrebarea: „Cât de mult v-ați iubit mama în copilărie?” răspunsurile s-au distribuit astfel (Tabelul 7.1):

Tabelul 7.1. Distribuția răspunsurilor la aceeași întrebare în interviu și în chestionar
(după Ellis, 1948)

	Interviu		Chestionar	
Mi-a fost foarte dragă	37	54%	25	36%
Ne-am înțeles bine	17	25%	27	39%
Destul de mult	14	20%	10	15%
Nu prea mult	1	1%	7	10%
Deloc	0	-	0	-
	N = 69	100%	N = 69	100%

În general, se apreciază că, față de interviu, răspunsurile la chestionar se conformează modelului etalării unei atitudini mai puțin favorabile normelor și valorilor acceptate social la un moment dat. Studiile lui Albert Ellis (1948) conduc la concluzia că tehnica chestionarului generează acceptarea într-o mai mare măsură decât interviul a compartimentelor valorizate negativ de către societate: gelozia, sadismul, masochismul, agresivitatea, sexualitatea exacerbată. În același timp, fenomenele și comportamentele dezirabile social, precum clemența, fericirea, sensibilitatea, amabilitatea, sunt mai puțin relevate în răspunsurile la chestionar. Deși cercetările la care ne-am referit au limite metodologice, între care diferența de un an dintre testări nu poate fi neglijată, ele sugerează totuși posibilitatea evaluării interviului în cercetarea sociologică și psihologică în funcție de erorile pe care le produce.

Concluziile referitoare la valoarea (avantajele și dezavantajele) interviului desprinse din studiile realizate în alte zone socioculturale se cer verificate în spațiul culturii românești. Studiul lui Paul F. Lazarsfeld și Raymond Franzen (1945) trebuie examinat sub rezerva aceleiași cerințe. Conform acestui studiu, în interviuri se reportează un nivel mai înalt de instrucție, un grad mai ridicat de conformare socială, o durată mai mare de timp rezervată citirii presei. În interviurile personale, comparativ cu chestionarele poștale, se declară un număr mai mare de reviste care sunt citite, dar „se divulgă” un număr mai mic de activități neobișnuite (de exemplu, scrierea unor materiale spre a fi publicate în ziare sau reviste). Rămâne de stabilit dacă și pentru populația românească este valabilă concluzia: „răspunsurile obținute prin intermediul chestionarelor poștale sunt apreciabil mai informative și, prin urmare, mai satisfăcătoare decât răspunsurile obținute prin interviu” (Hyman, 1975).

Tipuri de interviuri și criterii de clasificare

În literatura de specialitate consacrată interviului ca tehnică de cercetare se întâlnesc diferite criterii de clasificare, și anume: conținutul comunicării; calitatea informațiilor obținute; gradul de libertate a cercetătorului în abordarea diferitelor teme și formularea întrebărilor, precum și în schimbarea sau respectarea succesiunii lor; repetabilitatea convorbirilor; numărul persoanelor participante; status-ul socio-demografic al acestora; modalitatea de comunicare; funcția îndeplinită în cadrul procesului de investigație.

- Din punctul de vedere al conținutului comunicării se poate face distincție între *interviul de opinie* și *interviul documentar* (Duverger, 1961).

Asupra distincției dintre cele două tipuri de interviuri nu stăruim, problema fiind tratată în discuția despre clasificarea chestionarelor. Semnalăm acum doar faptul că se poate face o clasificare a interviurilor după domeniul abordat: politic, economic, social, cultural etc. Desfășurarea unui interviu de cercetare a opiniilor politice, de exemplu, se va particulariza față de un interviu de sondare a intereselor culturale; de asemenea, un interviu pe teme economice, față de unul pe tema credințelor religioase.

- Calitatea informațiilor depinde de foarte mulți factori. Între aceștia, durata convorbirii oferă serioase garanții privind nu numai volumul informațiilor, dar și calitatea lor. Este de presupus că un interviu de 5 – 10 minute permite doar colectarea unor informații superficiale, comparativ cu o convorbire purtată timp de câteva ore. Așadar, *interviul extensiv*, chiar dacă se aplică unui număr mare

de persoane, nu reușește să pună în evidență structurile de profunzime, așa cum se întâmplă în cazul *interviului intensiv*.

- Gradul de libertate a cercetătorului în alegerea temelor de investigare și în ceea ce privește formularea, numărul și succesiunea întrebărilor a sugerat o schemă mnemotehnică de clasificare a interviurilor (Grawitz, 1972, 633). Fără a reprezenta propriu-zis o scală, această schemă (Figura 7.1) sugerează trecerea gradată de la deplina libertate a cercetătorului în cazul *interviurilor nondirective* până la eliminarea oricărei libertăți de inovare, în cazul *interviului directiv*, pe bază de chestionar cu întrebări închise.

La o extremă a continuumului libertate-rigiditate, interviurile nondirective se caracterizează prin: număr redus de întrebări, formularea lor spontană, durata (teoretic) nelimitată, volum mare de informații, răspunsuri complexe, centrare pe persoana interviuată cu posibilități de repetare a întrevederii. La cealaltă extremă, interviurile au întrebări prestabilite, structurate într-o ordine rigidă, se desfășoară într-un interval de timp limitat, o singură întrevedere și se centrează pe problema de studiu. E. H. Porter (1950), citat de Alain Blanchet (1985, 39), enumeră indicatorii esențiali în abordările directive și nondirective, după frecvența statistică de apariție a lor. Astfel în abordările directive: se pun întrebări foarte precise, se cer informații în legătură cu anumite probleme, se indică tema conversației, se propune clientului o anumită activitate, se ia în considerare conținutul celor spuse, se ia în calcul ordinea evenimentelor și se semnalează problemele ce trebuie rezolvate. În abordările de tip nondirectiv: se înregistrează sentimentele și atitudinile exprimate spontan, acestea se interpretează în funcție de comportamentul și discursul global, se indică tema convorbirii, se recunoaște conținutul celor declarate, se pun întrebări foarte precise, se dau informații, se definește situația interviuării prin responsabilitatea clientului de a utiliza cele discutate.

Pe de altă parte R. Ghiglione și B. Matalon (1991, 77) pun în relație interviurile directive/nondirective cu tipurile de cercetări, rezultând un tabel foarte sugestiv (Tabelul 7.2).

Tabelul 7.2. Relația dintre tipul de cercetare și tipul de interviu
(după Ghiglione și Matalon, 1991)

<i>Interviu</i> <i>Tip de cercetare</i>	<i>Nondirectiv</i>	<i>Semidirectiv</i>	<i>Directiv</i>
De control			*
De verificare		*	*
În profunzime	*	*	
Explorativă	*		

Tabelul reprodus exprimă ideea că utilizarea tipurilor de interviuri, după gradul de libertate, depinde de nivelul cunoștințelor anterioare despre problema studiată. Când abordăm o problemă nouă, prea puțin cunoscută, se recomandă utilizarea interviurilor nondirective, cu un grad sporit de libertate pentru a explora fenomenul sub toate fațetele care ni se dezvăluie de la o întrebare la alta. Cu totul altfel stau lucrurile când problema este bine determinată și se cere doar măsurarea, aflarea intensității ei de manifestare (de exemplu, intensitatea opiniilor pro sau contra). În astfel de studii putem apela la interviurile directive, pe baza întrebării închise.

Exemplul cel mai concludent pentru libertatea de schimbare a temei conversației, a formei și succesiunii întrebărilor îl constituie interviul clinic, utilizat cu precădere în psihoterapie și mai puțin în investigația psihologică sau sociologică.

Interviul clinic reprezintă forma extremă a interviului nestructurat și ilustrează cel mai bine specificul *interviului nondirectiv*. Alain Blanchet (1985, 12) menționează în octombrie 1929 în cadrul cercetărilor de la Hawthorne, F. J. Roethlisberger și W. J. Dickson au utilizat sistematic și au analizat valoarea metodologică a ceea ce numim astăzi „interviul nondirectiv” în cercetarea socioumană. Interviul clinic a fost propus, însă, ca tehnică de intervenție psihoterapeutică de psihologul american Carl Rogers (1902 – 1987), înlocuind astfel „modalitatea clasică” de desfășurare a ședințelor de psihoanaliză imaginată de Sigmund Freud (1856 – 1939). Având o formație enciclopedică, în afara specialității sale, a studiat istoria, teologia și pedagogia, Carl Rogers a funcționat timp de 12 ani ca psiholog la un centru de asistență socială și psihologică infantilă din Rochester și apoi, din 1940 până în 1963, ca profesor la Universitățile din Ohio, Chicago și Wisconsin (vezi Schultz, 1976/1986, 273-

296). A publicat lucrări de referință, precum : *Clinical Treatment of Problem Child* (1940), *Client-centred Psychotherapy* (1952), *On Becoming a Person* (1961), *Freedom to Learn* (1969), *On Becoming Partners* (1972), *A Way of Being* (1980) ș.a. Metoda nondirectivă pe care o propune presupune comunicarea autentică, bazată pe încredere și înțelegere între pacient și terapeut. Este o „relație de ajutorare“ în vederea dezvoltării și maturizării persoanei, pentru o mai bună înțelegere a experienței subiective proprii și pentru sporirea capacității de confruntare cu viața. În cadrul acestei relații, în care pacientul este tratat ca persoană, nu ca „entitate clinică“, opiniile și atitudinile față de sine ale pacientului devin predominant pozitive, stima de sine sporește, personalitatea se integrează, structurile sale de bază se unifică, nervozitatea scade, șocurile emoționale devin acceptabile, personalitatea se adaptează mai bine situațiilor sociale.

Interviul clinic urmărește să sprijine efortul pacientului de conștientizare a sentimentelor sale confuze, care îi provoacă teamă. Terapeutul nu direcționează relațiile pacientului, ci doar creează un cadru de manifestare în care acesta „să fie el însuși“. În acest scop s-a renunțat la practica psihoterapeutică în care pacientul era pus într-o situație „dezumanizantă“ (așezat ca un bolnav lungit în pat, fără a vedea terapeutul, care notează fără a-l întrerupe monologul pacientului etc.). De această dată pacientul ia loc la birou, vizzavi de terapeut, fiind într-o situație de egalitate cu acesta. Interviul clinic propus de Carl Rogers se fondează pe o concepție psihoanalitică despre personalitate, influențată de filosofia existențialistă (Gorgos, 1989, 756).

Interviul clinic nu se utilizează numai în scop terapeutic, ci și pentru psihodiagnoză, pentru orientarea profesională sau în activitatea de asistență socială în vederea cunoașterii personalității. Dealtfel, însuși părintele nondirectivismului a susținut extinderea metodei sale în domeniul educației adulților, a învățământului, industriei și politicii (Gauquelin, 1971, 140). În cercetarea socioumană, interviul clinic este utilizat de multe ori cu scop explorator, în faza inițială a investigațiilor, pentru găsirea acelor informații care să orienteze demersul de cercetare. Dar, dat fiind faptul că acest tip de interviu oferă o expresie „chimic pură“ a atitudinilor, abordarea nondirectivă s-a extins mult dincolo de sfera terapeutică. Paul Lazarsfeld, ca să dăm un exemplu clasic, a utilizat interviul nondirectiv în cercetarea emisiunilor radio.

Interviul în profunzime, ca și interviul cu răspunsuri libere, se utilizează atât în psihoterapie, cât și în cercetarea socioumană. Spre deosebire, însă, de interviul clinic, interviul în profunzime, centrat tot asupra persoanei, vizează doar un aspect, un fenomen sau element, nu persoana în întregul ei. La fel stau lucrurile și în cazul interviului cu răspunsuri libere sau ghidat. Între cele două tipuri de interviuri diferențele sunt mai mult de nuanță decât de fond: variază nivelul de profunzime, amploarea fenomenelor abordate, gradul de libertate menținându-se ridicat, chiar dacă tema convorbirii este prestabilită.

Interviul clinic, în profunzime și cu răspunsuri libere sunt mai mult sau mai puțin nestructurate. Interviurile nestructurate pot avea un grad de validitate mai înalt decât cele structurate, sunt nestresante, permit exprimarea spontană a personalității, dezvăluirea pulsioniilor inconștientului, lasă liberă asociația de idei, eliminând astfel bias-urile (erorile sistematice) interviului structurat (Gordon, 1969).

Interviul centrat (ghidat sau focalizat), ca tehnică de cercetare în științele socioumane, a fost prezentat de Robert K. Merton, M. Fiske și P. Kendall (1956). Este un interviu *semistructurat*, în sensul că abordează teme și ipoteze dinainte stabilite – ca și interviurile structurate –, dar întrebările și succesiunea lor nu sunt prestabilite – ca și în cazul interviurilor nestructurate.

Tehnica propusă de Robert K. Merton impune centrarea convorbirii pe o experiență comună tuturor subiecților (de exemplu, implicarea într-o anumită acțiune, vizionarea aceluiași spectacol de teatru sau film etc.). Respectiva experiență trăită de toți cei care urmează a fi intervievați este analizată anterior de către cercetător care evidențiază elementele semnificative și structura situației, modelele de acțiune ș.a.m.d. Sunt formulate ipoteze privind consecințele implicării persoanelor în situația dată. Cercetătorul elaborează pe această bază un *ghid de interviu*, în care sunt fixate problemele ce vor fi abordate în convorbirea focalizată pe experiența subiectivă a implicării în situația analizată.

C. A. Moser (1958/1967, 295) comentează ca pe un bun exemplu de utilizare a interviului centrat (*guided or focused*) studiul lui R. Marriott (1953) privind factorii care contribuie la satisfacția/insatisfacția muncii industriale. Interviul individual cu muncitorii industriali era axat pe opt teme: sarcina de executat; orele de muncă; sistemul schimburilor; nivelul salariilor; sistemul de renumerare; patronatul, conducerea administrativă și politica acestora; supravegherea muncii; colegii

de muncă. Pentru fiecare temă inclusă în ghidul de interviu se formulau spontan întrebări factuale și de opinie vizând starea de satisfacție – insatisfacție. Interviuul centrat – apreciază C. A. Moser (1958/1967, 295) „se depărtează de inflexibilitatea metodelor formale, dar dă totuși interviului o formă structurată și asigură că toate problemele relevante sunt discutate”.

Kenneth D. Bailey (1978) apreciază că în cazul interviului centrat important este faptul că cercetătorul a studiat anterior experiența trăită de subiecți, selectând aspectele ce vor fi puse în discuție.

Interviurile cu întrebări deschise și cu întrebări închise fac parte din categoria interviurilor *structurate*. Astfel de interviuri sunt larg utilizate în cercetările sociologice și psihologice. În cadrul lor cercetătorul (sau operatorul de interviu) nu beneficiază de libertatea alegerii temelor sau de posibilitatea reformulării întrebărilor și schimbării succesiunii lor. Problematika utilizării interviurilor cu întrebări deschise și cu întrebări închise a fost tratată în lecția despre chestionar, când s-a prezentat modalitatea de aplicare a chestionarului cu ajutorul operatorilor. De altfel, ghidul de interviu nu reprezintă altceva decât o listă de întrebări sau de probleme ce urmează a fi discutate în cadrul interviului. Firește, ghidurile de interviu pot fi mai mult sau mai puțin detaliate, dar ele trebuie să cuprindă problemele esențiale, ce nu pot fi omise, fără de care obiectivul studiului nu s-ar realiza.

- Interviurile pot fi *unice* sau *repetate*. În sondajele de opinie avem de-a face, de regulă, cu o singură convorbire cu fiecare din persoanele cuprinse în eșantion. În practica psihoterapeutică și în anchetele *panel* interviul se aplică în mod repetat. Subiectul interviuat dobândește o anumită experiență în rolul său, astfel că desfășurarea convorbirii se realizează în alte condiții psihosociologice.

- Cel mai adesea interviul se derulează ca o comunicare între două persoane: operatorul de interviu și persoana care răspunde. În afara acestui tip de *interviu personal*, în cercetările sociale se utilizează și *interviul de grup*, care are exigențe specifice. „Interviu de grup – opinează Alain Giami (1985, 221) – este o metodă de culegere a datelor psihosociologice foarte utilizată în studiile empirice, în special în marketing și în studiul pieții”, totuși au apărut puține studii metodologice privitoare la acest tip de interviu. Într-un asemenea context contribuția teoretico-metodologică a lui Alain Giami acoperă un teren prea puțin explorat. Vom reține ca deosebit de importante unele puncte de vedere exprimate de Alain Giami.

Tehnica interviului de grup s-a impus în cadrul direcției de studiu a *grupului mic*. J. A. Banks, într-o lucrare despre *Discuția de grup ca tehnică de interviu* (1957) formulează ipoteza că în situația de grup indivizii oferă răspunsuri care cred ei că sunt așteptate de grupul lor de apartenență, în timp ce în interviurile personale ei dezvăluie reacțiile proprii. Din această cauză în interviurile de grup opiniile sunt exprimate cu mai multă intensitate, în timp ce opiniile minoritare riscă să rămână neexprimate. De aici decurge o concluzie cu valoare metodologică mai largă: „cercetătorii care studiază aceeași problemă utilizând tehnici diferite riscă să obțină rezultate dificil de comparat, chiar contradictorii (*apud* Giami, 1985, 223).

Roger Mucchielli (1968, 8) consacră interviului de grup unul din volumele dedicate formării permanente în științele umane, prezentând regulile de desfășurare și propunând o serie de exerciții de utilizare a interviului de grup în cunoașterea psihosociologică și în acțiunea de schimbare a opiniilor. Este de reținut faptul că acest tip de interviu presupune existența reală a unui grup de persoane, care să elaboreze în interacțiune un răspuns colectiv la problemele puse în discuție. Nu avem de-a face cu o juxtapunere a unor răspunsuri individuale, ci cu formularea unui răspuns care să exprime opinia de grup. Cercetătorul trebuie să se facă acceptat de grup.

William Foote White, autorul lucrării *Street Corner Society: Sociale Structure of an Italian Slum* (1955), recomandă introducerea prin intermediul membrilor influenți a cercetătorului în grupul pe care-l studiază. Astfel, cercetătorul dobândește respect și confidență din partea membrilor grupului. Sigur, interviul de grup necesită o pregătire psihologică atentă (stabilirea unor relații de încredere reciprocă, deblocarea psihică a participanților la interviu ș.a.m.d.), precum și anumite măsuri de organizare a discuției colective (convocarea din timp a participanților, limitarea duratei intervalului la cel mult trei ore, asigurarea condițiilor de confort, eliminarea surselor de distragere a atenției, plasarea participanților în jurul unei mese rotunde etc.).

Fără a putea respecta regulile de desfășurare a interviurilor de grup, în cadrul seminarului de sociologie industrială am organizat (noiembrie 1972) cu studenții de la Politehnica din București un experiment de schimbare a opiniilor în urma unei discuții colective pe tema: „Virtuțile petrecerii

timpului liber de unul singur“. La interviul de grup au participat 15 studenți. Am aplicat un chestionar cu 12 întrebări închise, având ca variantă de răspuns:

deloc interesant.....	1
puțin interesant.....	2
oarecum interesant.....	3
interesant.....	4
foarte interesant.....	5

Pe locurile al cincilea și al zecelea au fost plasați *itemii*: „A te plimba singur prin oraș este.....“ și „A te plimba singur prin parc este.....“. Opinia membrilor grupului s-a dovedit a fi nefavorabilă petrecerii timpului liber de unul singur ($m = 2,97$). Rezultatul nu a fost comunicat grupului. Am menționat doar că în legătură cu această modalitate de petrecere a timpului liber există în general o opinie nefavorabilă. I-am invitat pe studenți să-și spună părerea despre factorii care determină această opinie. Personal, mi-am asumat doar rolul de moderator. Discuțiile au durat aproximativ 35 de minute. S-au adus argumente „pro“ și „contra“. După o pauză de 10 minute, am aplicat un al doilea chestionar privind timpul liber. În pozițiile V și X figurau aceiași *itemi*. În urma interviului de grup opinia studenților a devenit mai favorabilă „petrecerii timpului liber de unul singur“ ($m = 3,24$). S-a constatat încă o dată valabilitatea tezei lui Kurt Lewin privind schimbarea mai rapidă a opiniilor când se realizează „auto-informația“ în interiorul grupului, decât în cazul transmiterii informației „ex cathedra“.

Henri H. Stahl (1974), vorbind despre obținerea de răspunsuri colective la o chestionare verbală, arată că „procedul interogării în grup“ se recomandă în faza de prospectare, când se pot obține de la persoanele convocate informații utile pentru adâncirea problematicei de studiu. Răspunsurile investite cu adeziunea mai multora sunt la fel de interesante pentru cercetător, ca și informațiile divergente furnizate de „opozanți“. Și în cazul convorbirilor colective, „Regula de aur a oricărui anchetator social este tăcerea. E bun anchetatorul care vorbește puțin, dar știe să facă pe alții să vorbească“ – remarca H. H. Stahl (1974, 272).

- Interviuurile pot fi făcute cu adulți, cu tineri sau copii. Pot fi intervievate personalități ale vieții politice și culturale, specialiști din diferite domenii, persoane fără funcții oficiale și chiar cu persoane defavorizate. De fiecare dată diferențele dintre status-urile socio-profesionale ale cercetătorului și ale celor intervievați ridică probleme în ordinea obținerii interviului, desfășurării lui și valorificării informațiilor.

În literatura de specialitate recentă se atrage atenția asupra *intervievării copiilor*, care pune următoarele probleme: vocabularul limitat al copiilor, specificul relației adult-copil și dificultatea copiilor de a înțelege „situația de interviu“ (Bailey, 1982, 203). În perioada antepreșcolară (1-3 ani) copilul întâmpină dificultăți de înțelegere a limbajului, deși cerința subiectivă a comunicării verbale este constituită la 16 luni. La vârsta de 1 an copilul poate pronunța circa 100 de cuvinte, alcătuind propoziții de 2-3 cuvinte. Este evident că în această fază a dezvoltării comunicării nu se pune problema utilizării interviului pentru investigarea lumii subiective a copilului. Abia în perioada preșcolară (3-6 ani), date fiind progresele în dezvoltarea comunicării verbale, s-a încercat realizarea unor interviuri cu copiii (la 3 ani vocabularul mediu numără 2000 de cuvinte).

Studiile lui Leon Yarrow (1960) au caracter de pionierat. Interviul de cercetare își găsește aplicabilitate în studiul anumitor teme (socializarea, formarea prejudecăților, relațiile și grupurile mici etc.), odată cu perioada școlară (6 – 10/11 ani), când „se produce o schimbare de fond a întregii activități psihice, are loc investigarea gândirii copilului de la contemplarea și înțelegerea intuitivă a fenomenului, a cazului, la logica regulii pe care o exprimă cazul, fenomenul și operarea în această concepție, fapt ce reprezintă o adevărată revoluție în actul de cunoaștere, o schimbare de structură a înțelegerii“ (Șchiopu și Verza, 1981, 163).

La sfârșitul perioadei școlare mici, copiii posedă un vocabular de 4000-4500 de cuvinte, vocabularul activ fiind de aproximativ 1500 de cuvinte. Acest lucru permite formularea răspunsurilor la interviul special proiectat pentru investigarea copiilor. Totuși, se impune realizarea pentru populația din România a unor liste de cuvinte ce sunt înțelese de copiii de vârstă școlară și preșcolară, așa cum sunt *International Kindergarten Union List* (1928) sau *A Combined Word List* (1936).

Dificultatea realizării interviurilor cu preșcolarii și cu școlarii mici nu rezidă numai în vocabularul limitat al acestora, ci și în specificul relației adult-copil. La vârstele mici, copiii îi percep pe adulți ca pe propriii lor profesori sau părinți de la care învață ce este bine și ce este rău, cum să răspundă la

anumite întrebări ș.a.m.d. În situația de interviu le este greu să înțeleagă de ce adulții, care „le știu pe toate“, îi întreabă pe ei „ce și cum“. Apoi – atrage atenția Kenneth D. Bailey (1982) – copiii sunt mai sugestionabili decât adulții: formularea întrebărilor, intonația, mimica pot influența puternic răspunsurile. Anumite caracteristici ale stadiului lor de dezvoltare psihică, precum „domnia concretului“ (Gheorghiu și Ciofu, 1982, 123), asigură insinuarea elementelor sugestive în procesul cunoașterii. Pe de altă parte, imaginația copiilor este necontrolată: adesea distincția dintre realitate și vis, dintre ceea ce s-a întâmplat efectiv și ceea ce ar fi dorit să se întâmple ridică bariere serioase în interpretarea interviurilor. În plus, relația adult-copil trebuie să ia în considerare stadiile raporturilor dintre sexe. La vârsta de 7-12 ani băieții manifestă o anumită aversiune față de fete. De aceea se recomandă ca interviurile cu școlarii mici să fie făcute de persoane de același sex.

În interviurile cu copiii trebuie creată o astfel de situație care să-i ajute să înțeleagă ce se așteaptă de la ei. Leon Yarrow (1960) recomandă utilizarea jocului cu păpuși pentru studiul prejudecăților rasiale la preșcolari. Preșcolarii li se arată diferite păpuși sau desene înfățișând persoane aparținând raselor albă sau neagră și sunt întrebați: „Cu cine vrei să te joci?“ La vârsta școlarului mic pot fi utilizate povestiri sau fraze ce urmează a fi completate. De asemenea, pot fi folosite și metode de proiecție (de exemplu, testele Rorschach, T.A.T. și altele).

- Interviurile se clasifică, după modalitatea de comunicare, în *interviuri face-to-face* (directe, personale) și *interviuri prin telefon*. Prezentăm, după Therese L. Baker (1988, 180), specificul interviului prin telefon.

Unii cercetători (W. R. Klecka și A. J. Tuchfarber, 1978) consideră că în deceniul opt al secolului nostru s-a produs o *minirevoluție* în cercetare socială din SUA: „copilul vitreg“ al anchetelor sociologice – cum considera Don A. Dillman (1978) interviul telefonic – a devenit „copilul favorit“ al acestora. Două sunt cauzele care au declanșat această schimbare radicală. În primul rând creșterea spectaculoasă a numărului posturilor telefonice (în 1958, aproximativ 72% din populația SUA avea acces la un post telefonic, iar în 1976 aproximativ 93%. Se prevedea ca în 1982, ponderea populației cu acces la telefon să fie de 98%). În al doilea rând, interviul telefonic a cucerit un loc privilegiat ca procedeu de investigare datorită punerii la punct a unui sistem de eșantionare adecvat: *Random digit dialing* (RDD).

În cele mai multe țări, între care și România, dotarea limitată cu posturi telefonice nu permite efectuarea unor anchete telefonice reprezentative. La începutul anului 1999, în țara noastră funcționau circa 3,5 milioane de posturi telefonice, ceea ce ar însemna că mai puțin de jumătate din populația de peste 18 ani are acces la telefon. Repartiția posturilor telefonice în mediul rural este mult mai scăzută decât în mediul urban. Totuși, pentru anumite categorii de populație și pentru anumite centre urbane, cu valoare experimentală se poate apela la interviul telefonic. În perspectivă se vor crea, probabil, condiții pentru efectuarea de anchete telefonice reprezentative și în țara noastră. Până atunci, pentru a apela eficient la interviul telefonic va trebui să stabilim: care este proporția persoanelor cu acces la un telefon? Ce categorii sociale au într-o mai mare măsură posturi telefonice acasă? Cine sunt cei ce nu au acces la telefon?

Selectarea eșantionului pentru anchetele prin interviu telefonic prezintă anumite particularități în comparație cu eșantionarea populației pentru anchetele „clasice“. Este vorba de o eșantionare a numerelor de telefon și apoi de selectarea persoanelor care au acces la respectivele posturi telefonice în vederea interviuării lor. Inițial, s-au folosit pentru eșantionare cărțile de telefon. S-a constatat însă că acestea nu reprezintă o bună bază de eșantionare: multe telefoane particulare nu apar în cărțile de telefon, numerele de telefon se schimbă, astfel că se face greu distincție între numerele de telefon de la serviciu și de la domiciliu. Date fiind aceste neajunsuri, s-a propus utilizarea sistemului RDD pentru eșantionarea numerelor de telefon (Groves și Kahn, 1979). Sunt selectate mai întâi zonele geografice, în urma stratificării lor după anumite criterii. Fiecare zonă are un anumit prefix. Se face apoi selecția aleatoare a numerelor de telefon și a persoanelor pe baza tabelelor de selecție proiectate de Leslie Kish (1949). Dacă numărul de telefon selectat aleator (de exemplu, 123-4567) corespunde unei gospodării în care locuiește o familie formată din trei persoane, atunci se urmărește în tabelul de selecție pe rândul 3 (nr. membrilor familiei) la intersecția cu coloana 7 (ultima cifră a numărului de telefon) și se determină persoana cu care va trebui făcut interviul (cea de-a treia persoană din familie, în ordinea descrescătoare a vârstei). Această modalitate de selecție presupune ca operatorul de interviuri telefonice să se intereseze: câte persoane locuiesc la adresa unde este instalat telefonul? Câte au vârsta de peste 18 ani? Care este persoana cea mai în vârstă din familie? Apoi următoarea? ș.a.m.d. Aceste

date vor fi înscrise într-un tabel (Tabelul 7.3). Odată identificată persoana cu care se va face interviul, aceasta va trebui chemată la telefon sau va trebui fixată data și ora la care ar putea fi interviu telefonic (Tabelul 7.4).

Desfășurarea interviului telefonic are unele particularități în raport cu interviul *face-to-face*. Dacă în intervalul *face-to-face* primul contact cu persoana selecționată în eșantion este de natură vizuală (de aici cerința ca operatorul de interviu să fie o persoană cu un fizic plăcut), în interviul telefonic prima impresie se bazează pe caracteristicile vocale ale operatorului (timbru, intensitate, claritate, lungimea pauzelor dintre cuvinte etc.). Decurg de aici cerințe specifice pentru alegerea și formarea operatorilor de interviu. Aceștia vor trebui să se asigure că persoanele aflate la celălalt capăt al firului telefonic au înțeles întrebările, că doresc să continue conversația. Vor fi frecvente întrebările de genul: „Alo, mă auziți?“, „S-a înțeles?“, „Este clar?“, „Pot continua?“

Este de la sine înțeles că în interviurile telefonice nu pot fi utilizate materiale grafice (fotografii, planșe etc.). Interviul va trebui astfel condus încât să suplinească lipsa acestui material ajutător. În ceea ce privește ordinea întrebărilor, J. H. Frey (1983) recomandă ca, spre deosebire de chestionar, în cazul interviului telefonic de la început să se pună întrebări legate direct de problema cercetată, întrebările fundamentale plasându-le spre sfârșitul interviului (Converse și Presser, 1986, 61).

Tabelul 7.3. Tabel cu membrii familiei

Nr.	Numele și prenumele	Vârsta
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		

Tabelul 7.4. Tabel pentru selecția membrilor familiei

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	1	1	2	2	2	1	1	2	1	2
3	3	2	2	1	2	2	3	1	1	3
4	1	4	2	3	3	2	1	4	2	4
5	5	2	1	1	3	2	4	3	5	4
6	1	6	2	6	4	5	3	2	4	5

Interviul telefonic a dobândit o largă utilizare în cercetările sociologice în special din SUA și datorită perfecționărilor tehnice. Interviul telefonic asistat de calculator (*Computer-asisted telephone interviewing*) reduce nu numai timpul total al anchetelor sociologice, dar și erorile, eliminându-se operațiile de notare în scris a răspunsurilor, codificarea de către operatorul de anchetă, transferul codurilor pe discul calculatorului electronic. În sistemul CATI, computerul generează numerele de telefon eșantionate, afișează pe un terminal întrebările în succesiunea lor, răspunsurile fiind introduse direct în memoria calculatorului. Astfel se elimină consemnarea și codificarea manuală a răspunsurilor.

Robert M. Groves și Robert L. Kahn (1979), comparând interviul telefonic cu interviul *face-to-face*, au ajuns la concluzia că primul costă mai puțin de jumătate din costul celui de-al doilea (55 de dolari pentru un interviu *face-to-face* și 23 de dolari pentru un interviu telefonic). O anchetă cu operatori de interviu pe un eșantion de 1500 de persoane a costat 84.000 de dolari, în timp ce interviuarea telefonică a aceluiași număr de persoane a redus costul total al anchetei la 38.000 de dolari. De asemenea, constată că cei doi sociologi americani, interviuarea telefonică reduce efortul și durata anchetelor de la 8,7 ore pentru fiecare interviu *face-to-face* la 3,3 ore pentru fiecare interviu telefonic (pentru a ancheta direct 1500 de persoane au fost necesare 15.522 ore, iar pentru interviuarea telefonică 5419 ore). Datele prezentate au pentru noi doar o valoare orientativă. Ele merită a fi cunoscute pentru că în viitor și la noi în țară interviul telefonic va dobândi popularitate. În

acest sens, menționăm în continuare avantajele, dar și dezavantajele acestui procedeu de investigație. Rapiditatea desfășurării anchetelor telefonice și costul lor redus constituie – așa cum s-a arătat – principalele avantaje. Kenneth D. Bailey (1982) menționează ca avantaje și anonimatul asigurat de interviuarea telefonică, precum și flexibilitatea acestui procedeu (comparativ cu chestionarul poștal, de exemplu).

Dezavantajele interviului telefonic rezultă din ineditul situației: mulți consideră intenția de interviuare telefonică drept o farsă și, ca atare, refuză convorbirea. Credem că anchetele telefonice ar trebui precedate de o companie publicitară, pentru ca populația să afle despre o asemenea modalitate de cunoaștere științifică a opiniilor și atitudinilor și să accepte includerea în eșantion ca pe un lucru firesc.

Chiar și în țările cu o îndelungată practică a anchetelor telefonice se pune – ca un dezavantaj – problema motivației mai reduse a persoanelor, comparativ cu interviul *face-to-face*. Tocmai datorită motivației scăzute, a refuzului frecvent de a participa la interviu și a întreruperii convorbirilor, volumul numerelor de telefon eșantionate (RDD) trebuie să fie de aproximativ cinci ori mai mare decât cel proiectat.

Un alt dezavantaj major al interviului telefonic este legat de imposibilitatea cercetătorului de a controla situația în care se desfășoară convorbirea. Nu există siguranța că răspund chiar persoanele selecționate în eșantion, nu pot fi înregistrate comportamentele nonverbale, nici condițiile fizice și psihologice în care se derulează convorbirea telefonică.

Despre valoarea de ansamblu al interviului telefonic, Robert M. Groves și Robert L. Kahn (1979) spun că răspunsurile obținute sunt aproape identice cu cele recoltate cu ajutorul interviului *face-to-face*. Alți cercetători semnalează, totuși, unele mici diferențe: în interviurile telefonice apar mai multe omisiuni în datele despre venitul familiei, mai multe răspunsuri contradictorii și stilul răspunsurilor este diferit de cel al răspunsurilor la interviurile *face-to-face* (Lawrence A. Jordon și colab., 1980).

Rapiditatea în efectuarea anchetei, costul redus și facilitatea controlului asupra operatorilor de interviu au condus la concluzia că este preferabil interviul telefonic celui *face-to-face* chiar în studierea comportamentului sexual într-o anchetă desfășurată în Franța (septembrie 1991/februarie 1992) sub conducerea lui Michel Bozon și Henri Leridon. Anterior deciziei s-au comparat răspunsurile obținute prin interviul telefonic cu cele recoltate prin vizită la domiciliul și interviu *face-to-face* sau autoadministrat (câte 400 de persoane pentru fiecare tip de interviu). Au fost preferate interviurile telefonice, precedate de o scrisoare prin care se anunța scopul anchetei (Riandey și Firdion, 1993, 1258).

Pe aceeași temă a comportamentului social, la noi în țară echipa de cercetători de la CURS, sub conducerea lui Dorel Abraham, a realizat în 1995 o anchetă prin interviu telefonic cuprinzând un eșantion din populația bucureșteană, rezultatele fiind publicate în ziarul *Libertatea*. Considerăm foarte semnificativă această reușită de interviuare telefonică a populației într-o problemă privind viața intimă, fapt pentru care, cu permisiunea coordonatorului anchetei, vom reproduce ghidul de interviu utilizat, la alcătuirea căruia și autorul acestei lucrări a participat (vezi Lecturi 7.2).

Sondajul s-a realizat în perioada 17-20 martie 1995, pe un eșantion probabilist format din 816 persoane, prin interviul telefonic pentru gospodăriile care dețin aparatura respectivă și la domiciliu prin interviu *face-to-face* pentru cei care nu intra în această categorie.

Eșantionul este reprezentativ pentru populația Capitalei cuprinsă între 18 și 60 ani, cu o eroare tolerată maximă de $\pm 3,2\%$. Prezentăm în continuare structura eșantionului (Tabelul 7.5).

Tabelul 7.5. Structura eșantionului CURS (*după* Abraham, 1995)

<i>Sex:</i>		<i>Grupe de vârstă:</i>	
bărbați.....	44%	18-30 ani.....	32%;
femei.....	56%	31-55 ani.....	53%
		56-60 ani.....	15%
<i>Studii (nivel de instrucție):</i>		<i>Starea civilă:</i>	
școala primară și generală.....	18%	căsătorit(ă).....	61%
școala profesională	10%	necăsătorit(ă).....	26%

liceu și școala postliceală.....	51%	divorțat(ă).....	6%
studii superioare.....	21%	văduv(ă).....	6%
		în uniune liberă (concubinaj).....	1%

• În fine, interviurile pot fi clasificate și după funcția pe care o au în cadrul cercetării: *interviul de explorare* se deosebește, prin structura sa, de interviul utilizat ca *modalitate principală* de obținere a datelor de cercetare sau de interviul practicat cu scopul *completării* sau *verificării* informațiilor recoltate cu ajutorul altor metode și tehnici de investigare. Interviul de explorare, utilizat în prima fază a cercetării, este mai puțin structurat, uneori este nondirectiv, urmărind identificarea unor teme care să fie cercetate apoi în profunzime prin intermediul chestionarului, de exemplu. Așa au procedat, de pildă, cercetătorii de la *Universitatea din California* în studiul factorilor psihici ai adaptării în îmbolnăvirile de cancer (Taylor și colab., 1984, 184). Un număr de 179 de pacienți cu cancer de sân au fost interviuați la domiciliu, după ce telefonic se obține acordul lor de a participa la anchetă. Interviul, cuprinzând întrebări închise, dura între 1 1/2 și 2 ore. Se începea cu întrebări de identificare (vârsta, status-ul marital etc.), urmând apoi o serie de întrebări vizând experiența subiectivă a îmbolnăvirilor de cancer (când au fost detectate primele simptome, când s-a făcut intervenția chirurgicală ș.a.m.d.). Interviul continua concentrându-se asupra atribuirii și controlului îmbolnăvirii de cancer, în condițiile în care nu se cunosc toate cauzele care conduc la îmbolnăvirea de cancer, au anumite bănueli, propuneri sau chiar teorii privind etiologia acestei maladii. Printr-o întrebare deschisă, persoana interviuată era solicitată să arate care este propria sa părere în legătură cu aceasta. Dacă persoana interviuată atribuia responsabilitatea îmbolnăvirii de cancer unui din următorii patru factori: ei înșiși, altor persoane, mediului înconjurător, întâmplării, era rugată să facă alegerea forțată, indicând doar unul dintre aceștia. Alte întrebări vizau reprezentarea pacienților despre controlul pe care simt că îl au asupra evoluției maladiei, schimbările din viața de muncă și de familie produse de îmbolnăvire. În finalul interviului pacienții erau invitați să aprecieze, pe o scală cu cinci trepte, dacă schimbarea din viața lor este pozitivă sau negativă (1 = foarte negativă și 5 = foarte pozitivă).

Pe baza concluziilor interviului astfel realizat, s-a elaborat un chestionar poștal (rata răspunsurilor a fost de 90%) în care au fost incluse întrebări privind: viața sexuală a pacienților, afilierea lor religioasă, precum și o serie de itemi din diferite scale de determinare a „locului controlului” (J. Rotter, 1996) și a nivelului de „adaptare maritală” (Locke-Wallace, 1959).

În cercetarea schimbărilor din comportamentul ritual în procesul de industrializare și urbanizare am utilizat ca principală modalitate de investigare interviul *face-to-face* cu „informatorii autorizați”. Bătrânii satului erau rugați să relateze despre obiceiurile și credințele legate de naștere, botez, căsătorie, moarte. Apoi, pe baza *Planului pentru cercetarea obiceiurilor și ceremoniilor*, elaborat de C. Brăiloiu și H. H. Stahl din *Îndrumări pentru monografiile sociologice* (Gusti, 1940, 324), formulăm întrebări specifice: Cum se aleg nașii ? Cine îi vestește ? Ce daruri îi aduc ? Când vin să vadă copilul întâia oară ? Cu ce daruri vin ? Când hotărâsc ziua botezului ? etc.

Apelând atât la interviul centrat, cât și la interviul cu întrebări deschise, am reușit să schițez evoluția obiceiurilor și credințelor, unele schimbări în comportamentul ceremonial al unei populații în tranziție de la modul de viață tradițional-rural la cel industrial-urban (Chelcea, 1970).

Aplicații ale logicii interogative în anchetele prin interviu

Perfecționarea metodologiei anchetelor presupune, dincolo de mărimea gradului de reprezentativitate a eșantioanelor, sporirea rigurozității construirii ghidurilor de interviu și a chestionarelor utilizate. Acest lucru poate fi realizat prin aplicarea principiilor logicii interogative sau a eroteticii (gr. *erotema* = întrebare) la proiectarea și desfășurarea anchetelor.

Din evantaiul larg al funcțiilor logicii interogative – sistematic prezentate de Constantin Grecu (1982, 8) – rețin atenția în vederea aplicării lor în anchetele sociologice: semantica erotetică (analiza semnificației *conținutului logic* al propozițiilor interogative), clasificarea presupunțiilor interogative și a raporturilor dintre întrebare și răspuns, precum și paralogisme (analiza erorilor propozițiilor interogative) și programatica erotetică (considerarea atitudinilor persoanelor interviuate). Fără îndoială că și sintactica erotetică, prin preocuparea pentru formalizarea limbajelor interogative, poate contribui la optimizarea interviului de cercetare.

În anchetele sociologice, semantica erotetică operează atât la nivelul stabilirii problemelor de studiu și a ipotezelor, cât și în planul formulării întrebărilor din structura chestionarelor și interviurilor. De altfel, cercetarea științifică nu reprezintă altceva decât căutarea răspunsurilor adecvate la întrebările mereu mai profunde și mai nuanțate ale științei.

În logica interogativă se subliniază faptul că în orice întrebare există *o anumită cunoaștere*, accentul căzând însă pe ceea ce nu se cunoaște încă. Din acest punct de vedere, întrebările pe care ni le punem când proiectăm o cercetare de teren reflectă nivelul la care a ajuns cunoașterea în respectivul domeniu.

Logica interogativă, analizând raportul dintre întrebare și răspuns (ca enunț care ar satisface cererea de informații dacă ar fi adevărat), ajută la verificarea legăturii dintre *indicat* și *indicator*. La întrebările închise (cu răspunsuri prestabilite) este obligatorie includerea între variantele de răspuns și a unui enunț cu funcție de *răspuns direct*. În același mod, logica interogativă intervine în analiza răspunsurilor la întrebările deschise, la care persoanele intervievate formulează ele însele răspunsul. În astfel de situații, când apar *răspunsuri indirecte* (care nu satisfac exact cererea de informație) sau *răspunsuri parțiale* (care necesită explicații suplimentare), se pune problema interpretării acestor întrebări ca adevărate sau false și, deci, problema atribuirii sau nonatribuirii *indicatorului* pentru respectivul *indicat*. Așa cum am arătat mai detaliat într-o altă lucrare (Chelcea, 1988), răspunsurile indirecte satisfac într-o măsură mai mare decât răspunsurile parțiale exigențele anchetelor sociologice, dat fiind faptul că acestea din urmă nu au decât funcția de a exclude unele răspunsuri false, fără a indica răspunsul adevărat. Un domeniu al logicii interogative de cel mai mare interes pentru investigația sociologică în general, și pentru anchetele pe bază de interviu în special, îl reprezintă *analiza presupuziilor*. Deoarece fiecare întrebare conține cunoștințe anterioare, K. Adjukiewicz (1976) propune distincția între „dat-ul întrebării” și „necunoscuta întrebării”.

Jaakko Hintikka (1976) aprecia presupuziția ca fiind rezultatul omiterii lui „eu știu că” din dezideratul unei întrebări. Înțelesese astfel, presupuzițiile apar ca premise necesare, dar nu și suficiente, pentru ca întrebarea să aibă sens, adică un răspuns adevărat. Deci, în pregătirea interviului trebuie să examinăm toate presupuzițiile și să stabilim valoarea lor de adevăr, știut fiind că de adevărul presupuzițiilor depinde de validitatea presupuzițiilor interogative.

Analiza presupuzițiilor ajută și la formularea corectă a întrebărilor. Conform distincției propusă de Petre Botezatu (1980), există *presupuziții principale* și *presupuziții secundare*. Adevărul presupuziției principale validează întrebarea, iar falsitatea presupuzițiilor secundare o invalidează.

În fine, prin depistarea *paralogismelor erotetice*, logica interogativă servește direct la eliminarea erorilor în formularea întrebărilor. În lecția despre chestionar ne-am referit la regulile de formulare a întrebărilor. Ne rezumăm acum să semnalăm, în perspectiva logicii interogative, unele din cele mai frecvente paralogisme întâlnite în anchetele pe bază de chestionar sau interviu. *Imprecizia* întrebărilor face inutil efortul desfășurării anchetei. De asemenea, caracterul *ambiguu* al cuvintelor din întrebări. *Sofismul întrebărilor multiple* apare mai des decât ne-am fi așteptat.

Pragmatica erotetică atrage atenția asupra condițiilor psihologice necesare în desfășurarea oricărui interviu de cercetare.

Desfășurarea interviurilor de cercetare

În funcție de tipul de interviu, modul de desfășurare a convorbirii dintre operatorul de anchetă și persoana interviuată prezintă anumite particularități: într-un fel va decurge interviul telefonic și într-un mod diferit interviul *face-to-face*, iar acesta din urmă nu se va realiza identic în cazul unui interviu nondirectiv și în cel al unui interviu pe bază de chestionar cu întrebări închise. Vom prezenta în continuare câteva reguli generale de desfășurare a interviurilor de cercetare, marcând momentele principale ale derulării oricărei convorbiri sociologice, dat fiind faptul că în capitolul despre chestionar am prezentat mai detaliat exigențele aplicării chestionarului de către operatorii de anchetă.

Invocând celebra lucrare *Management and the Worker* de F. J. și W. J. Dickson (1943, 272), Alain Blanchet (1985, 19-22) formulează următoarele principii generale ale aplicării interviului nondirectiv:

- tot ce au spus persoanele intervievate trebuie tratat ca elemente inseparabile de contextul discursiv și situațional; trebuie să se acorde atenție atât conținutului manifest, cât și celui latent; de

asemenea, cercetătorul nu trebuie să considere că tot ceea ce declară persoanele intervievate se plasează la același nivel psihologic;

- cercetătorul va acorda atenție nu numai la ceea ce persoanele au spus, dar și la ceea ce nu au spus sau nu pot spune fără ajutorul lor;
- ceea ce declară oamenii într-un interviu nu sunt decât indicatori, pe baza cărora cercetătorul va trebui să identifice problemele persoanelor intervievate;
- se impunea ca cercetătorul să situeze problemele persoanelor intervievate în contextul social al desfășurării întrevederii.

Noi credem că aceste principii (reguli) au valabilitate mai largă, nu ghidează doar interviul nondirectiv.

Charles F. Cannell și Robert L. Kahn (1963, 414), prezentând principiile directe ale interviului, dau răspuns următoarelor probleme: Cum trebuie să se prezinte operatorul de anchetă ? Cum se pun întrebările ? Cum se obțin răspunsuri complete ?

R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 225) tratează distinct luarea contactului cu comunitatea în general și cu persoana ce urmează a fi interviu. De modul în care este informată populația dintr-o zonă, oraș, comună în legătură cu investigația ce urmează a fi realizată depinde cooperarea sau rezistența acesteia față de studiul propus. Autorii menționați consideră că șeful proiectului de cercetare are obligația de a se adresa în scris autorităților locale și poliției anunțându-le intenția de a interviu un număr de persoane pentru studiul ce-l întreprind. Se vor da toate informațiile necesare pentru lămurirea cât mai deplină a celor în drept: data începerii investigației de teren, durata, scopul, sponsorizarea, instituția care realizează ancheta prin interviu, modul de valorificare a rezultatelor etc. Personal, consider că scrisoarea premergătoare anchetei ar trebui înmănată direct de către șeful de proiect prefectului, primarului, comandantului poliției – poate, și altor „autorități locale” – pentru a se asigura buna desfășurare a culegerii pe teren a informațiilor. Contactul cu persoanele din eșantion, după expedierea cu o săptămână înainte a unei scrisori introductive, presupune respectarea unor reguli, dar și arta de a te face acceptat într-o discuție cu caracter „artificial”.

Prima problemă și, probabil, cea mai delicată este *prezentarea operatorului de interviu* astfel încât să obțină acordul persoanelor de a fi intervievate. Pentru aceasta operatorul de interviu trebuie: să explice scopul și obiectivele cercetării; să descrie metoda prin care respectiva persoană a fost selecționată în eșantion; să prezinte instituția sub girul căreia se face ancheta; să asigure interlocutorul de anonimatul anchetei și de caracterul confidențial al răspunsurilor.

În *Manualul operatorului de interviu*, editat în 1969 la *Universitatea Michigan*, operatorii de anchetă sunt sfătuiți ca la prezentare să-și spună numele și să arate legitimația de serviciu. Li se recomandă, de asemenea, să arate persoanelor selecționate în eșantion articolele din ziarele și revistele în care s-au publicat rezultatele studiilor anterioare și să accentueze faptul că și concluziile anchetei la care participă respectivele persoane vor vedea lumina tiparului.

Totuși, nu există procedee infailibile de prezentare a operatorilor de interviu. Experiența de comunicare interumană, tactul, sensibilitatea față de problemele altuia intervin în stabilirea contactului verbal cu persoana ce urmează a fi interviu. Ca regulă generală menționăm că la prezentare operatorul de interviu trebuie să dea toate explicațiile în legătură cu cercetarea, luând în considerare nivelul de școlaritate al interlocutorului. Specificarea doar a faptului că este vorba de o cercetare științifică nu spune nimic unei persoane cu nivel de școlaritate redus, nu o motivează să participe la interviu.

Punerea întrebărilor trebuie să urmeze ordinea din chestionar (în cazul interviurilor structurate). Operatorul de interviu va citi cuvânt cu cuvânt fiecare întrebare, dând posibilitatea persoanei intervievate să urmărească pe un alt chestionar formularea întrebărilor și, eventual, variantele de răspuns. În cazul unor interviuri cu întrebări închise se specifică la ce întrebări se vor citi răspunsurile, la care se vor da liste cu răspunsuri la alegere și, în fine, când se va aștepta formularea unui răspuns de însăși persoana interviu.

Indicațiile cuprinse în chestionar servesc operatorului de anchetă pentru ca să pună întrebările astfel încât fiecare dintre ele să aibă aceeași valoare ca stimul pentru declanșarea răspunsurilor. Dacă stimulul este prea slab și nu determină un răspuns, atunci trebuie repetat. Concret: când persoana interviu nu înțelege întrebarea, operatorul de anchetă va reciti cuvânt cu cuvânt întrebarea. Abia apoi va da explicații suplimentare, lămurind sensul cuvintelor și al întregii întrebări. Astfel, încercăm să obținem *răspunsuri la toate întrebările și cât mai complete cu putință*. Operatorii de anchetă vor

căuta să realizeze o apropiere pozitivă de persoana interviuată, încurajând-o să răspundă cât mai detaliat prin formulări de genul: „Vă rog să-mi vorbiți mai mult despre...” sau „Am înțeles ce mi-ați spus, vă rog însă să-mi dați mai multe amănunte despre...” Pentru clarificarea informațiilor obținute operatorul va recapitula cu voce tare declarațiile interlocutorilor: „Să vedem dacă am înțeles bine. Dumneavoastră ați spus că...” sau „Aș vrea să citim împreună răspunsurile să vedem dacă am înțeles corect ceea ce ați spus”.

Desfășurarea fructuoasă a interviului de cercetare presupune asigurarea unei înțelegeri mutuale între operatorul de interviu și persoana anchetată. Roger Daval și colab. (1967) oferă în acest sens o serie de sugestii foarte pertinente. Putem învinge timiditatea persoanelor selecționate în eșantion prin explicarea detaliată a principiilor anchetei sociologice, insistându-se asupra faptului că la interviurile vizând sondarea opiniilor nu există răspunsuri bune sau rele, că situația de interviu nu are nimic de-a face cu situația de examen. Suscitarea și menținerea atenției persoanelor intervievate se realizează și prin abordarea în cursul convorbirii a unor teme care prezintă interes pentru cei care urmează să răspundă, chiar dacă acestea nu sunt direct legate cu problema de studiu. Solicitarea sprijinului din partea persoanelor intervievate conduce la sporirea sentimentului importanței proprii a celor chestionați. Trebuie spus foarte clar că fără ajutorul lor nu poate fi finalizată investigația. Subiecții vor înțelege necesitatea colaborării cu cercetătorii științifici pentru lămurirea unor probleme de interes general. O astfel de colaborare nu poate fi realizată decât pe baza unor raporturi de egalitate între operatorul de interviu și cel interviuat.

Autorii menționați sugerează că în desfășurarea interviurilor de cercetare este bine să se abordeze probleme concrete, să se facă apel la experiența personală în situații de viață bine conturate, să se evite „discuția în termeni abstracți”. Cercetând de exemplu, factorii sociali și psihici ai anxietății, îi vom invita pe cei cu care stăm de vorbă să se refere la modul în care s-au comportat, la ce au simțit în momentul cutremurului catastrofal din 4 martie 1977 (dacă au trăit acea experiență dramatică). În orice caz, nu vom purta discuția la modul general, fără trimitere la experiența lor directă într-o situație de catastrofă naturală sau socială.

În cursul interviului, datorită oboselii sau epuizării informațiilor în legătură cu o problemă sau alta, interesul persoanelor chestionate poate scădea îngrijorător. Se recomandă schimbarea ritmului discuției, abandonarea temei și relatarea unor întâmplări cu haz sau a unor scene menite să destindă atmosfera, să ridice tonusul psihic al celui care răspunde. În fine, precizează Roger Daval și colab. (1967), succesul interviului, ca în orice interacțiune umană, este legat de efortul empatic al operatorilor de interviu. Numai în măsura în care arătăm un interes autentic pentru persoana cu care conversăm, numai dacă suntem capabili să înțelegem poziția celui alt și s-o privim cu simpatie, numai atunci „monologurile paralele” devin dialog propriu-zis, interviu de cercetare.

Conducând interviul într-o atmosferă de încredere reciprocă, operatorul de anchetă reduce la minimum refuzul subiecților de a răspunde la o întrebare sau alta.

Kenneth D. Bailey (1978), rezumând ideile din *Manualul operatorului de interviu* (1969), arată că răspunsurile „nu” sau „nu știu” au altă semnificație decât refuzul de a răspunde. În unele anchete însă – ca în cazul *anchetei Sofres* privind Audiența radio (1991) la care ne-am referit – nu se face nici o deosebire între „nu știu” și „non răspuns”. Refuzul de a răspunde poate semnifica atitudinea antiguvernamentală a subiecților, aprecierea negativă a anchetei, suspiciunea sau antagonismul în raport cu operatorul de interviu. Unele nonrăspunsuri se datorează lipsei de timp a persoanelor intervievate sau experienței lor negative ca subiecți în cadrul altor anchete. Operatorul va trebui de fiecare dată să caute o explicație reală refuzului de a răspunde la o întrebare sau la mai multe întrebări din interviu.

Selecția și formarea operatorilor de interviu

Pornind de la constatarea nedezmășită potrivit căreia „calitatea informațiilor obținute prin intermediul interviului depinde într-o mare măsură de operatorul de interviu” (Patton, 1980, 197) apreciem că, în finalul acestui capitol, se impune discutarea competiției profesionale a celor care conduc discuțiile individuale și de grup cu scopul cunoașterii științifice a vieții sociale sub toate aspectele ei.

În selecționarea și formarea profesională a operatorilor de interviu trebuie să se aibă în vedere sarcinile acestora în cadrul anchetelor.

C. A. Moser (1958) ia în considerare următoarele patru sarcini: găsirea persoanelor cuprinse în eșantion; obținerea acordului pentru interviu; punerea întrebărilor; înregistrarea răspunsurilor.

Îndeplinirea cu succes a acestor sarcini presupune recrutarea ca operatori de interviu a acelor persoane care nu au caracteristici psihomorale și fizice contraindicate (deficiențe intelectuale sau morale, handicap fizic etc.) și care doresc sincer să facă muncă de operator de interviu, știind că aceasta solicită efort fizic și psihic și că este slab remunerată. Operatorii de interviu se recrutează adesea din rândul funcționarilor ieșiți la pensie, al casnicilor cu nivel mediu de trai și al persoanelor în căutarea unor activități temporare aducătoare de venituri suplimentare. Nu s-ar putea spune că selecția operatorilor de interviu se face dintr-un volum mare de populație. Dimpotrivă. Nicole și Françoise Berthier (1978) consideră că studenții operatori de interviu sunt „o specie pe cale de dispariție“.

Astfel stând lucrurile, mi se pare nerealist să facem un portret-robot al operatorului de interviu care să se apropie până aproape la identificare cu cel al unui savant. Totuși, inteligența și picioarele nu-i pot lipsi. Lăsând gluma de o parte, vom spune și noi, în acord cu mulți alți autori, că poate fi un bun operator de interviu doar o persoană cu fizic plăcut, cu o mare capacitate de adaptare, sănătoasă, onestă și conștiincioasă, obișnuită cu munca sistematică, având o inteligență suplă, un nivel de cultură generală relativ ridicat și dragoste pentru activitatea de cunoaștere a problemelor individuale și colective.

Când selecția operatorilor de interviu nu se face cu ajutorul testelor psihologice, este necesară recrutarea celor cel puțin în urma unei discuții aprofundate și a unei probe practice (efectuarea unui interviu). Vor fi excluse persoanele excesiv de timide, ca și cele cu tendințe autoritariste, labile psihic sau dezinteresate de munca de operator de anchetă. Cea mai bună recomandare pentru o astfel de activitate este participarea anterioară la alte anchete sociologice în calitate de operator.

Formarea profesională a operatorilor de interviu poate fi dobândită prin experiența participării la mai multe anchete sau prin forme instituționalizate (cursuri speciale de scurtă sau mai lungă durată). Oricât de atent ar fi fost selecționați și oricât de riguroși ar fi fost formați din punct de vedere profesional, operatorii de interviu rămân o potențială sursă de eroare în anchetele sociologice și sondajele de opinie.

Dată fiind această situație, se impune *controlul* activității operatorilor de interviu atât prin verificarea protocoalelor de interviu și a chestionarelor completate, cât și prin contra-anchete sau trimiterea de scrisori la adresele la care operatorii trebuiau să facă interviuri. Se urmărește identificarea operatorilor care introduc erori sistematice, înregistrând numeroase răspunsuri „nu știu“ sau care au întâmpinat multe refuzuri de participare la interviu. Reducând numărul de interviuri la 10 – 20 pentru fiecare operator, preîntâmpinăm demolarizarea anchetatorilor, care ar putea conduce la sondare superficială a opiniilor și, în consecință, la înregistrarea peste media pe eșantion a unor răspunsuri „nu știu“ sau a nonrăspunsurilor. Controlul activității operatorilor de interviu prin verificarea ghidurilor de interviu și a chestionarelor completate furnizează informații privind respectarea instrucțiunilor de înregistrare a răspunsurilor, luând în calcul și durata desfășurării convorbirii consemnată pe ghidul de interviu, pe chestionar sau pe fișa de răspunsuri. Calitatea unui interviu poate fi evaluată și după observațiile făcute de operatorii de anchetă cu privire la comportamentul nonverbal al persoanelor intervievate sau referitoare la momentele (întrebările) care au generat reacții emoționale.

Este datoria cercetătorului sau a *controlorului de zonă* de a verifica activitatea operatorilor de interviu, chiar dacă aceștia sunt studenți sau cadre didactice și sunt plătiți pentru anchetele pe care le fac; cu atât mai mult când avem de-a face cu operatori cu nivel de școlaritate mai redus și activitatea lor este neremunerată. Controlul direct al activității operatorilor de interviu se face prin vizitarea la domiciliu de către controlorul de zonă a persoanelor selecționate în eșantion. Din totalul adreselor, prin tragere la sorți, se stabilesc adresele la care se va efectua contra-ancheta (aproximativ o cincime din întregul eșantion). Controlorul de zonă se va interesa dacă operatorul de anchetă a stat de vorbă efectiv cu persoana inclusă în eșantion, cât a durat convorbirea și cum s-a desfășurat, ce impresie a produs anchetatorul asupra celui anchetat.

O altă modalitate de control o constituie verificarea printr-un chestionar poștal a modului de desfășurare a interviurilor. Unei părți din populația anchetată i se expediază prin poștă un chestionar cu rugămintea de a relata despre prezența operatorului de interviu la respectiva adresă. Deși această modalitate de control este mai ieftină decât contra-ancheta, ea se folosește mai puțin, datorită faptului că numărul chestionarelor completate care se întorc la expeditor reprezintă, în țările cu o îndelungată

tradiție a sondajelor de opinie, doar 30 – 60 % din totalul eșantionului construit în scopul controlului activității operatorilor de anchetă (Moser, 1958/1967, 295).

Fără a considera interviul „calea regală de cercetare în sociologie“, apreciem că însușirea acestei tehnici de investigație, atât de larg utilizată azi în științele sociale și comportamentale, este indispensabilă formării profesionale atât a sociologilor, cât și a altor categorii de specialiști (psihologi, antropologi, economiști, juriști etc.) și de practicieni din diferite sectoare ale vieții sociale (politic, administrativ, comercial, asistență socială etc.). În acest sens, James H. Frey și Sabine Mertens Oishi (1995) ne oferă un excelent ghid pentru practica interviurilor *face-to-face* și telefonice, explicând și ilustrând : cum se alcătuiește un ghid de interviu, cum trebuie structurată scrisoarea premergătoare apelului telefonic, cum să fie puse întrebările și înregistrate răspunsurile, în fine, ni se prezintă o descriere amănunțită a activității operatorului de interviu.

Termeni cheie

- comunicare socială lateralizată
- convorbire sociologică
- efectul de operator de interviu
- erotetică
- ghid de interviu
- identificare
- introecție
- interviu:
 - centrat
 - clinic
 - directiv
 - documentar
 - explorativ
 - extensiv
 - față în față
 - focalizat
 - de grup
 - (cu) întrebări deschise
 - (cu) întrebări închise
 - nondirectiv
 - (de) opinie
 - personal
- (în) profunzime
- (cu) răspunsuri libere
- repetat
- semistructurat
- structurat
- telefonic
- telefonic asistat de calculator
- logica interogativă
- machiavelism
- paralogisme erotetice
- pragmatica erotetică
- presupozii
- random digit dialing (RDD)
- relație socială
 - primară
 - secundară
- tabel
- cu membrii familiei
- de selecție a membrilor familiei

Probleme recapitulative

1. Care sunt notele definitorii ale interviului ca tehnică de cercetare în sociologie și psihologie ?
2. Care sunt particularitățile interviului ca interacțiune psihologică și socială ?
3. Prin ce se caracterizează tipul de personalitate machiavelică ?
4. Care sunt mecanismele de apărare a „eu-ului“ ?
5. Ce avantaje are interviul ca tehnică de investigare ?
6. Care sunt dezavantajele utilizării interviului în cercetările sociologice și psihologice ?
7. Enumerați criteriile de clasificare a interviurilor.
8. Care este aportul lui Carl Rogers la perfecționarea tehnicii interviului ?
9. Care este contribuția lui R. K. Merton la dezvoltarea tehnicii interviului ?
10. Ce fenomene sociologice și psihologice pot fi studiate cu ajutorul interviului de grup ?
11. Care sunt particularitățile interviului cu copiii ?
12. Cum se proiectează o anchetă prin interviu telefonic ?
13. Ce semnificație are logica interogativă pentru tehnica interviului ?
14. Care sunt problemele practice ale desfășurării interviului în cercetarea sociologică

și psihologică ?

15. Ce calități psihologice trebuie să-i caracterizeze pe operatorii de interviu ?
16. În ce constă formarea profesională a operatorilor de interviu ?
17. Comparați ancheta prin interviu față în față cu ancheta pe bază de chestionar aplicat de operatori.

Capitolul 8

Metoda observației

- Ce este observația?
- Tipurile de observație
- Reguli de observare
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Sociologia ca știință teoretico-empirică presupune observarea vieții sociale în totalitatea ei spațio-temporală. Înțelegem drept „contactul cu realitatea”, observația constituie – după cum aprecia Traian Herseni (1969, 36) – „singura metodă care promovează cunoștința”. Dar termenul de „observație” (lat. *observatio*, acțiunea de observare, de supraveghere, de a nu pierde din ochi) are sensuri multiple (de cercetare empirică, de spionare, primă etapă a cercetării de teren etc.), fapt pentru care credem că o încercare de definire a observației nu ar fi nejustificată. Mai întâi se cuvine să precizăm că folosim cu același sens termenii de „observare” și de „observație”, deși acesta din urmă este mai rar utilizat în limbajul cotidian.

Ce este observația?

Răspunsul pare simplu: a observa înseamnă a cunoaște, a examina un obiect sau un proces, a face constatări și remarci (critice) referitoare la ceea ce ai privit cu atenție. Acesta este sensul termenului de „observație” la nivelul simțului comun.

În perspectivă epistemologică și metodologică se impun, însă, câteva precizări. Auguste Comte, citat de Paul Foulquié și Raymond Saint-Jean (1962, 492), considerând observația una din cele patru metode fundamentale ale sociologiei (alături de comparație, analiza istorică și experiment), atrăgea atenția că „nu există o separare absolută între observație și raționament” (*Sistem de politică pozitivă*, vol. I, 1851, 500). Astăzi se acceptă cvasiunanim că a observa înseamnă nu numai a înregistra, dar și „a inventa” și „a construi realitatea” – cum spunea Edgar Morin (1981). Percepția, procesul psihic pe care se bazează observația, „pune în acțiune memoria, inteligența, atenția, imaginația, receptivitatea emoțională etc. (Kohn și Nègre, 1991, 15). Rezultă de aici implicarea subiectului cunoscător în actul observației: personalitatea și factorii socio-culturali sunt prezenți în procesul observării și în produsul acestui proces, observația. Schemele perceptive, limbajul legat de gândire, valorile sociale, influența grupului, contextul spațial și istoric intervin în observație, astfel că pretinsa obiectivitate, caracterul de cunoaștere imediată, senzorială și neutralitatea acesteia nu se justifică. Numai la nivelul cunoașterii comune observația induce certitudine. „Am văzut cu ochii mei” – ceea ce înseamnă: adevărul fără umbră de îndoială. Dar observația este totdeauna „selectivă și interpretativă: selectivă pentru că este premeditată; interpretativă deoarece promovează cunoașterea, ne luminează” (P. M. Michiels-Philippe, 1984, citat de R. C. Kohn și P. Nègre, 1991, 29).

Precizările făcute ne permit să trecem la examinarea *observației științifice*, care se deosebește de *observația neștiințifică* prin aceea că urmărește să dea o semnificație lucrurilor și proceselor percepute, să verifice ipotezele spre a identifica o regularitate, o lege de producere a lor – cum remarcă încă în 1865 Claude Bernard (vezi *Introducere în studiul medicinei experimentale*, 1958). Observația științifică presupune cu necesitate scopul cunoașterii, planificarea, desfășurarea după reguli bine stabilite și îndelung verificate. Așa cum sublinia Gaston Bachelard, „observația științifică este totdeauna o observație polemică; ea confirmă sau infirmă o teză anterioară (după P. Foulquié și R. Saint-Jean, 1962, 493). Testarea ipotezelor, ca scop, diferențiază observația științifică de cea spontană, neștiințifică. James Drever

și Werner D. Fröhlich (1970, 59) defineau observația astfel: „percepția și înregistrarea atentă și planificată a fenomenelor, obiectelor, evenimentelor și indivizilor în dependență de o situație determinată”.

În științele socioumane observația este înainte de orice observarea omului de către om, fapt ce o particularizează față de observația din științele naturii, fiind vorba de un raport între două persoane care „își dau seama” și acționează ca atare.

Ruth C. Kohn și Pierre Nègre (1991, 7) notau că termenul de „observație” desemnează: o etapă (inițială) a cunoașterii (faza exploratorie); un tip de acțiune realizată de cel ce observă (colectarea sistematică a datelor); datele colectate, produsul final.

În *Dictionnaire de la sociologie* (Boudon și alții, 1993/1996, 191), se specifică: „Sociologia nu se rezumă la o înregistrare pasivă a faptelor și a fenomenelor. Sociologii își construiesc observațiile. Descrierea faptelor și constatarea unor rezultate nu intervin decât la capătul unui proces empiric și teoretic, produs de cercetarea realității; observația este totodată proces și rezultat”.

Cele mai multe manuale și tratate de metode și tehnici de cercetare sociologică nu acordă un spațiu prea mare definirii observației, insistându-se asupra caracteristicilor, avantajelor și dezavantajelor acesteia comparativ cu alte modalități de cunoaștere a societății, cel mai adesea contrapunând observația experimentului. Să luăm în discuție, oarecum la întâmplare, câteva exemple. Henri H. Stahl (1974, 187 și urm.), după ce arată că observația științifică este „dirijată potrivit unor anumite reguli”, enumeră caracteristicile acesteia: este metodică, adică are la bază o teorie; este integrală, pentru că realitatea nu poate fi înțeleasă decât în totalitatea sa; este sistematică, presupune desfășurarea ei după un plan, nu haotic, la întâmplare; este analitică, presupune „operația de desfacere a unui fenomen în elementele lui alcătuitoare” și examinarea fiecărui element; este repetabilă și verificabilă. Marie Jahoda și colab. (1956) subliniază că observarea științifică nu se bazează pe proprietățile observatorului ci pe scopul de cunoaștere, pe o planificare riguroasă, pe notarea sistematică, ca și pe controlul datelor. Kenneth D. Bailey (1978/1982, 247 și urm.) consideră că metoda observației constă în „colectarea datelor despre comportamentul nonverbal” implicând sensibilitatea vizuală, dar și acustică, tactilă, termică, olfactivă etc. Fără îndoială, observația face în principal apel la analizatorul vizual, pentru că cea mai mare parte a informațiilor ce ne parvin din mediul înconjurător sunt obținute cu ajutorul văzului. „Ochiul este inteligent”, dar nu percepe decât spectrul solar cu lungimea de undă cuprinsă între 380 și 780 de milimicroni. În plus, semnalele din lumea exterioară nu sunt numai de natură vizuală. Auzul ne conectează, ca și văzul, cu lumea exterioară. În acest sens se poate vorbi de „observarea opiniilor” prin exprimarea verbală spontană a lor. Văzul, auzul dar și mirosul asigură observarea oamenilor de către oameni. „Sensibilitatea olfactivă a omului, puternic culturalizată, deși nu are un rol la fel de activ pentru orientarea în mediu ca la animale, atinge uneori praguri extraordinar de înalte: mirosul de mosc, de exemplu, îl simțim chiar într-o concentrație în aer care nu depășește 0,00004 miligrame per litru, ceea ce corespunde dizolvării într-un bazin de apă cu lungimea de 1 km, lățimea de 250 m și adâncimea de 10 m a unei cantități de numai 100 de grame de mosc” (Chelcea și Chelcea, 1983, 71). În același sens, sensibilitatea termică, tactilă, chiar sensibilitatea dolorifică participă la cunoașterea prin observare a vieții sociale.

După Kenneth D. Bailey (1978/1982, 249-252), avantajele recursului la metoda observației constau, în primul rând, în superioritatea acesteia față de anchetă sau față de studiul documentelor când se studiază comportamentul nonverbal. Înșelarea deliberată, ca și erorile datorate memoriei fac din datele obținute prin metodele interogative „informații de mâna a doua”. Înregistrându-se comportamentele individuale și comportamentele colective chiar în momentul desfășurării lor, observația își dovedește superioritatea. Pe de altă parte, observația prezintă avantajul, față de experiment bunăoară, că înregistrează comportamentele în condițiile naturale de desfășurare a lor. În plus – așa cum remarcă printre primii John M. Johnson (1975) – observația este slab reactivă, în comparație cu experimentul sau cu ancheta pe bază de chestionar sau de interviu. Aceasta nu înseamnă că anumite procedee de observare nu induc modificări ale comportamentelor persoanelor studiate. În general însă, se poate aprecia că observația elimină în bună măsură artificializarea studiului vieții sociale. În fine, spre deosebire de ancheta sociologică sau de experiment, metoda observației are avantajul de a permite analize longitudinale, prin înregistrarea comportamentelor sau environment-ului un timp mai îndelungat, luni sau ani de zile, dacă ne referim la observația participativă.

Asemenea oricărei alte metode din științele socioumane, observația are și dezavantaje. Kenneth D. Bailey (1982, 250) le sistematizează astfel: un control redus asupra variabilelor externe care pot afecta

datele cercetării, dificultăți de cuantificare, limitarea la studiul unor eșantioane mici, dificultatea de a pătrunde în anumite medii (agenții guvernamentale, servicii secrete, cluburi selecte etc.) și de a studia comportamente intime (de exemplu, comportamentul sexual poate fi studiat cu ajutorul interviului, chiar telefonic, dar nu prin metoda observației).

Sintetizând cele spuse până aici, vom conchide că, în sens larg, observația sociologică este definită ca cercetare concretă, de teren, empirică și, în sens restrâns, ca metodă științifică de colectare a datelor cu ajutorul simțurilor (văz, auz, miros etc.) în vederea inferențelor sociologice și psihologice pentru a verifica ipotezele sau pentru a descrie sistematic și obiectiv mediul înconjurător, oamenii și relațiile interpersonale, comportamentele individuale și colective, acțiunile și activitățile, comportamentul verbal, obiectele fizice, produsele activităților creative ale persoanelor și grupurilor umane. Descrierea, în cazul observației, „implică o activitate de comparare, o reperare și o ierarhizare a diferențelor și asemănarilor” (Richelle, 1995, 165). Important este ca din datele de observație să se extragă legi.

Tipurile de observație

Există o multitudine de tipuri de observație și numeroase criterii de clasificare a procedeelor de aplicare a acestei metode. De la autor la autor terminologia variază, chiar dacă fondul problemei rămâne același. Se conturează, însă, în prezent tot mai accentuat tendința de a trata observația într-o dublă perspectivă: cea a paradigmei cantitative diferențiat de paradigma calitativă (M. Hammersley și P. Atkinson, 1983; J. Lofland și L. Lofland, 1984; B. Berg, 1989; D. L. Jorgenson, 1989; C. Glesne și A. Peshkin, 1992; P. A. Adler și P. Adler, 1994; P. Iluț, 1997). Se face astfel distincție între observația cantitativă și observația calitativă.

După Patricia A. Adler și Peter Adler, ceea ce diferențiază observația calitativă de cea tradițională, cantitativă, se referă la faptul că aceasta „în esență este fundamental *naturalistică*, se desfășoară în context natural, vizează actorii sociali care în mod natural participă în interacțiuni și urmează cursul vieții de zi cu zi (1994, 378).

William J. Goode și Paul K. Hatt (1952, 119 și urm.) fac distincție între observația controlată și observația necontrolată, în cadrul celei din urmă incluzând observația participativă *versus* observația nonparticipativă.

René König (1967, 107-133) împarte observația în următoarele tipuri: observație controlată și observație necontrolată, ambele tipuri făcând parte din ceea ce înțelege prin observație științifică; observație directă și observație indirectă, conform criteriului „poziția față de realitate a materialului de observat”; observație externă (nonparticipativă), care poate fi extensivă sau intensivă, și observație participativă, care la rândul ei poate fi *pasivă* sau *activă*. În ultima clasificare dihotomică (participativă/nonparticipativă) se are în vedere „poziția față de realitate a observatorului”.

Bernard S. Phillips (1971, 159-170) propune următoarea clasificare: observație slab structurată și observație puternic structurată, prin analogie cu tehnica interviurilor standardizate și nestandardizate. Tipul de observație slab structurată include observația participativă și observația nonparticipativă.

Într-o lucrare de largă circulație, *Méthodes des sciences sociales* de Madeleine Grawitz (1972, 347-348), se iau în discuție pentru tipologizarea observației două criterii: sistematizarea și cuantificarea. Conform primului criteriu, se tratează separat: observația nonsistematizată, observația elaborată (*préparée*) sau sistematizată și observația întărită (*armée*). În funcție de posibilitatea de cuantificare se discută despre observația calitativă, recomandată în studiile monografice (descriptive), în abordarea fenomenelor complexe și pentru pregătirea observației cantitative. Acest al doilea tip de observație permite generalizarea statistică.

O clasificare mai elaborată a observației o întâlnim în lucrarea *Einführung in die Methoden der empirischen Soziologie* de Renate Mayntz și colab. (1969), în care se analizează distinct: observația sistematizată și observația nesistematizată, observația de teren și observația de laborator, observația participativă și observația nonparticipativă.

În lucrările mai recente se constată aceeași diversitate de tipologii și de criterii de clasificare a observației. Earl Babbie (1992, 285) amintește doar tipurile de *observație participantă* și *observație directă*. R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 286-293) au în vedere mai multe criterii: gradul de implicare a observatorului în viața colectivităților studiate (*observație participativă* și *nonparticipativă*),

recunoașterea deschisă sau ascunderea faptului că se urmărește studierea grupurilor, colectivităților sau comunităților (*observație deschisă* și *observație ascunsă*), efectuarea observației în mediul natural sau într-un mediu artificial (*observație de teren* și *observație de laborator*), gradul de control (*observație puternic controlată* și *observație slab controlată*) și, în fine, structurarea categoriilor de observare (*observație structurată* și *observație nonstructurată*).

Exemplificarea, firește, ar putea continua. De pildă, Lazăr Vlăsceanu (1986, 213) se oprește la trei tipuri de practicare a observației: *observația structurată*, *observația participativă* și *observația nedistorsionantă*.

În ceea ce ne privește vom insista doar asupra tipurilor de observație mai frecvent utilizate în cercetările sociologice, inclusiv în investigațiile psihosociologice, și anume: *observația structurată*, *observația participativă*, *observația eșantionată* (time sampling). Utilizăm deci criteriile: gradul de structurare, nivelul de implicare a cercetătorului și durata observației. Alte criterii precum: nivelul controlului sau dezvăluirea rolului de observator vor interveni pe parcursul analizei, fără însă a stăruia asupra tipurilor de observație ce ar rezulta din aplicarea respectivelor criterii.

Observația nestructurată versus observația structurată. Dacă acceptăm punctul de vedere al lui Kenneth D. Bailey (1978/1982, 252), în clasificarea tipurilor de observație intervin două tipuri de structuri: primul se referă la structura environmentului, care prin dihotomizare dă naștere cadrului natural (studiu de teren) și cadrului artificial (experimentul de laborator), iar cel de al doilea are în vedere gradul de structurare a observației, care poate fi la limită divizat în observație nestructurată, de o parte, și observație structurată, de cealaltă parte. Rezultă prin luarea în calcul a celor două tipuri de structuri o tipologie a observației: observația complet nestructurată (întâlnită în studiile de teren), observația nestructurată (utilizată în experimentele de laborator), observația structurată (în studiile de teren) și observația complet structurată (în experimentele de laborator). În Figura 9.1 sunt prezentate cele patru tipuri de observație.

Fig. 8.1. Tipurile de observație (*după* K. D. Bailey, 1982, 253)

Gradul de structurare a observației	Gradul de structurare a cadrului observațional	
	Cadrul natural	Laborator
Nestructurată	Observație complet nestructurată (M. Mead, 1928; W. F. Whyte, 1955)	Observația nestructurată
Structurată	Observația structurată	Observația complet structurată (R. F. Bales, 1950)

Dar ce înseamnă *structurarea observației*? G. J. McCall (1984), citat de Royce Singleton, Jr. și colab. (1988, 300), răspunde: “Observația este structurală sau sistematică dacă se utilizează explicit planuri pentru selecția, înregistrarea și codificarea datelor; ea este nestructurată dacă aceste procese sunt implicite și emergente”.

Observația nestructurată (sau slab structurată) se întâlnește atât în studiile sociologice de teren, cât și în cele de laborator (mai ales în cercetările psihosociologice). Metoda etnografică având drept scop descrierea amănunțită a unei culturi sau subculturi se bazează pe observația nestructurată. Studiile realizate de Margaret Mead (1901 – 1978) în insulele Samoa sau în Noua Guinee (vezi: *Coming of Age in Samoa*, 1928; *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935) sunt un bun exemplu de ceea ce înseamnă utilizarea observației nestructurate. Metoda etnografică a fost aplicată cu succes și în monografiile realizate în perioada interbelică de Școala sociologică de la București, de sub conducerea lui Dimitrie Gusti. Henri H. Stahl face o expunere magistrală a acestui tip de observație în *Tehnica monografiei sociologice* (1934).

Observația nestructurată constituie adesea primul pas în cercetarea sociologică de teren. Se înțelege că, și în acest caz, fără aportul teoriei, observația este oarbă. Fondarea pe teorie diferențiază observația științifică (și observația nestructurată este observație științifică) de observația spontană. Cercetătorul nu se lasă furat de ceea ce iese din comun, observația științifică nu trebuie să conducă la o colecție de excentricități. Prin aceasta nu se neagă valoarea unor fapte de observație neașteptate, dar capitale, în măsură să inițieze o nouă teorie sau să lărgască teoriile existente. Robert K. Merton (1972, 286) numește acest fapt *serendipitate*, după povestea celor trei prințese din Serendip (vechiul nume al insulei Ceilon) care aveau darul de a descoperi grație perspicacității lor lucruri pe care nu le căutau. Astfel de fapte neașteptate, aberante și capitale înregistrate prin observația nestructurată oferă ocazia dezvoltării unei noi teorii (Termenul de „serendipitate” a fost creat de Horace Walpole în 1754, Robert K. Merton utilizându-l pentru prima dată în studiul *Sociological Theory* publicat în *American Journal of Sociology*, 1945, 50, 469). Se înțeleg că – așa cum remarcă René König – „nu observația naivă a unui observator naiv, ci dimpotrivă observația naivă a unui observator instruit” constituie „serendipity pattern”.

Observația structurată, la rândul ei, poate fi aplicată în cercetările sociologice de teren, ca și în studiile de laborator, fie cu recunoașterea deschisă a rolului de observator, fie ascunzându-se acest rol. Pentru acest tip de observație distinctiv este faptul că se face apel la un „sistem de categorii” în raport de care se face observația.

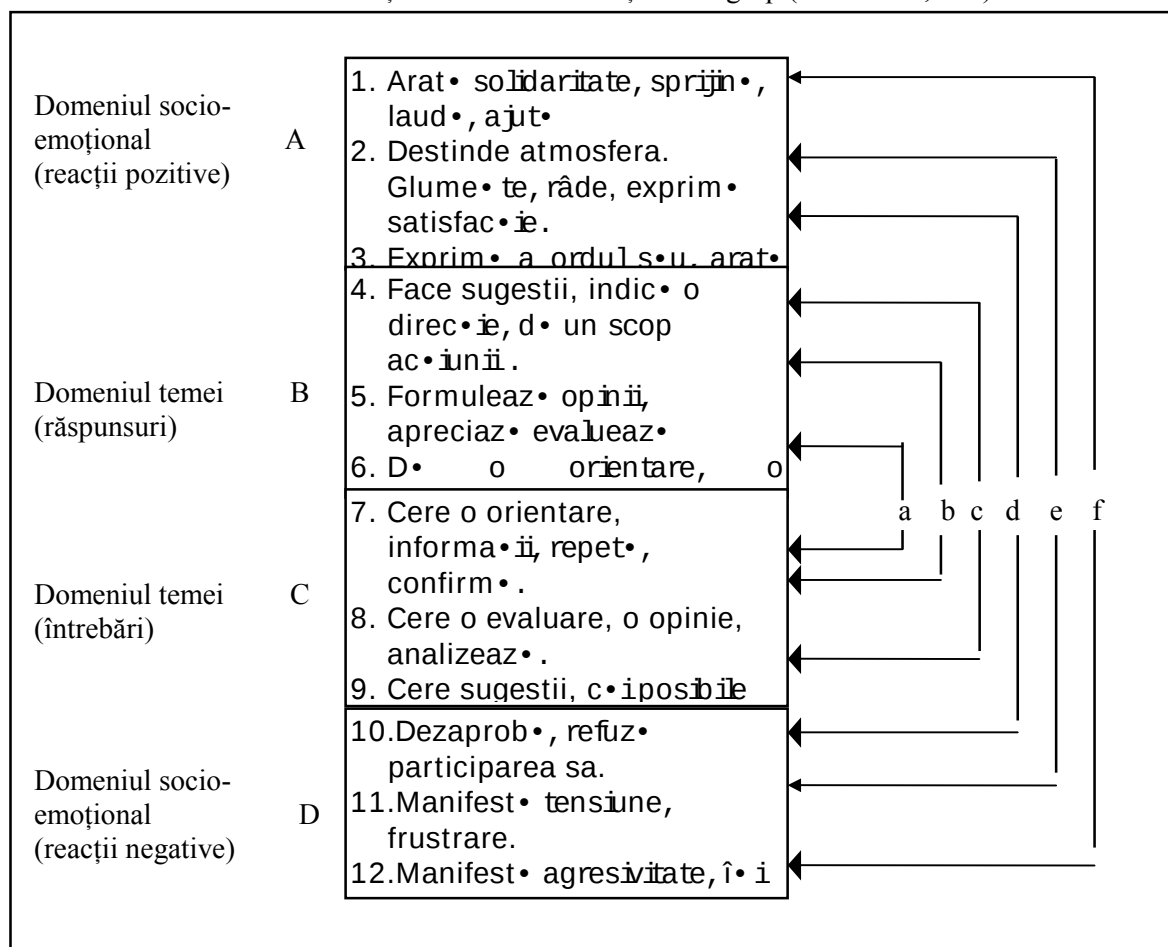
Prin categoriile de observație înțelegem clase de fapte și fenomene omogene, în care sunt reuniți indicatorii relevanți și care permit, prin codificare, analiza statistică a proceselor și relațiilor sociale.

Roger W. Heyns și Alvin F. Zander (1963) analizează caracteristicile sistemelor de categorii de observație. Din punctul de vedere al *gradului de cuprindere* a realității, sistemul de categorii poate fi *exhaustiv*, când toate actele comportamentale ale subiecților vor fi clasificate în categoriile stabilite, sau *nonexhaustive*, când sistemul de categorii nu permite decât selectarea unor comportamente. Utilizarea unui sistem de categorii nonexhaustiv aduce serioase economii de timp și este de preferat în studiile-pilot. În cea ce privește *gradul de reflecție* impus de sistemul de categorii la înregistrarea datelor de observație, acesta poate fi *înalt* sau *mediu*, după cum categoriile stabilite sunt mai generale sau mai particulare. Sistemul de categorii poate avea unul sau mai multe cadre de referință, încercând să cuprindă fenomene omogene sau eterogene. În primul caz, sistemul de categorii este unidimensional, în cel de-al doilea caz este multidimensional. În cadrul sistemului, categoriile pot fi *continue* sau *discontinue*. Se înțelege că, de regulă, vor fi continue categoriile din sistemele unidimensionale și discontinue categoriile din sistemele multidimensionale.

Pentru exemplificare, să analizăm sistemul de categorii utilizat de Robert F. Bales (1950) în studierea în laborator a interacțiunii în cadrul discuțiilor de grup. Metoda este cea a *analizei de interacțiune*, în fond un tip de analiză a conținutului comunicării în rezolvarea de probleme, care constă în „clasificarea comportamentelor act după act... și dintr-o serie de analize a datelor în vederea obținerii de indici descriptivi ai proceselor de grup și derivat, a factorilor care influențează aceste procese” (Bales, 1950/1970, 217). Este interesant de arătat că, inițial, Robert F. Bales luase în considerare 85 de categorii pentru a descrie procesele de interacțiune în cadrul discuțiilor de grup. În final, în urma laborioaselor sale investigații concrete (1946-1949), nu au fost reținute decât 12 categorii. Acestea sunt dispuse în perechi (pozitive și negative) și ordonate în două dimensiuni referitoare la: comportamentul afectiv și comportamentul intelectual. Perechile de categorii surprind: *problemele de orientare a discuțiilor* (a), *problemele de evaluare* (b), *problemele de control* (c), *problemele de decizie* (d), *problemele de învingere a tensiunii* (e), *problemele de integrare în grup a participanților la discuție* (f) (Figura 9.2), care, în viziunea autorului, logic sunt aplicabile tuturor tipurilor de sisteme de interacțiune.

Sistemul de categorii al lui Robert F. Bales este exhaustiv: orice comportament al participanților la discuție poate fi încadrat într-un din categoriile stabilite. Pentru a clasifica însă comportamentele se cere un înalt grad de reflexie, întrucât categoriile propuse sunt foarte generale. Sistemul este bidimensional, vizând atât comportamentul afectiv, cât și pe cel intelectual, fapt ce împiedică ordonarea pe o singură linie a categoriilor, de la cea mai puțin intensă până la cea mai intensă participare la discuțiile de grup. Într-adevăr, dat fiind cadrul de referință diferit, nu poate fi apreciat comportamentul celui care contribuie la destinderea atmosferei mai intens participativ decât comportamentul celui care orientează discuțiile sau evaluează informațiile, dar nici invers. Categoriile stabilite de Robert F. Bales sunt în acest sens discontinue. Ele permit alcătuirea profilurilor de discuții, reconstituirea desfășurării acestor discuții, pecum și rolul fiecărui participant în discuția de grup.

Fig. 8.2. Sistemul de categorii utilizat de R. F. Bales pentru studiul proceselor de interacțiune în cadrul discuțiilor de grup (1950/1970, 218)

Astfel, Robert F. Bales analizează distribuția (în cifre brute și în procente) frecvenței actelor comportamentale în cele 12 categorii pentru un total de 23 000 de acte înregistrate în observarea grupurilor de discuție (din școli, colegii, universități etc.) de diferite mărimi, punând în evidență unele uniformități (Tabelul 9.1).

Tabelul 8.1. Frecvențele actelor comportamentale pe categorii de observație (după R. F. Bales, 1950/1970, 222)

Categorია de observație	Scorul	Procente	Limitele	
			Inferioară	Superioară
1	246	1,0	0,0	5,0
2	1675	7,3	3,0	14,0
3	2798	12,2	6,0	20,0
4	1187	5,2	2,0	11,0
5	6897	30,0	21,0	40,0
6	4881	21,2	14,0	30,0
7	1229	5,4	2,0	11,0
8	809	3,5	1,0	9,0
9	172	0,8	0,0	5,0
10	1509	6,6	3,0	13,0
11	1009	4,4	1,0	10,0
12	558	2,4	0,0	7,0

Cunoscându-se distribuția în procente, pe categorii de observație și limitele acestei distribuții, pot fi caracterizate interacțiunile din grupurile cercetate după cum se abat, și cât de mult, față de mediile stabilite empiric. Astfel, Robert F. Bales prezintă în studiul *Some Uniformities of Behavior in Small Social System* (1952) profilul unui grup satisfăcut în discuție de caz (Tabelul 8.2).

Tabelul 8.2. Profilul unui grup satisfăcut în discuția de caz
(după R. F. Bales, 1952, 149)

Nr. crt.	Categorii de observație	Frecvența (în procente)
1	Arată solidaritate	0,7
2	Destinde atmosfera	7,9
3	Exprimă acordul său	24,9
4	Face sugestii	8,2
5	Formulează opinii	26,7
6	Dă o orientare	22,4
7	Care o orientare	1,7
8	Cere o evaluare	1,7
9	Cere sugestii	0,5
10	Dezaproabă	4,0
11	Manifestă tensiune	1,0
12	Manifestă opoziție	0,3

Din numărul total de 719 acte comportamentale înregistrate în discuția de caz, aproximativ trei pătrimi din ele se încadrează în categoriile: acord, oferă opinii, oferă orientări. Reacțiile socioemoționale pozitive (aproximativ o treime din totalul înregistrărilor) sunt de șase ori mai numeroase decât reacțiile socioemoționale negative (5,3%). Aplicarea acestui procedeu de observație complet structurată în analiza discuției de caz a pus în evidență pentru grupul dat existența nesemnificativă a problemelor de integrare în grup a participanților la discuție (1,0%).

Observația externă versus observația participativă. Observația externă semnifică situarea observatorului în afara sistemului observat. Acest tip de observație se recomandă în cazurile în care încadrarea cercetătorului în sistemul rol-status-urilor grupului sau colectivității țintă este dificilă sau chiar imposibilă (de exemplu, în societățile academice, în instituțiile militare, politice, religioase etc.). Să ne imaginăm că am dori să studiem stilul de conducere într-o mare corporație sau firmă. Aproape sigur că nu vom fi acceptați ca membri în consiliul de administrație și nici nu ni se vor acorda interviuri de către cei din *staff*-ul instituției. Nu ne așteptăm să ni se completeze nici chestionarele de anchetă. Putem apela la observația externă. Obținem permisiunea de a vizita sala de consiliu, biroul directorului general (firește, după orele de program...). După amenajarea încăperilor respective vom afla dacă este vorba de un *spațiu sociopat*, care încurajează comunicarea socială, sau de un *spațiu sociofug* – conform terminologiei propuse de A. Mehrabian și N. Diamond (1971). Vom vedea dacă masa de consiliu, dacă scaunele din jurul mesei sunt la fel, știind că forma mesei și așezarea în jurul ei influențează comunicarea și cooperarea interpersonală – după cum remarcă Mark Knapp (*Non-Verbal Communication in Human Interaction*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1978). “Mesele pătrate sunt ideale pentru convorbiri scurte, care se rezumă la fapte sau de stabilire a unor relații superior/subordonat” (Pease, 1992, 200). Mesele standard dreptunghiulare, notează autorul anterior citat, permit patru poziții: de colț (care încurajează conversațiile prietenești, spontane), de cooperare (de aceeași parte, exprimând acceptarea parteneriatului), competitiv-defensivă (de o parte și de alta a mesei) și independentă (îndepărtată, de o parte și de cealaltă parte a mesei). La rândul lor mesele rotunde sunt ideale pentru discuțiile între persoanele cu status social egal. Să ne gândim la “cavalerii mesei rotunde” ai regelui Arthur al celților din Britannia (sec. al VI-lea) care au luptat împotriva cuceritorilor anglo-saxoni, dar și la “efectul Steinzor”, care prevede că, în jurul unei mese rotunde, schimbul cel mai intens de informații se realizează cu persoana plasată diametral opus (Bernard Steinzor, *The Spatial Factor in Face-to-face Discussion Groups*, 1950). Cât privește scaunele din jurul meselor de consiliu sau din birourile manageriale trebuie să știm că ele “scot în evidență rangul și puterea” – dacă avem în vedere – “mărimea și accesoriile, înălțimea lor și locul unde vor fi așezate”

(Pease, 1992, 205). Vom măsura distanța dintre locurile participanților la discuțiile pentru luarea deciziilor și chiar lățimea sau diametrul mesei. Aceasta pentru că fiecare participant la discuții resimte negativ când nu îi este respectat spațiul personal, acea zonă ce înconjoară corpul uman, asemenea unei anvelope invizibile, care variază ca dimensiune în funcție de cultură, apartenența la genul social (masculin/feminin), tipul de relații (formale/informale) și de situația concretă (Robert Sommer, *Personal Space*, 1969). Ne va interesa calitatea materialelor din care este confecționat mobilierul, funcționalitatea, dar și amplasarea lui. Este privilegiată? Putem să fim aproape siguri că în respectiva instituție se încurajează mai degrabă respectarea strictă a regulilor (inclusiv de rezolvare a problemelor), nu creativitatea. Datele furnizate de observația externă vor trebui coroborate cu cele obținute cu ajutorul altor metode, tehnici și procedee, dar ele nu sunt în nici un caz de neglijat.

Într-o cercetare sociologică este nu numai imposibil, dar și inutil să se înregistreze tot ce înseamnă viață socială. A observa comportamentul oamenilor 24 de ore din 24 este absurd; efortul nu este răsplătit de apropierea de adevăr. Dacă totul este semnificativ, atunci nimic nu este semnificativ. Va trebui să se procedeze selectiv – așa cum s-a procedat, de exemplu, în studiul procesului de industrializare și urbanizare la Boldești (Herseni, 1970). De asemenea, este exemplară pentru observația externă înregistrarea interacțiunii în grupurile de muncă în cercetările conduse de Elton Mayo efectuate într-o filatură din Philadelphia (1925) și în atelierele din Hawthorne, lângă Chicago, ale Companiei Western Electric (1924-1943).

Observația externă (sau nonparticipativă) este caracteristică studiilor de laborator, în timp ce observația participativă se întâlnește în studiile sociologice de teren și cu deosebire în cercetările de antropologie culturală. Sigur, se cunosc și excepții de la această regulă. Cercetarea din anii 1967-1968 asupra unui eșantion de 1217 de persoane, în Franța, pe care se bazează lucrarea lui Pierre Bourdieu (*La Distinction: Critique sociale du jugement*, Paris, Les Editions de Minuit, 1979) privind mentalul burgheziei contemporane constituie un exemplu cu valoare teoretică și metodologică esențială. Concomitent cu aplicarea chestionarului (26 de întrebări închise și deschise, la care se adaugă 12 întrebări de clasificare), operatorii de interviu trebuiau să completeze și o fișă de observație despre locuința, îmbrăcăminte, frizura/cuafura, corbirea persoanelor intervievate. Observația participativă înseamnă „a lua parte – pe cât permite situația – conștient și sistematic la viața activă, ca și la interesele și sentimentele grupului studiat” (Kluckhohn, 1956, 97). Practicând acest tip de observație, cercetătorul nu numai că este prezent în colectivitatea studiată, dar se și integrează în situația observată, în viața de zi cu zi a grupului.

Așa cum apreciază Danny L. Jorgensen (1989, 13-22), observația participativă se definește prin șapte caracteristici de bază:

- Descrierea vieții sociale *se face prin perspectiva celor dinăuntrul grupului*, a oamenilor aflați într-o anumită situație sau într-un cadru bine determinat. Ce progres în cunoaștere asigură această perspectivă? Să ne gândim la *teorema lui Thomas* (1928): “Dacă o persoană definește situațiile ca reale, atunci sunt reale și consecințele lor”. Înseamnă că după modul în care oamenii conferă sens lumii în care trăiesc așa va fi realitatea. Viața socială este așa cum o construiesc nativii, oamenii dinăuntrul societății sau grupurilor sociale studiate. Firește că “definirea situațiilor” de către nativi poate fi eronată, marcată de credințe, influențate de sentimente etc., dar tocmai o astfel de realitate determină interacțiunile membrilor comunității și din afara ei, ca străin, nu o poți cunoaște, nu poți înțelege mobilul interacțiunilor și nici structura socială. Observația participativă permite însă acest lucru.
- În observația participativă se are în vedere viața de zi cu zi a oamenilor în mediul în care aceștia își duc existența. Pentru metodologia observației participative este importantă viața cotidiană aici și acum, nu comportamentele oamenilor în laboratoarele experimentale, în situațiile artificiale create.
- Observația participativă conduce la generalizări ca teorii interpretative, nu la teorii explanatorii rezultate în urma testării cauzale. Generalizările și interpretările inspirate de observația participativă sunt utilizate, totuși, în luarea deciziilor cotidiene.
- Observația participativă se înscrie într-un proces de cercetare flexibil, deschis, atât în ceea ce privește identificarea problemelor de studiu, cât și sub raportul procedeele de colectare a datelor și a modalităților de teoretizare. Se pornește de la experiența imediată a oamenilor în situațiile concrete de viață. În final, se ajunge la descrierea calitativă a vieții sociale în termenii limbajului uzual al nativilor, al membrilor colectivităților studiate.

- Abordarea calitativă, în profunzime, studiul de caz sunt implicate de metodologia observației participative, ceea ce presupune descrierea detaliată și analiza adâncită a unei unități sociale sau a unui aspect al vieții sociale. De regulă, se face apel la observația participativă când urmează a se studia holistic o cultură sau o societate, o subcultură sau o organizație, un grup uman, practicile, credințele sau interacțiunile umane. Scopul este de a descrie comprehensiv și exhaustiv un aspect important sau unic al vieții sociale.
- Cercetătorul care utilizează observația participativă trebuie să joace rolul de participant la viața de zi cu zi a unității sociale investigate. De-a lungul cercetării de teren, observatorul participant poate juca mai multe roluri, de la cele dictate de recunoașterea deschisă a scopului de cunoaștere științifică până la cel de “cercetător științific acoperit”.
- În observația participativă, se utilizează strategii specifice în funcție de unitatea socială investigată. Experiența de viață a cercetătorului constituie o sursă de date foarte importantă. În diferite momente ale cercetării se valorifică în scopul cunoașterii științifice documentele sociale de toate tipurile, ca și interviurile, în special, nestructurate și chiar chestionarele, de regulă, cu întrebări deschise. Modul de înregistrare a datelor colectate prin observație participativă are o importanță deosebită. În afara aparatului de fotografiat, de filmat, a casetofoanelor și a echipamentelor audio-video, în prezent sunt utilizate și computerele.

Termenul de „observație participativă” a fost introdus în vocabularul sociologiei în 1924 de către Eduard C. Lindeman în lucrarea *Social Discovery*, în care, criticând abuzul de cercetări pe bază de chestionar, lansa îndemnul: „Dacă vrei să știi cu adevărat ce face o persoană, observ-o!” (Stacey, 1970, 50).

Bronislaw Malinowski (1884 – 1942), inițiatorul funcționalismului în antropologia culturală și unul dintre cei care au ilustrat valoarea observației participante în studiul culturilor izolate, nota în *Argonauts of Western Pacific* (1922): „Nu este greu ca în acest gen de muncă etnograful să abandoneze uneori aparatul fotografic, blocnotesul și creionul, pentru a lua parte la ceea ce se petrece. El poate participa la jocurile indigenilor, poate să-i însoțească în vizitele și plimbările lor, să se așeze, să asculte, să participe la conversație. . . Din aceste incursiuni în viața indigenă. . . am căpătat sentimentul foarte clar că felul lor de a fi în diverse ocazii de tranzacții tribale, conduita lor îmi deveneau mai clare și mai inteligibile ca înainte” (Malinowski, 1922/1984, 21).

Rolul cercetătorului în observația participativă poate fi – după Raymond L. Gold (1958) – acela de: totalmente participant, participant ca observator, observator ca participant și totalmente observator. În primul caz, cercetătorul ascunde rolul său de observator și se integrează în viața colectivității studiate cât mai mult posibil. El interacționează cât mai natural cu cei pe care îi studiază, își încorporează rolurile sociale impuse de grup, dar trebuie să rămână, totuși, el însuși, adică observator, acesta fiind “rolul său primar” (Gold, 1958/1970, 375). Participantul ca observator își dezvăluie rolul de cercetător, dar își consacră bună parte din timp activităților comune ale grupului studiat. În contrast, observatorul ca participant reduce timpul dedicat activităților nelegate de cercetarea propriu-zisă. Raymond L. Gold (1958/1970, 377) apreciază că “rolul de observator participant este utilizat în studiile care implică interviuarea nerepetată” și că “observarea este mai mult formală decât informală”. Dat fiind faptul că observatorul ca participant are contact cu grupul studiat o perioadă de timp relativ scurtă, există riscul unei cunoașteri superficiale a interacțiunilor sociale din cadrul acestuia. În fine, observatorul total nu se implică în viața grupului și nu intervine în desfășurarea fenomenelor studiate. “Rolul de observator total îl îndepărtează pe cercetătorul de teren de interacțiunile sociale cu cei studiați” (Gold, 1958/1970, 378).

Herbert J. Gans (1962/1982, 398-399), precizând că în studiul său despre italienii-americani din zona West End a orașului Boston a utilizat observația participativă, consideră că este mai util să se vorbească despre tipurile de observație participativă în funcție de comportamentul cercetătorului, nu de gradul în care persoanelor studiate li se dezvăluie identitatea acestuia (absolut secret, parțial recunoscut, recunoscut total), conform tipologiei lui Raymond L. Gold. Astfel, pot fi identificate trei tipuri de observație participativă: 1) Cercetătorul se comportă ca observator, adică este fizic prezent la desfășurarea evenimentelor, dar nu participă la derularea lor; 2) Cercetătorul participă, dar ca cercetător, ceea ce înseamnă că are rol de “cercetător-participant”; 3) Cercetătorul participă, devenind în această situație “participant real”, abdicând pe moment la rolul său de cercetător, reluându-și-l însă după consumarea evenimentului.

Așa cum remarca Danny L. Jorgensen (1989, 53), de la complete *outsider* la complete *insider* cercetătorul care optează pentru metodologia observației participative parcurge o gamă întreagă de stadii schimbându-și *poziția socială* (social location) de pe care înregistrează viața de zi cu zi a comunităților studiate. Ca și *poziția fizică* (physical position) – distanță sau apropiere de fenomenul observat – poziția socială adoptată deliberat de către cercetător influențează hotărâtor ce va observa, în ciuda dorinței acestuia de a furniza o imagine corectă de a cunoaște obiectiv viața socială. Ceea ce se observă, în final, depinde de poziția socială (cea a șomerilor sau a patronilor, a majoritarilor sau a minoritarilor, a femeilor sau a bărbaților, a profesorilor sau a studenților etc.) pe care se plasează cercetătorul. Nu există, firește, o poziție care să asigure o perspectivă perfectă asupra tuturor fenomenelor sociale studiate. De fiecare dată cercetătorul va decide unde să se plaseze pentru a obține cea mai adecvată imagine, conștient fiind că oricare din perspective conține limitatori intrinseci, erori inerente. De aceea observatorul participant va încerca să își schimbe poziția de observare pentru a înregistra fenomenul studiat din cât mai multe perspective. Această strategie reduce posibilitatea unor observații incorecte (inaccurate observation).

Patricia A. Adler și Peter Adler (1994, 379) apreciază că, în perspectiva abordării calitative, practica cercetărilor bazate pe observația participativă pune în evidență o accentuare a implicării cercetătorului în viața comunității studiate, astfel că se poate vorbi de trei roluri predominante ale observatorului: *cercetător-membru-deplin*, *cercetător-membru-activ* și *cercetător-membru-periferic*. Această tipologie a rolurilor observatorului cercetător științific permite diferite combinații cu tipologia propusă de Raymond L. Gold (1958).

Așa cum foarte judicios remarca Petru Iluț (1997, 81), “participarea și observația ca membru complet, membru activ sau membru periferic depind de caracteristicile socio-demografice ale colectivităților și grupurilor investigate și de condițiile concrete în care se desfășoară”.

Problemele ridicate de observația participativă sunt numeroase, vizând atât tehnica de cercetare, cât și deontologia. Vom declara scopul real al cercetării? Ne vom declina identitatea? Cât de activă va fi participarea cercetătorului la viața grupului studiat? De răspunsul la aceste întrebări cursul observației se va modifica, iar din combinarea axelor „participare” și „declararea status-ului de observare” rezultă patru situații în care se poate afla cercetătorul vieții sociale (Figura 8.3).

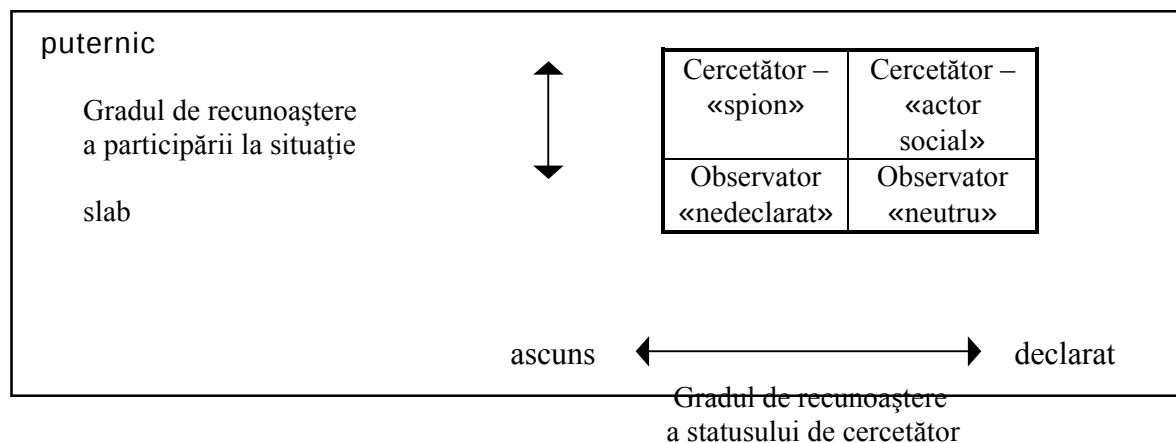

Fig. 8.3. Situațiile observatorului participant (după Kohn și Nègre, 1991, 118)

Precizăm că în cursul desfășurării cercetării statusul observatorului se poate schimba: din observator nedeclarat, cercetătorul poate deveni cercetător neutru sau actor social. De asemenea, gradul de implicare în viața grupului se poate schimba. Menționăm că există o literatură bogată vizând acest tip de observație (I. C. Jarvie, 1969; P. Kloos, 1969; G. J. McCall și, J. L. Simmons, 1969; Margaret Stacey, 1969; Virginia L. Olsen și Elvi Waik Whittaker, 1970; H. S. Becker, 1970).

Pentru a ilustra strategia observatorului participant, să luăm în discuție cercetarea antropologului D. M. Vesperi (*City of Green Benches*, New York, Correl University Press, 1985) la care face trimitere Danny L. Jorgensen (1989, 57). Tânărul antropolog american și-a propus să studieze viața persoanelor foarte bătrâne care trăiesc în sărăcie, fiind dependente de serviciile sociale. S-a gândit că orașul St. Petersburg, din Florida, oferă cele mai bune condiții pentru studiul pe care și l-a propus, dat fiind faptul că

o mare parte din locuitorii orașului erau persoane în vârstă, în evidența serviciilor sociale. Ca tânăr cercetător, nu putea să-și asume rolul de “spion” (complete insider). S-a stabilit în St. Petersburg și a început să-i intervieveze pe bătrânii de pe străzile orașului, ca simplu cetățean, ca simpatizant al acelor defavorizați și posibil prieten al lor, în fine, ca cercetător științific. Uneori făcea observație participativă, ca cercetător neutru, alteori ca “cercetător acoperit”, nedeclarat. Cel mai adesea observa comportamentul persoanelor foarte bătrâne și foarte sărace, stând pe o bancă în parc (de unde și titlul cărții sale).

Observația participativă are prin excelență un caracter descriptiv și adesea doar un scop explorativ. William Foote Whyte, clasic al acestui tip de observație, în *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum* (1943) răspunde unei probleme privind organizarea socială în orașele americane. Complexitatea problemei, inexistența unei teorii adecvate (la acea dată exista prejudecata că la periferia orașelor americane domnește dezorganizarea socială) l-a determinat pe William Foote Whyte să încerce observarea explorativă a fenomenului. S-a mutat în *Cornerville*, locuind într-o cameră la o familie de italieni. Pentru că părinții respectivei familii nu vorbeau englezește, a început să învețe limba acestora, în scurt timp reușind să vorbească italiana fluent. Faptul că a făcut efortul de a învăța limba comunității studiate s-a dovedit a fi foarte important, chiar dacă discuțiile cu persoanele din generația a doua s-au purtat totdeauna în limba engleză: i-a convins pe nativi de “interesul sincer și simpatetic pentru populația din *Cornerville*” (Whyte, 1943, V.). De la fereastra locuinței lui a început să observe o bandă (termenul are aici o nuanță neutră) de pe Norton Street, din Boston. În această fază, observația nu era participativă. Treptat (cercetarea a durat trei ani și jumătate), William Foote Whyte s-a integrat în subcultura bandei, a învățat „limbajul” ei, a fost acceptat și sprijinit să desfășoare cercetarea. La constituirea ei, la începutul anului 1937, banda număra șase membri; apoi banda și-a mărit numărul la treisprezece membri, în vârstă până la 29 de ani. Toți copilariseră în același mediu, urmaseră la aceeași școală; unii lucrau permanent în fabrică, alții doar ocazional. Fiecare avea un loc bine stabilit în organizarea bandei. Inițial, Nutsy fusese șef. Într-o confruntare directă, Doc îl învinge pe Nutsy și devine șeful bandei. Pozițiile celorlalți membri ai bandei se conturează după cum activaseră sub conducerea lui Nutsy (Frank, Joe, Alec, Carl, Tonny) sau intraseră în bandă ca urmare a prieteniei lor cu Doc (Danny, Mike, Long John).

Cercetarea lui William Foote Whyte înlătură prejudecata dezorganizării sociale în slums-ul orașelor americane și aduce totodată contribuții prețioase la tehnica observației participative, prin formularea unor reguli de aplicare a acestei tehnici. Astfel, observatorul: trebuie să ia legătura în primul rând cu liderul (conducătorul, personajul central) grupului observat; trebuie să atragă toate persoanele care doresc să conlucreze cu el; trebuie să se abțină de la aprecierea sau dezaprobarea comportamentelor observate; să evite de a lua parte la conflicte, care pot diviza grupul.

Matilda White Riley (1963, 62), comentând cercetarea lui William Foote Whyte (1943), atrage atenția asupra câtorva caracteristici definitorii pentru studiile bazate pe observația participativă. În primul rând, obiectivul cercetării: așa cum declară autorul chiar în *Prefață*, scopul era de a obține o imagine autentică (*intimate view*) a vieții din *Cornerville*, pe baza căreia să poată face generalizări despre sistemele sociale. Și-a concentrat atenția asupra unui subsistem distinct – banda (*the gang*). În terminologia lui Robert K. Merton (1959), a procedat la o *cercetare strategică*: studiind o parte a sistemului social a vizat întregul sistem social, întrucât partea (grupul social, banda) reprezintă în miniatură sistemul general al rol-statusurilor și interacțiunilor sociale. În al doilea rând, apelând la observația participativă, William Foote Whyte a participat la activitățile de zi cu zi ale comunității: a locuit mai mult de trei ani de zile împreună cu cei pe care îi studia, în același apartament, s-a alăturat clubului lor (*Italian Community Club*), a luat parte la meciurile echipei de bowling, a mers cu italienele la dans, s-a asociat campaniei electorale locale, i-a vizitat la domiciliu pe membrii bandei studiate. S-au creat astfel obligații reciproce. Cei din bandă l-au ajutat pe cercetător, explicându-i ce se întâmplă în grupul lor, ce semnificație au pentru ei cele observate de el.

După aproape douăzeci de ani de la publicarea cercetării lui William Foote Whyte, apare o lucrare, devenită și ea “clasică”: *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans* de Herbert J. Gans (1962), în care, pe baza observației participative în zona *The West End* a orașului Boston, vecină zonei *The North End* studiate în *Street Corner Society*, au fost descrise familia și grupurile, comunitățile, politica și cultura etnică în America modernă. Cercetătorul a trăit alături de italienii-americani pe care l-a studiat (octombrie, 1957 – mai, 1958), urmărind să descrie un cartier sărac (*slum*) și modul de viață al populației cu venituri mici. A rezultat un raport de cercetare exemplar.

A intra în cadrul social al grupului observat și a păstra și dezvolta relațiile cu nativii constituie o artă și o știință în același timp. Încă în 1922, Bronislaw Malinowski preciza premisele oricărui studiu bazat pe observația participativă: respectarea „spiritului științific, cunoașterea valorilor și criteriilor etnografiei moderne... plasarea într-o bună condiție de observare, direct între nativi... și aplicarea unui set de metode speciale de colectare, manipulare și înregistrare a datelor” (Malinowski, 1922/1984, 6). Se acceptă astăzi că relațiile cu nativii trebuie să se bazeze pe încredere, cooperare, echilibru și prietenie. Danny L. Jorgensen (1984, 69) consideră că cercetarea de teren în perspectiva observației participative presupune negociere, reciprocitate și relații de schimb între cercetători și nativi. Încrederea și cooperarea se obțin dacă nativii cunosc adevărata identitate socială a cercetătorului. Prezentarea de sine a cercetătorului, cu sinceritate, induce relații autentice cu nativii. Totdeauna trebuie, însă, păstrate proporțiile. Această regulă guvernează și relațiile de schimb între observatorul participant și persoanele studiate. Se vor oferi bani pentru informațiile furnizate? Câți? Se vor oferi bunuri simbolice? Ce fel de gratificații nonmateriale? Nu există reguli stricte pentru ridicarea barierelor dintre cei observați și cercetători, dar trebuie luate în considerare așteptările nativilor, expectațiile lor.

Observația continuă versus observația eșantionată. *Observarea continuă* se referă la perioade limitate din viața unei colectivități sau la secvențe comportamentale bine precizate ale unui număr mic de actori sociali. De regulă, se procedează la o eșantionare a comportamentelor ce urmează a fi observate. Este practic imposibil să observi toate unitățile de comportament ale unui individ. În funcție de obiectivele cercetării vor fi reținute doar comportamentele relevante, adică se va face o selecție a faptelor de observație. „Observația presupune, prin definiție, o alegere a faptelor de observat. Este o distingere clară a unor detalii semnificative dintr-un tot amorf. Este un rod al unor idei pe care mai dinainte le ai asupra a ceea ce este și ceea ce nu este semnificativ” (Stahl, 1934, 5).

Observația eșantionată (sau instantanee), pusă la punct în 1934 de către Tippet, se bazează pe tehnica sondajului, fiind numită uneori „eșantionaj al muncii” sau „inspecție instantanee”. În sociologie, deși observația instantanee pornește de la ceea ce îndeobște se înțelege prin „privirea maistrului” nu este deloc o inspecție și, mai ales, nu este făcută cu scopul de a controla, nefiind aplicabilă doar în studiul muncii.

Observația instantanee prezintă avantajul de a fi relativ comodă, putându-se aplica fără perturbarea comportamentului celor studiați. Există posibilitatea aplicării acestei metode fără ca cei studiați să fie avertizați; procedeul implică anumite riscuri: observatorul, odată deconspirat, pierde total încrederea celor în mijlocul cărora efectuează studiul. Marele avantaj pe care îl conferă aplicarea acestei metode constă în posibilitatea ce se creează de a studia alternativ mai multe activități într-o perioadă de timp scurtă. Prin intermediul observației instantanee se poate stabili, cu un grad convenabil de precizie (de exemplu, în studiul muncii), lista operațiilor ce se efectuează, ponderea fiecărei operații (ca timp, în procente) și se poate compara ceea ce efectiv se face cu ceea ce este prevăzut a se face. Observația instantanee este recomandabilă a se aplica numai în studiul unor activități variate. Aplicarea practică a metodei trebuie să țină seama de gradul de precizie pe care dorim să-l aibă rezultatele. Prin convenție, se consideră că un grad de precizie de 0,05 este convenabil.

Ca momente importante în aplicarea observației instantanee, în afara stabilirii prin observație a ponderii elementelor în cadrul activității studiate, amintim *fixarea intervalelor dintre observațiile instantanee*; aceasta se realizează în funcție de timpul total de studiu, de numărul activităților care sunt studiate și de distanța dintre locurile de desfășurare a acestor activități. Se ia în considerație timpul minim pentru parcurgerea distanței între cele mai îndepărtate locuri ce sunt studiate alternativ.

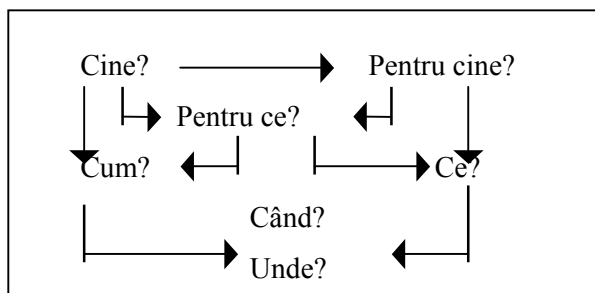
Determinarea momentelor de efectuare a observațiilor instantanee se face prin tragere la sorți. În final, se completează o fișă de observație în care sunt trecute: numărul observațiilor, ziua, orarul de observare, conținutul observării și eventualele remarci explicative suplimentare.

Reguli de observare

În orice tip de observație cercetătorul trebuie să-și pună o serie de întrebări: ce va observa? Cum o va face? Cum să se înregistreze faptele de observație? Cum să le interpreteze în vederea teoretizării?

Ruth C. Kohn și Pierre Nègre (1991, 67) propun un model al observării care ne poate ajuta în stabilirea unor reguli de observare (Figura 9.4).

Fig. 8.4. Un model al observării (*după* Kohn și Nègre, 1991, 67)

Theodore Caplow (1970, 155) sintetizează experiența de cercetare și formulează 13 reguli de observare, incluzând condițiile prealabile, procedura, conținutul și modul de notare. În deplin acord cu autorul citat, prezentăm aceste reguli.

Condiții prealabile observării

- Înainte de începerea cercetării de teren, cel ce face observația trebuie să se familiarizeze cu obiectivele cercetării;
- Tehnicile de observare și procedeele de notare a faptelor de observație trebuie precis formulate și suficient de mult repetate pentru ca observația să fie validă;
- Înainte de a observa, cercetătorul trebuie să memoreze lista unităților de observare (secvențele comportamentale).
- Procedura de notare
- Observatorul trebuie să noteze, pe cât posibil, faptele de observație pe teren;
- Răstimpul admisibil între observare și notare este de ordinul minutelor, și în cazuri excepționale, de ordinul orelor. Henri H. Stahl (1943, 17) atrage atenția în acest sens: „oricât de bună memorie ai avea, observația care nu se notează de îndată, poate fi considerată ca pierdută“;
- Răstimpul la care ne-am referit variază în funcție de natura cercetării;
- Observatorul nu trebuie să uite că el însuși este observat și că notarea s-a făcut în perioade de observare;

Conținutul notelor de observație

- Notele de observație trebuie să includă: data, ora, durata observației, locul desfășurării evenimentelor (făcându-se apel la hartă, fotografie, desen etc.); circumstanțele observării, aparatele utilizate în observație, factorii de mediu care pot influența comportamentele (temperatura, iluminatul, zgomotele etc.), precum și modificările care au survenit în timpul observării;
- În notele de observație nu-și au locul opiniile, ipotezele, remarcile cercetătorului. Este greșit să notăm că persoana observată era, de exemplu, emoționată. Va trebui să notăm doar expresia facială, paloarea, contracția musculară etc.;
- Conversația cu persoanele observate, dialogul, trebuie notate în stil direct, așa cum s-au desfășurat. Notarea cuvânt cu cuvânt a declarațiilor persoanelor intervievate se va închide între ghilimele (“), iar

sinteza, prescurtarea conversației se marchează cu apostrof ('), așa cum se acceptă prin convenție în studiile etnografice (Fielding, 1993, 162).

- Opiniile și deducțiile cercetătorului trebuie notate separat, la intervale prestabilite;

Definitivarea notelor de observație

- Notele de observație trebuie revăzute, adăugite, corectate de îndată ce timpul permite acest lucru;
- Notele de observație trebuie clasificate provizoriu, iar când sistemul de categorii este bine conturat, să se treacă la clasificarea lor definitivă.
- Firește că aceste reguli de observație pot fi amănunțite, nuanțate și particularizate în raport de tipul de observație. Oricum, ele constituie un bun îndreptar pentru cercetătorul începător.

În finalul discuției depre observație ca metodă de cercetare în științele socioumane să ne amintim dictonul marelui chimist și biolog francez Louis Pasteur (1822-1895), cel care a pus bazele imunologiei și care a aplicat pentru prima oară vaccinarea antirabică: “În câmpul observației șansa favorizează doar mințile cultivate”.

Termeni-cheie

• auto-observația • observația - calitativă - cantitativă - continuă - controlată - directă - eșantionată - etnografică - externă - necontrolată - nestructurată - participativă - structurată • poziția observatorului - fizică - socială	• rolurile observatorului participant - membru-activ - membru-deplin - membru-periferic - observator ca participant participant ca observator totalmente observator totalmente participant • serendipitatea • sinergologia • sistemul de categorii de observație • sociologia vizuală

Probleme recapitulative

1. Care este specificul observației ca metodă de cercetare în științele socioumane?
2. Comparați observația cu alte metode de cercetare din științele socioumane.
3. Care sunt avantajele recursului la metoda observației în cunoașterea vieții sociale?
4. Dar dezavantajele?
5. Ce criterii pot fi folosite pentru tipologizarea observației?
6. Cum se stabilește un sistem de categorii de observație?
7. Ce roluri își poate asuma cercetătorul care face observație participativă?
8. Ce elemente trebuie avute în vedere pentru calcularea numărului de observații în cazul observației eșantionate?
9. Care sunt regulile înregistrării (notării) faptelor de observație?
10. Ce este sociologia vizuală?

Capitolul 9

Experimentul în științele socioumane

- Definiție, concepte de bază și scheme experimentale
- Tipuri de experimente în științele socioumane
- Etapele cercetării experimentale
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Încă în urmă cu mai mult de un secol, aplicarea experimentului în cunoașterea vieții sociale a dat naștere unei dispute între „experimentalisti” și „pozitiviști” care, într-o formă sau alta, se perpetuează și astăzi. Gilles Ferréol și Philippe Deubel (1993, 124) rezumă dezbaterile relevând elementele esențiale, precum și protagoniștii. În 1872, C. Pellarin – autorul lucrării *Lettre de Fourier au Grand Juge* – arată, în polemica sa cu lingvistul și filosoful Émile P. Littré (1801-1881), avantajele experimentului: rigoarea procedurii și calitatea informațiilor obținute. Curios este faptul că nici fondatorii științei despre societate nu admiteau experimentarea decât *a fortiori* în analiza faptelor sociale. Auguste Comte, fiind convins că acumularea cunoștințelor în acest domeniu va servi la regularizarea vieții sociale în direcția progresului, și-a manifestat rezerve față de experiment, arătând că izolarea unui element din organismul social poate duce la eșec în cunoașterea globală a societății. De asemenea, autorul celebrului *Cours de philosophie positive* (apărut în șase volume în perioada 1830-1842), insistând asupra istoricității fenomenelor sociale, restrângea apelul la experimentare. Aceeași poziție a avut-o față de experiment și Émile Durkheim, considerat pe plan mondial ca întemeietor al școlii franceze de sociologie.

Spre deosebire de fondatorii sociologiei, reprezentanții orientării „socialismului utopic” (de exemplu, Charles Fourier) au militat pentru practica experimentală în schimbarea socială către o societate ideală. În Adunarea Constituantă, în 1849, s-a propus, în acest sens, înființarea unui Minister al Progresului și Experimentării cu scopul de a examina invențiile și inovațiile în domeniile tehnicii și organizării sociale (cf. Ferréol și Deubel, 1993, 125).

În legătură cu istoricul aplicării experimentului în psihosociologie, există o deplină concordanță între specialiști: se consideră că studiile din 1897 ale lui Norman Triplett reprezintă primele încercări de aplicare riguroasă a experimentului în psihosociologie. Norman Triplett a măsurat performanța în condiții individuale și în situația de competiție: a înregistrat durata medie necesară rotirii de 150 de ori a unei mulinete (dispozitiv format dintr-un tambur pe care se înfășoară firul undiței) atunci când subiecții executau această sarcină individual și în situații de competiție, în grupuri de câte doi. El a constatat că în situația de competiție performanțele sunt superioare și a încercat să explice acest fapt de observație prin ceea ce a numit „dynamogenia prin instinctul competitiv” (*The dynamogenic factors in pace-making and competition*, în *American Journal of Psychology*, 1897, 9). Chiar dacă explicația dată nu a rezistat timpului, Norman Triplett rămâne primul experimentalist, în sensul modern al termenului, în psihosociologie. Paradigma experimentală a influenței individuale introdusă de Norman Triplett este nu numai cea mai veche în psihosociologie, dar și una dintre cele mai fructuoase paradigme experimentale, vizând însuși obiectul de studiu al psihosociologiei: modul în care comportamentul unui individ influențează comportamentul celorlalți. Paradigma facilitării sociale, introdusă în psihosociologie prin experimentele lui Norman Triplett, a fost verificată ulterior în diferite situații experimentale care au îmbogățit cunoașterea în acest domeniu. Astfel, a fost constatată modificarea performanței individuale în prezența altora și în condițiile în care și ceilalți au de îndeplinit aceeași sarcină (Zajonc, 1971, 10). Sintetizând rezultatele experimentelor referitoare la „facilitarea socială”, Robert B. Zajonc ajunge la concluzia că „situația de coacțiune, ca și prezența unui public ameliorează performanța și îngreunează achiziționarea de cunoștințe” (Zajonc, 1967, 23).

În cunoașterea științifică, valoarea deosebită a experimentului este dată de funcția acestuia de verificare a ipotezelor cauzale. Așa cum remarca Raymond Siever (1970), experimentul este, de cele mai multe ori, asociat cu abordarea analitică a fenomenului, spre deosebire de observație, care se asociază spontan abordării descriptive. De aici și distincția pe care o fac unii epistemologi între științele experimentale și științele observaționale, prin extensie științele experimentale fiind considerate superioare. Firește, o astfel de distincție și, mai ales, etichetarea în „bun“ și „rău“ nu se justifică. Toate științele observă și descriu și, de asemenea, toate, în măsura în care aspiră la statutul de știință, mai devreme sau mai târziu tind să integreze datele de observație în sisteme teoretice explicative. „Este adevărat, desigur, că unele științe, în primele lor etape de dezvoltare, se caracterizează printr-o extraordinar de înaltă proporție a datelor de înregistrare față de datele de analiză“ (Siever, 1970, 22). Sociologia se află tocmai într-o astfel de etapă, iar aplicarea intensivă a experimentului este în măsură să contribuie la integrarea datelor în modele explicative, în sistemele teoretice din ce în ce mai structurate.

În legătură cu funcția de verificare a ipotezelor cauzale, rezultatele experimentului se prezintă direct ca fapte științifice, ceea ce nu se poate susține și despre datele empirice obținute prin intermediul altor metode, care trebuie sistematizate în continuare în vederea dezvăluirii relațiilor de cauzalitate (cf. Pismanik, 1976, 196).

Cercetarea experimentală constituie un proces iterativ, care începe cu verificarea relațiilor de cauzalitate și sfârșește cu formularea unor noi ipoteze. Paradigma naturii iterative a cercetării experimentale (Figura 9.1), propusă de G. E. P. Box, se fondează pe supoziția că „nici un plan (experimental) nu este suficient de bun pentru a răspunde la toate întrebările deodată, oricât ar fi experimentul de important. Este necesară o serie de investigații pentru a răspunde la orice întrebare cu adevărat importantă cu privire la cauzele comportamentului (Sitgreaves, 1978, 568).

Aplicat cu succes în științele naturii – metoda a fost magistral expusă încă în 1865 de Claude Bernard (*Introducere în studiul medicinei experimentale*, 1958) – experimentul este azi tot mai mult utilizat în pedagogie, psihologie, sociologie și psihosociologie. În ceea ce privește psihosociologia, este semnificativ că, așa cum rezultă din analiza făcută de Richard Christie asupra publicației oficiale a Asociației Americane de Psihologie (volumele 60 și 61 din *Journal of Abnormal and Social Psychology*) într-un interval de zece ani (1949-1959), ponderea cercetărilor experimentale a sporit de aproape trei ori (Christie, 1965, 143).

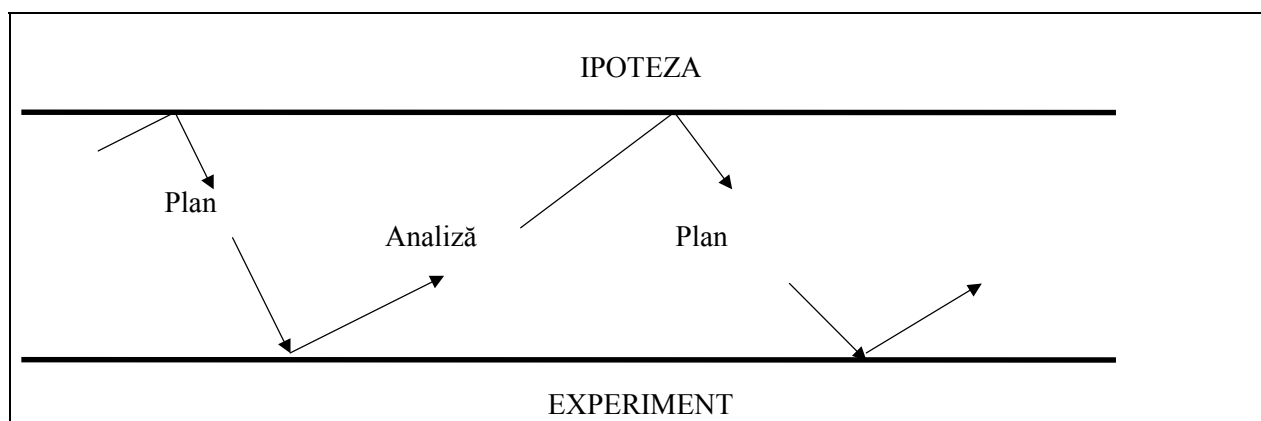

Fig. 9.1. Natura iterativă a experimentării: ipoteză → plan → experiment → analiză → ipoteză
(după G. E. P. Box)

Concomitent a sporit și numărul abordărilor metodologice ale experimentului psihosociologic. Nu numai în țările cu veche tradiție a cercetărilor sociologice experimentale, ci și în țările în care această știință a fost inclusă mai târziu în rândul disciplinelor academice, interesul pentru cercetarea experimentală a fenomenelor sociale și pentru problemele metodologice implicate de acest tip de cercetare este evident.

Pentru a-și îndeplini funcțiile cognitive, experimentul trebuie să se fondeze pe teorie. Nu există experiment relevant care să nu pornească de la o teorie; din această cauză experimentul se aplică într-o etapă mai târzie a cunoașterii științifice. În afara teoriei, experimentul este o activitate sterilă. Dacă în

cazul observației – așa cum se știe – prin *serendipitate* pot fi descoperite fapte semnificative, care să inițieze teoria, experimentul pornește de la teorie, verificând-o; este, după cum se vede, o fază mai târzie a cercetării. În același timp, dacă experimentul se fondează pe teorie, și teoria se bazează pe experiment: raporturile sunt bilaterale și orice separare a experimentului de teorie duce, în cele din urmă, la eșecul cunoașterii. În acest sens, Claude Bernard spunea: „Nu trebuie să credem în observațiile noastre, în teoriile noastre decât sub rezerva experimentării” (1865/1958, 103). Dar, silind natura să i se dezvăluie prin experiment, cercetătorul „nu trebuie să răspundă niciodată în locul ei sau să-i asculte pe jumătate răspunsurile și să rețină din experiență numai acele rezultate care-i sprijină sau îi confirmă ipoteza” (Bernard, 1865/1958, 86). Pentru a-și îndeplini funcția de „modalitate de testare a ipotezelor cauzale” – așa cum precizau D. Cook și Donald T. Campbell (1976, 224) – sunt necesare trei condiții: între variabila independentă și variabila dependentă să fie o relație temporală de anterioritate, știut fiind că totdeauna cauza precede efectul; între cele două variabile să existe o covariație ($p < 0,05$) și, în fine, să nu existe nici o alternativă de explicare a modificării variabilei dependente decât prin variabila independentă. Ultimele două condiții au în vedere *validitatea statistică* și *validitatea internă* a experimentului.

Fără a face din experiment „coroană a cercetării empirice” (W. Siebel, 1965; R. Mayntz, 1969 și alții), legând strâns experimentul psihosociologic de teorie și practică, se impune să remarcăm locul important pe care acesta îl ocupă atât în cunoașterea, cât și în viața socială. Trebuie respinse încercările de supraevaluare a dificultăților reale pe care le întâmpină experimentul în științele socioumane. Este adevărat că natura obiectului de studiu în aceste științe este cu totul alta decât în științele naturii: avem de-a face cu ființe raționale, care conștientizează situația experimentală, iar posibilitatea subiectului de a-și da seama că este studiat se modifică „în funcție de experiența sa în statusul de obiect de studiu” (Mamali, 1974, 16). Sintetizând observațiile referitoare la consecințele epistemologice ale statusului subiectului în cercetarea psihosocială, Cătălin Mamali precizează că modificarea obiectului de studiu în timpul cercetării se produce datorită acțiunii directe a tehnicii de studiu, datorită fenomenului de inducție generat în timpul cercetării, restructurării câmpului social inițial prin prezența cercetătorului, datorită personalității cercetătorului și a gradului de informare a subiecților asupra cercetării sociale. Dar modificarea obiectului de studiu în timpul cercetării se întâlnește și în științele naturii. În fizică acest lucru a fost demonstrat de L. de Broglie, Hans Reichenbach și alții, fiind unanim acceptat, fără să fie pusă la îndoială oportunitatea experimentului. Vom ilustra efectul tehnicii de cercetare asupra obiectului de studiu făcând apel la experimentele dr. G. E. Schwartz (1978) privind dominația emisferelor cerebrale și expresia emoțiilor. Se știe că emisfera stângă este dominantă în ceea ce privește funcțiile simbolice și limbajul, iar emisfera dreaptă în percepția spațiului și a formelor. Dr. G. E. Schwartz pornește de la observația că direcția privirii constituie un indiciu al activității emisferelor cerebrale: deplasarea privirii într-o anumită direcție traduce activitatea emisferei cerebrale din partea opusă respectivei direcții. În experimentele făcute, sarcinile cu conținut afectiv antrenează lateralizarea privirii spre dreapta. S-a constatat, însă, că mișcările oculare dispar atunci când se încearcă înregistrarea lor (oculogramă). Explicația: implantarea microelectrozilor produce o stare de disconfort, exprimată prin fixitatea privirii. Este o limită a dispozitivului experimental de înregistrare, care modifică obiectul de studiu. Cu siguranță că perfecționarea tehnicii experimentale va permite înregistrarea efectului, fără deformarea obiectului de studiu. În bună măsură, acest lucru este valabil și pentru experimentele psihosociale.

În afara complexității obiectului de studiu, specifică experimentului psihosociologic este imposibilitatea controlului total al variabilelor, izolarea fenomenului studiat. Obiectul de studiu în științele socioumane îl reprezintă interacțiunile concret-istorice ale indivizilor umani, multiplu determinate de cauze interne și externe. Subiecții de experiment aparțin unei anumite categorii sociale, fac parte dintr-o anumită societate, națiune și grup socioprofesional; au o anumită vârstă, un anumit sex, nivel de școlaritate; și-au interiorizat anumite norme și valori într-o măsură mai mare sau mai mică. Cu deplin temei F. S. Chapin remarcă: „... unitățile sociale au un caracter complex în comparație cu unitățile relativ simple ale altor discipline. În fizică, aceste unități sunt omogene, standardizate: în China sau America experimentul are aceleași șanse de reușită în condiții date și controlabile. În sociologie, unitățile nu sunt nici omogene, nici standardizate, fiecare dintre ele este singulară, individuală, deosebită de celelalte. ... Un experiment efectuat în China poate însemna foarte puțin sau nimic pentru America (*apud* Rabbot, 1972, 140).

Data fiind această situație, în legătură cu experimentele sociologice, inclusiv cele psihosociologice, se pune problema posibilității de generalizare a rezultatelor obținute. Este vorba despre *validitatea externă* a experimentului, asupra căreia atrage atenția Donald T. Campbell, în studiul *Designs for Social Science Experiments*, multiplicat în 1953, dezvoltat apoi și inclus sub titlul *Factors Relevant to the Validity of Experiments in Social Settings* într-o culegere de probleme de psihologie socială editată de C. W. Backman (1966). Validitatea externă sau validitatea ecologică (Harvey și MacDonald, 1993, 143) se referă la aplicabilitatea rezultatelor în situații naturale (ecologice) cât mai diferite. De regulă, validitatea externă a experimentelor din științele socioumane este destul de restrânsă atât în ceea ce privește generalizarea de la grupul experimental la populația din care sunt selecționați subiecții de experiment (validitatea populațională), cât și sub raportul trecerii de la situația experimentală la condițiile vieții sociale reale (validitatea ecologică). Fără nici o îndoială că stabilirea subiecților de experiment în grupele experimentale și de control pe baza riguroasă a eșantionării mărește posibilitatea de generalizare a rezultatelor obținute asupra populației din care s-a făcut selecția. Rămân însă alți factori care limitează generalizarea: de exemplu, reactivitatea la experiment a subiecților. Unele persoane au o atitudine ostilă față de includerea lor într-un experiment, în timp ce altele cooperează intens cu cercetătorii. Generalizarea rezultatelor experimentelor psihosociologice nu este permisă decât în limitele procedeele utilizate și numai la populația din care au fost selecționați subiecții de experiment. Este metodologic greșit să se extrapoleze concluziile unui experiment psihosociologic desfășurat într-un anumit cadru socio-cultural în altul. Așa cum remarcă Walter Friedrich, datele experimentelor pe grupe mici (efectuate în SUA) nu pot fi generalizate automat în alte țări; se impune o nouă verificare a lor. Reluând experimentele clasice ale lui Charles E. Osgood în problema eficacității comparative a mesajelor cu o latură față de mesajele cu două laturi, am constatat că unele concluzii nu sunt valabile pentru populația de la noi. Așadar, trebuie să privim critic experimentele psihosociologice efectuate aiurea și să le verificăm în condițiile concret-istorice de la noi. Într-adevăr, ce valoare poate avea pentru explicarea comportamentului populației din România experimentul, de altfel ingenios, montat în gara centrală din New York și pe aeroportul Kenedy (SUA), prin care se pune în evidență legătura dintre calitatea costumului – ca simbol al status-ului social – și onestitatea celorlalți? La experiment a participat, fără să știe, un număr de 206 persoane (Bickman, 1974). Anchetatorii, trei bărbați și trei femei, prin costumul pe care îl purtau, exprimau fiecare un status social: superior (costum de culoare închisă, vestă, cravată), mediu și inferior (salopetă). Anchetatorii intrau în cabinile telefonice plasate la cele două puncte de aglomerație urbană și lăsau la vedere o fișă telefonică („uitau o monedă cu care se putea telefona”). Operatorul înregistra dacă persoana care intra în cabină după ieșirea anchetatorului folosea moneda „uitată” de acesta. În cazul în care o folosea, anchetatorul se întorcea imediat și spunea: „Scuzați-mă doamnă (domnule), cred că am uitat o fișă în această cabină acum câteva minute. Nu cumva ați găsit-o?”. S-a constatat că nu există nici o corelație între înapoierea fișei și vârsta, sexul, rasa, status-ul social al subiecților participanți, fără să știe, la experiment. Nici sexul anchetatorilor nu a influențat cu nimic onestitatea celorlalți; singur, status-ul social, exprimat prin îmbrăcăminte, a exercitat o influență semnificativă; fișa era mai frecvent înapoiată anchetatorilor cu status social ridicat (îmbrăcați în costum, vestă și cravată). Relația evidențiată, desigur, este valabilă pentru sistemul socio-cultural în care s-a desfășurat experimentul. Reluat în condițiile tranziției din țara noastră, s-ar putea ca rezultatele experimentului să fie altele.

Nu numai validitatea externă, dar și validitatea internă constituie o problemă în experimentele psihosociologice. Mai mult chiar, după opinia autorizată a lui Donald T. Campbell, problema validității interne este primordială (1966, 12). Foarte adesea, în experimentele psihosociologice, variabila independentă reprezintă, în fond, o combinație de stimuli, sarcina cercetătorului fiind aceea de „purificare a variabilei independente”, pentru a stabili cu exactitate dacă între X (variabila independentă) și Y (variabila dependentă) există într-adevăr o legătură cauzală. În acest scop sunt montate experimente placebo. După cum se știe, sub numele de *placebo* sunt grupate substanțele chimice fără acțiune farmacologică specifică, dar care, datorită sugestiei și autosugestiei provoacă ameliorarea stării bolnavului. Astfel de substanțe, cunoscute încă din Evul Mediu, au primit, după moda timpului o denumire latină (*placebo*), ceea ce înseamnă: voi place. Astăzi se știe că toate medicamentele – chiar anestezicele și antibioticele – au, în afara acțiunii farmacologice specifice, și un element placebo, dat de situația psihosocială în care se administrează. Experimentele placebo servesc tocmai la izolarea acțiunii farmacologice specifice și, prin analogie, sunt utilizate în psihosociologie pentru izolarea variabilei independente din complexul de stimuli, pentru a-i măsura influența asupra variabilei dependente. Dealtfel,

rafinarea continuă a schemelor experimentale nu reprezintă altceva decât efortul de izolare cât mai deplină a acțiunii variabilei independente.

Martin T. Orne arată că „într-o situație experimentală, comportamentul unui subiect este determinat de două serii de variabile: a) variabilele independente în sens tradițional; b) comenzile implicite (*les consignes implicites; demand characteristics*), percepute în situația experimentală (Orne, 1969, 286). Comanda implicită percepută de subiect influențează comportamentul acestuia și deci rezultatele experimentului. Dacă subiecții nu cunosc scopul experimentului, ei fac anumite ipoteze, comportându-se în sensul confirmării sau infirmării acestora.

Este necesară, deci, cunoașterea ipotezelor imaginate de subiecți. Martin T. Orne propune utilizarea *anchetei post-experiment* pentru identificarea comenzilor implicite; înregistrarea scopului și a ipotezelor imaginate de subiecți prin punerea unor întrebări foarte generale: „După părerea dv., ce urmărește acest experiment?” etc. De asemenea, în afara experimentului placebo, Martin T. Orne recomandă în acest sens aplicarea experimentului simulat, tehnică pusă la punct în 1959. *Experimentul simulat* constă în explicarea exactă a modului de derulare a experimentului, în prezentarea materialului și a aparaturii utilizate, precum și în transmiterea comenzilor (sarcinilor, dispozițiilor, instrucțiunilor) către subiecți. Subiecții nu sunt puși însă să execute aceste comenzi, ci sunt invitați să relateze ipotezele pe care și le-au imaginat. Se elimină astfel acțiunea variabilei independente, rămânând constantă influența comenzilor implicite. De comun acord cu Martin T. Orne, subliniem că nu este cu nimic justificată presupunerea potrivit căreia subiecții în experiment ar răspunde pasiv, lăsându-se manipulați. În realitate, situația experimentală este ea însăși un proces psihosocial complex, ce se cere analizat ca atare, putându-se vorbi de o psihosociologie a experimentului psihosocial.

Aplicarea experimentului în științele socioumane ridică și numeroase probleme etice. Ca și în științele naturii, psihosociologii din întreaga lume se simt răspunzători de modul în care sunt aplicate rezultatele cercetărilor lor. Nu o dată oamenii de știință au refuzat cercetarea sau și-au întrerupt experiențele când au conștientizat că rezultatele lor ar putea leza integritatea personală și demnitatea umană sau ar putea fi utilizate în scopuri inumane, împotriva drepturilor și libertăților individuale și colective. Este cunoscut, de pildă, faptul că, la începutul deceniului al șaptelea, sociologii și psihosociologii au refuzat să participe la un proiect de cercetare inițiat de Pentagon care, sub masca investigației științifice, urmărea să culeagă informații despre mișcările revoluționare din Chile și din alte țări latino-americane. Protestul sociologilor americani, ca și protestul oficial chilian au determinat guvernul SUA să renunțe la așa-numitul *Plan Camelot*. În 1976, revistele de specialitate au anunțat întreruperea cercetărilor psihiatrului Stanley Walzer, începute încă din 1968, asupra aberațiilor cromozomiale de tip XXY sau XYY, în vederea depistării la copiii nou-născuți a „cromozomului crimei”. Timp de aproape zece ani toți copiii nou-născuți dintr-un spital din Boston au fost supuși unui control cromozomial pentru depistarea precoce a aberațiilor cromozomiale și preîntâmpinarea deviațiilor comportamentale. Conștientizând că aceste cercetări stigmatizează indivizii umani și recunoscând că existența unui mediu criminogen influențează mai mult apariția delincvenței decât existența unui cromozom Y suplimentar, Stanley Walzer și-a întrerupt cercetările experimentale.

Probleme etice nu pot să nu-și pună și cei care au experimentat diverse tehnici de schimbare a comportamentelor. Psihohirurgia, terapia comportamentală, deprivarea senzorială – într-o societate nedreaptă – se întorc împotriva omului (Chelcea și Chelcea, 1978, 116). Uitând parcă de verdictul dat medicilor naziști de Tribunalul de la Nürnberg, dr. Gross și dr. Meyer de la *Clinica Universitară Hamburg-Eppendorf*, în cadrul programului de cercetare „Aspecte psihosomatice, psihodiagnostice și terapeutice ale agresivității”, au pus la punct o așa-numită „cameră a tăcerii”, care, prin deprivare senzorială, permite „spălarea creierului”. Ceea ce se obține este pierderea capacității de concentrare a atenției și de gândire coerentă, incapacitatea de orientare în timp și spațiu, halucinații etc., iar pe termen lung – așa cum arăta Robert Daly – deprivarea senzorială induce modificări de personalitate, stări depresive, coșmaruri, dificultăți în relațiile sociale. Rezultatele cercetărilor dr. Gross și Meyer s-au materializat prin crearea unei „secții a tăcerii” la închisoarea din Köln-Ossendorf.

Din păcate, cazul nu este singular. Probabil că cel mai vechi caz de încălcare a normelor morale într-un experiment cu conținut psihosociologic (vizând socializarea copiilor) rămâne experimentul făcut din porunca împăratului Frederic al II-lea (1194 – 1250). Mănat de curiozitatea de a afla ce limbă (ebraică, greacă, latină, arabă sau limba părinților) vor vorbi copiii când vor fi mari, dacă de la naștere nu vor auzi pronunțându-se nici un cuvânt, acesta a luat câte un nou-născut din cele 18 regiuni ale imperiului

germanic, ordonând doicilor să-i îngrijească fără a le adresa însă vreun cuvânt. Curiozitatea dementă a împăratului n-a putut fi satisfăcută pentru că, înainte de a împlini vârsta de doi ani, toți copiii supuși experimentului au murit, fără a fi fost atinși de vreo boală incurabilă. Carența afectivă, izolarea socială, mai ales la vârstele timpurii – se știe astăzi – produc totdeauna, dacă nu sfârșitul letal, în orice caz tulburări psihice ireversibile. Omul nu devine om decât în contactul lui permanent cu semenii și cu cultura.

Nu numai cu secole sau cu decenii în urmă, dar și în zilele noastre, uneori, experimentarea pe subiecții umani trădează lipsa de responsabilitate. Robert M. Veatch și Sharman Sollito, în *Report of the Hastings Center* (1973) au inventariat un număr de 43 de experiențe mai mult decât condamnabile din punct de vedere deontologic, publicate cu începere din 1966 în revistele de specialitate: copii astmatici cărora li s-a aplicat tratament placebo, fără ca părinții sau copiii să știe că sunt supuși unui experiment, supunerea la unele teste de durere a persoanelor care se prezentau pentru un examen medical obișnuit (respectiv persoane erau convinse că testările fac parte din examenul propriu-zis), administrarea unor substanțe halucinogene (LSD) unui număr de 24 de persoane pentru a observa comportamentul lor, fără a fi fost prevenite în legătură cu consecințele posibile ale administrării drogului ș. a. m. d. (Desportes, 1974).

Într-un interviu acordat în 1973, Elliot Aronson mărturisea că în experimentele de laborator pe care le-a efectuat a indus multă anxietate la subiecți pentru a studia efectele în plan comportamental ale acestui fenomen. Pornind de la considerente de etică profesională, Elliot Aronson însuși declara că o astfel de practică experimentală trebuie considerabil revizuită. După opinia noastră, experimentele care induc anxietate ar trebui nu revizuite, ci dezavuate, pentru consecințele lor uneori ireversibile. Nu credem că se justifică un *design* experimental ca cel al lui Philip G. Zimbardo, de la *Universitatea Stanford* (SUA), care a inclus în protocolul experimentului său voluntari pentru studierea comportamentului în carceră. Așa-numitul *Stanford Prison Experiment* (1972) prevedea ca 24 de studenți să joace timp de două săptămâni fie rolul de prizonieri, fie rolul de gardieni într-o închisoare simulată chiar în campusul Universității Stanford. Ei primeau câte 15 dolari pe zi pentru participarea la experiment. Pe neașteptate, studenții care acceptaseră rolul de prizonieri au fost „arestați”, luați din camerele lor și „închiși” în celulele penitenciarului improvizat. Gardienii au început să-i supravegheze. S-a constatat că paznicii, luându-și rolul în serios mai mult decât se așteptase Philip G. Zimbardo, au devenit tiranici, cruzi și sadici. Unii gardieni se comportau normal, erau „buni”, dar nu interveneau să potolească zelul celorlalți. Deși plata pentru experiment nu era de neglijat, trei din studenții „încarcerati” au refuzat să mai participe la experiment, acceptând chiar să dea toți banii înapoi. Philip G. Zimbardo, observând schimbări comportamentale nedorite, a luat hotărârea de a întrerupe experimentul (Babbie, 1988, 23).

Atât în ceea ce privește desfășurarea experimentelor pe oameni – element specific experimentelor psihosociologice – cât și în aplicarea rezultatelor acestora trebuie respectate fără excepție normele deontologice. „O severitate fără milă trebuie să condamne pe cercetătorii care, din interes sau chiar din neglijență sau dintr-o greșală de judecată, ar uita că experimentarea pe oameni este diferită. . . , că trebuie urmărită introducerea unor elemente favorabile privind persoanele supuse ei” (Chombart De Lauwe, 1971, 291).

Timpul îndelungat și costul adesea ridicat al cercetărilor experimentale limitează aplicarea acestora în psihosociologie. Nu numai experimentele cu „variabilă timp”, ci aproape toate schemele experimentale impun o testare dublă (înainte și după introducerea variabilei independente) atât la grupul experimental, cât și la grupul de control. Tocmai acest lucru, împreună cu aparatura utilizată și plata subiecților, ridică mult costul cercetărilor experimentale.

Cu toate acestea, scepticismul legat de posibilitățile aplicării experimentului în situațiile sociale nu ni se pare deloc îndreptățit. Cel puțin în actuala etapă de dezvoltare a sociologiei, psihologiei și psihosociologiei nu se justifică vreo obiecție metodologică de principiu față de experiment. Suntem într-un tot de acord în această privință cu Vasile Pavelcu, care atrage atenția asupra faptului că valoarea experimentului variază în funcție de concepția generală a cercetătorului, de poziția lui teoretică. De asemenea, subscriem la ideea de a nu cere metodei experimentale mai mult decât poate ea da. Nu împărtășim însă rezervele acad. Vasile Pavelcu, care sublinia că „trebuie să ținem seama că unele fapte rezistă, total sau parțial, *prin natura lor* (s.n.), la exigențele metodei experimentale, așa cum este cazul, în *cea mai mare parte* (s. n.) cu fenomenele sociale și cum, cel puțin temporar, este cazul cu numeroase fenomene și procese psihice care prin complexitatea lor nu se pretează totdeauna la o izolare, impusă de

metoda experimentală a variabilelor“ (Pavelcu, 1972, 253). Dacă avem în vedere doar experimentul artificial, afirmația este pe deplin îndreptățită; dacă luăm însă în considerație ansamblul tipurilor de experimente, nu putem să nu remarcăm că natura faptelor psihosociale nu respinge metoda experimentală.

Diferența privind baza empirică a științelor naturii în raport cu științele omului, care îi șochează pe unii epistemologi, nu trebuie să ducă la ideea falsă a imposibilității aplicării experimentului în științele socioumane: „Prima diferență care șochează... este inexistența experimentului în disciplinele umaniste, experiment care să poată fi repetat în condiții identice, inexistența unor izolări perfecte de laborator“ (Dan, 1979, 304). Realizat în conformitate cu principiile dialectice, experimentul constituie o metodă valoroasă de cercetare a cauzalității comportamentelor sociale. „Metoda experimentală – apreciază Alexandru Roșca (1971, 11) – este metoda preferată a cercetătorului, la care recurge ori de câte ori sunt date condițiile pentru utilizarea ei adecvată“. Mai mult, „este vocația firească a experimentului să servească ca *normă logică* cercetării empirice“ (Pagés, 1971, 282).

Marcând împlinirea a o sută de ani de la înființarea primului laborator de psihologie experimentală, Ursula Șchiopu și colab. remarcă, pe deplin îndreptățit, că „metoda experimentală a avut o contribuție decisivă la scientizarea în general a cercetării și gândirii psihologice, inclusiv în probleme greu sau deloc accesibile experimentului de laborator. Această contribuție s-a concretizat în elaborarea unor criterii și reguli metodologice mai obiective și mai riguroase atât pentru observație, cât și pentru celelalte metode: psihopatologică, genetică și comparată, biografică etc. (1979, 115). Nu este, deci, deloc întâmplător faptul că prima catedră universitară creată în țara noastră și ocupată de Constantin Rădulescu-Motru (1910) purta denumirea de *Psihologie experimentală* (Herseni, 1980, 21).

Ceea ce este valabil pentru psihologia generală este cu atât mai valabil pentru psihologia socială, care – așa cum remarca Serge Moscovici, în substanțiala sa prefață la cercetarea bibliografică *La psychologie sociale. Une discipline en mouvement* (1970, 17) –, în domeniul experimental, a realizat un progres unic și decisiv, elaborând proceduri din ce în ce mai subtile și mai rigurose controlate, inclusiv cu ajutorul matematicilor moderne și al calculatorului electronic.

Acest progres s-a exprimat prin înființarea în SUA a unor reviste de psihosociologie experimentală: *Advances in Experimental Social Psychology* (1964) și *Journal of Experimental Social Psychology* (1965). În Europa există astăzi o Asociație europeană de psihologie socială experimentală, cu publicație proprie, care în 1978 și-a organizat cea de a șaptea conferință.

Valoarea deosebită a experimentului în dezvoltarea științelor socioumane nu trebuie să ducă, însă, la supraaprecierea metodei experimentale și la decretarea psihosociologiei ca știință pur experimentală. Parcurgerea unor reprezentative volume de psihologie socială, precum cele realizate de Anthony N. Doob și Dennis T. Regan (1970); Chester A. Insko și John Schopler; Willem Doise și colab. (1978) sau Jacques-Philippe Leyens – ca să nu facem trimitere decât la cele de largă circulație – ne convinge de caracterul parțial al așa-zisei psihosociologii experimentale, care după anii '60 își cerea drept de existență autonomă. Așa cum remarca J. Waitz „Psihologia socială este o știință, dar psihologia socială experimentală este o cale de cercetare. Nu trebuie să limităm știința ca atare, identificând-o cu metoda“. Considerăm că numai aplicarea convergentă, alături de experiment, a cât mai multor metode și tehnici, cât mai rafinate și mai riguroase, va asigura progresul teoretic al psihosociologiei, dezvoltarea ei în continuare. Firește că „Cercetătorul din științele sociale nu poate să preia metoda experimentală din științele mai vechi fără să o examineze în funcție de problemele și ipotezele ei legate de tema specifică a cercetării (Rose, 1954, 280). În acest sens, vom analiza în continuare modificarea schemelor experimentale în științele socioumane, în conformitate cu complexitatea obiectului de studiu și a cauzalității sociale.

Definiție, concepte de bază și scheme experimentale

Definiție. În fundamentala sa lucrare de metodologie a experimentului în științele sociale, Ernest Greenwood, după ce trece în revistă sensurile în care este folosită metoda experimentală în sociologie și psihologie, ajunge la concluzia că: „Un experiment este verificarea unei ipoteze încercând de a pune doi factori în relație cauzală prin cercetarea situațiilor contrastante, în care sunt controlați toți factorii în afara celui ce interesează, acesta din urmă fiind cauza ipotetică sau efectul ipotetic“ (Greenwood, 1945, 28). Două sunt caracteristicile asupra cărora Ernest Greenwood insistă: capacitatea experimentului de a

verifica ipotezele cauzale și controlul situației experimentale. Arătând că experimentul tinde către controlul maxim al factorilor, autorul precizează esența metodei: „testarea ipotezelor cauzale prin înțelegerea unor situații contrastante controlate“ (Greenwood, 1945, 29). Controlul este, așadar, elementul esențial în structura metodei experimentale. Verificarea ipotezelor cauzale constituie scopul general al științei, de care cunoașterea științifică se apropie utilizând metode adecvate, inclusiv experimentul, dar nu numai experimentul.

Definiția dată de Ernest Greenwood, în ansamblu acceptabilă, este limitată totuși prin aceea că insistă asupra legăturii cauzale doar dintre două fenomene. Aceeași limită o remarcăm și la alte încercări de definire a metodei experimentale în științele socioumane. Arnold M. Rose apreciază că „Un experiment constă în aplicarea unui stimul la un anumit obiect, păstrând neschimbați alți stimuli sau condiții posibile care pot să afecteze obiectul în același timp, și notând schimbările care se produc în obiect, probabil datorită aplicării stimulului“ (Rose, 1954, 274).

Așa cum se recunoaște astăzi, în domeniul socialului funcționează relații de multicauzalitate, ceea ce impune luarea în considerare în ipoteză, și deci în experiment, nu doar a două, ci a mai multor elemente. O definiție riguroasă a experimentului psihosociologic trebuie să reflecte stadiul prezent de dezvoltare a cunoașterii, dar și posibilitățile de azi ale tehnicii experimentale. Considerăm că definiția dată de Leon Festinger corespunde într-o mai mare măsură acestor exigențe: experimentul constă în „observarea și măsurarea efectelor manipulării unor variabile independente asupra variabilelor dependente într-o situație în care acțiunea altor factori (prezenți efectiv, dar străini studiului) este redusă la minimum“ (Festinger și Katz, 1963, 164). Definiția propusă de Leon Festinger subliniază în primul rând faptul că experimentul este o *observație provocată*; în al doilea rând, că situația este controlată. Aceste două caracteristici sunt reținute și de alți psihosociologi. John W. Kinch consideră că poate fi vorba de experiment când „cercetătorul introduce deliberat anumiți factori în situația observată sau controlează comportamentul subiecților pe care îi observă“ (Kinch, 1973, 21). În același sens, Marc Richelle apreciază că: „A experimenta înseamnă a așeza un fenomen sub un control riguros cu scopul de a-i determina condițiile de apariție (1995, 174).

Definițiile reproduse, deși surprind caracteristicile esențiale ale metodei experimentale, nu sunt – după opinia noastră – suficient de cuprinzătoare. Conform lor, rămân în afara metodei importante tipuri de experimente frecvent utilizate în disciplinele socioumane (experimentul natural și experimentul mintal). Precizarea că introducerea unor factori în situația ținută sub control poate fi făcută și în absența experimentatorului de către alte instanțe (naturale sau sociale) credem că va completa în chip fericit definițiile reproduse.

Vom spune, așadar, că în științele socioumane experimentul psihosociologic constă în analiza efectelor unor variabile independente asupra variabilelor dependente într-o situație controlată, cu scopul verificării ipotezelor cauzale. Observarea și manipularea efectivă a variabilelor de către cercetător sunt elemente caracteristice doar anumitor tipuri de experimente, nu tuturor. Este adevărat însă că, de cele mai multe ori, experimentatorul încearcă să provoace fenomenele pentru a le observa și înregistra sistematic, pentru a le măsura și explica prin cauze. Celebrul paleontolog francez Georges Cuvier (1769 – 1832) spunea că „observatorul ascultă natura, experimentatorul o întreabă și o silește să i se dezvăluie“. Preluând acest aforism atât de valabil în științele naturii, putem spune că și în experimentul psihosociologic propriu-zis cercetătorul pune întrebări fenomenelor psihosociale, nu așteaptă ca acestea să i se dezvăluie de la sine. Factorii naturali și sociali conlucrează cu experimentalistul, pregătit însă să interogheze fenomenele: o serie de evenimente naturale, ca și măsurile sociale organizatorice, antrenează schimbări în comportamentele individuale și de grup. Cercetătorul experimentalist analizează astfel de situații, încercând să le țină sub control, în vederea stabilirii relațiilor cauzale.

Se urmărește ca nici un factor exterior, în afara celor manipulați să nu intervină în situația experimentală, care, de-a lungul cercetării, trebuie să rămână neschimbată, cu excepția variabilei dependente, pentru ca să se poată măsura influența factorilor introduși. Maurice Duverger chiar definește astfel experimentul: „În desfășurarea unui fenomen se introduc unul sau mai mulți factori artificiali: comparând rezultatele obținute cu acelea pe care le-ar da fenomenul în absența oricărei intervenții, se poate măsura influența factorilor introduși (1961, 356).

Referindu-se direct la experimentul sociologic, Julian L. Simon arată că: „Esența experimentului constă în aceea că cercetătorul manevrează deliberat una sau mai multe variabile independente (x_1 , x_2 , x_3 , ...), expunând astfel diferite grupuri de subiecți la diferite variabile (sau la diferite cantități de variabile

independente) și apoi observă schimbările produse în variabilele dependente ($y_1, y_2, y_3, \dots$)“ (1969, 228). Intervenția activă a cercetătorului – ca element caracteristic al metodei experimentale – este larg acceptată. Ion Irimie definește experimentul ca pe metodă de cunoaștere „în care subiectul cunoscător obligă obiectul de cunoscut să se manifeste acolo și unde vrea el, în condițiile pe care el i le impune, cu scopul precis al descrierii și sesizării esențelor și legilor lui“ (1971, 135).

În definițiile reproduse, ca și în comentariile făcute, au apărut unii termeni (control, variabilă, variabilă independentă, situație experimentală etc.) care, constituind concepte de bază în metodologia experimentului, se cer a fi, la rândul lor, definiți.

Prin *control* se înțelege asigurarea condițiilor de repetabilitate a rezultatelor, ori de câte ori se reia cercetarea (Siebel, 1965, 66). Bazându-se pe studiul lui E. C. Boring (*The nature and history of experimental control*, în *Amer. J. Psychol.*, 1954, 67, 573-589), Robert Plutchik consideră că termenul de „control“ a fost introdus relativ târziu în istoria științei (Plutchik, 1968, 166). Blaise Pascal (1623-1662) se pare că a fost primul care a realizat, în 1648, un experiment controlat (studiul presiunii aerului). Termenul ca atare a fost însă introdus mai târziu. Chiar John Stuart Mill nu se referă decât implicit la controlul experimentelor. Abia după 1870, prin opera lui W. Wundt, termenul de control, în sensul de „standard de comparare“ dobândește o mai largă circulație. În studiile de psihologie experimentală, de la începutul secolului al XX-lea, Edward-lee Thorndike și Robert S. Woodworth sunt primii care recunosc necesitatea utilizării grupului de control. După 1908, grupul de control începe să fie frecvent utilizat în cercetările experimentale. În 1933, aproximativ 11% din articolele publicate în revistele de psihologie făceau referiri la grupul de control. Douăzeci de ani mai târziu, peste 52% din articolele publicate în domeniul psihologiei experimentale includeau referiri la grupul de control. Astăzi aproape că nu poate fi conceput un studiu experimental cât de cât riguros în absența grupului de control și a unui control strict al variabilelor.

În sens modern, controlul (Figura 10.2) vizează în primul rând factorii introduși în experiment pentru declanșarea unor comportamente specifice, dar și factorii a căror influență urmează a fi eliminată, fie prin suprimare, fie prin păstrarea lor constantă.

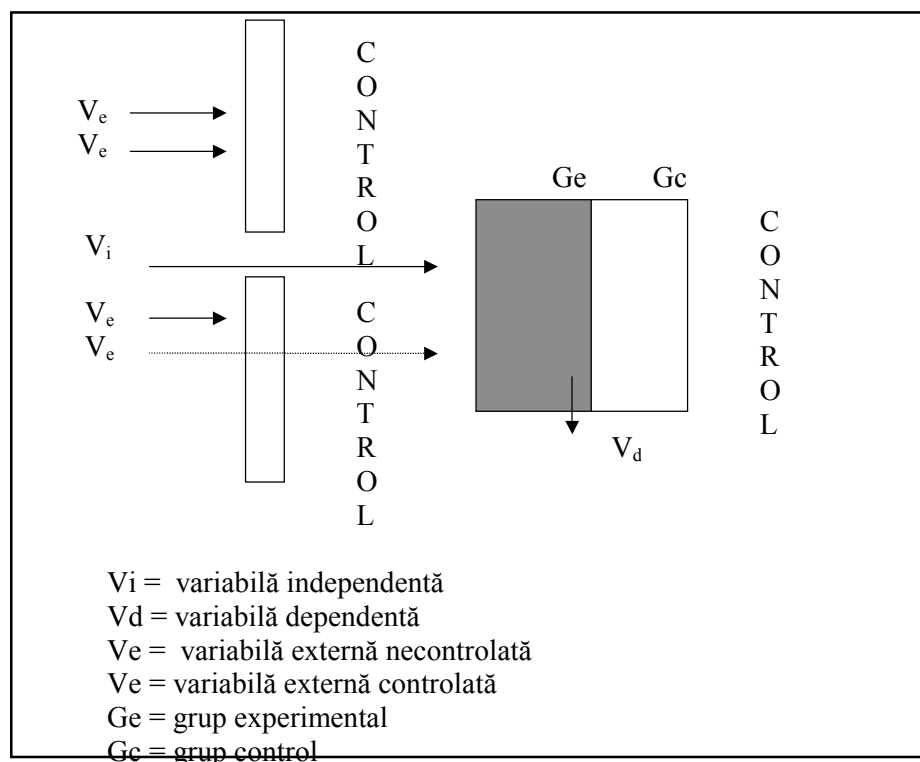

Fig. 9. 2. Controlul în experimentul psihosociologic

De asemenea, controlul se referă la modalitatea de constituire a grupelor *experimentale* și *martor* pentru asigurarea comparabilității lor. În fine, controlul include și întreaga problematică de efectuare a

măsurătorilor de observare, exactitatea și precizia aparatelor utilizate pentru diferite înregistrări (optice, acustice, termice etc.).

De modul în care se asigură controlul într-un experiment depinde gradul de fidelitate al măsurării variabilelor. Mulți autori consideră controlul ca elementul definitoriu al experimentului. În acest sens, Hans J. Eysenck susține: „Esența experimentului în știință este dată de capacitatea de a exercita controlul asupra variabilelor care influențează rezultatele experimentului” (1966, 49). La aceeași concluzie ajung și Lee Harvey și Morag MacDonald (1993, 141) când afirmă că „problema cheie în experimentare este controlul”. Din punctul de vedere al exercitării controlului, toate tipurile de experimente în cercetarea psihosociologică pot fi ordonate pe un continuum, începând cu experimentul de laborator, în care controlul variabilelor este deplin, și terminând cu experimentul natural, unde cercetătorul se limitează doar la controlul modului de constituire a grupelor experimentale și la măsurare.

Conceptele de bază. Variabilele întâlnite într-un experiment pot fi clasificate în patru categorii (după Leslie Kish).

Variabile explanatorii (experimentale, interne), care se diferențiază în variabile independente și dependente. *Variabilele independente* sunt date de factorii introduși în experiment de cercetător sau de alte instanțe (natură, societate) și al căror parametri: valoare, intensitate, durată, frecvență etc. se modifică în timp. *Variabilele dependente* iau valori diferite în urma influenței asupra lor a variabilelor independente. Atât variabilele independente, cât și cele dependente se supun legii conexiunii universale a fenomenelor; ele sunt dependente sau independente doar raportate la planul experimental. Sporirea salariului, de pildă, într-un experiment psihosociologic, poate fi variabilă independentă, pentru a vedea cum influențează asupra absenteismului. Nimeni nu va susține însă că aceasta ar fi independentă de factorii politici, economici. Într-un alt experiment, salariul ar putea fi variabilă dependentă, de exemplu dacă s-ar urmări să se vadă cum este influențat de o anumită modalitate de normare a muncii.

Allen L. Edwards atrage atenția asupra faptului că variabilele explanatorii pot fi *cantitative*, cât și *calitative* (1968, 8). Sunt cantitative acele variabile ale căror valori, discrete sau continue, pot fi ordonate de-a lungul unei singure dimensiuni (de exemplu, cooperarea, conflictul etc.). Variabilele calitative sunt neordonabile unidimensionale (de exemplu, profesiunile, apartenența politică etc.). Distanța făcută de Allen L. Edwards este deosebit de importantă în perspectiva procedeelelor matematice utilizate pentru prelucrarea datelor experimentale.

Variabilele exterioare controlate. Într-un experiment, în afara factorilor care își modifică parametrii, există o serie de alți factori, exteriori relației presupuse între variabilele explanatorii, care sunt menținuți constanți, sunt controlați: variabilele exterioare controlate. Numărul variabilelor exterioare care trebuie controlate este totdeauna mare. Dacă am încerca să vedem cum influențează coeziunea grupului (variabilă independentă) starea de sănătate mintală a indivizilor (variabilă dependentă), o serie de factori legați de condițiile de viață și de muncă ale indivizilor cuprinși în experiment ar trebui să rămână constanți: programul zilnic, regimul alimentar și de odihnă, programul de muncă etc.

Variabilele exterioare necontrolate. Dată fiind multitudinea factorilor exteriori, cercetătorul – cu bună știință – lasă necontrolate unele variabile mai greu de menținut la același nivel datorită complexității lor, a mijloacelor tehnice, uneori rudimentare, din considerente materiale sau deontologice etc. În unele cazuri, cercetătorul nu face nici un fel de legătură între problema studiată și factorii aparent îndepărtați. Într-adevăr, ce legătură poate fi între greutatea corporală și sănătatea mintală?! La prima vedere, nici una. Variabila rămâne necontrolată. Și totuși, dacă privim lucrurile mai atent, nu putem să nu remarcăm, măcar ipotetic, o anumită legătură. Ne îndreptățesc la aceasta considerentele de ordin endocrin, dar și social.

Variabilele exterioare necontrolate, care dau erori randomizante, nu ar trebui să-i preocupe prea mult pe cercetători, datorită faptului că influența lor în experiment se anulează reciproc. Rămânând la ultimul nostru exemplu, cantitatea de endorfină – „morfină” naturală – din creierul subiecților de experiment constituie o variabilă externă necontrolată, care dă erori randomizante, unii subiecți având o cantitate mai mare de endorfină în creier, alții o cantitate mai mică (Endorfinele, care controlează senzațiile de durere, plăcere, emoțiile, stările depresive și tulburarea echilibrului psihic au fost descoperite de dr. C. H. Li, în 1965. Zece ani mai târziu, dr. Roger Guillemin a reușit sinteza lor în laborator, primind pentru această realizare Premiul Nobel).

Într-un experiment riguros științific, toate variabilele externe necontrolate ar trebui să producă erori randomizante, ca să nu mai vorbim de un experiment ideal, în care toate variabilele externe sunt controlate.

Referindu-se la variabile, ca proprietăți ale fenomenelor măsurate, ca proprietăți tangibile ale lucrurilor (presiune, volum, durată etc.), Donald H. McBurney (1983, 58) distinge patru tipuri: variabile explanatorii (independente și dependente); variabile continuu și discrete; variabile cantitative și calitative; variabile fizice și nonfizice. Ca orice tipologie, și aceasta reduce infinitatea unităților sociale și calităților lor la o schemă, desigur, utilă din punct de vedere didactic.

Un alt concept central în metodologia experimentului sociologic, în afara celui de variabilă, este conceptul de *grup* (experimental de control). *Grupul experimental* este constituit din ansamblul persoanelor asupra cărora acționează variabila independentă introdusă de cercetător. În metodologia experimentului, termenul de „grup”, cu rare excepții, are altă semnificație decât cea psihosociologică. Foarte adesea, subiecții din grupul de control rezolvă sarcinile experimentului individual, nu interacționează. Pentru termenul de grup experimental (și de control), mai apropiat decât sensul psihosociologic este înțelesul statistic, de grupare după anumite caracteristici a populației. *Grupul de control* servește pentru compararea efectelor introducerii variabilei independente la grupul experimental; este un grup martor, asupra căruia nu acționează variabila independentă. În psihosociologie, se pare că Edward-Lee Thorndike și Robert S. Woodworth (1901) au utilizat cei dintâi grupul de control într-un experiment riguros (Christie, 1965, 141).

Momentul experimental este un alt concept de bază în sistemul explicativ al metodei experimentale. În mod obișnuit, sunt luate în considerație momentele t_1 și t_2 ale experimentului, adică momentele în care se măsoară variabilele dependente, înainte și după introducerea variabilei independente. Achim Mișu atrage atenția asupra momentului t_h , „perioada de timp în care grupul experimental este pregătit pentru a i se introduce variabila independentă x ” (Mișu, 1973, 105). Observația este cât se poate de întemeiată; în experimentul psihosociologic, variabila independentă nu se introduce instantaneu: grupul experimental, într-un fel sau altul, este pregătit să participe la experiment (i se cere acordul, este pus în condiții speciale etc.). Experimentele lui Elton Mayo la atelierele de la Hawthorne, etapa „test-room”, sala de observare a montajului de relee constituie un foarte concludent exemplu privind semnificația momentului t_h în desfășurarea cercetării experimentale.

Situația experimentală cuprinde ansamblul persoanelor (cercetători, personal ajutător, subiecți de experiment), al obiectelor (aparatura de producere a stimulilor, de înregistrare a reacțiilor etc.), precum și condițiile concrete în care se desfășoară experimentul. Situațiile experimentale pot fi *naturale* sau de *laborator*, create de cercetător. Și într-un caz și în celălalt, trebuie avut în vedere că elementele constituente ale situației experimentale interacționează, facilitând sau, dimpotrivă, îngreunând acțiunea variabilei independente. Astfel de factori, prezenți la începutul experimentului și acționând asupra variabilei dependente (în fond, variabile externe necontrolate) sunt numiți de către W. Siebel (1965) „factori paraleli”. Spre deosebire de ei, unii factori acționează numai în momentul introducerii variabilei independente: sunt „factori catalitici”. De-a lungul desfășurării experimentului, situația experimentală se schimbă. W. Siebel (1965) distinge trei faze în dinamica situației experimentale: situația inițială, situația de după introducerea variabilei independente și situația finală, în care se manifestă efectul. De cele mai multe ori, cercetătorul este atent la fazele inițială și finală, neglijând situația intermediară. Întrucât situația experimentală, în dinamica ei reprezintă un singur tot, este firească recomandarea de a se urmări interacțiunea factorilor și a elementelor pe toată perioada desfășurării experimentului. De asemenea, în prezentarea experimentului este recomandabil să se arate, prin schițe sau fotografii, situația experimentală în diferitele ei faze.

Schemele experimentale. Oricât de sofisticate s-au dovedit a fi experimentele moderne din științele socioumane, schemele lor logice sunt reductibile la canoanele cercetării experimentale stabilite de John Stuart Mill (1806 – 1873) în *A System of Logic* (1843). Aceste canoane „descriu metoda experimentului controlat, care este unul din procedeele indispensabile ale științei moderne” (Kneller, 1973, 40).

Rafinarea procedeele de testare pe cale experimentală a ipotezelor cauzale în științele socioumane a fost impusă de necesitatea adecvării metodei la obiectul investigat, având în vedere complexitatea cauzalității, natura factorilor experimentali și influența situației experimentale.

Complexitatea cauzalității. La nivelul socialului este imposibil de imaginat un fenomen care să epuizeze cauzalitatea producerii altui fenomen, care să fie necesar și în același timp suficient pentru producerea lui. În acest domeniu, un factor devine cauzal în anumite condiții, în prezența altor factori, care măresc probabilitatea producerii fenomenului. Totdeauna cauzalitatea socială este exprimată printr-

un „nex complex de fenomene“ (Mihu, 1973, 50), în care condițiile contributorii, în prezența celor contingente și alternative, determină probabilistic apariția unui fenomen.

Canonul diferenței, despre care John Stuart Mill afirma că reprezintă „cea mai perfectă metodă de investigare științifică“, constată: „Dacă un caz în care fenomenul investigat are loc și un caz în care acesta nu are loc au în comun toate circumstanțele, cu excepția uneia care se întâlnește numai în primul caz, circumstanța unică prin care se deosebesc cele două cazuri constituie fie efectul, fie cauza, fie o parte indispensabilă a efectului sau a cauzei fenomenului respectiv“. Acest canon constituie schema logică a experimentului de tip determinist.

$$1) \frac{X, A, B, C \rightarrow Y}{\bar{X}, A, B, C \rightarrow \bar{Y}}$$

Pe baza lui sunt proiectate experimentele moderne de tip stohastic, descrise de R. A. Fisher (*The Design of Experiments*, 1935) cu două grupuri (grup experimental și grup de control) și măsurare „numai după“ introducerea factorului experimental:

$$\text{grup experimental: } X \rightarrow Y_1$$

$$\text{grup control: } X \rightarrow Y_2$$

După părerea noastră, canonul diferenței, așa cum a fost formulat de John Stuart Mill și, corespunzător lui, *experimentul cu două grupuri și măsurare numai după* constituie forma de reducere a tuturor experimentelor din științele sociale. Francis Bacon (1561-1626), în *Novum organum scientiarum* (1620), numea o astfel de probă „experimentum crucis“, subliniind caracterul decisiv al unui astfel de experiment pentru respingerea ipotezelor. Măsurarea „înainte“ și „după“ introducerea variabilei independente într-un astfel de experiment nu constituie decât un caz particular impus de natura factorilor experimentali. Experimentele cu un singur grup, fie cu măsurare „numai după“ – despre acestea Donald T. Campbell spune că „nu merită numele de experiment“ (1966, 4) – sau cu măsurarea „înainte și după“ introducerea factorului experimental sunt, în realitate, „scheme preexperimentale“, „deviații de la modelul experimentului clasic“ (Goode și Hatt, 1952, 31) și au valoare foarte limitată pentru testarea ipotezelor cauzale, deși sunt foarte des utilizate în științele sociale.

Astfel de *cvasiexperimente*, care nu sunt suficiente pentru a permite o testare severă a ipotezelor, au totuși meritul de a sugera noi ipoteze – apreciază Thomas D. Cook și Donald T. Campbell (1976). În plus, unele scheme cvasiexperimentale se apropie mult de schemele experimentale propriu-zise. Experimentele cu un singur grup, cu măsurare „înainte și după“, cu introducerea repetată a variabilei independente (2) sau cu reintroducerea ei inversă (3), sunt foarte asemănătoare cu experimentele cu grup de control și chiar preferabile acestora, cu condiția ca reintroducerea variabilei independente să nu dea naștere fenomenului de învățare. Schematic, aceste experimente cu un singur grup pot fi reprezentate astfel:

$$2) G1: X \rightarrow Y_1 \rightarrow \bar{X} \rightarrow Y_1'$$

$$3) G1: X \rightarrow Y_1 \rightarrow \bar{X} \rightarrow Y_1'$$

Afirmând că „circumstanța unică“ este „fie cauza, fie o parte a cauzei“, John Stuart Mill prefigurează schemele logice ale experimentelor multivariate (cu mai multe variabile independente), în care condiția suficientă conjunctivă „exprimă complexitatea cauzalității sociale“ (Dima, 1975, p. 87).

$$4. (X \bullet U \bullet Z) \bullet A \bullet B \bullet C \rightarrow Y$$

$$\frac{(\bar{X} \bullet \bar{U} \bullet \bar{Z}) \bullet A \bullet B \bullet C \rightarrow Y}{X \bullet U \bullet Z \rightarrow Y}$$

În experimentele multivariate, influența variabilelor independente (XUZ) poate fi luată în considerare fie ca un nex complex cauzal, fără a se diferenția valoarea contributivă a condițiilor, fie ca o complexitate de factori cu valori contributivă diferențiate și cu interacțiuni specifice. În primul caz, se impune experimentarea pe două grupuri și măsurarea „numai după“ (Figura 10.3). În cazul al doilea, vor fi cuprinse în experiment 2ⁿ grupe (n fiind numărul variabilelor experimentale cu două valori). Rezultă o nouă schemă logică din combinarea valorilor variabilelor experimentale(5).

$$5. (X, U, Z), A, B, C \rightarrow Y_1$$

$$\begin{aligned}
(X, U, \bar{Z}), & \quad A, B, C \rightarrow Y_2 \\
(X, \bar{U}, Z), & \quad A, B, C \rightarrow Y_3 \\
(X, \bar{U}, \bar{Z}), & \quad A, B, C \rightarrow Y_4 \\
(\bar{X}, U, Z), & \quad A, B, C \rightarrow Y_5 \\
(\bar{X}, U, \bar{Z}), & \quad A, B, C \rightarrow Y_6 \\
(\bar{X}, \bar{U}, Z), & \quad A, B, C \rightarrow Y_7 \\
(\bar{X}, \bar{U}, \bar{Z}), & \quad A, B, C \rightarrow Y_8
\end{aligned}$$

Planul de cercetare este foarte asemănător cu cel din primul caz, nota specifică fiind dată de numărul crescut de grupe experimentale și de procedeele matematice de analiză a datelor: analiza de varianță, criteriul F, coeficientul de corelație interclase al lui Fisher.

Firește, în psihosociologie cauzalitatea nu este epuizată doar de doi factori cu valori de absență și de prezență, ca în exemplul dat. Luarea însă în considerare a mai mult de doi-trei factori care să acționeze concomitent ridică serioase probleme de organizare a experimentului, de operativitate și de cost. (De exemplu, pentru 5 factori, cu două valori, numărul grupelor experimentale se ridică la 32, pentru 6 astfel de factori sunt necesare 64 de grupe experimentale ș. a. m. d.). De aici rezultă, în practica cercetărilor concrete din științele socioumane, o limitare a schemelor experimentale la câțiva factori considerați relevanți și, așa cum remarca Russel L. Ackoff (*Scientific Method*, 1962), imposibilitatea stabilirii cu certitudine a cauzalității sociale, totdeauna putând exista și alți factori (D) în care într-un caz să fie prezenți și în altul absenți, contribuind la apariția sau nonapariția efectului (Y).

Așadar, prin canoanele stabilite de către John Stuart Mill nu pot fi descoperite legăturile cauzale, ci pot fi doar testate ipotezele cauzale, ceea ce presupune observația prealabilă a condițiilor de producere a fenomenelor. Celelalte obiecții metodologice, formulate de către R. L. Ackoff: necesitatea operării cu factori discreți (variații cantitative) sunt depășite, după opinia noastră, prin aplicarea analizei de varianță și prin luarea în considerare a *canonului variației concomitente*.

Natura factorilor experimentali. Realizarea experimentelor în sociologie, psihologie, pedagogie are în vedere nu numai multicauzalitatea specifică fenomenelor sociale, ci și natura factorilor experimentali, a condițiilor contribuții și circumstanțiale, cu un cuvânt, a variabilelor independente. Variabilele independente în experimentele psihosociale au foarte rar doar două valori (absență și prezență). Același lucru se poate spune și în legătură cu variabilele dependente. Acest fapt l-a determinat pe Émile Durkheim (1857-1917) să considere, în *Regulile metodei sociologice*, canonul variației concomitente: „instrumentul prin excelență al cercetării în sociologie“ (1895/1974, 199). Potrivit acestui canon, „orice fenomen care variază într-un fel sau altul ori de câte ori un alt fenomen variază într-un același fel particular este fie din cauza, fie efectul celui de-al doilea fenomen, fie că este legat de acesta printr-un fapt de cauzatie“. Schema experimentelor proiectate în conformitate cu canonul variațiilor concomitente este următoarea:

$$\begin{array}{lcl}
7. & X_{\text{maxim}} & A, B, C \rightarrow Y_{\text{mare (mic)}} \\
& X_{\text{mediu}} & A, B, C \rightarrow Y_{\text{mediu}} \\
& X_{\text{minim}} & A, B, C \rightarrow Y_{\text{mic (mare)}} \\
\hline
& & X \rightarrow Y
\end{array}$$

Variabilele independente și dependente pot crește sau descrește concomitent. Legătura cauzală este verificată și în cazul în care unei creșteri a variabilei independente îi corespunde o descreștere a variabilei dependente.

În practica cercetărilor psihosociologice se constituie grupuri experimentale și de control în același timp, la care se introduc factorii experimentali:

$$\begin{aligned}
8. & \quad X_1 > X_2 > X_3 \\
& \quad G_1: X_1 \rightarrow Y_1 \\
& \quad G_2: X_2 \rightarrow Y_2 \\
& \quad G_3: X_3 \rightarrow Y_3
\end{aligned}$$

Dat fiind faptul că variabila independentă poate avea valori pozitive și negative, nu numai valori de absență și prezență (deci pozitive), schema experimentului „cu două grupuri și măsurare numai după” se particularizează: un grup este influențat într-o direcție, celălalt în direcția opusă (*The reversed-tratament*). Așa procedează N. C. Morse și E. Reimer (1956) când unui grup îi aplică o „conducere democratică” și celuilalt „un control ierarhic sever” (conducere „autoritară”). Schema utilizată este următoarea:

$$9. G_1: X_+ \rightarrow Y_1$$

$$G_2: X_- \rightarrow Y_2$$

Obiecția că nu se pot găsi două societăți sau două colectivități umane care să difere doar printr-un singur factor, obiecție formulată față de canonul diferenței, poate fi menținută, după părerea noastră, și față de canonul variațiilor concomitente. Randomizarea, controlul distribuției frecvențelor sau potrivirea pe perechi asigură controlul asupra variabilelor externe, dar nu elimină factorii necunoscuți care ar putea interveni în producerea creșterii sau descreșterii variabilei dependente, concomitent cu creșterea sau descreșterea variabilei independente.

Având în vedere complexitatea cauzalității în domeniul socialului, ca și natura diferită a factorilor cauzali (împletire de factori cu două și mai multe valori), putem să ne imaginăm schema logică a unui experiment cu două variabile independente, din care una (X) cu două valori (absență și prezență) și cealaltă (U) cu mai multe valori (trei grade de intensitate), astfel:

$$10. (X, U_1), A, B, C \rightarrow Y_1$$

$$(X, U_2), A, B, C \rightarrow Y_2$$

$$(X, U_3), A, B, C \rightarrow Y_3$$

$$(\bar{X}, U_1), A, B, C \rightarrow Y_4$$

$$(\bar{X}, U_2), A, B, C \rightarrow Y_5$$

$$(\bar{X}, U_3), A, B, C \rightarrow Y_6$$

Interpretarea rezultatelor unui experiment desfășurat pe baza unei astfel de scheme nu poate fi făcută decât prin analiza de varianță, care dă răspuns întrebărilor: Care este influența factorului X asupra lui Y? În ce măsură influențează factorul U asupra lui Y? Care este acțiunea conjugată a factorilor X și U asupra lui Y? Valorile lui Y diferă sistematic? Cu ce grad de semnificație?

Influența situației experimentale. Situația experimentală poate, ea însăși, interveni ca variabilă independentă în experiment, datorită faptului că, spre deosebire de științele naturii, în științele sociale subiectul experimentului este un participant activ, conștient, care intră într-o formă specială de interacțiune socială cu experimentatorul. Schema experimentală cu două grupe de control, propusă de R. S. Solomon (*Extension of Control Group Design*, în *Psychol. Bull.*, 1949, 46, 137-150), reușește să pună în evidență influența pretestării asupra variabilei independente. Dar situația experimentală nu se reduce numai la măsurare, deși aplicarea instrumentelor de testare reprezintă, probabil, elementul cu ponderea cea mai mare în schimbarea comportamentului subiecților în situația experimentală. Așa cum atrăgea atenția Martin T. Orne la simpozionul despre psihologia socială a psihologiei experimentale (New York, 1961), comportamentul subiecților în experiment este în funcție de totalitatea situației (Orne, 1968, 118).

Schema lui R. L. Solomon permite atât evaluarea influenței instrumentelor și operației de măsurare, cât și a influenței combinate a pretestării și a variabilei experimentale. Această schemă este impusă de situația în care măsurarea „înainte” de introducerea variabilei independente (experimentale) este susceptibilă de a interacționa cu aceasta. Strategia experimentării se prezintă în Tabelul 10.1.

Tabelul 9.1. Schema experimentală cu două grupe de control

	Grup experimental (G ₁)	Grup control (G ₂)	Grup control (G ₃)
Măsurare „înainte” (pretest)	da	da	nu
Introduc variabila independentă	da	da	da
Măsurare „după” (posttest)	da	da	da
Diferența	D1 (pretest + v. independentă)	D2 (pretest)	D3 (v. independentă)

În cadrul grupului experimental (G_1), diferența D_1 între valoarea variabilei dependente măsurate „înainte” și „după” introducerea variabilei independente nu exprimă, așa cum s-ar părea la prima vedere, numai influența variabilei independente, ci și influența operației de măsurare (pretestarea). Influența concomitentă a celor doi factori (variabila independentă și pretestarea) este dată de următoarea relație:

$$I = D_1 - (D_2 + D_3)$$

Când $I = 0$, înseamnă că nu există interacțiune pretest-variabilă independentă. Astfel de situații sunt totuși rar întâlnite în experimentele din științele sociale. Cel mai adesea influența măsurării prealabile se adaugă și schimbă influența variabilei independente. Fie situația prezentată în Tabelele 10.2 și 10.3.

Tabelul 9.2. Experimentul A (cu două grupe, cu măsurare „înainte” și „după” introducerea variabilei independente)

	<i>Grup experimental</i> (G_1)	<i>Grup control</i> (G_2)
Variabila dependentă (Y)	20 (Y_1)	20 (Y_2)
Introduc variabila independentă	da	nu
Variabila dependentă (Y')	80 (Y_1)	30 (Y_2)

Tabelul 9.3. Experimentul B (cu trei grupe, cu măsurarea „înainte” și „după” introducerea variabilei independente)

	<i>Grup experimental</i> (G_1)	<i>Grup control</i> (G_2)	<i>Grup control</i> (G_3)
Variabila dependentă (Y)	20 (Y_1)	20 (Y_2)	20 (Y_3)
Introduc variabila independentă	da	nu	da
Variabila dependentă (Y')	80 (Y_1)	30 (Y_2)	60 (Y_3)

În baza experimentului A, influența factorului experimental ar fi fost considerată egală cu 50.

$$V_i = V_1' - Y_2' \quad (80 - 30 = 50)$$

În realitate, influența acestui factor este mai mică (egală cu 40). Experimentul B, în care valoarea inițială a performanței (Y_3) grupului de control (G_3) nu este măsurată, ci estimată:

$$\left(\frac{20 + 20}{2} = 20 \right)$$

$$Y_3 = \frac{Y_1 + Y_2}{2}$$

permite măsurarea corectă a influenței reale a variabilei independente:

$$V_i = V_3' - Y_3 \quad (60 - 20 = 40)$$

Organizarea unui experiment cu trei grupe, în baza schemei lui R. Solomon, este prezentată în Figura 10.9.

Fără a se identifica factorii necontrolați care pot contribui la modificarea valorii variabilei dependente, schemele experimentale cu patru grupe (Tabelul 10.4) permit măsurarea influenței acestor factori. În acest fel, influența factorilor experimentali este foarte exact determinată, constituind o strategie experimentală ideală sub raportul siguranței interpretării (Ettrich, 1975, 662).

Tabelul 9.4. Schema experimentală cu trei grupe de control

	<i>Grup experimental (G₁)</i>	<i>Grup control (G₂)</i>	<i>Grup control (G₃)</i>	<i>Grup control (G₄)</i>
Măsurare „înainte“	da	da	Nu	nu
Introduc variabila independentă	da	nu	da	nu
Măsurare „după“	da	da	da	da
Diferența	D ₁ (pretest + v. independentă + factori necontrolați)	D ₂ (pretest)	D ₃ (variabila independent)	D ₄ (factorii necontrolați)

Valoarea Y_4 este estimată pe baza mediei valorilor Y_1 și Y_2 . Ca și în cazul celei de a treia grupe experimentale, nici în grupa a patra (G_4) nu se introduce variabila independentă (X). Se măsoară Y_4' și se compară cu Y_2' . Dacă diferența este semnificativă, înseamnă că influența factorilor necontrolați alterează influența factorului experimental (a variabilei independente). În schema experimentală cu patru grupe, interacțiunea pretestării și a condițiilor experimentale este dată de formula:

$$I = (D_1 + D_4) - (D_2 - D_3)$$

Diferența dintre Y_4 și Y_4' (adică D_4) exprimă influența condițiilor experimentale (factorii necontrolați), care în experimentele din domeniul științelor sociale sunt greu, dacă nu imposibil, de eliminat.

Tipuri de experimente în științele socioumane

Criteriile pentru delimitarea tipurilor de experimente în psihosociologie sunt foarte variate: gradul și specificul intervenției cercetătorului în manipularea variabilelor, nivelul controlului variabilelor, natura variabilelor modificate, locul și funcția experimentului în cadrul cercetării etc.

John Stuart Mill, care aprecia că valoarea situațiilor experimentale depinde de ceea ce este în ele, iar nu de modul cum au fost obținute aceste situații, făcea distincție totuși între *experimentul natural*, în care situația experimentală este oferită de natură, și *experimentul artificial*, în care situația este creată de cercetător. În același sens, Claude Bernard, afirmând că „nu se poate admite că mâna experimentatorului trebuie să intervină totdeauna activ pentru a provoca apariția fenomenelor (1958, 68), făcea distincție între experimentele *active* și experimentele *pasive*. Primele sunt experimente *provocate*, cele din urmă, invocate, *mentale*.

Într-un *experiment natural* (numit de Franklyn H. Giddins *experiment parțial*, pentru că verifică numai o parte din ipoteza cauzală) sau *experiment necontrolat* – în terminologia lui Ernest Greenwood – cercetătorul observă situația înainte și după producerea unei schimbări, determinate de apariția unui factor natural accidental sau de o combinație specifică de factori obișnuiți (naturali sau sociali). Observarea vieții zilnice a unei comunități umane, înainte și după producerea unei catastrofe, constituie, prin excelență, un exemplu de experiment natural. Cercetătorul nu poate – fără a încălca regulile deontologice – induce stresul pentru a studia experimental colectivitatea. Natura o face, însă, montând situații experimentale nedorite (inundații, seisme etc.), necesar a fi studiate pentru a preveni sau pentru a reduce suferința celor calamitați.

Astfel de experimente nu îl găsesc însă pe cercetător pregătit să observe, el însuși (de cele mai multe ori) fiind afectat de calamitate. Alteori cercetătorul se află departe de locul catastrofei: observă fenomenul fie de la distanță, fie cu întârziere. Controlul factorilor experimentali se diluează. Cu un cuvânt, „caracteristicile, meritele și slăbiciunile experimentului natural sunt identice cu cele ale cercetării de teren (McDavid și Harari, 1968, 407). Aceasta nu înseamnă că experimentul natural nu poate furniza date științifice semnificative, mai ales când factorii experimentali sunt de natură socială. Studiul lui Seymour Lieberman (1956) asupra raportului dintre rolul social al unei persoane și atitudinile acesteia este foarte ilustrativ. Studiul face parte dintr-o anchetă mai vastă efectuată într-o întreprindere producătoare de echipamente menajere (numită de autor „Societatea Rockwell“), unde lucrau aproximativ 4 000 persoane, din care 2500 de muncitori și 150 contramaiștri. Din rândul muncitorilor, 150 erau delegați sindicali.

Studiul a constat dintr-o anchetă de teren. Variabila experimentală a fost considerată schimbarea rolului, iar perioada experimentală a fost delimitată de intrarea în rol. Grupele experimentale cuprindeau pe cei care și-au schimbat rolul în perioada delimitată, iar grupul de control – pe cei care în aceeași perioadă nu și-au schimbat rolul. Seymour Lieberman a compartimentat studiul său în trei faze: faza anterioară schimbării rolului, faza experimentală și faza post-experimentală. În faza anterioară schimbării de rol (septembrie-octombrie 1951) au fost chestionați aproape toți muncitorii, delegații sindicali și contraștrii din întreprindere. Chestionarul cuprindea întrebări referitoare la atitudinea față de întreprindere, față de activitatea sindicatului din întreprindere, față de delegații sindicali. În decembrie 1952, în faza post-experimentală s-a aplicat același chestionar, în aceeași formă, unui număr de 23 de muncitori deveniți contraștri, la un grup de control (muncitori care nu și-au schimbat rolul, 46 la număr), unui număr de 35 de noi muncitori care nu-și schimbaseră rolul, nu deveniseră delegați sindicali). Constituirea grupurilor de control s-a făcut luându-se în considerare anumite criterii de eșantionare: demografice, atitudinea și motivația. Subiecților cuprinși în anchetă li s-a explicat că se urmărește compararea de la un an la celălalt a sentimentelor lor față de întreprindere, că au fost incluși într-un eșantion reprezentativ bărbați și femei, tineri și vârstnici etc.

Ipoteza studiului a fost confirmată: plasat în rol, individul tinde să adopte și să dezvolte atitudinile în acord cu ceea ce rolul social îi prescrie. Muncitorii deveniți contraștri – ca reprezentanți ai conducerii întreprinderii – au început să aibă atitudine mai favorabilă față de direcțiune. La rândul lor, noii delegați sindicali – ca reprezentanți ai muncitorilor – au dezvoltat o atitudine mai favorabilă față de această organizație și mai critică față de conducerea întreprinderii. Schimbarea atitudinilor în acord cu schimbarea rolurilor a fost înregistrată cu un înalt grad de semnificație statistică ($p = 0,01$). Pentru ilustrarea efectului rolurilor de contraștru și de delegat sindical asupra atitudinilor față de conducere și față de sindicat reproducem două fragmente din tabelele prezentate în studiul lui S. Lieberman (cf. Mendras, 1968, 372) (Tabelul 9.5).

Faptul că studiul a continuat cu repetarea anchetei în 1954, când, datorită recesiunii economice, și în întreprinderea *Rockwell* forța de muncă a fost redusă și mulți din contraștri au fost din nou trecuți ca muncitori, făcându-se alte alegeri sindicale, probează posibilitățile oferite cercetătorului de experimentul natural. Cercetătorul trebuie să urmărească continuu evoluția fenomenelor, să aștepte introducerea factorului experimental în situația deja cunoscută, pentru a măsura efectele. Experimentul natural se apropie, prin aceasta, foarte mult de observație, fiind uneori denumit „observație controlată“. De asemenea, experimentul natural, prin modul lui de desfășurare, se aseamănă cu cercetarea de teren. Studiul lui S. Lieberman o dovedește cu prisosință. În fond, tendința de separare a experimentului pur în raport cu observația pură sau cu cercetarea de teren propriu-zisă nu se justifică. În cadrul fiecărei metode regăsim, într-o măsură sau alta, elemente generale ale procesului de cunoaștere. Contactul nemijlocit cu obiectul presupune procesele de percepție, de observație. Clasificarea obiectelor și fenomenelor implică procesele psihice superioare de gândire și abstracție.

În tipologia creată de John Stuart Mill, ca și în cea propusă de Claude Bernard, gradul de intervenție a cercetătorului în manipularea variabilelor constituie elementul esențial. Același criteriu îl întâlnim și în tipologia propusă de F. S. Chapin: *experiment proiectat* și *experiment ex post facto* (*Experimental Designs in Sociological Research*, 1947). Dacă în experimentul proiectat cercetătorul creează situația, în experimentul ex post facto situația furnizată de natură servește cercetătorului ca material de analiză rațională a legăturii cauzale dintre variabilele pe care nu el le-a introdus în experiment, dar pe care le „reconstruiește“ mintal.

Dar *experimental mintal* nu se desfășoară exclusiv în planul abstracțiilor și nici nu se contrapune experimentului proiectat. Foarte îndreptățit, Ștefan Lanțos observă că experimentul mintal continuă reflexia pornind de la observație, „o prelungește prin forța imaginației și fanteziei predictive peste limitele de accesibilitate ale acestei observații“ (1971, 131). Observația reprezintă nu numai instanța de inițiere a experimentului mintal, ci și de ghidare pe întreg parcursul lui. Este foarte adevărat că „activitatea constructivă, ipotetico-deductivă a spiritului, care stă la baza organizării experimentului fizic, material, se prelungește și își găsește realizarea deplină în experimentul mintal (Flonta, 1971, 157), dar tot atât de adevărat ni se pare și faptul că cercetătorul revine mereu la datul senzorial, se ridică în planul operațiilor logico-raționale, acționează apoi asupra reprezentărilor ș. a. m. d., astfel încât experimentul mintal se caracterizează deopotrivă prin concretitudine senzorială și înaltă abstractizare. El se aplică nu numai acolo unde observația nu este accesibilă, ci oriunde și oricând se proiectează un experiment, întrucât

înaintea manipulării efective a variabilelor, cercetătorul le modifică în plan mintal și anticipează rezultatele. În condițiile adecvate, nu numai de accesibilitate a observației, dar și de timp, de mijloace materiale, de dezirabilitate socială, experimentul din plan mintal este tradus în plan fizic. Experimentul propriu-zis (fizic) poate fi privit astfel ca o verificare a experimentului mintal.

Tabelul 9.5. Atitudinea contramaistrilor și a delegaților sindicali față de conducere și sindicat

	<i>Felul schimbării</i>				
	<i>Mai favorabil conducerii</i>	<i>Neschimbat</i>	<i>Mai puțin favorabil conducerii</i>	<i>Total</i>	<i>N P</i>
În ce măsură conducerea se interesează de muncitori?	%	%	%	%	%
Noii contramaistri	48	52	0	100	23 46 } ^{0,01}
Grupul de control	15	76	9	100	
Noii delegați sindicali	29	62	9	100	35 35 } ^{NS}
Grupul de control	20	80	0	100	
În ce măsură cadrele sindicale se interesează de muncitori?	%	%	%	%	%
Noii contramaistri	22	69	9	100	23 46 } ^{0,01}
Grupul de control	15	78	7	100	
Noii delegați sindicali	57	37	6	100	35 35 } ^{NS}
Grupul de control	26	68	6	100	

Tot un criteriu dihotomic utilizează și Edgar Sydenstricker (*The Statistical Evaluation of the Results of Social Experiments*, în *Public Health*, 1928), când împarte experimentele în: *simultane și succesive*, după cum rezultatul este obținut printr-o secțiune transversală, comparând grupul experimental cu cel de control, sau printr-o secțiune longitudinală, comparând grupul experimental cu sine însuși, la diferite intervale de timp. Acest ultim timp de experiment corespunde schemei logice a experimentului cu o singură grupă, cu măsurare înainte și după introducerea variabilei independente.

Alte tipologii sunt mai sofisticate, utilizându-se criterii combinate. Tipologia creată de Ernest Greenwood, care în *Experimental Sociology. A Study in Method* (1945) identifică în literatura sociologică și psihologică de după 1900 peste o sută de moduri de definire a termenului de experiment, nu reprezintă decât o combinație a tipurilor de experimente propuse de F. S. Chapin și Edgar Sydenstricker.

După Ernest Greenwood, experimentele sunt de patru tipuri: proiectat simultan, proiectat succesional, ex post facto cauză-efect și ex post facto efect-cauză. Primele două tipuri nu necesită lămuriri suplimentare. Sunt experimente active. Experimentele ex post facto (invocate) au fost divizate în două categorii, pornind de la observația că uneori cercetătorul cunoaște numărul și situația celor care au suferit acțiunea unui factor (ex post facto cauză-efect), iar alteori nu se cunoaște acest număr, dar se știe numărul și situația celor care prezintă efectul acțiunii respectivului factor (ex post facto efect-cauză). Câteva exemple vor ilustra diferențele dintre cele două tipuri de experimente. Să presupunem că într-o întreprindere industrială cu forță de muncă tânără, jumătate din numărul angajaților a urmat un curs de sporire a creativității. După terminarea cursurilor, la o distanță de șase luni, în întreprindere se desfășoară

o cercetare psihosociologică privind factorii de sporire a productivității muncii. În ce măsură cursurile urmate au contribuit la sporirea productivității muncii? Cercetătorul vieții sociale procedează la proiectarea mentală a unui experiment, încercând să stabilească în planul muncii efectele cursului de sporire a creativității. El știe numărul cursanților și situația lor profesională (din registrele de evidență); nu poate însă reconstitui situația actuală a acestora, deoarece unii s-au transferat, alții au promovat, în fine, alții și-au schimbat profesiunea. În acest caz, el se limitează la compararea situației prezente a celor care au rămas în întreținere, în aceeași profesiune, cu situația lor de dinaintea începerii cursurilor de sporire a creativității, înregistrând numărul invențiilor, inovațiilor și raționalizărilor făcute: este un experiment mental, imaginat, retroactiv, în care cercetătorul manipulează în plan mental variabila experimentală, înregistrând situația, după ce variabila independentă și-a făcut efectul.

Tot un experiment mental, invocat, de tipul *ex post facto* cauză-efect este și studiul lui E. Skeels (1966), care probează influența mediului social asupra dezvoltării intelectuale a copilului. Într-un orfelinat modest, cu condiții nestimulatoare din punct de vedere intelectual, E. Skeels testează nivelul intelectual al copiilor în vârstă de 1-2 ani și găsește un număr de 24 de întârziți mental. După un timp, 13 din aceștia au fost transferați într-un orfelinat în care se acorda mai multă atenție educației și erau condiții mai bune de viață. Ulterior, toți cei 13 copii au fost adoptați de familii cu posibilități corespunzătoare de educație. După 25 de ani, E. Skeels se interesează din nou de copiii pe care i-a testat. Care a fost evoluția lor? Cei care rămăseseră în vechiul orfelinat continuau să fie internați în instituții ajutătoare; cei transferați se puteau întreține singuri, prin practicarea unor profesii foarte diferite. În plan mental, pornind de la cauză, construim un grup experimental (cei transferați) și un grup de control (cei rămași în vechiul orfelinat). Schimbarea condițiilor mediului social constituie variabila independentă. Reușita profesională, ca expresie a dezvoltării intelectuale, reprezintă variabila dependentă. Legătura cauzală mediu social – dezvoltare intelectuală este astfel probată experimental, aducându-se un plus de cunoaștere la elucidarea raportului ereditate/mediu în dezvoltarea intelectuală.

Să vedem acum ce se întâmplă într-un experiment *ex post facto* efect-cauză. Cercetătorul nu cunoaște numărul și situația celor care au fost expuși factorului care a produs un anumit efect; cunoaște însă efectul. Din totalul celor care prezintă o anumită caracteristică, câți au fost expuși acțiunii, posibil cauzele, a unui anumit factor?

Inducerea violenței prin comportamente imitative de către filmele ce prezintă modele agresive a fost inițial demonstrată în experimentele conduse de Albert Bandura și colab. (1963, p. 3). La grădinița de copii a Universității Stanford, 96 de băieți și fete, în vârstă de 3 până la 5 1/2 ani, au constituit trei grupe experimentale și o grupă de control (fiecare grupă având câte 24 de copii). În grupele experimentale, ca variabilă independentă, s-au prezentat: un model real de agresiune, un film cu scene de violență și, în fine, un film de desene animate cu același conținut. Variabila dependentă (comportamentul copiilor după expunerea lor timp de 20 de minute la modelele de agresivitate amintite) a fost măsurată prin înregistrarea *agresiunii imitative* (lovirea păpușilor cu care copiii de obicei se jucau, călcarea și distrugerea lor, agresiune verbală), a răspunsurilor *parțial imitative* (lovirea altor obiecte decât a păpușii, așezarea pe păpușă, fără altă agresiune), a *agresiunii nominative* și a *agresiunii efective*, respectiv lovirea păpușii și a altor obiecte concomitent cu remarcile ostile adresate altor lucruri decât păpușii și împușcarea cu un pistol-jucărie a obiectelor din cameră. Calculându-se *agresiunea totală* indusă de modelele prezentate (scor: 83 pentru modelul real, 92 pentru film și 99 pentru filmul de animație), se confirmă ipoteza că expunerea la modele agresive sporește probabilitatea ca subiecții să dezvolte comportamente agresive. Față de grupul de control (scorul la agresivitatea totală = 54), grupele experimentate se diferențiază statistic semnificativ ($X_r^2 = 9,06$, $p < .05$). Subiecții din experimentul proiectat de A. Bandura au răspuns, prin comportamente agresive, instigației modelelor atât din viața reală, cât și din filme. Diferențele dintre cele trei modele prezentate, în ceea ce privește forța de inducere a unor comportamente agresive, nu sunt semnificative. Se înregistrează însă diferențe statistic semnificative între băieți și fete ($t = 2,69$, $p < .01$), băieții având o agresivitate totală mai mare.

Sintetizând posibilitățile experimentelor *ex post facto*, Pierrette Rongère (1975, 31) precizează că prin acest tip de experiment se cercetează fie consecințele unei variabile cunoscute asupra situațiilor în care ea este prezentă sau absentă, fie factorii care au influențat o situație cunoscută.

De remarcat că, în experimentele *ex post facto*, cercetătorul nu manipulează efectiv variabilele și nici nu este prezent în momentul acțiunii lor, procesele sociale desfășurându-se în mod natural, fapt care conferă acestui tip de experiment un plus de valoare cognitivă. „El elimină elementul de artificialitate

care caracterizează cele mai multe din experimentele de laborator cele mai precise. De asemenea, el permite investigarea situațiilor în care este imposibil pentru experimentator să introducă variații controlate“ (Jahoda și colab., 1958, 84). Unii specialiști, subliniind varietatea domeniilor în care se adecvează perfect studiile ex post facto, apreciază că acest tip de cercetare este mai important decât experimentul propriu-zis. Această apreciere nu se referă la valoarea metodologică intrinsecă a experimentului ex post facto, care, conform observației foarte judicioasă a lui Fred N. Kerlinger (1973, 84), are trei mari slăbiciuni: inabilitate în manipularea variabilei independente, lipsa posibilității de eșantionare, riscul interpretării improprie a relațiilor dintre variabile.

Experimentele ex post facto sunt totuși de neevitat în cercetarea relațiilor sociale și psihosociale, dat fiind faptul că cele mai multe din fenomenele studiate sunt mai ușor de definit decât de manipulat.

Ilustrăm virtuțile experimentului ex post facto printr-o cercetare de ecologie socială. Doi cercetători din Marea Britanie, F.R. Delauzun și I.D. Griffiths (1978, 19) și-au propus să identifice factorii care influențează expresia subiectivă neplăcută a expunerii la zgomot, în mod special, să stabilească dacă sunt diferențe individuale în ceea ce privește sensibilitatea la zgomote și dacă modalitatea curentă de stabilire a standardelor nocivității zgomotelor este validă. Variabila independentă o constituie, în acest caz, expunerea la zgomotele produse de circulația rutieră. Cum apreciază subiecții intensitatea zgomotelor? Există diferențe individuale în ceea ce privește aprecierea subiectivă a senzației neplăcute produsă de expunerea la zgomote? Aprecierea subiectivă a senzației neplăcute produsă de expunerea la zgomote constituie, deci, variabila dependentă. Nu era suficient și nici nu corespundea normelor deontologice să se încerce manipularea de către cercetători a variabilei independente sporind nivelul zgomotelor rutiere pentru a vedea cum reacționează subiecții. A fost suficient să se aleagă un grup de persoane rezidente într-o zonă cu trafic rutier intens și un grup martor dintr-o zonă cu trafic rutier scăzut, deci, cu expunere la un nivel moderat al zgomotelor. S-a alcătuit un eșantion de 400 de persoane din două zone periurbane (Londra și Liverpool) și din fiecare zonă s-au ales, pe baza registrului electoral, câte 100 de persoane cu status socio-economic asemănător, rezidente de-a lungul unor artere de circulație cu nivel ridicat al zgomotelor (70 – 80 de decibeli) și un nivel mai scăzut de sonorizare (zone liniștite). A rezultat următorul eșantion de populație (Tabelul 9.6).

Tabelul 9.6. Structura eșantionului utilizat în studiul lui F. R. Delauzun și I. D. Griffiths (1978)

Zona		Numărul de persoane anchetate		
		Etapa I	Etapa II	Etapa III
Londra	Zgomotoasă	109	87	25
	Liniștită	98	68	-
Liverpool	Zgomotoasă	102	88	25
	Liniștită	104	82	-
Total		413	325	50

Notă. Reducerea volumul eșantionului în etapa a doua se datorează persoanelor absente (4%); refuzului de a mai fi interviuat (7%); altor cauze (9%)

În vederea evaluării senzației de jenă produsă de expunerea la zgomote și pentru stabilirea sensibilității la zgomote s-a administrat, prin interviu, un chestionar, care cuprindea întrebări referitoare la atitudinea față de diferitele aspecte ale mediului rezidențial, precum și întrebări de identificare. Aplicarea chestionarului dura, în medie, 30 de minute, iar subiecții erau încredințați că se urmărea cunoașterea condițiilor generale de locuire, nu evaluarea specială a nivelului zgomotelor și senzația subiectivă produsă de acestea. Pentru a pune în evidență relația dintre aprecierea subiectivă a zgomotelor și factorii de personalitate, pe un subeșantion de 50 de persoane, selectate probabilist din eșantionul principal, s-au administrat testele de personalitate Eysenck și Cattell. La un interval de trei luni, conform procedurii „test-retest“, aceluiași persoane li s-a aplicat același chestionar, stabilindu-se astfel fiabilitatea metodelor curente de evaluare a senzației subiective produse de expunerea la zgomote (evaluarea pe o scală cu șapte intervale). Deși nu rezultatele, ci procedeul ne interesează, acest studiu ex post facto a dus la concluzia că senzația subiectivă neplăcută exprimată de o persoană expusă la zgomot reflectă efectiv nivelul zgomotelor cotidiene și că modalitatea stabilirii standardelor zgomotelor admise, pe bază de eșantionare,

este validă. Se recomandă însă în astfel de cazuri interviuarea persoanelor în diferite momente ale zilei, săptămânii și anului.

Unele tipologii ale experimentului în științele socioumane se bazează pe funcția pe care acesta o joacă în procesul de cunoaștere științifică. Tipologia propusă de Allen L. Edward în *Experiments, their planning and execution* (1954) ia în considerare tocmai acest criteriu, făcând distincție între experimentul: *explorativ, metodic, științific și critic*. Experimentul explorativ, cu funcție de sondare a situațiilor sociale mai puțin cunoscute, fără a porni de la ipoteze foarte exacte, are un rol de precizare a problemelor ce urmează a fi clarificate în cercetările științifice ulterioare. În procesul cunoașterii, experimentul explorativ, spre deosebire de celelalte tipuri de experimente, constituie un moment de inițiere. O funcție pregătitoare în procesul de cunoaștere, dar mai avansată, o are și experimentul metodic, proiectat cu scopul de validare a raporturilor dintre variabilele experimentale. Experimentul *propriu-zis* științific, în tipologia propusă de A.L. Edwards, este experimentul cu ajutorul căruia se măsoară influența variabilei independente asupra variabilei dependente. În fine, experimentul critic, de testare a ipotezelor cauzale, reprezintă tipul superior de experiment, cu valoare de cunoaștere ridicată. Criteriul luat în considerare de tipologia propusă de Allen L. Edward este valid, tipologia prezintă însă o anumită notă de artificialitate. Ne putem întreba: experimentul explorativ nu este științific? Dar în experimentul critic nu se măsoară acțiunea variabilei independente în vederea testării ipotezelor cauzale?

Pornind de la același criteriu al rolului pe care îl are în cadrul cercetării științifice, tipologia propusă de H. Parthey și D. Wahl (*Die experimentelle Methode in Natur – und Gesellschaftswissenschaften*, 1966) ni se pare a fi mai riguroasă. În afara experimentului *explorativ*, Parthey și Wahl fac distincție între *experimentul principal* și *experimentul de control*, acesta din urmă servind pentru siguranța și generalizarea rezultatelor experimentului principal în care sunt testate ipotezele cauzale.

Trecând peste încercările, după părerea noastră, nejustificate, de includere în rândul experimentelor a unor categorii precum „experimentul prin încercare și eroare” sau „studiul observațional controlat”, vom insista asupra principalelor tipuri de experimente întâlnite cel mai frecvent în tratatele și manualele de sociologie și psihosociologie: *experimentul de laborator* și *experimentul de teren*. Includerea procedurii „prin încercare și eroare” în categoria experimentelor, susținută de unii sociologi – de exemplu, Albion Small – conduce la concluzia că orice introducere de măsuri noi în viața socială reprezintă un experiment, ceea ce, firește, constituie o exagerare. De asemenea, făcând din „studiul observațional controlat” o categorie a experimentului sociologic, se neglijează specificul experimentului, dat de manipularea reală sau mintală a variabilelor.

Experimentul de laborator. Fără îndoială că A. Chapanis avea dreptate când afirma că noi apelăm la experimentul de laborator în același mod în care învățații din secolele trecute apelau la autoritatea lui Aristotel sau Toma d'Aquino. Există specialiști de necontestată reputație care consideră chiar că „Progresul unei științe se apreciază după gradul de finețe și precizie pe care îl pot atinge manipulările sale de laborator” (Festinger și Katz, 1963, 166). Existența unor științe deplin dezvoltate, în care experimentul de laborator este impropriu – matematica sau astronomia, de exemplu – infirmă un astfel de punct de vedere și moderează tendința de supraevaluare a experimentelor de laborator. În acest sens, evaluarea critică a puterii de cunoaștere a experimentului de laborator făcută de A. Chapanis ni se pare deplin îndreptățită: „Teoriile care pot prezice numai ceea ce se petrece în cadrul celor patru pereți ai laboratorului sunt teorii ineficiente” (1967, 557).

Ce este însă un experiment de laborator? Orice experiment psihologic desfășurat într-un laborator este, automat, „experiment de laborator”? În foarte subtilul său studiu, în care raportează relevanța experimentului de laborator la situațiile practice, studiu la care ne-am referit, A. Chapanis precizează că un experiment de laborator constituie, înainte de orice, o situație artificială, în care cercetătorul variază unii factori (variabile independente), minimizează acțiunea altor factori, care nu-l interesează în acel moment (variabile externe controlate) și măsoară schimbările variabilei dependente, care sunt un rezultat al/sau sunt produse prin acțiunea variabilelor independente.

La rândul său, Paul G. Swingle, într-o remarcabilă lucrare cu pronunțat caracter didactic, de expunere pentru studenți a varietății domeniilor de experimentare în psihosociologie și de analiză a problemelor teoretice și metodologice fundamentale ale experimentului în psihosociologie, preciza că în experimentul de laborator cercetătorul „manipulează variabilele în condiții de control precis pentru a observa clar comportamentul asociat variabilelor” (1968, 3).

Din cele spuse până acum despre experimentul psihosociologic de laborator se conturează răspunsul și la întrebarea dacă, automat, orice experiment desfășurat într-un laborator reprezintă un experiment de laborator. În definițiile reproduse nu s-a făcut nici o asocieră între locul de desfășurare a experimentului și tipul determinat de experiment. Există posibilitatea ca un experiment desfășurat într-un laborator să fie un veritabil experiment de teren. Firește, cu condiția ca laboratorul să constituie locul obișnuit al activității subiecților de experiment. Cercetările experimentale asupra măturiei, efectuate de Al. Roșca în 1933, reprezintă un foarte bun exemplu în acest sens. În timpul unor experiențe de laborator cu studenții în medicină, cineva (necunoscut de studenți, dar „complice” cu experimentatorul) intră în sală și cere un microscop pentru profesorul P. Urmează o discuție. Microscopul este cedat cu condiția de a fi repede înapoiat. Se anunță însă că microscopul a fost furat. Studenții sunt rugați să dea câte o declarație despre cele întâmplate și să descrie semnalmentele celui care a luat microscopul. Deși desfășurat într-un laborator – sală de curs – experimentul nu este de laborator. Specific experimentului de laborator este izolarea cât mai deplină a variabilelor explanatorii, fapt ce conferă caracterul de „situație artificială” acestui tip de experiment, care se apropie de *experimentul pur*, întâlnit în științele naturii. Nu întâmplător, Paul G. Swingle, în lucrarea semnalată, compara aplicarea experimentului de laborator în psihosociologie cu utilizarea microscopului în științele naturii. Uneori experimentul psihosociologic de laborator este numit chiar „experiment pur” (L. Festinger) sau „adevărat” (H. Anger) sau „științific” (F. H. Giddings). Dar tocmai caracterul de artificialitate este foarte adesea criticat. Analizând posibilitățile de utilizare a experimentului de laborator în științele juridice, Sofia Popescu și Dragoș Iliescu se întreabă: „Comportamentul unui grup de delincvenți ce discută cu un «anchetator» ce nu este, în realitate, organ de urmărire penală, va avea oare aceeași desfășurare ca în cazul în care ei ar fi conștienți că se află în fața unei situații reale, de care depinde soarta lor?” (1979, 104). Foarte probabil că nu. Dar cine ne obligă să proiectăm un experiment de laborator pentru a vedea cum se comportă delincvenții în timpul anchetei? În viața reală factorii sociali și naturali nu influențează izolat comportamentele umane: întrepătrunderea lor determină reacții specifice, nereductibile la suma acțiunilor lor independente. Perfecționarea experimentelor de laborator trebuie căutată în direcția apropierii cât mai mult a situației experimentale de situațiile reale. Trebuie deci o cât mai mare asemănare între sistemul experimental și cel natural; între cele două sisteme trebuie să existe un înalt grad de homofilie, este de părere sociologul Walter Friedrich, respingând astfel teza lui Leon Festinger, potrivit căreia în experimentul de laborator se urmărește acțiunea unei variabile în condiții speciale, fără să intereseze dacă respectiva situație se întâlnește sau nu în realitate. Această teză a lui Festinger conține o exagerare la limită a caracterului artificial al experimentului de laborator, dar și o notă de adevăr: dacă s-ar urmări reproducerea în situația experimentală a situației naturale, nu ar mai trebui proiectat nici un experiment, s-ar studia direct situația naturală! Oricum, validitatea externă rămâne o problemă reală în toate experimentele psihosociologice de laborator. Eliott Aronson și J. Merrill Carlsmith (1968) discută această problemă făcând distincție între *realismul experimental* și – în lipsa unei expresii echivalente, să-i spunem – *realismul natural* (mundane = pământesc, terestru, lumesc). Nu este suficient să ne asigurăm că variabila independentă are un impact autentic cu variabila dependentă (*realism experimental*); trebuie să ne punem și întrebarea în ce măsură experimentul de laborator, prin situația creată, instrucțiuni, manipularea variabilelor etc., constituie o oglindă a lumii reale (*realism natural*).

După opinia noastră, experimentele psihosociologice de laborator trebuie să modeleze situațiile sociale reale; ele nu au sens decât dacă se confruntă cu viața socială, explicând relația cauzală dintre variabile în condiții naturale, nu între „cei patru pereți ai laboratorului”. De acord cu Fred N. Kerlinger, vom spune că artificialitatea reprezintă, pur și simplu, o caracteristică a experimentului de laborator, dificil de precizat dacă constituie sau nu un dezavantaj în procesul cunoașterii (1973, 399).

Într-adevăr, ținerea sub control a variabilelor, manipularea lor fină, măsurarea exactă oferite de experimentul de laborator nu ar fi posibile în afara unei situații artificiale, de izolare față de factorii aleatori. În fond, tocmai artificialitatea este aceea care conferă experimentului de laborator avantajele pe care le enumeră Elliot Aronson și J. Merrill Carlsmith – autorități indiscutabile în materie: posibilitatea de a pune în evidență fără ambiguitate cauzalitatea, un mai bun control asupra variabilelor externe și, în fine, posibilitatea de explorare a dimensiunilor și parametrilor variabilelor complexe (Aronson și Carlsmith, 1968, 10). Pe de altă parte, reproducerea în situații artificiale a factorilor naturali ridică numeroase probleme: caracteristicile variabilelor sunt modificate fie prin reducerea intensității lor, fie prin „supraîncărcarea operatorie” (adăugarea unor sarcini suplimentare, limitarea posibilităților de răspuns,

sporirea vitezei de prezentare a stimulilor, reducerea timpului de decizie etc.). Marcând distanța dintre situația naturală și experimentul de laborator, este foarte revelatoare declarația unuia dintre primii cosmonauți, Richard Gordon, referitoare la ieșirea sa din capsula Gemini 11 și legarea acesteia cu un cordon de racheta Agena: „Tot ceea ce efectuăm în laborator în 30 de secunde a devenit în cosmos o sarcină enormă, de 30 de minute“. În sens contrar, pentru a putea măsura efectele unor variabile în experimentul de laborator se măresc dimensiunile acestora, uitându-se că astfel situația experimentală se diferențiază și mai mult de situația reală. Dar însăși abstragerea variabilelor din contextul lor natural de acționare, ca și combinarea după dorința cercetătorului a variabilelor constituie o denaturare a acțiunii lor. În plus, urmărind obținerea unor rezultate semnificative, cercetătorul este tentat să manipuleze variabile independente cu efecte concludente, fără ca aceasta să fie totdeauna în concordanță cu situația reală.

Prezența cercetătorului în situația experimentală sporește și mai mult gradul de artificialitate a experimentului de laborator. Pe plan mondial, s-a adunat o bogată literatură referitoare la această problemă. La noi, s-a studiat teoretic problematica experimentului psihologic ca act de comunicare, relevându-se influența cercetătorilor asupra performanței subiecților din experiment. Așa cum arăta psihologul social Robert Rosenthal (1966), experimentatorul comite uneori erori de observare, alteori falsifică, prin omiterea unor date, rezultatele experimentelor și modifică răspunsurile subiecților, obținând un comportament conform cu ipotezele sale. Acest fenomen este cunoscut sub numele de *efectul Rosenthal*. Într-un experiment cu valoare metodologică, 30 de experimentatori au fost puși să transcrie pe fișe normalizate datele obținute într-o probă de autoestimare a succesului sau insuccesului într-o sarcină determinată. Dintr-un volum total de 3000 de date transcrise nu s-au înregistrat decât 20 de erori. Proporția erorilor este nesemnificativă, dar faptul că erorile înregistrate proveneau nu de la toți experimentatorii, ci doar de la un număr de doisprezece și că aceste erori nu se distribuiau aleator, ci în funcție de ipotezele cercetării, ni se pare deosebit de semnificativ. Robert Rosenthal găsește o corelație de 0,48 ($p = 0,01$) între erorile de înregistrare și erorile de calcul ale experimentatorului. Este interesant însă că erorile au un caracter constant, în timp ce erorile de înregistrare converg către ipoteza avansată.

Experimentatorul, încălcând regulile deontologice elementare, poate introduce distorsiuni în mod intenționat. Demonstrarea falsității unor date experimentale publicate de Cyrill Byrt, fostul titular al Catedrei de psihologie de la Universitatea din Londra, a stârnit dezaprobarea vie a oamenilor de știință, cu atât mai mult cu cât pretensele experimente erau invocate frecvent de către susținători ai tezei determinării ereditare a inteligenței (Arthur Jensen, Richard Herrnstein, William Shockley, Hans J. Eysenck). Cyrill Burt a publicat, în 1955, un studiu asupra unui număr de 21 de cupluri gemelare, în 1958 un al doilea studiu pe 32 de cupluri de gemeni, iar în 1966 raportul final pe 53 de astfel de cupluri. În toate studiile publicate, corelația dintre coeficientul de inteligență al gemenilor crescuți în medii diferite era de +0,771, iar corelația dintre coeficienții de inteligență ai gemenilor crescuți în același mediu era de +0,944. Dar, așa cum a demonstrat Leon Kamin, de la Universitatea Princeton, într-un studiu publicat în revista *Science* (nr. 194 din 1976), este absolut imposibil să se obțină invariant aceeași corelație pe eșantioane atât de diferite.

Astfel de cazuri de introducere a unor erori intenționate în datele experimentale de către înșiși oamenii de știință sunt, desigur, extrem de rare, însă, așa cum se dovedește, nu de neîntâlnit. Mai frecvente sunt cazurile de falsificare a rezultatelor prin omiterea datelor care contravin ipotezelor formulate, „fardând“ astfel experimentele. Experimentatorul poate fi, de asemenea, suspectat de introducerea unor erori nesistematice: transcrierea greșită a unor rezultate, înregistrarea neatentă a unor comportamente ș.a.m.d. Astfel de erori nesistematice se compensează reciproc, iar pe un număr mai mare de subiecți nu alterează valabilitatea rezultatelor și, deci, a concluziilor. Alta este însă situația erorilor sistematice involuntare (*bias*); ele pot duce la concluzii false.

Referitor la efectele neintenționate provocate de experimentator asupra comportamentului subiecților, Robert Rosenthal atrage atenția că sexul, rasa, confesiunea religioasă, statusul social, comportamentul social și simpatia pot provoca modificarea răspunsurilor; la fel, relațiile anterioare ale experimentatorului cu subiecții, gradul de adaptare al acestora, ostilitatea, anxietatea, tendința aprobativă, autoritarismul, inteligența. *Efectul Rosenthal* a fost pus în evidență chiar și în experimentele pe animale. A fost suficient ca cercetătorul să eticheteze șoarecii care trebuiau să pargurgă un labirint în „inteligenți“ și „proști“ pentru ca studenții experimentatori să clasifice șoarecii după expectația ce li s-a creat. Inutil să mai precizăm că Robert Rosenthal etichetase la întâmplare animalele.

Și în viața de zi cu zi *efectul Rosenthal* își spune cuvântul. Să ne gândim doar la felul în care așteptările profesorilor față de elevii pe care îi „etichetează” disciplinați sau indisciplinați și care sunt apreciați mai degrabă după eticheta ce le-a fost atribuită decât după comportamentul lor efectiv. Pedagogii au analizat acest fenomen, denumindu-l *efectul Pygmalion*, recunoscând astfel sagacitatea observațiilor dramaturgului englez George Bernard Shaw din scâteietoarea sa comedie *Pygmalion*, în care un profesor de lingvistică reușește să facă dintr-o femeie incultă o doamnă ce impresionează înalta societate. Efectele declanșate de prezența experimentatorului, după opinia lui J. P. Desportes, sunt în funcție de nivelul de anxietate și de dificultatea sarcinii experimentului. La rândul său, C. Argyris consideră că rezultatele experimentelor de laborator sunt determinate de raporturile de inegalitate între experimentator și subiecții de experiment. El compară relația experimentator-subiect în experiment cu raportul dintre patron și muncitor. Ca și muncitorii, subiecții de experiment sunt într-o măsură sau alta manipulați. Uneori ei sunt plătiți pentru participarea lor, ceea ce face și mai evident raportul de inegalitate față de experimentator. Faptul că uneori subiecții sunt plătiți ca să participe la experiment, rolul de judecător al experimentatorului, prestigiul său academic, diferența de vârstă, sex, rasă, status social etc. intervin ca factori perturbatori în desfășurarea experimentului. De aceea este necesar ca în prezentarea studiilor experimentale să se precizeze totdeauna prezența sau absența cercetătorului în situația studiată, pentru că s-a observat că experimentatorul obține în mod spontan de la subiecții de experiment un comportament conform cu ipotezele sale (*efectul Rosenthal*).

Subiecții de experiment introduc și ei numeroase distorsiuni. Cel mai adesea în experimentele psihosociologice de laborator, ca subiecți sunt utilizați studenții în sociologie, psihologie etc. În SUA, toți studenții din primii ani ai facultăților de psihologie trebuie să fi servit ca subiecți într-un anumit număr de experimente. Dar ei au un status special în raport cu statusul de observator spontan al celorlalți subiecți: sunt mai interesați de situația experimentală, de tehnica și instrumentele utilizate, au mai multe cunoștințe referitoare la comportamentul uman și la condiționarea lui socială. Cu toate acestea, în studiile experimentale de psihosociologie, studenții continuă să fie utilizați ca subiecți, constituind ceea ce sociologul Walter Friedric numea „drosophila psihosociologică” a studiilor experimentale. Unele cercetări (E. Aronson și J. M. Carlsmith, 1963; J. Freedman, 1965) au arătat însă că subiecții-studenți în experimentele de reducere a disonanței cognitive procedează foarte asemănător cu subiecții de aceeași vârstă, dar de alte ocupații. Considerăm că este judicios să spunem că includerea studenților de la facultățile de științe sociale în experimentele de psihosociologie trebuie judecată în primul rând după natura sarcinii experimentale și abia apoi după facilitățile pe care o astfel de strategie le oferă.

Indiferent de caracteristicile socio-profesionale ale subiecților, studenți sau de alte categorii, totdeauna se pune problema motivării participării lor la experimentul de laborator. Uneori subiecții, în special cei de vârstă mică sau cu nivel de școlaritate scăzut, nu sunt avertizați că participă la un experiment; li se dă o sarcină și se urmărește, ca și în situațiile naturale, modul de rezolvare a ei. Ei se comportă natural, angajându-se în rezolvarea sarcinii, dar cercetătorul nu cunoaște foarte exact gradul de motivare produs de sarcina propusă. Alteori, se cere acordul subiecților de a participa la un experiment. Dar și participarea benevolă are o motivație care se cere cunoscută: dorina de a sprijini progresul științei, simpatia față de cercetător, politețea sau prestigiul cercetătorului influențează angajarea în sarcina experimentală a subiecților. Când experimentul se desfășoară pe o durată mai mare de timp este necesar ca subiecții să fie plătiți pentru fiecare probă la care participă. În astfel de situații, chiar dacă toți primesc aceeași retribuție, ei sunt motivați totuși diferit. Motivarea participării subiecților în experimentele de laborator rămâne totdeauna o variabilă externă greu de controlat.

Participarea voluntară a subiecților la experimentele psihosociologice de laborator a fost studiată de un mare număr de cercetători, care au ajuns la concluzia, aparent paradoxală, că subiecții de experiment nu sunt deloc voluntari și că prezentarea lor pentru participare la experiment nu se datorează hazardului, fapt care limitează considerabil generalizarea rezultatelor. Chiar în cazul în care studenții de la psihologie și sociologie sunt incluși ca subiecți de experiment ei nu sunt reprezentativi nici măcar pentru ansamblul studenților de la aceste discipline și, cu atât mai mult, nu sunt reprezentativi pentru întreaga populație studentască. De regulă, se oferă ca voluntari studenții cei mai silitori, cei mai interesați să se autocunoască. Deformarea rezultatelor, datorită modului de recrutare a subiecților voluntari este ilustrată de faptul că, într-o mare universitate, proporția voluntarilor variază între 10% și 100%, în timp ce pentru studenții din facultățile de psihologie proporția este de 50-100 la sută.

Sintetizând rezultatele la care s-a ajuns în cercetarea problemei participării voluntare în experimentele psihosociologice, Robert Rosenthal atrage atenția asupra faptului că, în astfel de experimente, eșantioanele de voluntari diferă considerabil față de populația de non-voluntari prin următoarele caracteristici: subiecții voluntari în experiment dau dovadă de capacitate intelectuală superioară, sunt mai interesați și au o motivație mai puternică decât non-voluntarii, sunt mai independenți față de convenții, mai tineri, mai puțin autoritari, simt într-un grad mai înalt nevoia de aprobare socială, sunt mai sociabili etc. (Rosenthal, 1969, p. 71).

Experimentul de teren, definit ca „cercetare bazată pe cunoștințe teoretice, în care experimentatorul manevrează o variabilă independentă într-o situație socială reală în vederea verificării unei ipoteze” (French, 1963, 123), elimină dificultățile legate de artificialitatea experimentului de laborator. Subiecții sunt observați în condițiile naturale ale existenței lor, variabilele independente au caracteristici reale, experimentatorul, de cele mai multe ori, nu influențează prin prezența sa situația experimentală, motivarea participării subiecților este în întregime determinată de situația socială reală, astfel încât generalizările în cadrul experimentelor de teren au mai mult temei decât în cazul experimentelor de laborator.

Experimentul de teren, numit uneori și *experiment natural*, prin desfășurarea lui în situații sociale reale, se apropie de cercetarea sociologică de teren; păstrează, totuși, ca o caracteristică definitorie, „manevrarea variabilelor”. Cercetătorul introduce un factor experimental în situația socială pe care o studiază și alege situația socială de studiu fără a încerca să o modifice. Și într-un caz și într-altul se observă și se înregistrează reacțiile persoanelor în situații reale.

Introducerea unui nou procedeu de predare sau examinare în școală, schimbarea organizării producției, modificarea programului de lucru sau schimbarea regulamentului de ordine interioară sunt tot atâtea situații care se oferă cercetătorului spre a fi studiate printr-un experiment de teren. Responsabilitatea schimbărilor produse în situațiile sociale reale o are managerul, sociologul măsurând doar efectele produse în urma acestor schimbări și oferind celor interesați informații precise și complete referitoare la consecințele apropiate și îndepărtate ale hotărârilor luate.

Experimentele de teren sunt foarte variate. După posibilitatea cercetătorului de a manipula variabilele, se disting – în terminologia propusă de Maurice Duverger (1961) – următoarele tipuri: *experimentul de teren pasiv* și *experimentul de teren activ*.

În primul tip de experiment de teren, cercetătorul nu manipulează variabilele; se mărginește să anunțe doar o schimbare a situației și înregistrează reacția subiecților (*observație provocată* sau *pseudoexperiment*) sau caută să stabilească înălțuirea factorilor care au generat o anumită situație (*ex post facto*). Experimentul de teren activ, caracterizat prin manipularea efectivă a variabilelor în condiții naturale, poate fi și el de două tipuri: experiment activ *direct*, în care cercetătorul introduce factorii experimentali, și experimentul activ *indirect*, în care factorii experimentali nu sunt introduși de către cercetători, ci de cei cu putere de decizie sau sunt, pur și simplu, generați de o situație naturală (incendiu, secetă, inundație, cutremur etc.). Cercetătorul cunoaște situația anterioară și este prezent în momentul introducerii sau producerii factorilor care schimbă situația socială, înregistrându-le efectele. De asemenea, după durata de timp a experimentului, întâlnim *experimente instantanee*, în care factorul experimental acționează doar câteva fracțiuni de secundă (explozie, cutremur) și *experimente de durată*, extinse pe luni sau chiar ani. Factorul experimental poate fi introdus o singură dată sau în repetate rânduri, poate fi simplu, dar și extraordinar de complex. La fel, situația experimentală poate fi restrânsă la o colectivitate puțin numeroasă (o clasă școlară, o echipă de muncă etc.), dar poate viza o zonă întreagă (un județ sau chiar mai multe). Experimentarea pe colectivități restrânse este mai frecventă în psihosociologie decât experimentarea pe populații mari și pe zone întinse. Există chiar părerea că nu este posibil decât experimentul pe grupuri mici. O astfel de opinie nu rezistă unei analize epistemologice riguroase și nici nu corespunde inventarului cercetărilor psihosociologice. Este adevărat că experimentarea pe grupuri mici are un avans considerabil, că în acest domeniu s-au obținut rezultate spectaculoase: să ne amintim experimentul lui Kurt Lewin, R. White (1939) privind influența stilului de conducere asupra climatului social sau experimentele asupra relațiilor intergrupale ale lui Muzafer Sherif (1951), care au deschis orizonturi noi în investigația psihosociologică. De remarcat este faptul că notorietatea acestor experimente a devenit incontestabilă abia după reluarea lor și generalizarea rezultatelor la maturi, în condițiile existenței naturale a acestora (muncă, relații de conducere etc.).

Vom ilustra posibilitatea aplicării experimentului psihosociologic în condiții naturale, pe mari ansambluri umane, invocând experimentele conduse de Elton Mayo (1880 – 1950) care au și constituit actul de naștere al psihosociologiei industriale. Primele experimente au fost efectuate într-o filatură din Philadelphia (sept. 1923 – aug. 1925), fiind determinate de faptul că, în unele ateliere ale acestei filaturi, fluctuația personalului atingea 25 la sută, iar în altele era de numai 5-6 la sută. Condițiile de lucru pentru întreaga filatură erau aceleași: muncă monotona, zgomot mare, muncă fără pauze, săptămână de lucru de 50 de ore; pentru fiecare secție care depășea 75 la sută din norma stabilită se aloca o primă colectivă. Cercetarea poate fi considerată ca având șase faze, dintre care patru au fost impuse de direcția filaturii respective, Elton Mayo neavând decât o libertate limitată.

- În prima fază au fost introduse pauze intercalate: patru pauze (două dimineața, două după-amiaza) a câte 10 minute fiecare, iar muncitorii au fost inițiați în tehnica relaxării musculare. Pauzele au fost introduse doar pentru 3/4 din salariați. Rezultatele au fost imediat remarcate și cât se poate de îmbucurătoare, atât asupra stării fizice, cât și asupra moralului muncitorilor. După o lună de aplicare, producția a atins 82 la sută și muncitorii au primit pentru întâia dată prima colectivă. Interesant și surprinzător pentru Elton Mayo a fost însă faptul că rezultate asemănătoare au fost remarcate și la muncitorii care nu fuseseră cuprinși în experiment, care continuau deci să lucreze în aceleași condiții. La acea dată, Elton Mayo nu a putut să explice corect fenomenul pe care îl descoperise.
- Pe baza primelor rezultate, s-a decis introducerea pauzelor pentru toți muncitorii. Producția a crescut, atingând 79,5 la sută din norma de plan.
- În 1924 (15 februarie) s-a făcut experimentul crucial: pauzele au fost suprimate. Imediat a scăzut producția și moralul muncitorilor a înregistrat o prăbușire.
- La 25 februarie, după numai 10 zile, au fost reintroduse pauzele. Această măsură a dus la ridicarea nivelului producției până la 70 la sută.
- În aprilie 1924, Elton Mayo sugerează introducerea unor „pauze necondiționate” cu oprirea mașinilor – de 40 de minute pe zi. Producția sporește: atinge 77,5 la sută.
- Conducerea întreprinderii decide în continuare introducerea a patru pauze prin rotație. În grupuri de câte trei, muncitorii își puteau alege singuri momentul luării acestor pauze. Randamentul muncitorilor a depășit, ca urmare a acestei situații noi, toate cifrele de plan precedente: 88,5 la sută. Această măsură, introdusă în septembrie 1924 și aplicată până în august 1925, a menținut același nivel ridicat al producției. Este de notat și faptul că în această ultimă fază a experimentului calitatea firelor s-a îmbunătățit, iar fluctuația s-a redus până la 5-6% anual.

Prima interpretare pe care a dat-o Elton Mayo rezultatelor experimentelor de la Philadelphia a fost de ordin psihofiziologic (Mayo, 1924, 273). El considera că sarcina de supraveghere a mașinilor din filatură provoacă oboseala fizică, iar monotonia dispersează atenția și produce reverii melancolice. Pauzele au darul de a ridica potențialul psihofiziologic al muncitorilor. Explicația reală a datelor înregistrate cu ocazia experiențelor o dă Elton Mayo 21 de ani mai târziu (Mayo, 1945): muncitorii și-au conștientizat situația lor ca grup, experiențele la care au participat au avut darul de a transforma „o mulțime de solitari într-un grup social”. Investirea muncitorilor cu autocontrolul asupra pauzelor a dus la o autoevaluare considerabil sporită a propriei poziții în cadrul întreprinderii. Se poate spune că înlocuirea explicației de ordin psihofiziologic printr-o explicație psihosociologică reprezintă o contribuție majoră la afirmarea ca știință a psihosociologiei industriale.

Experimentele de la Hawthorne au pus în lumină elementele esențiale ale organizării informale: a) dezvoltarea spontană a relațiilor stabilite pe simpatie și solidaritate; b) dezvoltarea unor norme de comportament admisibile în materie de productivitate sau de asistență mutuală; c) susținerea acestor norme de către un membru al grupului (responsabil) sau de către întregul grup.

Așa cum remarcă Arnold S. Tannenbaum (1967), experimentele de la Hawthorne au relevat universalitatea și importanța organizării informale subiacente structurilor formale.

De acord cu René König (1967, 133), putem spune, trecând peste minusurile arătate, că experimentele montate de Elton Mayo și de colaboratorii săi, în special F. J. Roethlisberger și T. N. Whitehead, au devenit modele clasice pentru cercetările empirice de sociologie industrială și au deschis câmpuri de investigație multiple: studiul organizării formale; studiul organizării informale; studiul conflictelor; studiul conducerii; studiul relației dintre industrie și societatea globală.

Transformarea sistemului sociotehnic (tipul de tehnologie și modul de organizare a muncii) constituie un răspuns adaptativ al omului contemporan, îmbogățirea muncii făcându-se atât prin efectuarea unui larg complex de operații, cât și prin asocierea funcțiilor de conducere (luarea deciziei, control etc.) cu cele de execuție. Adaptându-se industriei, omul contemporan modifică tehnologiile și sistemul de organizare a muncii, sporind considerabil ponderea acțiunilor intelectuale în cadrul producției de bunuri materiale, dezvoltând totodată spiritul de cooperare în grup. În acest sens, sunt deosebit de interesante experimentele din industria suedeză, la care ne-am referit deja.

Modificarea tradiționalei linii de asamblaj de tip taylorist a fost, inițial, încercată în 1969 la operațiile de asamblare a șasiurilor la uzinele auto Saab-Scania. Producția s-a organizat astfel încât, în locul liniei de asamblare de tip taylorist, la care divizarea operațiilor de muncă era făcută pe fiecare individ, sarcinile de muncă au fost repartizate pe grupuri mici, în interiorul cărora muncitorii executau, prin rotație, întreaga gamă a operațiilor prevăzute pentru respectivul grup, își controlau singuri calitatea producției și decideau în comun cine să execute o anumită operație tehnică și când să se facă rotația în posturile de muncă sau să se ia pauză. Executarea în bune condiții a operațiilor ce reveneau grupurilor de muncă, reducerea costurilor de producție cu aproximativ 5% și reducerea fluctuației forței de muncă – exprimând toate o mai bună adaptare industrială – au determinat conducerea uzinei să extindă experimentul de îmbogățire a muncii, astfel că, după numai trei ani de la data inițierii lui, în 1972, erau cuprinși în experiment peste 1500 de muncitori, în prezent noul sistem de organizare devenind o realitate cotidiană în cadrul întreprinderilor.

Experimente asemănătoare au fost inițiate și în alte întreprinderi industriale suedeze (Lindestad și Norstedt, 1972). Încercările de îmbogățire a muncii la Uzinele de automobile Volvo din Kalmar sunt extrem de încurajatoare, constituind un interesant model de adaptare la munca industrială prin transformarea sistemului sociotehnic. La construcția unei noi întreprinderi a grupului de uzine Volvo s-a renunțat la tradiționala linie de montaj, transportul șasiurilor făcându-se pe cărucioare electrice de-a lungul celor 20 de ateliere de asamblare a diferitelor părți ale automobilului (motor, sistem electric, transmisie, indicatoare de bord etc.), unde lucrau echipe de muncitori ce executau operațiile prin rotație în grup și stabileau în comun ritmul de muncă. Existența unor „spații-tampon” între atelierele, care au intrare proprie, vestiar separat și încăperi speciale pentru masă și odihnă, creează posibilitatea de stocare a producției, ceea ce permite fiecărui grup să decidă când să întrerupă munca pentru odihnă.

Organizarea muncii în grupuri mici, sporirea posibilităților de decizie și control asupra producției, ridicarea gradului de complexitate a muncii prin rotația personalului și implicarea în funcțiile de conducere – cu un cuvânt, îmbogățirea muncii – reprezintă modalitatea de adaptare industrială specifică omului contemporan. Considerând că experimentul este aplicabil în toate domeniile vieții sociale, insistăm asupra necesității de a conjuga studiul experimental cu studiul de teren (experimentul cu ancheta) și, în cadrul studiului experimental, subliniem cerința de a combina experimentul de laborator cu experimentul de teren. Prin aceasta respingem ca nefondată aprecierea că „Experimentul de laborator este principala metodă utilizată în câmpul interdisciplinar al psihologiei sociale (Bonacich și Light, 1978, 145). Utilizarea combinată a mai multor metode și tehnici în studierea aceluiași fenomen este un principiu al metodologiei materialist-dialectice, impus de faptul că fiecare metodă sau tehnică prezintă limite interne în surprinderea adevărului și că virtuțile de cunoaștere ale uneia suplinesc limitele celeilalte. În ceea ce privește experimentul, validitatea lui internă ca principală virtute metodologică – compensează această limită a anchetelor psihosociologice, care au însă o bună validitate externă, ceea ce reprezintă o limită a studiilor experimentale. Controlul variabilelor constituie un avantaj oferit de experimentele de laborator și, în același timp, o limită a experimentelor de teren, unde întreaga situație experimentală este foarte greu de controlat. În condiții naturale, variabilele experimentale sunt greu de izolat și adesea imposibil de păstrat constante variabilele externe. De aceea, este bine ca una și aceeași problemă să se studieze în paralel prin experimentare în laborator și în contextul vieții reale, urmărindu-se să se stabilească dacă apar diferențe semnificative într-o situație și cealaltă. De asemenea, este firesc, în condițiile în care avantajele și limitele experimentelor de laborator și de teren sunt reciproce, ca cele două tipuri de experimente să fie utilizate nu numai conjugat, ci și împreună cu alte metode (observație, studiu de caz etc.), pe baza unei teorii adecvate.

În încheierea prezentării aspectelor metodologice ale experimentului psihosociologic, fără a considera experimentul ca fiind cea mai valoroasă metodă de cercetare, vom spune împreună cu Muzaffer

și Carolyn Sherif, că: „Metodele experimentale sunt preferabile când și dacă pot fi utilizate fără să anuleze sau să deformeze caracteristicile esențiale ale problemei alese pentru cercetare (1956, 759).

Etapele cercetării experimentale

Experimentul reprezintă o metodă care se utilizează relativ târziu în desfășurarea procesului de cercetare a vieții sociale, numai după ce teoria a atins un anumit nivel de structurare. Nici o cercetare sociologică nu începe cu experimentarea. Experimentul își poate dovedi „vocația” sa de testare a ipotezelor cauzale numai după ce au fost acumulate suficiente fapte de observație și au fost elaborate sisteme coerente de ipoteze empiric verificabile.

John C. Townsend (1953, 38) consideră că la începutul oricărui experiment în psihologie, ca și în oricare știință socială, trebuie să ne punem un set de întrebări, care și fixează etapele cercetării: Care este problema? Care este ipoteza? Care este variabila independentă? Care este variabila dependentă? Cum voi măsura variabila dependentă? Ce control este necesar? Ce procedee vor fi folosite în conducerea experimentului? Ce aparate sunt necesare? Cum, exact, și în ce secvențe voi planifica experimentul? Cum voi analiza rezultatele? Voi utiliza experimentul pentru a confirma sau pentru a infirma ipoteza? Am făcut vreo greșală?

În acord nu numai cu John C. Townsend, ci și cu logica lucrurilor, vom spune că prima etapă în realizarea unui studiu experimental o constituie alegerea și formularea problemei ce urmează a fi elucidată prin rezultatele experimentului. A pune noi probleme, a sugera noi posibilități de explicare a relațiilor dintre fenomene, a privi vechile probleme într-o perspectivă nouă, incluzându-le în alte relații, toate acestea asigură progresul științei. Cu siguranță că avea dreptate Albert Einstein (1879 – 1955), creatorul teoriei relativității, când spunea: „Formularea unei probleme este adesea mai importantă decât soluționarea ei” (*The Evolution of Physics*).

Alegerea problemei, ca în orice proces de cercetare științifică, trebuie să fie făcută atât în funcție de aplicabilitatea directă, cât și de aplicabilitatea indirectă a concluziilor permise de experiment.

Categoria de „problemă” în procesul cercetării științifice i-a preocupat în mod deosebit pe epistemologi. Ce reprezintă o problemă? „O problemă este forma subiectivă în care se exprimă necesitatea dezvoltării cunoașterii științifice. Ea este reflectarea situației problematice, adică a procesului obiectiv de dezvoltare a societății” (*apud* Berger și Jetzschmann, 1973, 60). Problema de cercetare în științele socioumane izvorește, așadar, direct sau indirect, din procesul obiectiv al practicii sociale și trebuie să vizeze rezolvarea imediată sau mediată a unor situații problematice reale. Sarcina psihosociologilor este aceea de a sesiza problema, de a o formula în termeni științifici, de a o trata conform principiilor metodologice și, în fine, de a preciza variantele de soluții, cu implicațiile lor.

Firește însă că este simplistă reprezentarea procesului de alegere a temei de cercetare numai în funcție de necesitățile practicii sau numai în funcție de logica dezvoltării științei. În realitate, intervin numeroși factori de natură socială, științifică și personală.).

Factorii sociali nu se reduc numai la necesitățile practicii, care, firește, rămân prioritari. Comandamentele politice și ideologice impun studierea cu precădere a unor fenomene, orientează alegerea temelor. Cercetătorul din domeniul științelor socioumane nu poate să fie indiferent față de problemele sociale. De asemenea, sensibilitatea societală – așa cum remarcă Dennis P. Force și Stephen Richer (1973) – intervine din plin. Multe posibile teme de cercetare rămân neabordate pentru că societatea, în întregul ei, manifestă o anumită reținere în a le accepta ca probleme reale, demne de a fi științific cunoscute. Între acestea se numără problemele vieții sexuale, violența în familie, maltratarea copiilor etc. Și astăzi există încă un tabu asupra abordării psihosociologice a morții și sunt de-a dreptul eroice studiile de psiho-socio-thanatologie. La fel, factorii științifici nu se reduc la cei derivați din logica dezvoltării științei, deși în primul rând ei ordonează prioritățile de alegere a temelor de cercetare. Modul de organizare a activității științifice, relațiile în cadrul organizațiilor și organismelor științifice, tradițiile, marile personalități etc. pot influența orientarea cercetărilor științifice la un moment dat.

În fine, factorii de personalitate vizând valorile și normele, pasiunea și înclinațiile, pregătirea de specialitate și experiența de viață a cercetătorilor nu sunt deloc elemente imponderabile în alegerea temelor de cercetare. Fiecare cercetător autentic își evaluează și dă o semnificație precisă muncii sale. Gradul lui de implicare în societate îl apropie sau, dimpotrivă, îl ține de o parte față de problemele majore

ale societății în care trăiește. Angajarea deplină în studierea acestor probleme oferă nu numai o autentică satisfacție profesională, dar și posibilitatea dezvoltării în continuare a științei. „Împrumutul mecanic de teme și metode – remarca Ion Radu (1973, 272) analizând direcțiile de dezvoltare ale psihologiei sociale în țara noastră – duce la artefact, la detașarea de «comanda socială» a propriei țări, la extrapolarea unui model limitat care s-a elaborat în și pentru alte condiții. Scopurile direct utilitare ale experimentelor trebuie să fie totdeauna dublate de scopurile fundamentale impuse de dezvoltarea teoriei. Luarea deciziei, de exemplu, poate fi privită în același timp ca o problemă practică, dar și ca o problemă fundamentală de sociologie. Cum influențează cantitatea de informație de care dispune fiecare membru al echipei de decizie relațiile interpersonale? Dar optimizarea deciziei?

În domeniul conducerii, experimentul este indispensabil. Nu numai verificarea eficienței modalităților existente de conducere, ci, mai ales, testarea valorii unor noi procedee și identificarea consecințelor sociale ale introducerii noului fac necesară experimentarea.

Depinde de pregătirea teoretică și de implicarea socială a cercetătorului să facă din experiment un însoțitor permanent al cercetării științifice și al practicii social-politice. În acest sens, este de susținut orientarea cu precădere a cercetării în domeniul vieții sociale spre studiile experimentale, îmbinând armonios cercetarea cu acțiunea socială. Nu trebuie uitat însă că „valoarea experimentului depinde esențial de noutatea ipotezei de lucru (Georgescu, 1978, 158).

Problemele vieții sociale, ca și problemele teoretice generează în permanență teme pentru cercetarea experimentală. Aceasta este calea principală, pe baza căreia se asigură nu numai rezolvarea problemelor sociale, dar și progresul științei. Nu este exclusă însă și o altă modalitate de fixare a temei. E. Wolff remarca: „El (cercetătorul) poate pleca, de asemenea, de la tehnică (de cercetare) și să se întrebe la ce problemă îi poate fi ea folositoare“ (*apud* Lanțos, 1971, 123).

Într-adevăr, ne putem întreba dacă tehnicile moderne de înregistrare a debitului sanguin cerebral nu cumva pot elucida problema contagiunii mintale? Dar tehnicile psihochirurgicale? Pot oare furniza ele cunoștințe suplimentare referitoare la comportamentul deviant? Perfecționarea instrumentelor de înregistrare a comportamentelor deschide drumul spre abordarea în profunzime a unor fenomene psihosociale și, de ce nu, spre descoperirea experimentală a unor noi etape sau mecanisme de interacțiune comportamentală.

Alegerea variabilelor explanatorii urmează imediat etapei de stabilire a problemei ce se intenționează a fi supusă experimentului. Alegerea variabilelor explanatorii este în funcție de ipotezele avansate. Variabila independentă operaționalizează componenta „dacă“, iar variabila dependentă operaționalizează componenta „atunci“ a ipotezelor. Pentru verificarea uneia și aceleiași ipoteze cauzale pot fi alese multiple variabile explanatorii, pentru că indicatorii definiționali – așa cum se știe – sunt interșanjabili. Intuiția cercetătorului, pregătirea lui teoretică, condițiile concrete de montare a experimentului determină alegerea variabilelor independente și dependente. Dificultatea constă în alegerea acelei sau acelor variabile care să operaționalizeze adecvat conceptele reunite în structura „dacă . . . , atunci . . . “ și care să permită măsurarea și izolarea lor. După opinia noastră, variabilele explanatorii au aceeași funcție ca și indicatorii definiționali și, în consecință, întreaga problematică a raportului dintre indicat și indicator se regăsește în strategia alegerii variabilelor. În plus, dacă pentru indicatorii definiționali se cere ca ei să fie observabili și ușor măsurabili, pentru alegerea variabilelor se pune problema manipulării, a schimbării rapide și ample a caracteristicilor lor. Fără îndoială că au dreptate psihosociologii care afirmă că „Limita majoră a cercetării experimentale provine din dificultatea de introducere a variabilei independente“ (Freedman și colab., 1974, 443). De exemplu, nu se poate aștepta, într-un experiment, să se vadă consecințele expunerii la zgomotul rutier cotidian; ar trebui să se aștepte zeci de ani de zile. Este suficient să se mărească intensitatea zgomotelor pentru ca efectele să se producă rapid. Dar acest lucru contravine deontologiei psihosociologice. Astfel de experimente sunt practicate doar pe animale: un șoarece expus la zgomotul produs de un avion cu reacție (120dB) suferă leziuni grave ale aparatului auditiv și, în cele din urmă, își pierde viața. Așa cum s-a arătat, în studierea efectului zgomotelor rutiere s-a recurs la o cercetare ex post facto. Totdeauna trebuie alese acele variabile care se modifică rapid, dar care să nu pericliteze existența umană, să nu lezeze demnitatea omului și idealul în sine. Introducerea variabilei independente pune problema modului în care sunt prezentate instrucțiunile subiecților incluși în experiment. Cu totul general se formulează cerința ca prezentarea variabilei independente să aibă nu numai maximum de impact asupra subiecților, ci și un impact corect (Aronson și Carlsmith, 1968, 9). Aceleași instrucțiuni pot avea înțelesuri diferite pentru diferitele categorii socio-profesionale. Unii dintre

subiecții incluși în experiment înțeleg rapid sarcina transmisă prin instrucțiunile cercetătorului. Alții, fără să se concentreze, nu reușesc să intre în rolul de subiect în experiment. Instrucțiunile standard – uneori imprimate pe bandă de magnetofon – nu asigură de la sine o situație experimentală standard. Este mult mai judicios să se procedeze diferențiat, să se dea instrucțiuni suplimentare, explicații mai ample celor care, prin nivelul lor de școlaritate, lasă deschisă posibilitatea înțelegerii greșite sau doar parțiale a instrucțiunilor. Oricum, introducerea variabilei independente trebuie făcută prin astfel de instrucțiuni care să fie la fel de bine înțelese de către toți subiecții, indiferent de nivelul lor de școlaritate sau de experiența lor ca subiecți în experiment.

Cum ne putem însă încredința că toți subiecții au înțeles sarcina experimentală, că variabila independentă acționează efectiv asupra lor? Prin *pretestare*. Să ne imaginăm că urmărim să vedem cum induce disonanța cognitivă schimbarea atitudinii și comportamentelor. Va trebui să creăm subiecților o situație de disonanță cognitivă, cerându-le să emită, de exemplu, judecăți apreciative asupra unor evenimente împotriva convingerilor lor intime. Așa a procedat Josef M. Nuttin, când, imediat după mișcările studențești din mai 1968, a cerut unor studenți care militau pentru reforma universitară, considerând examenele ca inumane, conservatoare, o pledoarie pentru menținerea acestor examene. În realitate, studioul tv era improvizat, studenții participând involuntar la un experiment de laborator (Nuttin, 1972, 13). Înaintea desfășurării experimentului trebuie să ne convingem că, prin sarcina propusă, subiecții trăiesc o situație de disconfort psihic. Putem să realizăm aceasta pretestând acțiunea variabilei independente. Prin convorbiri adâncite și observații sistematice, putem să ne dăm seama de confortul sau disconfortul psihic al subiecților. De cele mai multe ori, cercetătorii ocoleșc etapa pretestării, desfășurând experimentul și procedând mai degrabă prin încercare și eroare decât pe baza unei certitudini pe care tocmai pretestarea variabilei independente o poate oferi.

Firește, pretestarea acțiunii variabilei independente trebuie făcută pe subiecți foarte asemănători cu cei introduși în experimentul propriu-zis, interogarea și observarea lor urmând să furnizeze informații cercetătorului în legătură cu recepționarea instructajului, înțelegerea lui, în legătură cu conștientizarea situației experimentale sau cu intensitatea resimțită a stimulilor introduși. Procedând astfel, utilizând pretestarea variabilei independente, în ansamblu, nu urmărim durata experimentului, ci o reducem. Este mai judicios să reluăm experimentul din această fază decât să constatăm că variabila independentă nu a introdus diferențieri între subiecții de experiment și de control, fiind obligați astfel să reluăm experimentul de la început, pe alți subiecți, într-o altfel de stare de spirit, mai puțin entuziastă.

Stabilirea situației experimentale. În funcție de variabilele alese, se face opțiunea pentru un experiment de laborator sau un experiment de teren. În marile universități și centre de cercetări există laboratoare de sociologie și psihosociologie. Ele constituie o necesitate și la noi. Achim Mișu semnala acest lucru încă la primul simpozion de sociologie din țara noastră (24-26 iunie 1969), argumentând că: „ele ar permite efectuarea unor cercetări de microsociologie și micropsihosociologie; ele ar fi totodată un mijloc de instruire a viitorilor sociologi (și chiar de perfecționare a măiestriei celor care efectiv lucrează în acest domeniu)” (Mișu, 1970, 105). Necesitatea organizării unui laborator de psihologie socială și sociologie rezidă în posibilitatea pe care acesta o oferă cercetătorului de a produce, el însuși, situația observată și de a măsura riguros variabilele, grație izolării fenomenelor și creării unui ansamblu de dispozitive, uneori foarte complicate, care asigură obiectivitatea și exactitatea măsurării.

Fiind, de regulă, integrate în universități, astfel de laboratoare au o dublă funcționalitate: de cercetare și de formare a cercetătorilor, astfel încât în amenajarea spațiului trebuie să se prevadă camere pentru seminar, cu multiple posibilități de observare a activităților desfășurate în celelalte încăperi. În mod obișnuit, pentru a da posibilitatea cercetătorilor și studenților să observe subiecții în timpul rezolvării sarcinii experimentale fără a fi observați, se utilizează oglinzi cu vedere unilaterală, asemănătoare lentilelor pentru ochelarii de soare (*one way mirror panel*). Montarea unor astfel de oglinzi de mari dimensiuni poate da naștere suspiciunii subiecților de experiment. H. Heckhausen (1963) propune, în locul oglinzilor cu vedere unilaterală, montarea în laboratoarele psihosociologice a unor dulapuri care au aceeași funcție, deși alt principiu de observare camuflată, și care nu trezesc neîncrederea subiecților, fiind plasate și pe hol și în alte încăperi ale laboratorului. Prin forma lor, dulapurile pentru observarea camuflată nu se deosebesc prea mult de dulapurile obișnuite pentru păstrarea instrumentelor de laborator.

Aparatura și echipamentul necesare într-un laborator de psihosociologie se compun din: 1) tablou pentru cabinele individuale, cuprinzând: cască și microfon, dispozitiv de afișaj numeric, diferite butoane pentru comandă și răspuns; 2) instalație de transmitere și înregistrare a sunetelor, în special a comunicării

verbale. Au fost amintite deja aparatele utilizate în acest scop. Se impune totuși o observație: magnetofonul trebuie să aibă patru piste, pentru a permite înregistrarea simultană a sunetelor (pistele 1 și 2) și a impulsurilor destinate comandării aparaturii (proiector, lampă color etc.), deoarece în multe experimente este necesară o perfectă sincronizare a sunetelor cu lumina; 3) instalația de televiziune cu circuit intern permite luarea și transmiterea imaginilor în și din cabinele individuale și sălile de experiment. În plus, camerele de luat vederi, în laboratoarele de psihosociologie, trebuie să permită comanda de la distanță. În afara dispozitivelor amintite, în laboratoarele de psihosociologie pot fi amplasate aparate speciale pentru studierea influenței sociale, măsurarea timpului de reacție al grupei (după metoda pusă la punct de Robert B. Zajonc) sau pentru jocurile experimentale (după modelele oferite de E. Apfelbaum – 1968, M. Plan – 1967 ș.a.). Specificarea aparaturii și instalațiilor existente în laboratoarele de psihosociologie ne convinge că și în științele sociale „Laboratorul este un atelier sau o uzină care produce cunoștințe cu ajutorul unor instalații și procese foarte apropiate (. . .) de acelea utilizate în atelierele și uzinele propriu-zise“ (Valentin, 1971, 36).

Este de la sine înțeles că în cadrul experimentelor de teren situația experimentală nu este creată de cercetător, iar cadrul de desfășurare este cel natural. Se pune însă problema alegerii situației experimentale astfel încât controlul variabilelor să fie cât mai deplin. Așa a procedat S. C. Dodd când, în 1953, a ales o mică localitate, cu circa 1200 de locuitori, pentru a măsura viteza de circulație a informației. Deasupra localității au fost lansate din avion afișe, într-un număr determinat. După trei zile, prin eșantion probabilist, cuprinzând 50% din locuitori, s-a făcut o anchetă pentru a se stabili procentul persoanelor care cunosc conținutul afișelor lansate. În final, s-a propus o formulă logaritmică de calcul a numărului de afișe necesar producerii saturației informaționale.

Ca și experimentul de laborator, în anumite cazuri, se pune și pentru experimentul de teren problema înregistrării comportamentelor fără ca cercetătorii să fie observați. Și aici oglinzile cu vedere unilaterală pot fi utilizate cu succes. Aparatul de filmat ajută și el, în acest caz, mai ales dacă se folosește un aparat de filmat al cărui obiectiv captează imaginea din altă direcție decât cea în care este îndreptat aparatul. Cu un astfel de aparat, etologul german I. Eibel – Eibesfeldt a filmat scene intime pe stradă sau în localurile publice. Conștiința deontologică a cercetătorilor trebuie să marcheze însă limita până la care este moral să încerci să observi comportamentele oamenilor fără a fi observați. D. Middlemist, E. Knowles și C. Matters au instalat, în 1976, un periscop într-un W.C. public pentru a observa efectele proximității indivizilor asupra micturiei. Observau fără să fie observați. Deontologic erau justificați?

Stabilirea subiecților în grupele experimentale și de control. Pentru satisfacerea cerințelor controlului intern, dar și extern, în stabilirea subiecților care vor participa la experiment trebuie procedat cu deosebită rigurozitate. Întregul efort de experimentare este zadarnic dacă subiecții cuprinși în experiment nu au caracteristici comune cu populația la care se face extrapolarea rezultatelor (controlul extern) sau dacă subiecții din grupul experimental nu sunt similari, sub raportul anumitor caracteristici, cu cei din grupul de control (controlul intern). În principiu, posibil de aplicat în stabilirea subiecților de experiment sunt atât *procedeul eșantionării* (probabiliste sau stratificate), cât și *procedeul potrivirii pe perechi*. În practică, procedeul eșantionării este utilizat mai frecvent în experimentele de teren, iar potrivirea pe perechi – în experimentele de laborator. După opinia noastră, potrivirea pe perechi, care asigură cel mai fidel control intern, poate fi aplicată la fel de bine experimentului de teren, ca și celui de laborator.

Potrivirea pe perechi (matching) se recomandă în experimentele de teren și pentru faptul că, în cazul experimentării indirecte, când variabila independentă este introdusă de altcineva decât cercetător, grupul experimental nu este ales de către oamenii de știință. În astfel de situații, cercetătorul stabilește criteriile de eșantionare pornind de la structura grupului experimental deja constituit și alege, în grupul de control, subiecții similari fie prin potrivire pe perechi, fie prin eșantionare stratificată. Diferențele dintre eșantionarea probabilistă, stratificată și potrivirea pe perechi sunt prezentate de Bernard S. Phillips (1971, 110) într-un tabel foarte sugestiv, care ne-a inspirat următorul exemplu (Tabelul 9. 7).

Tabelul 9.7. Compararea rezultatelor aplicării procedeele de potrivire pe perechi, eşantionare stratificată şi aleatoare în stabilirea subiecţilor de experiment
(după Phillips, 1971).

<i>Procedeul</i>	<i>Mediul de rezidenţă</i>	<i>Grup experimental (N = 50)</i>		<i>Grup de control (N = 50)</i>	
		<i>Bărbaţi</i>	<i>Femei</i>	<i>Bărbaţi</i>	<i>Femei</i>
Potrivirea pe perechi	Urbani	10	10	10	10
	Rurali	15	15	15	15
Eşantionare stratificată	Urbani	5	15	15	5
	Rurali	20	20	10	20
Eşantionare aleatoare	Urbani	12	8	8	12
	Rurali	13	17	17	13

Din tabelul prezentat rezultă că, luând în considerare chiar şi numai două criterii de eşantionare, precizia procedeele de selecţionare a subiecţilor în grupele experimentale şi de control este foarte diferită. Potrivirea pe perechi – procedeu ideal – este practic inoperantă în condiţiile mai multor criterii de eşantionare: vârstă, sex, domiciliu, nivel de şcolaritate, naţionalitate, religie etc. Se aplică în astfel de cazuri eşantionarea stratificată, dar ea nu prezintă acelaşi grad de precizie ca potrivirea pe perechi. Fireşte că în cadrul straturilor pot fi utilizate tehnicile aleatoare (pasul statistic, tabela numerelor întâmplătoare etc.) de selectare a subiecţilor. Combinarea stratificării cu tehnicile de selecţie aleatoare sporeşte gradul de comparabilitate între grupele experimentale şi de control şi, prin aceasta, validitatea experimentului.

Uneori, în selecţia subiecţilor pentru experiment nu se urmăreşte omogenizarea lor decât după anumite criterii, alte caracteristici fiind contrastante. De exemplu, pentru a verifica ipoteza că experienţa individului (sistemul de valori internalizat) determină percepţia situaţiei, Tiberiu Bogdan efectuează un experiment în domeniul psihosociologiei judiciare: selecţionează dintr-un liceu din Bucureşti 30 de băieţi şi fete în vârstă de 15 ani şi toţi atâţia băieţi şi fete de aceeaşi vârstă proveniţi însă din rândurile delincvenţilor minori. Cele două grupuri erau asemănătoare sub raportul caracteristicilor de bază, dar se deosebeau sub raportul experienţei infracţionale. Celor două grupuri (experimental şi de control) li s-a proiectat un film „plictisitor de educativ“, voit didacticist, în montajul căruia existau câteva scene de violenţă, neesenţiale în raport cu tema filmului şi cu o pondere neînsemnată în economia peliculei. După vizionare, subiecţii delincvenţi şi nedelincvenţi au fost puşi să relateze conţinutul filmului. Relatările erau stenografiate. Din compararea relatărilor celor două grupuri, de experiment (delincvenţii minori) şi de control (elevii de liceu), a reieşit că în timp ce delincvenţii au reţinut cu precădere şi detaliat, cele câteva scene de violenţă, elevii de liceu (grupul martor, de control) nu au acordat importanţă deosebită acestor scene, judecându-le în contextul acţiunii sau ignorându-le pur şi simplu (Bogdan, 1973, 69).

Manipularea variabilelor. Desfăşurarea propriu-zisă a experimentului presupune, ca moment esenţial, manipularea variabilelor. S-a spus adesea că ingeniozitatea unui experiment constă mai mult în găsirea mijloacelor tehnice de verificare a unei ipoteze îndrăzneţe decât în ideea pe care o probează. Afirmatia nu ni se pare deloc exagerată, mai ales când este vorba de psihosociologie. Aici „mijloacele tehnice“ nu semnifică în primul rând aparatele tehnice de înregistrare a fenomenelor, ci planul experimental, manipularea variabilelor şi măsurarea lor.

H. Parthey şi D. Wahl (1966) consideră că, în general, în realizarea unui experiment ştiinţific pot fi utilizate patru metode principale: izolarea de ceea ce este neesenţial, menţinerea constantă a condiţiilor, efectuarea unui control practic şi teoretic (în special măsurarea condiţiilor) şi, în fine, amplificarea parametrilor unor variabile pentru a verifica influenţa lor în sistemul de interdeterminări. În raport cu specificul manipulării variabilei independente, se poate face distincţie între experimentele prin izolarea influenţei unuia sau mai multor factori, experimentele prin introducerea de factori noi şi experimentele prin modificarea unuia sau mai multor factori existenţi (Mureşan, 1975, 3). Prin însăşi *instrucţiunile date subiecţilor*, cercetătorul poate manipula variabilele: dând anumite instrucţiuni grupului experimental şi cu totul alte instrucţiuni grupului de control se obţin variaţii în îndeplinirea sarcinii experimentale. Aşa a procedat Morton Deutsch când, în 1949, a studiat efectele cooperării şi ale competiţiei asupra proceselor de grup; dând aceeaşi sarcină grupurilor, el a schimbat instrucţiunile, astfel că subiecţii din grupul experimental au fost informaţi că vor fi clasificaţi după contribuţia lor la rezolvarea sarcinii, iar notele vor

fi trecute în situația matricolă universitară, în timp ce grupul de control a primit instrucțiunea că se va nota doar rezultatul colectiv, fiecare student urmând să fie notat cu calificativul general al grupeii. S-a creat astfel o situație miniaturală de conflict, care s-a comparat cu situație de cooperare, urmărindu-se efectele în planul relațiilor interpersonale. Hotărâtoare în acest caz este plauzibilitatea instrucțiunilor: ce credit acordă subiecții instrucțiunilor date? Cum le recepționează ei? Și cum le interpretează? În funcție de aceste elemente, variabila introdusă produce sau nu efecte observabile.

În ultimele decenii s-a încercat, nu fără succes, crearea în laborator, prin instrucțiunile date de cercetător, a unor situații sociale miniaturale. Utilizarea situațiilor sociale miniaturale în cercetările experimentale interesează în mod deosebit psihosociologia, pentru că ceea ce se studiază este grupul, nu individul. Cercetătorul încearcă să creeze un comportament de grup care să poată fi cuprins în câmpul de observație (de aici denumirea de miniatural), încercând să măsoare nu comportamentul individual, ci interacțiunea subiecților, rezultatele activității de grup.

Făcând o trecere în revistă a studiilor experimentale bazate pe metoda situațiilor sociale miniaturale, Edgar Vinacke arată că principalele linii de dezvoltare își au originea în cercetările privind efectele situației sociale asupra comportamentului individual (de ex., efectul publicului etc.) și cercetările comparative ale performanțelor în rezolvarea individuală și în grup a unei sarcini (Vincke, 1969, 130). Sociometria, jocul de rol, psihoterapia, discuția de grup au contribuit esențial la conturarea noii metode de studiu a grupurilor mici, care au cunoscut o dezvoltare rapidă. Manipularea variabilelor în situațiile sociale miniaturale se realizează prin cadrul fizic și sarcina experimentală, compoziția grupului, caracteristicile grupului ca unitate, atitudine și motivație, rolul jucat de anumite persoane etc.

Folosirea raportului „fals” constituie o modalitate eficientă de manipulare a subiecților atât în experimentele de laborator, cât și în cele de teren. În fond, folosirea raportului fals nu reprezintă altceva decât aplicarea procedeului pedagogic de stimulare a activității școlare prin aprecierea superlativă a activității celorlalte clase de elevi: în clasa a V-a A, de exemplu, profesorul spune că cei din a V-a B sunt cei mai disciplinați și în clasa a V-a B, că cei din a V-a A ocupă locul întâi la disciplină. Se creează astfel o stare de emulație, termenul de „raport fals” neavând aici un înțeles peiorativ. Se pare că Leon Festinger a contribuit cel mai mult la impunerea tehnicii „raportului fals” ca modalitate de manipulare a variabilelor. Studiile sale asupra nivelului de aspirație (1943) au utilizat tehnica „raportului fals” pentru a vedea cum se modifică nivelul de aspirație când subiecții de experiment sunt informați că au avut o performanță superioară sau inferioară altora, cu statut social mai ridicat sau mai scăzut decât al lor.

Aceași tehnică este folosită cu succes de Leon Festinger (1947) pentru studierea influenței apartenenței etnice asupra alegerilor preferențiale în grupurile mici. Votul secret, alegerile sociometrice, evaluarea performanțelor etc. oferă cercetătorului posibilitatea de a manipula variabilele printr-un „raport fals”, creând situații experimentale de cooperare sau conflict. Tehnica „raportului fals” poate fi aplicată și în studierea frustrării și a agresiunii. Important este ca membrii grupului să aibă totală încredere în raportul cercetătorului, care trebuie să fie perfect plauzibil. În caz contrar, experimentul eșuează.

Folosirea subiecților „complici” și limitarea comportamentelor sunt tehnici de manipulare a variabilelor specifice experimentului de laborator. Ilustrăm posibilitățile oferite de introducerea în experiment a subiecților „complici” prin studiile lui Stanley Milgram asupra conformismului și presiunii grupului (1956, 115).

În afara ingeniozității planului experimental, remarcabil este faptul că în studiile lui Stanley Milgram se analizează nu „conformismul verbal” după modelul propus în psihosociologie de Solomon Asch (vezi cercetările din 1956 asupra modificării judecăților individuale în condițiile grupului complice), ci „conformismul acțional”. Experimental, erau constituite echipe de trei persoane (din care două erau „complici” cercetătorului, reacționând în conformitate cu instrucțiunile acestuia), cu sarcina de a învăța o a patra persoană o listă de cuvinte asociate. Când aceasta greșea, echipa, ca sancțiune, îi aplica un șoc electric. Cei doi complici cereau subiectului „naiv” din echipă să aplice un șoc electric din ce în ce mai puternic. Experimentatorul observa măsura în care subiectul „naiv” se supune sau rezistă presiunii de grup. Evident că subiectul „naiv” nu trebuia să cunoască scopul experimentului. El era încredințat că participă la un experiment pentru măsurarea memoriei și capacității de învățare. De asemenea, el nu știa că ceilalți doi membri ai echipei sunt „complici” experimentatorului. Pentru a nu lăsa nici o bănuială în acest sens, experimentatorul organizase o tragere la sorți trucaută a rolurilor ce urmau să fie îndeplinite în experiment de către fiecare subiect. Totdeauna subiectul „naiv” trăgea la sorți rolul celui care trebuia să aplice sancțiunea (șocul electric). Generatorul electric utilizat în experiment avea o scală cu 30 de

gradații, de la 15 la 450 de volți, sub care erau trecute semnificațiile intensității șocului electric (șoc slab: 15-60 V; șoc mediu: 75-120 V; șoc puternic: 135-180 V; șoc foarte puternic: 195-240 V; șoc violent: 255-300 V; șoc foarte violent: 335-360 V; șoc dureros: 375-450 V). Pentru a se convinge că generatorul electric funcționează și pentru a evalua senzația produsă de șocul electric, subiecții „naivi” proba pe propria persoană efectele unui șoc electric cu o intensitate de 45 de volți. În realitate, șocul electric nu putea depăși o intensitate total inofensivă pentru subiectul care trebuia să învețe lista de cuvinte și care, „complice” fiind, comitea intenționat erori. Reacțiile sonore la șocul electric (de la lamentare la strigăte disperate) erau înregistrate pe bandă de magnetofon și transmise în cabina în care se afla echipa și subiectul naiv. Rezultatele experimentului au pus în evidență presiunea exercitată de grup și gradul diferit de conformism (obediință) în funcție de nivelul de școlaritate și confesiunea subiecților. Majoritatea subiecților „naivi” refuză să aplice șocuri electrice cu intensitate mai mare de 150 V, oprindu-se când subiecții „complici”, simulând, încep să „plângă”.

Într-o serie de experimente, Stanley Milgram a ales ca subiecți „naivi” un număr de cercetători de la *Institutul Max Planck* din Germania. Surprinzătoare a fost constatarea că 85 la sută din subiecți au dat dovadă de o excesivă docilitate: aproximativ patru la sută continuând sporirea intensității șocului electric până la 200 de volți. Supunându-se presiunii grupului, subiecții făceau grimase, își exprimau compasiunea, dar continuau să crească intensitatea șocului electric (Hacker, 1971).

Un foarte ilustrativ exemplu de *limitare a comportamentelor*, ca procedeu de manipulare a variabilei independente, îl constituie experimentele din 1950 ale lui Alex Bavelas și cele ale colaboratorului său H. Leavitt (1951) referitoare la structura de comunicare și performanțele grupului. Fără a intra în detalii – informații suplimentare în legătură cu rețelele de comunicație în grup pot fi găsite în lucrările de specialitate publicate la noi – precizăm doar că, în cadrul experimentului, comunicarea era restrânsă la anumite modele: stea, cerc, lanț, y etc., înregistrându-se efectele structurii de comunicare asupra performanței și satisfacției membrilor grupului.

Limitând posibilitățile de comunicare ale membrilor grupului, s-a constatat că structura de comunicare influențează activitatea, precizia și gradul de satisfacție al acestora. Tipul de rețea de comunicare și locul în rețea determină rolul de lide. Pentru a compara structurile de comunicare s-au calculat indicele de centralitate (Bavelas, 1950), indicele de conexiune și de perifericitate (Leavitt, 1951). Același procedeu al limitării posibilităților de comunicare între membrii grupului a fost utilizat și în cercetarea procesului de rezolvare de probleme (Roco, 1979).

Manipularea variabilelor se conjugă permanent cu măsurarea lor. Pentru mai multă precizie, uneori se impune ca întreaga desfășurare a experimentului să fie filmată și înregistrată pe bandă de magnetofon. Așa a procedat Tiberiu Bogdan în experimentele sale de psihologie judiciară (1973, 153). Cu ajutorul unor teleobiective camuflate a fost filmat întregul conflict provocat într-o aglomerație (Halele Obor), partea sonoră fiind înregistrată pe bandă de magnetofon.

Filmul s-a dovedit a fi extrem de util în studiul psihosociologic al conflictelor, și anume când, din rațiuni deontologice, experimentul este exclus. Prin filmare, evenimentele pot fi readuse în actualitate ori de câte ori cercetătorul dorește și, în plus, ele pot fi evaluate independent de mai mulți cercetători, ceea ce permite compararea rezultatelor, sporind astfel gradul de încredere în concluziile formulate. O bună ilustrare a posibilităților oferite de utilizarea filmului în cercetarea psihosociologică ne este sugerată de studiile lui J. J. Groen, care, analizând ciocnirile violente dintre studenți și poliție (filmate de Louis Van Gastern), distinge trei stadii în evoluția comportamentelor agresive: verbal, gestual și violent (acțional propriu-zis). Chiar dacă cele trei forme ale comportamentelor agresive nu sunt totdeauna prezente, cuvintele și gesturile constituie totdeauna, în situațiile conflictuale, un preludiu al violenței (cf. Goldberg, 1975).

Foarte modern, filmul este utilizat în studiile de etologie umană. Irenaüs Eibl-Eibesfeldt, fondatorul primului laborator de etologie umană (la Percha-Starnberg, Germania), unul din prestigioșii discipoli ai lui Konrad Lorenz, folosind un aparat de filmat de construcție specială, având fixată la obiectiv o prismă care, în raport cu orientarea aparatului, devia cu 90 de grade direcția de luare a imaginilor, a înregistrat o serie de comportamente sociale: salutul, plânsul, apropierea amoroasă, lupta, despărțirea etc. Proiectate cu încetinitor, imaginile înregistrate pe peliculă au pus în evidență faptul că, indiferent de cultură și civilizație, aceste comportamente prezintă multe elemente invariante. Astfel a fost infirmată ipoteza acelor antropologi care consideră că, în întregime, comportamentul social este transmis prin cultură. Aparținând unor configurații culturale foarte diferite, oamenii au comportamente sociale asemănătoare,

gesturi comune și o serie de expresii faciale identice. Râsul, plânsul, de exemplu, au valoare universală, cu toate nuanțele culturale și diferențele de expresie specifice fiecărei comunități umane. De asemenea, expresia facială a copiilor nou născuți în relația cu mama lor are o bază ereditară, rămânând în afara influențelor culturale. Apelând la experimentul natural, Irinaus Eibl-Eibesfeldt (1979) a filmat expresiile faciale ale copiilor nou-născuți orbi-surdo-muți și ale celor normali. Stabilind etogramele (structura unităților de comportament), s-a putut demonstra importanța adaptării filogenetice a comportamentelor umane, care împiedică agresivitatea umană să se transforme în distructivitate“ (Eibl-Eibesfeldt, 1995, 284).

În multe situații este suficient dacă se înregistrează doar anumite secvențe din desfășurarea experimentului, prin fotografiere. Descoperirea plăcii uscate (după 1860) dă avânt fotografiei, făcând posibilă aplicarea ei în cercetarea științifică. Charles Darwin (1809-1882) se numără printre primii care utilizează fotografia în scopuri științifice, înregistrând expresiile emoționale la om și animale („The expression of the emotions in man and animals“, 1873). Un exemplu clasic de utilizare a fotografiei pentru înregistrarea situației experimentale ni-l oferă Muzafer Sherif în studiile sale privind conflictele dintre grupuri și posibilitățile de rezolvare a acestor conflicte (*Intergroup Conflict and Cooperation*, Oklahoma, 1961). Începând din 1948, Muzafer Sherif face studii experimentale de teren în taberele de vacanță din Connecticut, urmărind să evidențieze procesul de adoptare a normelor de comportament nescrise, dezvoltarea „spiritului de corp“ în grupele informale (băieți între 11 și 12 ani), precum și relațiile dintre grupurile aflate în conflict, modul de reducere a fricțiunilor intergrupale (Oklahoma, 1954). Rivalitatea dintre grupuri a fost artificial intensificată prin orientarea spre scopuri astfel încât fiecare grupă să constituie un obstacol pentru cealaltă. Fotografiile ce însoțesc studiul prezintă grupurile de copii în încercarea lor de atingere a scopurilor (prepararea mesei, aprovizionarea cu apă etc.). În literatura psihosociologică de la noi, lucrarea *Comunicarea în procesul muncii*, de Tatiana Slama-Cazacu (1964), constituie un model și în ceea ce privește utilizarea fotografiei în studierea relațiilor interumane.

La fel de bine – dar mai puțin facil – situația experimentală de ansamblu sau în detaliu poate fi schițată prin desen. Înțelegem mai deplin tehnica experimentală de limitare a schimbului de mesaje utilizată de Alex Bawelas și colaboratorii săi, dacă, de exemplu, printr-un desen, prezentăm montajul de laborator: boxe individuale pentru fiecare membru al grupului, paravane separatoare cu deschizători care permit schimbul direcționat de mesaje scrise

Aparatura utilizată poate fi și ea, cu real folos, reprezentată prin desene și schițe adecvate. Un bun exemplu ni-l oferă Muzafer Sherif în prezentarea experimentelor privind mișcarea autocinetică Succesiunea desenelor și a imaginilor fotografiate recompun filmul experimentului, ajutând la măsurarea și interpretarea acțiunii variabilei independente asupra variabile dependente.

Manipularea variabilelor presupune cu necesitate măsurarea lor. Când variabilele experimentale sunt reprezentate de fenomene fizice, cercetătorul are de întâmpinat, în principal, dificultăți de ordin tehnic. Există însă, la ora actuală, dezvoltată o adevărată industrie pentru aparatura psihometrică. Nu numai procesele psihice elementare (senzațiile, percepțiile, timpul de reacție etc.) beneficiază de aparate precise de înregistrare și măsurare, ci și procesele psihice complexe (memorie și gândire, afectivitate și motivație etc.) sunt astăzi abordate experimental cu ajutorul unor instrumente, aparate și dispozitive de înaltă fidelitate (electroencefalograf, poligraf, pneumograf, kimograf, cronograf ș. a. m. d.). Au fost create chiar dispozitive generatoare de înregistrare și de măsurare a fenomenelor psihosociale. Astfel, conflictograful, utilizat în mod curent în lucrările practice de laborator de Paul Fraisse, poate genera subiecților de experiment toate cele trei tipuri de conflicte: apropiere-apropiere, evitare-evitare, apropiere-evitare (după clasificarea conflictelor introdusă de K. Lewin). În același fel, cu ajutorul unei benzi rulante cu cârlige („Zwangslaufapparat“ – proiectat de Gise), F. Hoppe (unul din colaboratorii lui K. Lewin), de la Institutul de psihologie al Universității din Berlin, a studiat acțiunea succesului și insuccesului asupra nivelului de aspirație (1930).

În țara noastră, Valeriu Ceașu (1978, 178) a studiat nivelul de aspirație utilizând un aparat de concepție proprie. Experimentul constă din urmărirea pe ecran a unui reper-țintă, prevăzut cu celulă fotoelectrică, cu ajutorul spotului luminos proiectat de un dispozitiv optic. Reperul-țintă se deplasează cu viteză din ce în ce mai mare, astfel că sarcina de suprapunere a spotului luminos peste reperul-țintă devine din ce în ce mai dificilă. Cercetările realizate de Valeriu Ceașu au demonstrat încă o dată că sporirea nivelului de aspirație duce la îmbunătățirea performanțelor sub toate aspectele. S-a demonstrat, de

asemenea, că, pe măsura creșterii dificultăților reale ale sarcinii, nivelul de aspirație scade, dar într-un ritm mai lent, în raport cu scăderea performanțelor obiective.

Un alt exemplu: măsurarea influenței relative a unui individ într-o sarcină colectivă s-a putut realiza utilizându-se „masa lui Lambert” (1957). Influența se măsoară direct, prin variațiile performanțelor grupului. Dispozitivul constă dintr-o masă circulară prevăzută cu circuite pe care se poate deplasa un mobil manevrat cu ajutorul unor cabluri. Subiecții de experiment (în număr de cinci) au sarcina ca, trăgând de aceste cabluri, să deplaseze mobilul din centrul mesei spre marginea ei, fără să depășească limitele circuitului fixat. Sarcina nu poate fi îndeplinită decât prin cooperarea tuturor subiecților. Înlocuirea alternativă a membrilor grupului de experiment dă posibilitatea măsurării indirecte a influenței fiecărui individ asupra performanței grupului (Fraise, 1970, 127).

Un dispozitiv la fel de ingenios, care permite măsurarea spiritului de cooperare în cadrul grupurilor, este și „homeostat”-ul imaginat de Feodor Garbov, cercetător științific la Institutul de psihologie generală și pedagogică al Academiei de științe pedagogice din Moscova. Subiecții de experiment, în număr variabil, au sarcina de a manevra, prin intermediul unor mânere, acele indicatoare de pe cadranele dispuse în fața fiecăruia, astfel încât să fie aduse în poziția zero sau în orice altă poziție cerută de cercetător. Sarcina poate fi realizată numai prin cooperarea subiecților de experiment (grupuri naturale sau artificiale), întrucât mișcarea acului indicator de pe fiecare cadran depinde de acțiunea fiecărui subiect în parte, dar și de interacțiunea tuturor subiecților (cf. Levi, 1978, 268).

Discuția despre aparatura și tehnica experimentelor psihologice (și psihosociologice) ar putea continua. O foarte documentată și lămuritoare prezentare a tehnici experimentale o găsim în lucrarea *Metodologie și tehnici experimentale în psihologie* de Alexandru Roșca (1971).

În experimentele psihosociale, dificultatea cea mai mare o întâmpinăm totuși în înregistrarea și măsurarea nu a fenomenelor fizice, ci în măsurarea fenomenelor și proceselor psihosociale ca atare, fenomene ce nu se traduc direct și imediat în comportamente înregistrabile, exterior observabile (atitudini, stări de spirit, mentalități colective etc.). Măsurarea intensității curentului electric – ca variabilă independentă în experimentele lui Stanley Milgram -, de exemplu, nu ridică probleme deosebite. În schimb, măsurarea obedienței nu este deloc un lucru ușor. Nici măsurarea distanței dintre interlocutori, în cadrul experimentelor privind comunicarea interumană, nu presupune vreo tehnică deosebită. Patrick Cannolly a stabilit, pe baza unor experimente riguros controlate, că populația albă, în comparație cu populația de culoare, preferă un spațiu mai mare față de interlocutor. La populația de culoare, o distanță mai mică de un metru (limita de apropiere) între interlocutori induce consecințe negative în actul comunicării verbale. Populația albă acuză un astfel de efect numai dacă distanța dintre interlocutori devine mai mică de 1,5 m. Studiul lui Patrick Cannolly, relatat după revista *Psychologie* (1974, 49), constituie un bun exemplu nu numai pentru a susține ideea că în experimentele psihosociologice se pune, deopotrivă, problema măsurătorilor fizice și a celor psihosociale, dar și pentru a proba că psihosociologia are o reală vocație umanistă, servind mai bunei înțelegeri între oameni, indiferent de rasă, cultură sau naționalitate. Dacă populația de culoare se apropie mai mult de interlocutor, aceasta nu reprezintă un act de impolitețe – atrage atenția antropologul american Edward Hall care a vorbit primul despre spațiul personal și despre zonele de distanță fixate cultural (*The hidden dimension*, 1966) -, iar dacă albi „se țin la distanță” în timpul conversației cu o persoană de culoare, prin aceasta ei nu exprimă ostilitate, nici indiferență; și unii și ceilalți se supun diferitelor lor modele culturale de comunicare, iar cunoașterea modelelor culturale facilitează comunicarea interumană.

Prelucrarea datelor experimentale. Prin măsurarea variabilelor se obțin valori care urmează a fi prelucrate statistic, stabilindu-se frecvențele, valorile medii, calculându-se dispersia, coeficienții de corelație și semnificația acestora. Utilizarea metodelor statistico-matematice în prelucrarea datelor experimentale este imperios necesară pentru a verifica distincțiile intuite la nivelul simțului comun. André Ombredane spunea despre statistica aplicată în cercetările psihologice că nu reprezintă altceva decât „o poliție bine făcută a observației și experimentului”. Niciodată însă statistica nu poate înlocui reflecția psihologică; o poate doar controla. Metoda statistică „este indispensabilă pentru progresul psihologiei – spunea Vasile Pavelcu (1972, 266) – fără a fi suficientă în efortul de constituire a adevărului psihologic”. Ea este necesară pentru că – așa cum arăta Maurice Reuchlin (1969, 64) – permite descrierea rezumată a datelor de observație, degajând caracteristicile sistematice și stabile ale fenomenelor, asigură trecerea de la descriere la previziune și, înainte de orice, când este vorba despre experiment, ajută decisiv la verificarea ipotezelor.

Redactarea raportului de cercetare în cazul experimentului nu prezintă decât unele particularități față de cerințele generale ale acestei etape în orice tip de investigație psihosociologică (Chelcea, 2000). Și în legătură cu experimentul psihosociologic se pune problema: cui se adresează raportul de cercetare?

Simplificând oarecum lucrurile, vom spune că raportul cercetării experimentale se adresează, în primul rând, celor care au sponsorizat cercetarea. Dată fiind această situație, raportul de cercetare destinat nivelurilor de conducere nu trebuie să insiste foarte mult asupra importanței teoretice și practice a temei, nu trebuie să cantoneze în prezentarea abordărilor anterioare ale aceleiași teme și, mai ales, nu trebuie să insiste asupra tehnicii de investigație. Ceea ce interesează sunt rezultatele. În raportul cercetării experimentale destinat sponsorilor, prezentarea rezultatelor trebuie să ocupe ponderea cea mai însemnată. Se va arăta noutatea concluziilor la care s-a ajuns. Desigur, aceasta presupune compararea cu rezultatele altor cercetări pe aceeași temă. Cercetările anterioare servesc numai pentru comparație, nu vor fi prezentate în amănunt. Vor fi însă specificate gradul de încredere, rigurozitatea concluziilor la care s-a ajuns. Este o obligație a cercetătorului de a prezenta limitele metodei sale, gradul de încredere în rezultatele obținute. În fine, pentru factorul de decizie, aplicabilitatea rezultatelor cercetării experimentale constituie elementul de cel mai mare interes. Nu este însă suficient să se spună că o anumită relație cauzală descoperită poate fi utilizată în organizarea vieții sociale. Foarte important este să se spună cum. Se pune, deci, problema convertirii datelor de cunoaștere în mijloacele de acțiune, transformându-se rezultatele experimentelor în soluții concrete la problemele reale care au generat investigația.

Din punct de vedere deontologic, constituie o obligație a specialiștilor din domeniul științelor socioumane să prezinte factorului de decizie, odată cu soluțiile preconizate, și consecințele previzibile ale implementării lor.

De asemenea, așa cum remarcă într-o remarcabilă lucrare de metodologie reputatul sociolog polonez Stefan Nowak, cercetătorul vieții sociale, ca și a raporturilor psihosociale – adăugăm noi –, „nu poate să facă compromisuri, constând în a spune neadevăruri sau adevăruri pe jumătate, deoarece în propria realizare a rolului său profesional, ca om de știință, a da răspunsuri valide științific la întrebările formulate constituie datoria sa morală (1977, 490).

Uneori, cercetarea experimentală este prezentată publicului larg. Interesează acum, deopotrivă, tema și rezultatele. Cercetătorul va sublinia noutatea temei – când și dacă este cazul –, ce se știa anterior în legătură cu tema studiată, de ce a fost necesară abordarea respectivei probleme. Justificarea vizează atât latura fundamentală, cât și cea aplicativă. În ceea ce privește latura fundamentală, explicațiile nu trebuie să se oprească la considerații de pură specialitate într-o terminologie ezoterică, ci, utilizând un limbaj larg accesibil, este necesar să se arate implicațiile general-filosofice ale problemei studiate, lumina nouă pe care o proiectează asupra omului și existenței lui sociale, rezultatele experimentale la care s-a ajuns. De asemenea, posibilitățile de aplicare a rezultatelor vor fi amplu prezentate, subliniindu-se în perspectivă deontologică dacă utilizarea în practică a datelor de cercetare servește – și în ce grad – bunăstării individuale și generale. Discuțiile amănunțite despre metodă nu își au, într-o astfel de prezentare, nici o justificare. Este suficient dacă vom spune, în câteva cuvinte, cum au fost obținute datele: ce s-a cerut subiecților în experiment, cum s-au înregistrat răspunsurile, cum au fost prelucrate și cu câtă precizie. Și de această dată, gradul de încredere în rezultatele cercetării trebuie specificat. În general, autorul raportului de cercetare „nu are dreptul să-l pună pe cititor în fața unor numeroase calcule de erori standard, a rezultatelor testelor de semnificație, matricilor de corelație etc., fără să-i spună ce înseamnă aceste rezultate“ (Moser, 1958/1967, 422).

Când raportul de cercetare se adresează specialiștilor, se acordă cea mai mare atenție prezentării metodei. De ce? Pentru că prin metodă se asigură caracterul științific al cunoașterii: punctele de vedere personale, imaginile subiective despre om și societate sunt înlăturate, reprezentându-se lumea așa cum este ea în realitate. Firește, din punctul nostru de vedere, nu metoda, ci praxisul constituie, în ultimă instanță, criteriul adevărului. Insistându-se în raportul de cercetare asupra metodei, se creează însă posibilitatea verificării rezultatelor prin repetarea experimentelor, lărgindu-se astfel baza empirică a concluziilor, evitându-se totodată pericolul generalizărilor nepermise în timp și în spațiu. Exigența epistemologică de prezentare detaliată a metodei, inclusiv a tehnicilor și instrumentelor utilizate, nu trebuie să ducă însă la impresia, pe care o lasă unele studii experimentale, că s-a urmărit în sine tehnica de cercetare. Adesea, reproducându-se sofisticate calcule matematice, se neglijează prezentarea semnificației psihosociologice a situației experimentale, conținutul psihosocial al sarcinii experimentale și, mai ales, avansul teoretic obținut.

În raportul de cercetare supus atenției comunităților oamenilor de știință, rezultatele experimentelor vor fi integrate teoriilor existente, fapt ce presupune compararea sau cel puțin semnalarea celorlalte cercetări având aceeași temă. Se va specifica ce anume relație cauzală s-a identificat, fără a se considera însă că prin aceasta raportul cercetării experimentale poate fi încheiat. Tot atât de importantă este și perspectiva pe care experimentele realizate o creează. Ce noi ipoteze au fost sugerate? Cum se va dezvolta teoria în cazul confirmării lor? Firește, aplicabilitatea rezultatelor interesează acum într-o dublă perspectivă: cea a soluționării unor probleme sociale și cea a verificării rezultatelor prin punerea lor în aplicare.

Așa cum s-a putut vedea, experimentul nu reprezintă altceva decât „testarea teoriei” (Fogiel, 1994, 804), iar variabilele explanatorii și limbajul psihologiei behavioriste nu sunt decât fie stimulul (variabila independentă), fie răspunsul (variabila dependentă). Important este a le distinge cu claritate (McBurney, 1983), lucru posibil numai în cadrul unei bune teorii.

Recursul la experimentare – după cum precizau R. Guy Sedlack și Jay Stanley (1992, 239) – trebuie să ia în calcul mai multe probleme: din punct de vedere fizic, este posibil de realizat studiul experimental? Există suficiente resurse financiare pentru desfășurarea experimentului? Studiul experimental proiectat încalcă preceptele etice? Răspunsul negativ la oricare din aceste trei întrebări anulează intenția de experimentare. Consider, totuși, că pentru cercetătorul vieții sociale ordinea întrebărilor nu poate fi aleatoare. Se cuvine să începem totdeauna cu întrebarea vizând respectarea deontologiei, știut fiind că prin cunoașterea științifică „trebuie să se urmărească dezvoltarea deplină a personalității umane și întărirea respectului față de drepturile omului și libertățile fundamentale” – așa cum se stipulează în *articolul 26 din Declarația universală a drepturilor omului* adoptată în Adunarea Generală a O.N.U. la 10 decembrie 1948.

Termeni-cheie

- Constituirea grupelor
 - de control
 - experimentale
- Controlul variabilelor
- Cvasiexperiment
- Design experimental
 - cu o singură grupă
 - cu două grupuri și măsurare numai după
 - cu două grupuri și măsurare înainte și după
 - cu două grupe de control
 - cu trei grupe de control
- Dublu orb
- Efectul
 - Hawthorne
 - Pygmalion
 - Rosenthal
- Experiment
 - artificial
 - crucial
 - de laborator
 - de control
 - de teren
 - explorativ
 - metodic
 - mintal
 - natural
 - parțial
 - științific
- Etica experimentării
- Grup
 - de control
 - experimental
- Interacțiunea variabilelor
- Limitarea comportamentelor
- Manipularea variabilelor
- Moment experimental
- Placebo
- Raportul fals
- Schemă experimentală
- Simplu orb
- Situație experimentală
- Subiecți complici
- Validitate
 - ecologică
 - externă
 - internă
 - populațională
- Variabile
 - controlate
 - dependente
 - explanatorii
 - exterioare
 - independente
 - necontrolate

Probleme recapitulative

1. Care este specificul experimentului în științele socioumane?
2. Prin ce se diferențiază variabilele dependente de variabilele independente?
3. În ce constă tehnica experimentală *dublu orb*?
4. Cum a fost pus în evidență *efectul Hawthorne*?
5. Ce importanță au experimentele cu două grupe de control?
6. Identificați în revistele academice din România studii cvasiexperimentale și comentați valoarea lor științifică.
7. Comparați experimentul cu ancheta sociologică.
8. Comentați din literatura de specialitate experimentele care s-au abătut de la etica profesională.
9. Ce deosebire este între validitatea ecologică și validitatea populațională?
10. Gândindu-vă la un dezastru natural (inundații, seisme etc.), proiectați un experiment mintal.

Capitolul 10

Studiul documentelor sociale

- Ce este un document social?
- Clasificarea documentelor
- Recensământul populației
- Documente scrise necifrice
- Biografiile sociale
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Progresul metodologiei cercetărilor sociologice presupune, concomitent cu lărgirea surselor informative, verificarea calității informațiilor sociale și integrarea lor în modele explicative, cu valoare prognostică. Utilizarea documentelor în cercetarea sociologică, asigurând o diversificare a informațiilor, impune elaborarea unei teorii a documentelor sociale și examinarea critică, pe baza experienței acumulate, a valorii și limitelor acestei surse informative.

O teorie a documentelor sociale va trebui să pornească de la răspunsul dat întrebării: ce este un document social ? Ea va trebui, de asemenea, să clarifice natura informațiilor din documentele sociale și să clasifice corespunzător aceste documente.

Ce este un document social ?

În limbajul comun, termenul „document“ are, în principal, înțelesul de act oficial cu ajutorul căruia poate fi probat un fapt, poate fi recunoscut un drept sau stabilită o obligație.

În sociologie, termenul „document“ este utilizat, cu precădere, în accepția lui originară: lat. *documentum* (der. de *docere*, a indica) și semnifică un obiect sau un text care oferă o informație. Și documentul sociologic, asemenea celor etnografice sau istorice, are o natură dublă, dată fiind poziția sa intermediară între faptul studiat și cercetător; „Conținutul său există independent de observația care îl constituie în mărturie, dar el nu accede la demnitatea de document ș...ț decât în măsura în care cercetătorul este capabil să-l utilizeze ca *indiciu*, adică să-l facă inteligibil și semnificativ totodată, prin intermediul întrebării care l se pune” (Lenclud, 1991/1999, 435).

Pentru reconstituirea vieții sociale cercetătorul sociolog se servește, asemenea istoricului, de documentele scrise, dar, spre deosebire de acesta, nu pornește de la ele, ci de la realitatea socială în evoluția sa. „Istoria, în procesul ei de dezvoltare, în osatura ei – afirmă P. P. Panaitescu – se bazează în primul rând pe mărturiile scrise ale contemporanilor“ (1969, 16), deci pe *observarea indirectă*. Sociologia se bazează în primul rând pe *observarea directă* a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale, studiul documentelor scrise și nescrise constituind o metodă complementară, indispensabilă însă, dat fiind faptul că societatea umană se află într-o continuă evoluție istorică. În afara documentelor oficiale, asupra cărora se concentrează în mod deosebit studiul istoricului, sociologul analizează ansamblul documentelor scrise și nescrise, oficiale și neoficiale, într-un cuvânt, ia în considerare tot ceea ce poate da o indicație despre viața socială prezentă sau trecută. O analiză comparativă aprofundată a metodologiei cercetărilor istorice și sociologice întâlnim în lucrarea lui Henri H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orânduirii tributare* (1980).

Așa cum preciza Charles Seignobos (1854 – 1942), un document nu este decât „o urmă lăsată de un fapt“ (1901, 17). Problema este: cum se trece de la cunoașterea „urmei“ la cunoașterea faptului, de la document la realitatea socială ? Analizând această problemă, Charles Seignobos a contribuit semnificativ la dezvoltarea metodologiei cercetărilor sociale. Mult timp lucrarea sa *Metoda istorică aplicată în științele sociale* (1901) a fost utilizată ca manual de cercetare în științele sociale nu numai în Franța, dar și

în SUA, unde Franklin H. Giddings (1855 – 1931), unul din fondatorii sociologiei americane, o recomanda ca material de referință studenților săi de la Universitatea Columbia.

Urmele lăsate de faptele anterioare pot fi de două tipuri: *urme directe* (de exemplu, o clădire, o mașină-unealtă etc.), rezultate din activitatea productivă a oamenilor, și *urme indirecte* (texte, acte oficiale etc.). Această distincție, introdusă de istoricul francez, se păstrează și astăzi. Charles Seignobos susține însă că științele sociale, cercetând raporturile abstracte dintre fapte, nu trebuie să se intereseze de obiectele materiale, de urmele directe ale activității productive. Aici se întrevede o limită serioasă în gândirea sa: noi considerăm că modul cum produc oamenii și produsele activității lor oferă sociologului informații la fel de bogate, dacă nu mai bogate, ca documentele scrise. Charles Seignobos consideră însă că în științele sociale nu ar fi utilizabile decât textele scrise (1901, 19). De aceea, în lucrarea la care ne-am referit întâlnim, din păcate, doar o teorie a documentelor scrise. Spunem „din păcate“, pentru că profunzimea și subtilitatea analizei documentelor scrise lasă să presupunem că examinarea de către savantul francez și a „urmelor directe“ ar fi deschis perspective metodologice mai largi nu numai în științele istorice, dar și în sociologie, etnografie, etnologie, antropologie socială și culturală etc.

În spiritul lui Charles Seignobos, în prezent în sociologia franceză se utilizează sintagma „studiul urmelor“ (fr. *etude des traces*), grupându-se în această metodă „analiza documentelor, a statisticilor oficiale, ca și a urmelor materiale reale“ (Ghiglione și Matalon, 1991, 11). În ceea ce ne privește vom folosi în continuare terminologia consacrată „analiza documentelor sociale“, înțelegând prin aceasta o *metodă nonreactivă* la care cercetătorul apelează după ce fenomenele sociale s-au produs, astfel că derularea lor nu a suferit nici o modificare datorată studiului, prezenței sau intervenției analistului vieții sociale. Menționăm că în literatura anglo-saxonă de specialitate prin „unobstrusive research“, de regulă, se face referire la: analiza conținutului, analiza statisticilor existente și analizele comparativ/istorice (Babbie, 1992, 311), ca și analiza arhivelor, a documentelor publice și private, și analiza secundară (Sedlack și Stanley, 1992, 295). Observația se include și ea în categoria modalităților *unobstrusive* de cunoaștere a vieții sociale.

Clasificarea documentelor

Bogăția surselor de informare, marea varietate a documentelor utilizate de sociolog pentru reconstituirea vieții sociale din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat, pentru descrierea și explicarea proceselor și fenomenelor sociale contemporane impun elaborarea unui sistem de clasificare a documentelor, sistem care să faciliteze atât comunicarea între specialiști, cât, mai ales, să îl orienteze pe cercetător în activitatea de căutare a documentelor și de interpretare a lor.

Elaborarea unui sistem de clasificare a documentelor utilizate în cercetarea sociologică ridică unele probleme reale, care se pot grupa – după opinia noastră – în două categorii: stabilirea criteriilor de clasificare și stabilirea unei terminologii adecvate.

Din multitudinea criteriilor de clarificare a documentelor (natura lor, conținutul, gradul de încredere în ele, autenticitatea, destinația lor, vechimea, accesibilitatea etc.) trebuie reținute doar acelea care sunt suficient de generale, putând fi aplicate, dacă nu tuturor, cel puțin unor categorii mai largi de documente. Fără a avea pretenția de a fi găsit unica soluție a problemei, reținem pentru elaborarea schemei de clasificare următoarele criterii: forma (natura lor), conținutul, destinatarul și emitentul. Ultimele două criterii sunt aplicabile doar categoriei documentelor scrise, documentele nescrise putând fi suficient de relevant clasificate după forma (natura) și conținutul (funcția) lor. Clasificarea pe care o propunem utilizează intercorelat criteriile amintite.

Terminologia întâlnită în descrierea diferitelor tipuri de documente suferă de o oarecare neclaritate: uneori se vorbește de documente personale, alteori de documente private; se utilizează greșit termenul de „cifrat“ în loc de „cifric“; termenul „oficial“ nu este foarte clar precizat; la fel, termenul „oficios“ etc. În aceste condiții, credem că descrierea tipurilor de documente și prezentarea tehnicii de utilizare a lor în cercetarea sociologică trebuie să înceapă cu analiza terminologică.

Sunt oficiale (lat. *officialis*) documentele emise de guvern și de autoritățile de stat – cele emise de o înaltă autoritate; în timp ce oficioase (lat. *officiosus*) sunt cele care exprimă poziția oficială, fără a fi recunoscute expres ca atare (spre exemplu, ziarele diferitelor partide politice).

Documentele private sunt individuale (lat. *privatus*), ca și cele personale (lat. *personalis*), ele aparțin cuiva (fiind proprietatea lui). Distincția între privat și personal este destul de greu de făcut. De multe ori, termenii sunt utilizați ca având același înțeles. Există însă nuanțe care ne îndreptățesc să reținem pentru clasificarea documentelor termenul de „personal”, care are nu numai înțelesul de individual, ele aparținând cuiva, dar și înțelesul de *specific*, caracteristic pentru o anumită *persoană*. Putem spune proprietate privată sau proprietate personală, dar nu putem afirma că cineva are un farmec privat (în timp ce este foarte măgulitor să constatăm că are un farmec personal). Referitor la documente, putem aprecia că *Buletinul de identitate* – ca document oficial – este *personal*, dar nu vom spune niciodată că el este „privat”. Documentele *publice*, spre deosebire de cele personale, interesează întreaga colectivitate umană, privesc viața politico-administrativă a statului. Ele pot fi oficiale sau neoficiale (în nici un caz private). Uneori, în loc de *documente cifrice* (exprimate în cifre) se utilizează – evident, greșit – termenul de „documente cifrate” (scrise în cifru).

Firește, clasificarea pe care o propunem nu reprezintă singura modalitate de grupare a documentelor utilizate în cercetarea sociologică. Alți autori, chiar numai enumerând tipurile de documente, realizează clasificări implicite. Astfel, Theodore Caplow (1970, 186) grupează mai întâi documentele după obiectul de studiu al sociologului: individul, colectivitatea, organizația. Apoi, face distincție între *documentele personale*, rezervate strict utilizării de către însuși autorul lor sau de către un cerc restrâns de persoane (spre exemplu, jurnale de însemnări zilnice, carnete de note, corespondența etc.) și *documentele publice*, destinate tuturor (cărți, ziare, reviste, anuare, cântece populare). Sunt menționate apoi documentele oficializate (*documents officialisés*), specifice tuturor societăților alfabetizate, unde prin sigilii, semnătură sau ștampilă se asigură veridicitatea informației (spre exemplu, acte, certificate, diplome etc.). În fine, Theodore Caplow (1970) face distincție între documente de prima mână (originale) și documente de mână a doua (în care informația provine printr-un intermediar nu de la observatorul direct).

Madeleine Grawitz (1972, 559), examinând diversele surse de documentare ale sociologului, tratează în secțiuni separate documentele scrise și documentele de altă natură (desene, înregistrări, obiecte, fotografii, filme). În cadrul documentelor scrise, Madeleine Grawitz diferențiază: documentele oficiale, documentele distribuite sau vândute (publicitate, anuare, opere literare etc.) și documentele private (între care enumeră și documentele personale).

Maurice Duverger (1964, 75), într-o lucrare mai veche (1959), analizează următoarele categorii de documente: *scrise*, *statistice* și *altele* (iconografice, foto și fonice). În unele manuale și tratate de sociologie termenul de „documente” este rezervat numai pentru a desemna scrisorile personale, biografiile, jurnalele personale și rapoartele referitoare la istoria grupurilor mici, celelalte informații fiind grupate sub termenul generic de *date* (provenite de la serviciile de înregistrare și recensământ) (Angell și Freedman, 1963, 350). În alte lucrări, se insistă numai asupra documentelor personale și statistice (Phillips, 1971, 147). Alți specialiști fac distincție între documentele statistice și verbale, oficiale și neoficiale, publice și personale (Gerth, 1975, 519).

Kenneth D. Bailey (1978/1982, 301) include în capitolul *Document study* analiza *documentelor primare*, scrise de persoanele care au trăit anumite experiențe de viață, și *documentele secundare* realizate de persoanele care nu au fost prezente la evenimentele descrise. Dincolo de distincția amintită, documentele mai sunt clasificate și după gradul lor de structurare, ca și după scopul pentru care au fost elaborate.

Exemplele aduse în discuție, și ele ar putea fi multiplicat, ne conving suficient de marea diversitate a modalităților de clasificare a documentelor de interes sociologic, justificând în același timp, credem noi, efortul de clasificare a lor pe baza criteriilor intercorelate amintite.

Documente cifrice publice oficiale. Colectivitățile și activitățile umane, societatea în ansamblul ei, pot fi caracterizate sub raport cantitativ prin expresii numerice, cifrice. „Dacă cifrele nu guvernează lumea, cel puțin ele ne arată cum e guvernată” – spunea Mihai Eminescu. Recensămintele populației, ale locuințelor și animalelor, statistica stării civile, vechile catagrafii și urbarii (registru oficial de proprietate funciară), actele administrative, dările de seamă statistice, balanța cheltuielilor și încasărilor etc. sunt tot atâtea documente cifrice oficiale, cu caracter public. Ele sunt, pentru unele teme, indispensabile în cercetarea vieții sociale. Nici o cercetare sociologică nu poate fi cât de cât relevantă dacă nu pornește de la cunoașterea numărului, structurii pe vârste și socioeconomice, de la cunoașterea repartizării pe localități a populației.

Recensământul populației

Această formă de observare statistică urmărește „înregistrarea populației la un moment dat împreună cu o serie de caracteristici demografice și socioeconomice: domiciliul, vârsta, sexul, starea civilă, cetățenia, nivelul de instruire, locul de muncă, categoria socială, ocupația etc., organizată în vederea determinării numărului, structurii și repartizării teritoriale a populației” (Trebici, 1975, 69). Spre deosebire de alte modalități de determinare a populației (anchete, registre permanente ale populației etc.), recensămintele moderne ale populației au o serie de caracteristici distincte din care decurg atât valoarea, cât și limitele lor: sunt inițiate de autoritatea administrativă supremă în stat; se referă la întreg teritoriul asupra căruia se exercită suveranitatea statului respectiv (în cazul recensământului general) sau la anumite zone bine delimitate (recensământ parțial); se înregistrează situația la un moment determinat, același pentru toată populația cuprinsă în recensământ (momentul critic al recensământului – ziua decretată, ora zero). Chiar dacă înregistrarea durează mai multe zile, totdeauna se are în vedere situația din momentul critic al recensământului, asigurându-se astfel condiția de simultaneitate a înregistrării; înregistrarea populației se face în baza unei metodologii unice pentru întreg teritoriul cuprins în recensământ.

Din aceste caracteristici definitorii rezultă unele note specifice recensămintelor. Fiind realizate în baza unui act normativ de stat, înregistrarea populației devine obligatorie. Obligatorietatea înregistrării se extinde asupra înregii populații. Metodologia recensămintelor s-a perfecționat continuu. La fel, pregătirea recensătorilor (a persoanelor însărcinate oficial să efectueze înregistrarea informațiilor furnizate de populația recenzată).

Formularele de recensământ, buletinul individual ce se completează separat pentru fiecare persoană, lista membrilor gospodăriei (când unitatea de observare este gospodăria) pot cuprinde date mai bogate sau mai limitate despre populație. La recensământul din 15 martie 1966, care marchează introducerea în țara noastră a prelucrării electronice a datelor, s-au înregistrat: sexul, vârsta, locul nașterii, anul stabilirii în localitatea de domiciliu, starea civilă, anul încheierii căsătoriei, numărul copiilor născuți vii, cetățenia, naționalitatea, limba maternă, nivelul de instruire, școala absolvită, sursa de existență, locul de muncă, ocupația, sectorul social-economic de încadrare și categoria socială (obținută prin corelarea caracteristicilor economice înregistrate). La recensământul din 5-12 ianuarie 1977, s-au înregistrat, pentru fiecare persoană, conform declarațiilor făcute: sexul, vârsta, starea civilă, naționalitatea și limba maternă, nivelul de instruire, ocupația și locul de muncă (Halus, 1976, 7).

Volumul informațiilor cerute într-un recensământ depinde de necesitățile de organizare și conducere a societății, în fiecare etapă a evoluției ei, de disponibilitățile materiale și umane (recensământul antrenează cheltuieli financiare ridicate și un mare număr de persoane), ca și de gradul de tehnicitate în efectuarea recensământului de care dispune la un moment dat societatea (mijloace mecanografice sau electronice, pregătirea recensătorilor, gradul de instruire a populației etc.).

Din istoricul recensămintelor. Din cele mai vechi timpuri, în scopuri administrative sau militare, s-a urmărit înregistrarea populației. În China și Egipt s-au făcut astfel de înregistrări mai mult sau mai puțin complete cu mii de ani înaintea erei noastre (Trebici, 1975, 72). Astfel, este atestat recensământul efectuat în Egiptul antic în 1400 î.e.n. După textele biblice, Moise a dispus efectuarea recensământului evreilor în deșertul din Peninsula Sinai (1491 î.e.n.). Este cunoscut de asemenea „recensământul regelui David” (1017 î.e.n.). Biblia, amintind acest eveniment, îl consideră ca un păcat pedepsit de Dumnezeu cu o epidemie de ciumă. În Grecia antică primul recensământ este efectuat mult mai târziu (la Atena, în 313 î.e.n.). În Roma antică, recensămintele – numite „*census*” – au fost introduse în timpul lui Servius Tullius (578 – 534 î.e.n.).

În evul mediu, primele recensăminte consemnate sunt cele din Nürnberg (1449), Quebec (1666), Prusia (1701). În secolul al XVIII-lea sunt amintite recensămintele din Suedia (1749) și SUA (1790). Începând cu secolul al XIX-lea se poate vorbi de generalizarea recensămintelor și de efectuarea lor după metodologii moderne. Un rol însemnat în organizarea recensămintelor în Europa îl are sociologul și statisticianul belgian Adolphe Quételet (1796 – 1874), care a condus primele recensăminte din Franța, Anglia și Belgia și care a organizat, împreună cu W. Farr, primul Congres internațional de statistică (Bruxelles, 1853). O deosebită importanță pentru metodologia efectuării recensămintelor moderne a avut-o Congresul Internațional de Statistică (St. Petesburg, 1872), la care s-au adoptat „normele

internaționale minime“ pentru recensăminte: precizarea noțiunilor, caracterul nominal, simultaneitatea, conținutul (sexul, vârsta, starea civilă, profesiunea etc.) (Sanielevici, 1931, 576).

În prezent, această formă de înregistrare s-a extins, încât „numărul și caracteristicile populației globului se determină aproape integral prin recensăminte și numai în foarte mică măsură prin estimatii“ (Trebici, 1975, 75). Conform *Anuarului demografic O.N.U.*, numărul țărilor care până în 1963 efectuaseră cel puțin un recensământ era de 192 (față de 51 în 1855). Cu prilejul Anului Mondial al Populației (1974) s-a perfectat *Programul african de recensământ*, pentru efectuarea înregistrării totale a populației și în țările în care nu avusese loc până la acea dată nici un recensământ. Recensămintele se efectuează în prezent pe baza metodologiei O.N.U., pentru comparabilitate, de preferință din 10 în 10 ani (în anii terminați cu 0 sau 5).

Din istoricul recensămintelor în România. Istoricul înregistrării populației pe teritoriul țării noastre începe imediat după cucerirea Daciei, prin „cens“-ul dispus de împăratul Traian (98-117 e.n.). Din păcate, rezultatele acestei înregistrări, ca și ale celor efectuate în timpul ocupației romane, nu s-au păstrat. În perioada statelor feudale, evidența populației se făcea pe baza listelor de dări față de biserică, prin *catastifele* visteriei. Catastiful din 1591 al domnitorului Petru Șchiopul este cunoscut ca prima înregistrare în limba română a populației. Din timpul domniei lui Mihai Viteazul (1599) se păstrează un al doilea catastif. În 1713, sub domnia lui Constantin Brâncoveanu, se efectuează o cuprinzătoare înregistrare a populației pentru stabilirea tributului datorat turcilor. Din secolul al XVIII-lea se păstrează *catagrafii* ale localităților (fiscale sau religioase) și conscripții (fiscale, militare), ca și *urbarii*, *registre de dijme*, *așezăminte domnești* etc. În țara Românească, prima catagrafie se crede că s-a efectuat în anul 1739. În secolul al XIX-lea s-au întocmit numeroase catagrafii în scop fiscal. Catagrafia din 1820 din Moldova poate fi considerată un adevărat recensământ general al populației. Prin *Regulamentul Organic* se dispune instituirea primului organ de statistică (1831) din țara noastră și efectuarea cu regularitate a catagrafiilor. Din aceeași perioadă datează și primul recensământ modern din țara noastră (1838).

Până în prezent, s-au efectuat 11 recensăminte într-un interval de peste 150 de ani. Frecvența lor s-a dublat în ultimele decenii: în prima sută de ani s-au efectuat cinci recensăminte, mai puține de câte s-au făcut în ultima jumătate de veac. Recensământul din 1838 a cuprins întreg teritoriul Moldovei, populația înregistrându-se nominal. Pentru recensământul din 1859-1860, de o mare însemnătate au fost instrucțiunile metodologice date de Ion Ionescu de la Brad (1818-1891). Recensământul de la sfârșitul secolului al XIX-lea, ca și cele de la începutul secolului al XX-lea (în Transilvania – 1910, Moldova și Muntenia – 1912) sunt comparabile – ca tehnică de înregistrare și prelucrare a datelor – cu cele efectuate în țări cu veche tradiție a recensămintelor. La 29 decembrie 1930 se înregistrează, pentru prima dată, populația și caracteristicile ei simultan în toate provinciile istorice românești. Recensămintele din 1941 și 1948 au fost doar parțial publicate, valoarea lor fiind limitată (primul, făcându-se în timpul războiului, nu a fost prelucrat în întregime, cel de-al doilea, efectuat în preajma naționalizării, trebuie, de asemenea, atent interpretat). În 1956 a avut loc un recensământ separat al populației, cu scopul de a determina structura socială a României. Prin metodologie, volumul informațiilor și participarea populației, recensământul din 15 martie 1966 rămâne de referință. S-au obținut date statistice relevante referitoare la structura și caracteristicile populației, precum și la fondul de locuințe. Pe baza experienței acumulate – inclusiv în prelucrarea electronică a datelor –, s-a realizat recensământul din 5-12 ianuarie 1977, ale cărui rezultate complete au fost publicate în 1980 în două volume. Recensământul din 7 ianuarie 1992, ale cărui rezultate continuă a fi publicate, s-a desfășurat în climatul încă tensionat al schimbărilor radicale produse în România după evenimentele din decembrie '89. La acest recensământ, pe lângă aflarea numărului (22.760.449 locuitori) și distribuției teritoriale a populației, s-a putut înregistra și structura pe naționalități.

Alte documente cifrice publice oficiale. Am stăruit mai mult asupra recensămintelor pentru că ele constituie forma principală a observării în statistica socială, dar și pentru că în cadrul acestor forme de înregistrare „au fost elaborate tehnicile generale de observare statistică“ (Stoichiță, 1972, 64). Alături de recensăminte, statisticile economice, culturale, juridice etc. sunt indispensabile cercetării sociologice. Dacă ne referim la țara noastră, trebuie să subliniem faptul că *Anuarul statistic al României* conține o mare bogăție de informații utile sociologului.

Prezentând *Izvoarele de informație statistică asupra realității românești*, I. Measnicov și V. V. Protopopescu (1938) apreciau că „cel mai important izvor general de informație statistică îl constituie *Anuarul statistic al României* care a apărut prima dată în 1902, fiind publicat de Direcțiunea statistică din

Ministerul Finanțelor. Următoarele apariții ale *Anuarului* (din 1909 și 1912) au fost asigurate de Ministerul Industriei și Comerțului. *Anuarul* din 1919 (cel de-al patrulea din serie) prezintă doar situația din Vechiul Regat (1915/1916). Abia *Anuarul* din 1922 editat de Institutul de Statistică Generală al Statului prezintă date cu privire la România întregită. Din 1922 *Anuarul* apare cu regularitate, prezentând un volum mai mare sau mai redus de date. Astfel – menționează autorii citați – *Anuarul* din 1936, care oferă informații statistice despre situația din 1935, conține 303 tabele statistice referitoare la: 1. Cadrul fizic și administrativ (coordonate geografice, climatologice, organizarea administrativă); 2. Cadrul biologic și social (populația, migrațiuni, igienă și sănătate, învățământ, justiție, muncă); 3. Producția (agricultură, pășuni, pescuitul și creșterea animalelor, industria extractivă, industria transformatoare, construcții); 4. Căi de comunicație și transporturi (drumuri, autovehicule, transporturi aeriene, transporturi de apă, poștă, telegraf, telefon); 5. Comerț (interior, exterior, prețuri); 6. Finanțe, capital, monedă (finanțe publice, finanțe private, societăți anonime, burse, cursuri); 7. Diverse (incendii, măsuri și greutăți, brevete și invențiuni).

În perioada de după cel de-al doilea război mondial s-a continuat publicarea *Anuarului statistic*, volumul de informații variind de la o etapă la alta. Cenzura absurdă practică anterior prăbușirii comunismului în România a făcut ca datele statistice din *Anuar* să fie din ce în ce mai sărace. Pentru comparație, a se vedea, de exemplu, structura *Anuarului statistic al R. S. România* (1983) și a *Anuarului statistic al României* (1994).

Anuarul statistic al R. S. România era structurat pe următoarele capitole: date generale (poziția geografică, frontierele, cursurile de apă etc.), populația (pe sexe, pe medii: urban și rural, pe județe etc.), indicatorii sintetici ai dezvoltării economiei naționale, forța de muncă, date statistice despre industrie, agricultură și silvicultură, investiții și construcții, transporturi și telecomunicații, date referitoare la comerțul interior și exterior, bugetul de stat și execuția bugetului de stat, învățământ, cultură și artă, ocrotirea sănătății, gospodărie comunală. În partea finală a *Anuarului* era inclusă o statistică internațională (populația și densitatea populației pe continente, pe țări, dinamica venitului național etc.). În prezent „*Anuarul statistic al României*“, în cele aproximativ o mie de pagini ale sale, cuprinde 18 capitole: 1) geografia și mediul înconjurător; 2) populația; 3) forța de muncă; 4) veniturile, cheltuielile și consumul populației; 5) protecția socială; 6) sănătate; 7) învățământ-cercetare; 8) cultură-sport; 9) indicatori sintetici; 10) prețuri; 11) agricultură-silvicultură; 12) industrie-construcții; 13) transporturi și telecomunicații; 14) comerț-turism-servicii; 15) justiție; 16) finanțe; 17) teritoriul; 18) statistica internațională.

Alte izvoare de informație statistică menționate de I. Measnicov și V. V. Protopopescu (1938) sunt: *Indicatorul statistic al satelor și unităților administrative din România* (apărut în 1922), care oferă date despre structura populației, numărul clădirilor, al gospodăriilor, al locurilor de muncă și al întreprinderilor comerciale și industriale din fiecare sat, oraș, plasă și județ; *Buletinul demografic al României* (apărut în 1932); *Buletinul statistic al Eforiei Spitalelor Civile* (apărut în 1938); *Statistica învățământului din România* (apărut în 1922); *Buletinul muncii* (apărut în 1920). În afara acestor surse de informații statistice, cei care studiază viața socială din România pot face apel la publicațiile Institutului Central de Statistică (de exemplu, *Breviarul statistic al României*, 1938).

La nivelul întreprinderilor industriale întâlnim diferite dări de seamă statistice – documente de evidență a activității economico-financiare. Dările de seamă statistice cuprind întreaga activitate a întreprinderilor economice și firmelor, ele putând fi centralizate la nivelul direcțiilor statistice județene sau la nivelul ministerelor și al *Direcției Naționale de Statistică*, ce editează un *Buletin statistic trimestrial* cu principalii indicatori economico-sociali (populație, forță de muncă, prețuri, industrie și construcții, transporturi, comerț interior și exterior, turism, servicii, finanțe, sănătate). În fine, semnalăm pentru documentarea investigatorilor sociali importanța *Revistei Române de Statistică*, editată de *Comisia națională pentru Statistică*.

Documente cifrice publice neoficiale. În diferite cărți, ziare sau reviste sunt publicate date statistice de interes sociologic. Publicarea rezultatelor cercetărilor sociologice include numeroase tabele statistice. Ele pot fi reinterpretate, adâncindu-se sau formulându-se noi concluzii. De asemenea, în reviste și publicații internaționale, precum *World Development Report* sau *Population*, găsim informații statistice utile pentru cunoașterea comparativă a situației din România, raportată atât la statele cele mai dezvoltate industrial, cât și la fostele state cu economie socialistă. Lipsa unor documente publice oficiale adecvate îl obligă pe sociolog la efectuarea unor microrecensăminte. Publicarea microrecensămintelor realizate în

cercetările sociologice de teren dă naștere unor documente cifrice publice neoficiale ce pot fi utilizate pentru comparații sau ca bază pentru noi cercetări. De altfel, cercetarea comunităților urbane și rurale începe, de regulă, cu înregistrarea totală a populației după caracteristicile impuse de tema de studiu. În cercetările de psihosociologie concretă de la Boldești coordonate de Traian Herseni (1970) – de exemplu – am început printr-un recensământ al populației. Cu acordul autorităților locale, am înregistrat populația stabilă, consemnând totodată caracteristicile populației migrante. Fiind vorba de o comunitate rurală ca volum al populației, operația de înregistrare nu a ridicat probleme deosebite. S-a utilizat sistemul de reprezentare grafică a spițelor de neam propus de Henri H. Stahl (1934, 28). Orice persoană adultă putea da informații despre membrii familiei. Pe schemă, în dreptul simbolului respectiv erau trecute datele de identificare: vârsta, nivelul de școlarizare, profesiunea etc. (vezi Figura 11-2). În unitățile – puține la număr – în care întreaga familie era plecată pentru o perioadă mai lungă din sat, informațiile au fost furnizate de vecini cu destulă exactitate, obținându-se astfel o situație cuprinzătoare asupra localnicilor, dar și a migrantilor. În comunitățile rurale mai mici întâlnim persoane care cunosc întregul sat, oferind informații „autorizate” despre fiecare. Reunirea la discuție a mai multor astfel de „informatori autorizați” suplinește efectuarea microrecensământului. Și mai indicat este să inițiem cercetări sociologice de teren imediat după efectuarea recensămintelor generale ale populației. Beneficiind de listele de recensământ de la primării, putem caracteriza populația și putem, de asemenea, întocmi cu ușurință eşantioane reprezentative. Astfel, în primăvara anului 1977, împreună cu un grup de studenți, am efectuat o anchetă în comuna Bosanci (județul Suceava). În vederea stabilirii eşantionului s-au folosit listele întocmite pentru recensământul populației din 5-12 ianuarie 1977.

Documente cifrice personale oficiale și neoficiale. Astfel de documente sunt mai rar utilizate în cercetările sociologice, deși, atunci când pot fi colecționate în număr suficient, ele constituie o sursă de informații extrem de valoroasă. Deciziile de încadrare, deciziile de trecere într-o altă ctegorie de salarizare – ca documente cifrice personale oficiale – pot reconstitui evoluția reală în cariera profesională a unei persoane sau a unei categorii socioprofesionale. De asemenea, listele de venituri și cheltuieli ale familiei – ca documente cifrice personale neoficiale – pot furniza informații dintre cele mai semnificative referitoare la calitatea vieții și evoluția ei.

Este de la sine înțeles că documentele cifrice personale oficiale și neoficiale trebuie corelate cu celelalte tipuri de documente și cu informațiile obținute prin intermediul altor metode și tehnici.

Valoarea și limitele utilizării documentelor cifrice în cercetarea sociologică. Documentele cifrice asigură o determinare cantitativă a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Ele se cer a fi întotdeauna verificate pentru a se stabili autenticitatea informațiilor statistice în expresia lor numerică. Se exclud de la început statisticile trucate, cele cu erori de înregistrare sau incomplete. Valoarea informativă a datelor statistice sociale depinde, în principal, de doi factori și anume: de sistemul de recoltare și prelucrare a datelor statistice și de „vizibilitatea” faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. Beneficiind de metodologii de elaborare îndelung verificate, documentele cifrice oficiale conțin informații în ansamblu valide. Verificarea lor se impune totuși, întrucât sistemele de recoltare a informațiilor pot introduce distorsiuni. Vizând scopuri strict determinate, statisticile oficiale referitoare la unul și același fenomen pot indica situații diferite. Este greșit, în aceste condiții, să se acorde încredere deplină doar uneia dintre statistici. Pentru a le stabili valoarea, statisticile trebuie raportate la sistemul de evidență general, coroborându-le, fără a exclude de la început vreuna din ele.

Vizibilitatea faptelor, fenomenelor și proceselor ce urmează a fi înregistrate condiționează valabilitatea statisticilor sociale. Christian N. Robert (1979, 31) analizează acest aspect referitor la statisticile criminalității. Statistica delincvenței (sau a criminalității) este dependentă de gradul specific de vizibilitate a diferitelor tipuri de infracțiuni. Furtul este o infracțiune mai vizibilă decât, să spunem, abuzul de încredere. Caracterul ascuns al infracțiunii împiedică înregistrarea statistică. Infracțiunile cu caracter consensual (escrocherie, abuz de încredere, șantaj) sau considerate dezonorante pentru victimă (insultă, viol) au o reportabilitate redusă, nefiind incluse în statistici decât în măsura descoperirii lor de către organele de ordine, victimele ascuzând de cele mai multe ori infracțiunea. Așa se face că există crime fără victime – cum demonstrează E. Schur (*Crimes without victims*, New Jersey, 1965). Se înțelege că, pentru caracterul ascuns al infracțiunii, comportamentul victimei este hotărâtor. Schimbările de mentalitate pot determina modificări în reportabilitatea fenomenelor. În Franța, de exemplu, în perioada 1970-1977, conform statisticilor oficiale, s-a înregistrat o creștere cu 53% a cazurilor de viol. Specialiștii sunt însă de părere că rata violurilor nu s-a schimbat. S-a schimbat însă mentalitatea femeilor, care,

„rupând «zidul tăcerii», se plâng astăzi deschis ori de câte ori cad «victimă» ale sexualității agresive” (Monneret, 1978, 85).

Personal, consider că nu numai în ceea ce privește statistica delincvenței vizibilitatea fenomenelor ce urmează a fi înregistrate condiționează valabilitatea datelor și, deci, importanța documentelor cifrice. Caracterul mai vizibil sau mai ascuns al oricăror fenomene sociale influențează valoarea de adevăr a statisticilor, a documentelor cifrice oficiale și neoficiale. Fenomenele demografice sunt, de exemplu, mai vizibile decât credințele religioase sau decât comportamentele delincvente. Din această cauză statisticile populației sunt mai demne de crezut decât statisticile delincvenței, unde, în afara infracțiunilor înregistrate în documente, există și o „infracționalitate ascunsă”, greu de estimat. Interpretarea documentelor cifrice trebuie așadar să ia în considerare „vizibilitatea” fenomenelor înregistrate. Cu cât vizibilitatea fenomenelor este mai accentuată, cu atât valoarea de reflectare a documentelor cifrice este mai mare. În baza acestui raționament, ne așteptăm în mod legitim ca recensământul locuințelor să fie mai exact decât recensământul populației și aceasta mai exact decât recensământul animalelor.

Aspectul cantitativ real al fenomenelor se impune a fi estimat pornindu-se de la datele statistice înregistrate, adăugându-se sau scăzându-se „fenomenele ascunse”.

De asemenea, trebuie avută în vedere semnificația unității statistice. Să luăm ca exemplu statistica lecturii (Escarpit, 1980, 15). Unitatea statistică este titlul. Din 1965 statisticile UNESCO menționează și tirajul. Așadar, titlul și tirajul. S-ar părea că lucrurile sunt foarte clare. Dacă vrem să vedem cât se citește într-o țară sau alta nu avem decât să studiem documentele statistice oficiale: câte cărți s-au publicat (titluri) și în ce tiraj. Aici lucrurile se complică. De la o țară la alta prin carte publicată se înțelege altceva. UNESCO a propus în 1964 următoarea definiție a cărții: „publicație neperiodică, cuprinzând cel puțin 49 de pagini”. Unele țări au acceptat această definiție (Canada, Finlanda, Norvegia), altele au mărit volumul (Danemarca – 60 pagini, Italia – 100 pagini) sau l-au redus considerabil (Belgia – 40 pagini; Cehoslovacia – 32 pagini; Islanda – 17 pagini). În India, cea mai neînsemnată broșură este inclusă în categoria cărților. Dacă lucrurile stau așa cum le prezintă sociologul francez Robert Escarpit, faptul că în 1969 India publicase 13723 de titluri are o semnificație cu totul alta decât ar fi avut-o în cazul în care ea ar fi adoptat definiția UNESCO. În orice caz, din cele prezentate rezultă, credem, foarte limpede că statisticile naționale au semnificații diferite, iar pentru comparare trebuie totdeauna verificat conținutul unităților statistice de înregistrare. Pentru lectura de carte titlul și tirajul nu oferă decât o primă aproximație. Trebuie să avem în vedere numărul cărților nevândute, ca și volumul exportului de carte (exportul reprezintă pentru Franța 17% din cifra de afaceri a editurilor). De asemenea, trebuie să avem în vedere că o carte este citită de mai multe persoane (se admite că este citită de de trei – patru persoane). Ceea ce rezultă în urma unor astfel de calcule se raportează la numărul știutorilor de carte, determinându-se lectura medie posibilă. Lectura efectivă constituie o altă problemă. Dar definiția pur cantitativă a cărți – așa cum arată Robert Escarpit – are defectul de a considera cartea ca pe oricare obiect material, ingnorând funcția ei culturală. Același defect îl au și statisticile lecturii bazate pe titluri și tiraje. Una este apariția în zeci de mii de exemplare a Cărții de telefon, a Mersului trenurilor sau a Codului poștal și cu totul altceva publicarea unui volum de versuri, a unei cărți de știință sau a unui volum de literatură beletristică. Chiar dacă se operează cu sistemul clasificării zecimale a cărților, categoriile (0. Generalități; 1. Filosofie; 2. Religie; 3. Științele sociale; 4. Filologie; 5. Științe pure; 6. Științe aplicate; 7. Arte și delectare; 8. Literatură; 9. Istorie și geografie sunt destul de imprecise. „Acesta este și motivul pentru care statisticile oficiale nu ne pot da decât indicații vagi și, de multe ori, false” (Escarpit, 1980, 19).

Filosoful și sociologul Eugeniu Speranția, scriind *Cartea despre carte* ne-a dat, poate, cea mai frumoasă scriere despre „lumina sufletului și dascălul virtuții”, definind cartea nu după conținutul („un maximum de date mintale de universală și eternă valabilitate”), forma („unitatea desăvârșită a conținutului”) și destinația, adică „funcția” de a propaga valori universale și eterne și „adresa” – cartea fiind o „*scrisoare adresată spiritului uman*” în genere: omului impersonal, de oricând și de oriunde, omului care este om numai în măsura în care tinde să se afirme, să se mențină și să exceleze ca atare, însușindu-și avid toate înaltele valori spirituale pe care omenirea i le pune la dispoziție (Speranția, 1984, 40).

Chiar recensămintele populației, atât de perfecționate sub raport metodologic, nu sunt ferite de distorsiuni. Există o atracție către rotunjirea numerelor, ca să nu mai vorbim de erorile de înregistrare nesistematice. Persoanele care au 49 de ani, ca și cele de 51 de ani – de exemplu – au tendința de rotunjire a vârstei, declarând pur și simplu că au vârsta de 50 de ani. Alcătuind piramida vârstelor se observă o supradimensionare a claselor de vârstă terminate cu zero (20, 30, 40 ani ș.a.m.d.). Uneori

rezultatele recensămintelor sunt în mod voluntar trucate. În urma recensământului din 1980 din SUA, municipalitatea din New York a intentat o acțiune de justiție împotriva Biroului de recensământ, apreciind că populația newyorkeză a fost subestimată. Se pare că eroarea nu a fost deloc întâmplătoare: în SUA, în funcție de rezultatele recensămintelor se stabilește numărul locurilor în Camera reprezentanților, ca și ajutorul federal pentru fiecare stat în parte.

Exprimarea cu precizie a rezultatului numărării populației nu conferă de la sine și exactitate documentului. Se confundă precizia cu exactitatea. În mod curent se spune: „brutal ca o cifră“, subînțelegându-se că cifrele reprezintă „adevărul crud“, „adevărul adevărat“. Fără a considera statistica doar ca pe „o artă de a minți cu precizie“ – cum se exprima Benjamin Disraeli (1804-1881), primul ministru al Angliei din perioada expansiunii sale coloniale – considerăm că se impune distincția între calitatea documentelor cifrice de a fi precise și calitatea lor de a fi exacte. În mod spontan tindem să credem că o informație precisă este și exactă.

Încă la începutul secolului, Charles Seignobos atrăgea atenția să nu confundăm noțiunile „precis“ și „exact“ (1901, 34). O informație vagă, neprecisă, nu exprimă adevărul obiectiv, îl aproximează. Opoziția dintre „vag“ și „exact“ (sau adevărat) – spune Charles Seignobos – a dus la concluzia identității dintre „precis“ și „exact“, ceea ce e fals. Asupra distincției dintre „precis“ și „exact“, în literatura de specialitate din țara noastră a atras atenția Henri H. Stahl (1974, 304). Pentru clarificarea diferenței dintre cele două noțiuni, să luăm ca exemplu informația furnizată de *Environmental Fund*, care anunța că vineri, 14 martie 1980, orele 19,42 GMT, populația globului a atins numărul de 4.500.000.000 de locuitori. Informația șochează prin precizie, specificând ziua, ora și minutul. Cu toate că e precisă, ea este însă departe de a fi și exactă. Așa cum s-a arătat, în lume, mai există zone în care nu s-a efectuat încă nici un recensământ. În plus, estimățiile populației sunt foarte diferite, dat fiind faptul că în unele țări nu s-au mai făcut recensăminte de zeci de ani. Toate acestea au dat naștere unor estimății ale populației mondiale pentru 1975 cât se poate de diferite: de la 392000000 – *Worldwatch Institute*, până la 4.147.000.000 – *Environmental Fund* (Ghețau, 1989, 551). În condițiile arătate, știrea că vineri, 14 martie 1980, orele 19,41 GMT populația mondială era de 4,5 miliarde locuitori, deși foarte precisă, este totuși lipsită de exactitate, e falsă. De altfel, strălucitul istoric Fernand Braudel (1984, 19) aprecia că „astăzi nu cunoaștem populația globului decât cu o aproximație de 10%“.

Chiar dacă populația Terrei s-ar fi determinat printr-un recensământ mondial, rezultatul n-ar fi fost valid decât pentru momentul critic al recensământului. O limită serioasă a recensămintelor – așa cum se știe – rezidă în caracterul lor statistic, pe măsura îndepărtării de momentul critic intervenind diferențe greu de estimat. Chiar intervalul de cinci ani pentru efectuarea unui recensământ, în condițiile exploziei demografice și schimbărilor social-politice contemporane, este mult prea mare. S-ar putea desigur reduce acest interval, dar efectuarea unui recensământ antrenează mijloace umane, materiale și financiare considerabile (de exemplu, recensământul din 1950 din SUA a costat 89.683.000 de dolari). Cu cât caracteristicile înregistrate ale populației sunt mai numeroase, cu atât va fi mai ridicat și costul general al recensământului. Din acest motiv, recensămintele iau în calcul caracteristicile cele mai generale, datele fiind doar orientative pentru cercetarea sociologică, care adesea vizează elemente particulare, ce nu pot fi obținute decât prin anchete selective. Cu toate limitele menționate, publicarea rezultatelor recensămintelor oferă sociologilor documentele cifrice oficiale indispensabile activității lor de cercetare.

Valoarea documentelor cifrice, în afara autenticității informației primare, constă și în completitudinea lor. Truncherea informației statistice reprezintă forma benignă a „minciunii statistice“. Prin trunchere, chiar înregistrarea „precisă“ și „exactă“ a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale, departe de a furniza informații corecte, dezinformează, ascunde adevărul. Dacă dintr-o structură se descrie cantitativ doar un singur element, nu se pot trage concluzii cu privire la întreg. Dacă, de exemplu, referitor la transportul urban în comun se înregistrează doar lungimea în km a liniilor de tramvai, nu se pot trage concluzii pertinente cu privire la situația transportului în comun din respectivul oraș.

Pentru a ne face o imagine corectă asupra transportului în comun va trebui să beneficiem de date statistice (numărul, densitatea și lungimea rețelei etc.) referitoare la totalitatea mijloacelor de transport în comun (metrou, autobuz, troleibuz, tramvai, taxi etc.). De asemenea, va trebui să cunoaștem volumul și structura populației urbane și navetiste, pentru a construi indicii capabili să reflecte întregul cât mai complet. În ceea ce privește transportul în comun, un indice relevant se obține prin raportarea numărului de călători la lungimea rețelei de transport, pe unitatea de timp. Indicele călători km/oră oferă o imagine statistică sintetică asupra transportului urban în comun.

În concluzie, informațiile statistice cuprinse în documentele cifrice se impun dintru început atenției sociologului, care trebuie să le verifice autenticitatea și să le integreze cu alte informații, astfel încât să obțină o descriere cantitativ-calitativă a vieții sociale în dinamica ei. Dar să nu uităm ceea ce spunea Constatin Noica: „în veacul nostru am mers din exactitate tot spre exactitate“, în loc „să mergem din exactitate spre adevăr“ (Noica, 1985, 175). Dacă exactitatea agresivă se opune unilateral adevărului, adevărul rămâne neîmplinit în afara exactității. Adevăr nu poate fi fără exactitate; exactitatea fără adevăr da ! Cu deplin temei Constatin Noica ne îndemna „Să fim prudenți în fața exactității goale“ (1985, 170).

Documente scrise necifrice

Documentele scrise necifrice pot fi publice (interesând întreaga comunitate, pe toți membrii societății) sau persoanele. Cele publice, la rândul lor, pot fi oficiale sau neoficiale. Pentru reconstituirea vieții sociale din trecut, dar și pentru a obține date despre prezent, documentele publice oficiale necifrice sunt de cea mai mare însemnătate. Documentele istorice, poruncile domnești, actele vistieriei, rapoartele consulare sau registrele de vamă servesc la reconstituirea trecutului, chiar dacă, așa cum atrăgea atenția Nicolae Iorga (*Adevăr și greșală în scrierea istoriei*, 1935) într-un ascutit spirit polemic, „Actele publice nu sunt făcute pentru a-ți spune adevărul, ci pentru a susține un interes, ... ele s-au scris într-o anumită atmosferă de interese, de care nu poate scăpa cine a redactat“. Preocuparea istoricilor (Eudoxiu N. Hurmuzaki, Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Petre P. Panaitescu ș.a.) de a publica culegeri de documente vechi, ca și existența unor reviste specializate în publicarea documentelor inedite (*Manuscriptum*, *Revista muzeelor și a monumentelor* ș.a.) îl interesează în cel mai înalt grad pe sociolog când încearcă să găsească legătura între trecut și prezent. Dar nu numai documentele oficiale publicate ci și cele nepublicate – mai ales acestea – vor fi utilizate în cercetările de teren, unde pot fi întâlnite valoroase arhive cu documente oficiale. Pentru vechile forme de viață economică și statală din țara noastră – în afara documentelor oficiale amintite – actele breslelor, ca și actele judecătorești oferă o bogată informație privind raporturile de proprietate, organizarea activităților economice și de muncă, dezvoltarea tehnică, așezările orașenești și satești ș.a.m.d. Viața comunităților rurale, din trecutul mai îndepărtat sau mai apropiat, poate fi înțeleasă mai bine dacă cercetătorul stăruie în studierea „actelor de împroprietărire“, a „învoielilor agricole“, a altor documente emise de administrația de stat (locală sau centrală).

În ceea ce privește situația prezentă, la nivelul firmelor organizațiilor de tip economic sau cultural există o serie întreagă de documente oficiale necifrice pe baza cărora se organizează și se desfășoară viața colectivă: regulamentele de ordine interioară, rapoartele de bilanț la adunările acționarilor, hotărârile consiliilor de administrație etc. Desfășurând cercetări sociologice în cadrul întreprinderilor industriale sau în instituțiile cultural-educative, va trebui să se înceapă cu studiul acestor documente. De asemenea, în cercetările zonale se va porni de la documentele oficiale. În fiecare comunitate rurală există astăzi o bogată arhivă de documente oficiale, care, în condițiile impuse de legile în vigoare, sprijină efortul de documentare a sociologului.

La nivel central, *Constituția*, legile, *Monitorul Oficial al României*, decretele prezidențiale, declarațiile Parlamentului României, hotărârile guvernului sunt documente publice necesare înțelegerii de către cercetătorul vieții sociale a macroprocesoarelor și structurilor globale.

Documentele necifrice publice neoficiale constituie o sursă bogată de informații pentru toate societățile alfabetizate, chiar și în prezent, când se anunță intrarea în era Marconi. Civilizația, încă sub semnul galaxiei Gutemberg, se reflectă în documentele tipărite (cifrice, dar mai ales necifrice), nu numai prin conținutul, dar și prin calitatea tiparului și a hârtiei, prin tirajul lor ș.a.m.d. Ziarele și revistele, cărțile beletristice și de știință, afișele și reclamele comerciale, programele pentru spectacole, inscripțiile de tot felul etc. alcătuiesc un univers de simțire și gândire specific fiecărei epoci și zone geografice.

În mod deosebit, lucrările cu caracter monografic trebuie să rețină atenția cercetătorului de teren. Deplin întemeiat, Henri H. Stahl (1974, 23) spunea: „e cu neputință de admis ca un sociolog să nu fi citit și studiat *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir sau *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia* (1718) a lui Dell Chiaro“. În această ordine de idei, inițiativa publicării complete a însemnărilor de călătorie despre țara noastră în colecția *Călători străini despre țările române* – datorată Institutului de Istorie „N. Iorga“ – nu poate fi decât salutară. Se continuă astfel o tradiție extrem de valoroasă. Nicolae Iorga, în cadrul lecțiilor făcute la *Scoala de războiu*, ne-a dat – așa cum se știe – *Istoria românilor prin*

călători (1922), operă de largă informare, cu numeroase elemente de interes sociologic. În aprecierile călătorilor străini care au trecut prin țările române, alături de remarci subiective, uneori nedrepte, întâlnim numeroase consemnări ale faptelor de observație referitoare la instituțiile politice, juridice, administrative, dar și la psihosociologia poporului, la munca și viața de zi cu zi a țăranilor și orașenilor. Tocmai aceste fapte de observație ne interesează, ele stau mărturie evoluției noastre sociale.

De asemenea, inițiativa publicării unor monografii de comune sau orașe ar trebui să fie mai mult încurajată. Tradiția publicării unor astfel de lucrări este foarte veche la noi în țară (Constatinescu și colab., 1974, 31). Primele monografii de județe: Județul Dorohoi, 1866 (539 p.), Județul Mehedinți, 1868 (368 p.) și Agricultura în județul Putna, 1878, sunt datorate personalității marcante a lui Ion Ionescu de la Brad (1818 – 1891), considerat întemeietorul economiei agrare, inițiatorul metodei monografice, precursor al sociologiei agrare românești, primul profesor de contabilitate la noi în țară și cel dintâi în lume care a stabilit caracterul previzional al calculelor, contabilității în conducerea științifică și a conceput simbolizarea conturilor.

Monografierea comunelor (Chelcea, 1934) – de dată la fel de veche ca și cea a județelor, dacă luăm în considerare că Vasile Gr. Borgovanu, care în 1892 a tipărit prima monografie a unei comune (Monografia comunei Ilva Mare, în *Revista nouă* (pp. 314-349), amintește că încă din 1863 exista un manuscris al monografiei comunei Ilva Mare întocmit de Pavel Galan – a cunoscut la sfârșitul secolului trecut o adevărată vogă. Au fost inițiate concursuri de către revistele vremii, iar cele mai merituose monografii au fost premiate: *Monografia comunei Orlat* de Romul Simu (1895) și *Monografia economică culturală a comunei Gura Râului* de Ioachim Munteanu (1896).

Programul de monografiere a comunelor (1903 – 1905), stabilit de A.V. Gîdei, ansamblul cercetărilor monografice realizate sub conducerea lui Dimitrie Gusti, începând cu cele din comuna Goicea Mare (1924-1925), studiile cu caracter monografic publicate în *Arhiva pentru știința și reforma socială* (apărută în 1919) sau în *Sociologie românească* (apărută în 1936) sunt tot atâtea surse de informare pentru sociolog. Aceeași funcție au avut-o și majoritatea studiilor de teren publicate în revista de sociologie *Viitorul social* editată, serie nouă, începând cu 1972 sau în *Seria Sociologie a Analelor Universității București*, ca și investigațiile sociologice publicate în revistele de specialitate apărute după decembrie '89 (*Sociologie românească* – serie nouă, *Cercetări sociale*, *Studii și cercetări socioumane*, *Revista română de sociologie* ș.a.).

De un mare ajutor în reconstituirea vieții sociale din trecutul nu prea îndepărtat, dar mai ales pentru descifrarea realității cotidiene se dovedește a fi presa scrisă, emisiunile de radio și televiziune, ca și filmele documentare. Așa cum aprecia chiar Karl Marx în *Dezbaterile în legătură cu libertatea presei* (în *Gazeta renană*, nr. 139 din 19 mai 1842): „Presă liberă reprezintă ochiul mereu treaz al spiritului poporului, întruchiparea încrederii unui popor în sine însuși, legăturile grăitoare care leagă individul de stat și de lumea întreagă; ea este întruchiparea culturii care transfigurează lupta materială ridicând-o la rangul de luptă spirituală, și care idealizează forma ei materială, brută. Libertatea presei este spovedania deschisă a unui popor față de el însuși, și, după cum se știe, forța care rezidă în mărturisire este izbăvitoare. Ea este oglinda spirituală în care un popor se vede pe el însuși, iar cunoașterea de sine este prima condiție a înțelepciunii. Ea este spiritul statului, care poate fi adus în orice colibă cu cheltuieli mai mici decât mijloacele materiale de iluminat. Ea este omnilaterală, omniprezentă, atotștiutoare. Ea este lumea ideală care țâșnește în permanență din lumea reală, și sub forma unui spirit tot mai bogat se varsă înapoi în ea, însuflețind-o din nou“.

În presa scrisă (ziare, reviste, foi volante) se stochează un mare volum de informații sociale, pe care cercetătorul vieții sociale le poate interpreta obiectiv, chiar dacă articolele sunt scrise de pe poziții de partizanat politic. În funcție de tema cercetată, sociologul se va sluji de informațiile din presă fie pentru depistarea unor probleme sociale, fie pentru precizarea atitudinilor politice dominante. Studiul atent al presei trebuie să ocupe, așadar, un loc central în activitatea de documentare a sociologului.

Documentele necifrice personale (scrise, necifrice) oficiale și neoficiale conțin informații nu numai despre individ, dar și despre colectivitate, despre forma de organizare a vieții sociale. Documentele necifrice personale oficiale (certificat de naștere, buletin de identitate, certificat de căsătorie, actele de proprietate, adeverințele și dovezile eliberate de autorități) servesc în primul rând pentru identificarea subiecților anchetați. O serie de documente personale oficiale (acte de dănie, testamente, inventare de

gospodării) sunt utilizate în analiza dinamicii structurilor sociale din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea când astfel de documente încep să reglementeze raporturile de proprietate.

Sunt extrem de rare anchetele directe în care sociologul utilizează documentele personale oficiale; mai frecvent sunt cercetate arhivele oficiale, unde se păstrează duplicatele certificatelor de naștere, căsătorie etc. Așa cum se știe, înaintea înființării oficiilor de stare civilă, prin prevederile *Regulamentului Organic* (1832), evidența botezurilor, căsătoriilor și înmormântărilor era ținută în așa-numitele „metrice” bisericești. În cercetările de teren, nu este exclusă descoperirea „întâmplătoare” a unor astfel de documente, care, prin vechimea lor, permit reconstituirea genealogiilor, mișcarea demografică. Chiar dacă întâmplarea nu poate fi planificată, cercetarea atentă a documentelor de stare civilă trebuie să îl preocupe pe sociolog când urmărește viața colectivității urbane și rurale, transformările petrecute în aceste medii sociale. În studiul proceselor sociale, va trebui să pornim de la existența indivizilor umani vii, de la „producerea vieții, atât a celei proprii, prin muncă, cât și a celei străine, prin procreare...” (Marx, Engels, 1958, 30). În același sens se pronunță și Fernand Braudel (1979/1984, 18) când analiza viața de zi cu zi, societatea în secolele al XV-lea și al XVIII-lea: „Fără îndoială, tocmai de la oameni trebuie să începem”, precizând: „pe termen scurt, ca și pe termen lung, la nivelul realităților locale, ca și pe imensa scală a realităților mondiale, totul este legat de număr, de oscilațiile maselor de oameni” (1984, 19). În acest context, registrele de stare civilă sunt deosebit de utile. Așa, spre exemplu, în cercetările efectuate sub coordonarea lui Traian Herseni (1970) la Boldești am încercat să determinăm evoluția populației unei comunități rurale sub impactul industrializării. Pentru perioadele mai vechi ne-am folosit de catagrafiile existente; pentru situația de după primul război mondial am utilizat actele de stare civilă din arhiva consiliului popular: actele de naștere, de deces, căsătorie. Am consultat registrele de stare civilă pentru nașteri, decese și căsătorii. Am putut stabili astfel etapele formării populației, caracteristicile imigrației, cauzele care au influențat stabilizarea în localitate.

Documentele necifrice personale neoficiale (foi de zestre, spițe de neam, însemnări zilnice, scrisori, jurnale intime, biografii etc.) sunt realizate pentru a fi utilizate de către înșiși autorii lor sau de către persoane foarte apropiate acestora (prietenii, familie etc.).

În definirea documentelor personale se pune accentul pe faptul că ele reflectă experiența de viață a individului, că sunt confidențiale, un produs spontan al celui care le realizează. Într-o lucrare de referință, Herbert Blumer (1939, 29) definește documentele personale ca „relatare a experienței individuale care relevă acțiunile individului ca agent uman și ca participant la viața socială” (*apud* Allport, 1942, VIII). Este de reținut ambivalența subiectiv-obiectiv, individual-social a documentelor personale. În acțiunile individului, așa cum sunt ele consemnate în documentele personale, se reflectă subiectivitatea proprie, dar și factorii sociali, de natură obiectivă. Pe sociolog tocmai acești factori îl interesează în primul rând. Psihologii urmăresc factorii subiectivi relevați de documentele personale. Bine cunoscutul psihosociolog Gordon W. Allport considera în acest sens documentele personale ca „orice destăinuire înregistrată care, intenționat sau neintenționat, oferă informații referitoare la structura, dinamica și funcționarea vieții mintale a autorului” (1942, XII). El făcea distincție între ceea ce numea „first-and third-person documents”. Distincția ni se pare deplin justificată: documentele scrise la „persoana întâi” exprimă mai bine subiectivitatea autorului lor, spre deosebire de documentele scrise la „persoana a treia”, elaborate cu ajutorul persoanei în cauză, dar nu spontan, ci după un plan la întocmirea căruia aceasta nu a luat parte.

Foile de zestre. Unele documente personale neoficiale au o reală valoare pentru reconstituirea vieții sociale din trecut. Astfel, se impune să amintim, în primul rând, *foile de zestre* în care, în trecut, se specifica tot ceea ce primeau ca dotă tinerii căsătoriți (terenurile și inventarul agricol, piesele de îmbrăcăminte etc.). „Încheierea foii de zestre care urmează tocmei – scrie Xenia C. Costa-Foru – este de fapt un act legal (1945, 105) ce trebuie studiat ca manifestare juridică. Spre deosebire de actul de dotă, conform dreptului civil, foaia de zestre, deși are valoare juridică, constituie totuși un document personal neoficial (nu emană de la o autoritate). În „planul pentru cercetarea dreptului familial”, Heni H. Stahl (1940, 358) face distincție între următoarele forme de înzestrare: act de dotă, foaie de zestre, tocmeală în conformitate cu obiceiul pământului, diferite forme deghizate (vânzare, donație, rentă, dijmă, simplă tolerare etc.). Fiind urmarea unei înțelegeri între familiile celor ce se căsătoresc, foile de zestre au caracter neoficial, sunt documente personale cu o mare valoare informativă și pentru cercetătorul culturii materiale din trecutul țării noastre. Prin intermediul foilor de zestre „dispunem de un fel de inventar al pieselor de îmbrăcăminte femeiască caracteristice zonei respective, existând astfel posibilitatea de a stabili cu mai

multă certitudine atât inventarul, cât și evoluția pieselor de îmbrăcăminte a populației într-o anumită zonă, într-o anumită perioadă istorică” (Vlăduțiu, 1973, 41).

Din punct de vedere sociologic, foile de zestre furnizează informații prețioase referitoare la obiceiurile juridice ale poporului nostru, dând în același timp o imagine autentică asupra situației materiale a diferitelor categorii sociale din trecutul mai apropiat sau mai depărtat al patriei. Aducem în discuție, în acest sens, un singur exemplu. Ion Răuțescu semnalează în monografia comunei Dragoslavele (1923) că într-o foaie de zestre din 1859 se consemna și „o litră de fierăstrău” (p. 165), cu drept de pădure în Valea Cheii. Acest lucru constituie un indiciu prețios pentru viața economică a satului și zonei (Muscel-Argeș), evidențiind importanța exploatărilor forestiere, industria sătească, meșteșugăritul, ocupațiile tradiționale. Coroborate cu alte documente oficiale sau neoficiale, foile de zestre ajută la reconstituirea vechilor structuri sociale.

Spițele de neam. În același scop pot fi utilizate și „spițele de neam” cu sau fără prezentare grafică. *Spițele de neam*, ca documente personale neoficiale, redau sistemul de rudenie pe mai multe generații. În trecut, țăranii obișnuiau să-și facă spițe de neam și să le transmită din generație în generație pentru ca să se calculeze mai ușor cota parte ce revenea fiecăruia în sistemul devălmășiei familiale. Xenia C. Costa-Foru, care reproduce în lucrarea sa de metodologie a cercetărilor monografice asupra familiei câteva spițe de neam descoperite în cursul cercetărilor de la Nerej (1927), atrage atenția asupra faptului că: „De câte ori ne va fi cu putință să găsim asemenea spițe de neam familiale va trebui să le analizăm cu mai multă atenție, tehnica alcătuirii lor dându-ne multiple indicații asupra felului de organizare veche și nouă a familiei din acel loc” (Costa-Foru, 1945, 63).

Jurnalele personale. Dar nu numai în perspectiva istoriei sociale pot fi utilizate cu succes documentele personale. Pentru trecutul apropiat și, mai ales, pentru prezent, însemnările zilnice, scrisorile și alte documente personale oferă informații despre indivizii umani în contextul social al existenței lor. Însemnările ocazionale sau zilnice, jurnalele intime, scrisorile primite sau expediate, ca și autobiografiile spontane (neprovocate) întregesc imaginea asupra vieții sociale, relevând modul în care societatea este evaluată de către indivizii umani aparținând unor structuri sociale determinate. Dacă astfel de documente personale provin de la personalități proeminente ale vieții politice, culturale, științifice valoarea le este sporită firește nu în primul rând prin gradul lor de obiectivitate, ci prin experiența de viață mai vastă a autorilor, prin capacitatea acestora de a fi fost participanți activi la evoluția fenomenelor sociale reflectate în documente.

Acordând cea mai mare atenție documentelor personale ale unor mari personalități, sociologul nu face abstracție de însemnările și mărturiile unor oameni abia știutori de carte, care și-au consemnat gândurile dintr-o nevoie interioară, fără intenția de a le face publice vreodată. Astfel de documente pot fi utilizate pentru reconstituirea mentalității populare, a psihologiei poporane, „creată chiar de popor” – cum remarca Traian Herseni (1980, 23). Desigur, psihologia poporană poate fi analizată și pe baza documentelor lingvistice și a documentelor folclorice. Considerăm însă că documentele personale, în măsura în care avem acces la ele, sunt la fel de relevante ca documentele lingvistice și folclorice. Să luăm ca exemplu „carnetul intim” al lui Tudor Dumitru, țăran din Feleac, în care acesta nota zilnic prin 1908 „multe și de toate” (Chelcea, 1934, 113). Așa cum atrăgea atenția în urmă cu aproape cinci decenii Ion Chelcea, astfel de documente „scrise direct de oameni din popor fără alte preocupări decât acelea de a satisface propriile cerințe sufletești” au o deosebită importanță pentru cercetătorul vieții sociale, iar, dacă este vorba de psihologia populară, cazul luat în discuție probează că „trecerea de la un mediu de cunoaștere (popular) la celălalt (cărturăresc) nu se face brusc, aici, spre a avea pseudocultură, trecerea se face pe nesimțite, fără nici o deformare a ideilor (Chelcea, 1934, 113). Psihologia populară apare astfel ca o îngemănare de cunoștințe poporane și cărturărești popularizate. Mediul social este și el reflectat în astfel de documente personale. „Acuma în luna lui Martie în 15 – nota Tudor Dumitru în carnetul său – se împlinește 60 de ani de la ștergerea iobăgii”. Pe cât de lapidară, această notă din 15 martie 1908 exprimă atitudinea și spiritualitatea unui țăran român din Ardeal din consemnările căruia „simți pe undeva, în apropiere, umbra marilor revoluționari din '48”. „De aceea – conchidea Ion Chelcea (1934, 114) – pentru conținutul său, carnetul intim al lui Tudor din Feleac e un document de preț, în care remarcăm din partea țăranului român o hotărâre dărză contra împilatorilor”. De altfel, valoarea acestui document, comentat și publicat de Ion Chelcea, a fost remarcată și de C. Rădulescu-Motru (1942, 95).

Ca și însemnările zilnice, jurnalele intime dezvăluie trăirile psihice sub influența factorilor sociali obiectivi. În anumite epoci și la anumite vârste asistăm la proliferarea documentelor personale de tipul jurnalelor, a oracolelor și scrisorilor confidențiale. Se pare că adolescența, cu nevoia sa specifică de autoanaliză, oferă posibilități mai generoase de valorificare a documentelor personale în scopul cunoașterii schimbărilor de mentalitate. Unele cercetări estimează că mai mult de jumătate din adolescenții și tinerii între 13 și 18 ani instruiți posedă jurnale intime. În Japonia, de exemplu, dintr-un număr de 3500 eleve, 50% aveau astfel de jurnale (A. Yoda, 1937). Jurnalele intime ale adolescenților au fost exploatate cu mai mult succes decât jurnalele intime ale adulților. Studiul lui J. R. Runner, *Social distance in adolescent relationship* (Amer. J. Sociol, 1937, 43, 428-439) este o dovadă în acest sens.

Gordon W. Allport (1942) recomanda utilizarea jurnalelor intime în studiul personalității. El considera că, pe baza jurnalelor intime, din care aflăm trecutul unei persoane, se pot face prognoze mai autentice decât pe baza „legilor” generale referitoare la persoanele din același mediu social.

Cu toate acestea, studiile bazate în principal pe informațiile din jurnalele intime sunt extrem de rare. Explicația, desigur, o găsim în dificultatea de a colecționa jurnale intime într-un număr suficient pentru a permite unele generalizări. Spre deosebire de biografiile sociale, scrierea unor jurnale intime la indicația cercetătorilor este practic imposibilă. Biografii sociale provocate există, jurnale intime și scrisori provocate nu. Iată de ce, comparativ cu alte documente personale, biografiile sociale au fost mai frecvent utilizate în cercetarea socială. Nu criterii de conținut, ci considerente tehnice au condus la situația prezentă când în întreaga sociologie abia dacă pot fi semnalate lucrări semnificative bazate exclusiv pe studiul documentelor personale de tipul jurnalelor intime sau al scrisorilor. În afara studiului amintit al lui J. R. Runner, mai poate fi menționată lucrarea lui R. S. Cavan, *Suicide* (Chicago, 1928), în care o pondere însemnată o are analiza unor jurnale intime ale adulților sinucigași. De asemenea, poate fi citată cercetarea realizată de Charlotte Bühler (1934) asupra schimbărilor de mentalitate în succesiunea generațiilor. Dintr-un număr de 93 jurnale intime au fost selecționate trei, considerate reprezentative pentru cele trei generații (de la 1873 la 1910). Charlotte Bühler aprecia că jurnalele intime oferă o bază convenabilă pentru reconstrucția „Zeitgeist”-ului (spiritul epocii).

Scrisorile. În literatura de specialitate se menționează ca exemplară utilizarea conjugată a autobiografiilor, a scrisorilor și însemnărilor intime în opera lui William I. Thomas și Florian Znaniecki, ca și în cercetările coordonate de Alfred Charles Kinsey (1894-1956). Asupra contribuțiilor lui William I. Thomas și Florian Znaniecki vom reveni. Amintim acum doar faptul că în des citata lor lucrare *The Polish Peasant in Europe and America* sunt reproduse 764 scrisori expediate de țărani polonezi emigranți familiile lor rămase în Europa sau de familiile imigranților în America. Studiul introductiv (peste 200 de pagini) ce însoțește lucrarea interpretează informația cuprinsă în aceste scrisori, dă lămuriri cu privire la viața de familie a interlocutorilor, se descrie cadrul geografic și comunitar în care aceștia trăiesc. La subsolul paginilor sunt explicate anumite expresii și se analizează atitudinile și acțiunile descrise în scrisori. Întregul material documentar este ordonat în acord cu scopul declarat al lucrării, de a evidenția rolul atitudinilor în viața socială.

Așa cum se precizează, „trimiterea scrisorilor este pentru ei (emigranții – n.n.) o datorie socială cu caracter ceremonial și tradițional, forma fixă a scrisorilor țărănilor este un semn al funcției lor sociale. Toate scrisorile pot fi considerate ca variații ale unui tip fundamental, a căror formă rezultă din funcția lor și rămâne totdeauna esențial aceeași, chiar dacă în cele din urmă degenerază” (Thomas și Znaniecki, 1963, 197). William I. Thomas și Florian Znaniecki numesc acest tip de epistole „scrisori ceremoniale” (*bowing letter*), funcția lor fiind aceea de manifestare a solidarității familiei în condițiile în care unul din membri este temporar separat de ea. Descompunerea vechii forme a unității familiale sub influența condițiilor concrete de viață (integrarea celor separați de familie în noi grupuri profesionale, teritoriale, naționale etc.), atitudinea față de căsătorie, armonia „familiei naturale” – toate acestea sunt ilustrate prin seriile de scrisori Kukielka, Jablowski și altele, cuprinse în volumul al II-lea al lucrării. Fiecare serie de scrisori beneficiază de scurte introduceri care precizează valoarea lor de document. Utilizarea intensivă a scrisorilor pentru susținerea tezelor teoretice privind destrămarea și restructurarea relațiilor sociale are deopotrivă limite și avantaje. Comentând modul de utilizare a scrisorilor de către autorii citați, Matilda White Riley menționează caracterul fragmentar și incomplet al datelor din comunicarea epistolară, dificultatea de a obține documente spontane elaborate, ca și dependența schimbului de scrisori de anumite date situaționale: durată separării, frecvența, obișnuința exprimării în scris etc. În același timp sunt subliniate și avantajele utilizării documentelor personale de tipul scrisorilor: permite cercetătorilor să

abordeze un domeniu inaccesibil observației directe, obținând informația referitoare la o lungă perioadă de timp, în condiții naturale, neprovocate artificial (Riley, 1963, 242).

Și în studierea comportamentului sexual al bărbatului și femeii – Alfred C. Kinsey și colab., *Sexual Behavior in the Human Female* (1953) – analiza documentelor personale (însemnări zilnice, scrisorile partenerilor, poezii erotice etc.) s-a dovedit utilă pentru completarea informațiilor obținute prin interviuarea celor peste 12000 de subiecți umani. Multe din documentele personale utilizate de echipa de cercetători de la Universitatea Indiana (SUA) proveneau de la persoane cu talent literar recunoscut, dar așa cum remarca Alfred C. Kinsey, în capitolul introductiv consacrat metodei, „și corespondența dintre persoane fără talent literar deosebit poate oferi o imagine interesantă privind atitudinea celor ce scriu” (1953/1970, 107), referitor la problemele cercetare.

Biografiile sociale

Biografiile sociale au atras atenția cercetătorilor mai mult decât oricare alte documente personale necifrice. În timp, s-a adunat o experiență vastă de utilizare a lor și s-a precizat cu mai multă claritate valoarea și limitele acestui tip de documente.

Biografiile sociale – între celelalte tipuri de documente scrise necifrice personale – au fost utilizate în cercetări devenite clasice, fiind considerate cercetări devenite clasice, fiind considerate „documente sociologice prin excelență” (Fl. Znaniecki). „General vorbind – nota Jan Szczepanski (1981, 229) – autobiografiile oferă descrieri selective ale faptelor și evenimentelor din viața cotidiană a autorilor lor. Orice autobiografie este o construcție logică, rațională a faptelor considerate mai importante: viața autorului *autobiografiei* este în mod obișnuit prezentată ca un lanț de fapte, evenimente și procese mai mult sau mai puțin logic organizate”. Fiind nu numai un produs individual (reflectare personală a experienței de viață), ci și o oglindă a vieții sociale arătând ceea ce este acceptat de colectivitățile umane, modele de gândire, simțire și comportament recunoscute într-un moment dat al evoluției societății, (auto) biografiile sociale înlesnesc atât cunoașterea particularului, cât și a generalului. La cel de-al IX-lea Congres Mondial de Sociologie (Uppsala, 14 – 19 august 1978) s-a afirmat chiar că reînvierea interesului pentru metoda biografică este rezultatul crizei metodologice din sociologie, biografia socială putând compensa „tendința spre general a epistemologiei aristoteliene, care postulează faptul că numai ceea ce e comun în viață este interesant pentru știință” (Ferrarotti, 1978, 152).

Sub forma *biografiilor spontane* sau a celor *provocate* de către cercetător (biografii vorbite), ca *biograme* (termen propus în 1947 de T. Abel pentru a desemna biografiile scrise la îndemnul cercetătorului) sau *curriculum vitae* (autobiografii elaborate pentru instituțiile oficiale), metoda biografiei sociale este în prezent reconsiderată. Conform clasificării propuse de Gordon W. Allport (biografii comprehensive, tematice și redactate), au fost și sunt mai frecvent utilizate biografiile tematice (referitoare la o experiență de viață strict determinată) decât biografiile comprehensive (care urmăresc întreaga experiență de viață a individului). De asemenea, s-a practicat și se practică cu mai mult succes așa-numitele biografii redactate (*edited*), în care cercetătorul intervine eliminând repetițiile, greșelile de ortografie, sporind claritatea relatării, reducând discursul, dar păstrând nealterat conținutul. Un bun exemplu de utilizare a biografiilor redactate îl constituie lucrarea lui Oscar Lewis, *The children of Sánchez* (1961).

În ordine cronologică, publicarea lucrării lui William I. Thomas și Florian Znaniecki *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph on an immigrant group* (vol. I și II în 1918, vol. III în 1919 și vol. IV în 1920) a însemnat nu numai o demonstrare a valorii documentelor personale în studierea unor procese sociale cum sunt cele de adaptare și integrare social-culturală, de destructurare a vechilor obiceiuri și cutume și de adoptare a unor noi norme și valori, dar a marcat și o cotitură în metodologia sociologică relevând însemnătatea cazurilor individuale în studiul proceselor sociale. Evidențiind meritele lucrării, în studiul său deja citat, Herbert Blumer (1939) menționa că, înainte de orice, ea a demonstrat necesitatea studierii factorilor subiectivi în viața socială și a propus documentele, în special biografiile, ca sursă de informare sociologică. Împotriva tendinței dominante în epocă de a reduce cercetarea sociologică la analiza seriilor de date statistice, William I. Thomas (1863- 1947), profesor la Universitatea din Chicago, și Florian Znaniecki (1882-1958), poet, sociolog și filosof polonez, militează pentru o sociologie

bazată pe existența concretă a indivizilor umani, pe analiza experienței de viață și a atitudinilor oamenilor în strânsă dependență de influențele evenimentelor sociale.

Metoda biografică a fost larg utilizată în perioada dintre cele două războaie mondiale, mai ales în Polonia, astfel că ea a primit numele de „metoda poloneză” (Zygmunt Dulczewski, 1975). Din inițiativa lui Florian Znaniecki, Institutul de Sociologie din Poznań a lansat la 20 decembrie 1921 un prim concurs cu premii pentru strângerea unor „memorii muncitorești”. Pe baza materialului adunat, Jakob Wojciechowski a publicat lucrarea *Autobiografii muncitorești* (1931). În perioada 1921 – 1938, în Polonia au fost lansate 20 de concursuri cu scopul de a fi colecționate autobiografiile muncitorești, metoda biografiei dobândind un succes neobișnuit, propagându-se ca modă. Este suficient să amintim, pentru a ne face o imagine despre informația stocată, că materialul documentar adunat cu prilejul acestor concursuri a fost publicat în 25 de volume (J. Jakubczak, 1972). Au fost arhivate numeroase autobiografii nu numai de la muncitori, ci și de la șomeri și de la țărani (mai ales în perioada crizei economice). Astfel, în 1931, Institutul de Economie Socială din Polonia a inițiat un vast program de strângere de biografii, cu care ocazie s-au obținut 774 de astfel de documente de la șomeri. În cadrul unui concurs, în 1937, Institutul Polonez de Cultură Rurală reușește să obțină un număr de 1544 de autobiografii țărănești. Josef Chalasinski, profesor la Universitatea din Varșovia, care a interpretat aceste autobiografii în lucrarea *Tânără generație de țărani* (1941), sublinia importanța unor astfel de documente pentru studiul dinamicii culturii (Chalasinski, 1981, 119). Tradiția concursurilor pentru colecționarea de autobiografii continuă în Polonia și după cel de-al doilea război mondial. În perioada 1946 – 1972 desfășurându-se peste 800 de astfel de manifestări la care au participat circa 25000 de polonezi. Așa cum preciza Janina Markiewicz-Lagneau, strângerea autobiografiilor prin lansarea de concursuri cu premii constituie o trăsătură caracteristică a „metodei poloneze” (1976, 591). Inițiatorul metodei, Florian Znaniecki, instituisese chiar o diplomă de merit ce era conferită tuturor celor care trimiteau autobiografii pentru concurs. Josef Chalasinski (1931), cel mai notabil continuator al tradiției inițiate de Florian Znaniecki, oferea ca premiu în concursurile pentru colecționarea de autobiografii excursii în străinătate și în Capitală, cărți etc. Utilizarea biografiilor sociale, ca și a celorlalte documente personale neoficiale, ridică probleme metodologice deosebite. Un prim aspect, așa cum remarcă chiar William I. Thomas și Florian Znaniecki în cel de-al treilea volum al lucrării lor, este acela al dificultății de a colecționa un număr mare de astfel de documente.

Deși reală, această dificultate nu trebuie să îl descurajeze pe cercetător: prin metoda concursurilor – așa cum s-a văzut – pot fi colecționate biografii sociale suficiente pentru alcătuirea dacă nu a unor eşantioane naționale reprezentative cel puțin a unor loturi omogene de populație, conform criteriilor de vârstă, sex, profesie etc. Charlotte Bühler, de exemplu, a reușit să adune un număr de 400 biografii, suficiente pentru a schița „cursul vieții” indivizilor umani. Analiza biografiilor a permis identificarea a cinci faze în cursul vieții omului: două faze de creștere (una rapidă, a doua mai lentă), un „platou”, apoi două faze de descreștere (una mai lentă, urmată de o ultimă fază, de descreștere accelerată). Dar realizarea și numai a câtorva biografii sociale îl poate conduce pe sociolog la formularea unor ipoteze interesante. Lucrarea lui Oscar Lewis *The children of Sánchez* (1961/1978) este o dovadă în acest sens (vezi Lecturi 11.1). Pe baza celor cinci biografii ale membrilor familiei Sánchez, reputatul antropolog nord-american avansează ipoteza existenței unei „culturi a sărăciei”, caracteristică celor privați de „cultură cultă”. În afara demonstrației concrete că utilizarea biografiei sociale ca metodă principală în investigarea sociologică nu duce la descriptivism și nu condamnă cercetarea la factologie, lucrarea are și o dublă semnificație metodologică: în primul rând, atrage atenția asupra necesității de îmbinare a datelor cantitative cu cele calitative (a datelor statistice cu informațiile din biografiile sociale) și, în al doilea rând, constituie un ghid de teren pentru alcătuirea biografiilor sociale (Chelcea, 1979, 840).

În ultimele două decenii, pe plan mondial se înregistrează o reorientare a sociologilor spre studiul documentelor neoficiale, în special al biografiilor sociale. Bertrand de Jouvenel atrăgea atenția asupra pericolului de a rămâne doar la o viziune globală a societății oferită de datele statistice, ignorându-se studiile monografice ale familiilor, și, în cadrul lor, schimbările modurilor de viață, perspectivele, aspirațiile membrilor de familie (evidențiate de biografiile sociale). Urmând îndemnul lui Bertrand de Jouvenel (1972), două din colaboratoarele sale, Cécile Bouzitat și Florence Evin, au realizat un număr de șapte monografii de familii, fără preocuparea de reprezentativitate, în cadrul cărora s-a cerut membrilor familiilor anchetate să-și povestească viața și, individului. De exemplu, nașterea unui copil într-o familie poate influența mobilitatea socială a părinților. Gândită astfel, demografia se concentrează pe *analiza*

longitudinală a fenomenelor demografice, nu pe studiul *evenimentelor* îndeosebi, perioada recentă, așa cum a fost ea resimțită prin prisma avantajelor și inconvenientelor sale, și apoi să descrie o săptămână așa cum le-ar fi plăcut să o trăiască (săptămâna ideală). Complementar biografiilor sociale, în studiul amintit s-au utilizat metoda anchetei, pe baza interviului nestructurat, și metoda bugetului de timp, pe baza chestionarului lui Szalai și a „funcției saturniene”, propusă de Bertrand de Jouvenel (1969).

Revirimentul metodei biografiilor sociale a fost marcat de prezentarea la cel de al IX-lea Congres Mondial de Sociologie (Uppsala, 14 – 19 august 1978) a unor valoroase studii în care această metodă era utilizată complementar sau ocupa un loc central. A se vedea, de exemplu, studiul sociologului maghiar Kárpáty Zoltán *Worker's Life-History Analyses*. De asemenea, în ultimul timp au început să fie editate valoroase studii privind bazele epistemologice și metodologice ale metodei biografice (Josef Chalasinski, Jan Szczepanski, Martin Kohli, Franco Ferrarotti, Daniel Bertaux), precum și cercetări sociologice și psihosociologice în care metoda biografiilor a fost utilizată în studiul unor procese ca: mobilitatea socială și urbanizarea (Zoltán Kárpáti), migrația internă (Isabelle Bertaux-Wiame), schimbările sociale (Paul Thompson), ca și în studiul unor categorii sociale (Aspasia A. da Camargo).

Howard S. Becker (1986, 105-110) – citat de Ana Rodica Brezeanu Stăiculescu (1995, 122) –, evidențiind funcțiile biografiilor în cercetările socioumane ne ajută să înțelegem de ce în prezent biografia nu mai este privită ca un „material ordinar”. Astfel, biografiile, fără a putea testa ipotezele cauzale, servesc la orientarea teoriei, ajută la formularea unor ipoteze noi legate de domeniile contingente cercetării, permit clarificarea problemelor subiective ale proceselor instituționale, impulsionează investigarea au fost epuizate analizele cantitative și, în ultimul rând, dar nu cel mai puțin important, ipotezele oferă cunoașterea sensului desfășurării în timp a proceselor sociale. Date fiind aceste funcții nu este de mirare că după 1980, așa cum remarcă Jean Peneff (1990), metoda biografiilor a constituit tema unui număr însemnat de reuniuni științifice, de trei ori mai numeroase decât pentru oricare altă metodă. Nu este de mirare, în aceste condiții, că metoda biografică s-a perfecționat, conturându-se noi direcții de cercetare.

Ne vom referi, în primul rând, la *genealogiile sociale comparate*. Daniel Bertaux, care a elaborat și experimentat – inclusiv în România (1991-1993) – această modalitate de cercetare aprecia la o reuniune științifică (Lisabona, 10.11.1991) că „metoda genealogiilor sociale comparate are avantajul abordării calitative, dar și puterea generalizării oferită de ancheta cu chestionar pe eșantioane reprezentative”. Această metodă aplicată în studiul mobilității sociale în Québec a pus în evidență strategiile pe termen lung ale familiilor, relația dintre originea socială a familiei și poziția socială a persoanei care își povestește viața, precum și raportul dintre istoria națională și istoria familiei.

Deși mai rafinată, beneficiind de o conceptualizare riguroasă și de o teoretizare adecvată, metoda propusă de Daniel Bertaux se aseamănă foarte mult cu *analiza spițelor de neam* practică de școala sociologică de la București în perioada interbelică.

O altă direcție de dezvoltare a biografiei sociale rezultă din utilizarea ei în analiza demografică. Sub influența filosofiei lui I. Prigogin (*Entre le temps et l'éternité*, Fayard, Paris, 1988), Daniel Courgeau și Éva Lelievre (1989) au atras atenția asupra faptului că un eveniment familial crește sau scade probabilitatea producerii altor evenimente care pot schimba cursul vieții *demografice* – așa cum remarcă Vladimir Trebici (*Viitorul social*, septembrie-decembrie, 1989, 490) comentând lucrarea celor doi autori francezi mai sus citați (1989) și relevând valoarea „triplei biografii”, care permite utilizarea metodelor matematice în analiza „duratei de rămânere” a indivizilor și colectivităților în diferite stadii de pe traiectoria vieții lor.

În literatura românească de specialitate metoda biografiei sociale este mai frecvent întâlnită în studiile predominant psihosociologice. De altfel, în această perspectivă s-a și încercat „de a stabili experimental *ce dă* și *ce nu dă* (metoda biografică) în cunoașterea personalității în contextul (lor) social concret” (Herseni și colab., 1967).

Printre contribuțiile metodologice la studiul sociologic al familiei trebuie semnalat că, încă în 1932, Xenia C. Costa-Foru atrăgea atenția asupra importanței documentelor personale, a biografiilor sociale, în mod deosebit: „A doua sursă de informații pe care o avem la îndemână sunt însemnările ce eventual le-a făcut un membru al familiei mai bătrân, cum de pildă este cazul pe care l-am mai citat, al familiei Codru din Drăguș, care își avea un catastif, o <carte de casă>, în care <Eu Gheorghe Codru, născut în anul 1829> își face o biografie și dă nenumărate informații asupra membrilor și averii familiei lui”.

De asemenea, trebuie amintit că în revista „Sociologie românească”, la rubrica *Documente*, au fost publicate autobiografii sau fragmente din biografiile găsite în cercetările de teren. Astfel, în numărul din noiembrie/decembrie 1937 al revistei întâlnim *Povestea lui moș Pelea din Fibiș* (Botez, 1937, 548), în numărul din aprilie – iunie 1939, un fragment din autobiografia unui învățător din țara Oltului ș.a.m.d.

Într-o perspectivă mai cuprinzătoare, în perioada 1965 – 1966, un colectiv al secției de psihologie socială de la Institutul de Psihologie, sub conducerea lui Traian Herseni, a aplicat *extensiv* (pe 550 de lucrători din industrie) și *intensiv* (pe două grupe de câte 9 și 10 maiștri) un ghid pentru biografii cuprinzând următorii itemi: date personale, familia părintească și copilăria, pregătirea școlară și profesională, ruta profesională, situația actuală, aspirații, probleme speciale. Pe baza biografiilor orale dirijate (s-a utilizat un chestionar cu 200 de întrebări), au fost identificate etapele evolutive ale omului contemporan: naștere – școală, școală – muncă, muncă – prezent. Trecerea de la o etapă la alta, realizată prin salturi adaptative, impune integrarea școlară, profesională, familială. Școala-întreprinderea-familia marchează „axul vieții”, iar zonele de contact – consideră Traian Herseni – sunt generatoare de probleme psihosociale. Într-adevăr, articulațiile școală-familie, școală-întreprindere, întreprindere-familie constituie tot atâtea momente tensionale pe axul vieții. Centrarea pe un singur element limitează autorealizarea personalității, astfel încât omul contemporan se află mereu în situația de a încerca să armonizeze elementele axului vieții.

Cercetarea psihosociologiei omului contemporan pe baza biografiilor sociale și a altor documente oficiale și neoficiale (situația școlară, caracterizarea de la locul de muncă, aprecierea grupului de muncă, aprecierea psihologului etc.) a pus în evidență valoarea metodei, faptul că utilizând *extensiv* și *intensiv* biografiile sociale putem formula concluzii „care privesc oamenii contemporani în *generalitatea* lor”. Metoda biografiei sociale a fost aplicată cu succes și în studiile de psihologie istorică, „știință care trebuie să preia informațiile despre copil împrăștiate în diferite contexte disciplinare și care, depășind imaginea copilului unei culturi, să poată înfățișa procesul copilăriei în devenire, în evoluția sa istorică, pe o anumită zonă, în condiții sociale și educative concrete, ținând seama de continuitatea materială și spirituală logică a generațiilor” (Tucicov-Bogdan și Radu, 1972, 39). Deși domeniul psihologiei istorice urmează să fie creat de-abia de aici înainte (Robert Mandrou, 1961), autorii primei schițe de psihologie istorică din literatura noastră de specialitate subliniază că: „Biografiile mai ales furnizează o multitudine de date, fixate pe succesiunea genealogică a diferitelor familii cercetate” (Tucicov-Bogdan și Radu, 1972, 41).

Personal, într-o cercetare sociologică de teren din 1966, coordonată de Vasile V. Caramela, am încercat să obținem biografii sociale provocate pentru a aduce lămuriri asupra transformărilor petrecute în procesul de adaptare la munca industrială a foștilor agricultori. Fragmente din biografiile înregistrate au fost reproduse pentru ilustrare într-una din lucrările publicate ulterior (1975, 82).

Pe baza unui ghid de biografii sociale, în 1968/69, studiind relația dintre urbanizare și delincvență, am încercat să identificăm factorii sociali de context (familia, structura de vecinătate, condițiile de viață etc.) responsabili pentru fenomenele de devianță – expresie a inadapțării sociale (Chelcea, 1970, 325). Tot în studiul urbanizării, pentru a determina de această dată factorii adaptării industriale, pe baza unui ghid cuprinzând: date despre părinți, casa părintească, localitatea natală, copilăria, munca, stagiul militar, părăsirea satului, stabilirea în oraș, am realizat în 1970/1973, împreună cu o echipă de studenți de la Facultatea de Filosofie, secția sociologie, un număr de 26 biografii sociale. Ele au fost utilizate, *post factum*, în scopul verificării altor date ale cercetării. De asemenea, autobiografiile sociale ne-au servit ca material ilustrativ, constituind un element de completare a chestionarului, care cuprindea în cea mai mare parte întrebări închise, precodificate (Chelcea, 1974, 165).

Valoarea și limitele utilizării documentelor personale în cercetarea sociologică. Odată cu utilizare tot mai frecventă a documentelor personale în cercetarea sociologică (inclusiv psihosociologică) s-a pus problema determinării valorii metodologice a demersului, urmărindu-se totodată stabilirea unor criterii de clasificare și unor reguli de tratare a informațiilor cuprinse în diferitele documente. Dintre abordările metodologice, în literatura de specialitate sunt de amintit studiile mai vechi ale sociologilor, psihosociologilor și psihologilor: A. R. Burr (1909), A. Ponsonby (1923), E. T. Krueger (1925), E. W. Burgess (1930), S. A. Stouffer (1930), J. Dollard (1935), G. Murphy, L. B. Murphy și T. M. Newcomb (1937), D. Cartwright și J. P. French (1939), H. Blumer (1939), A. L. Baldwin (1940), G. W. Allport (1942), R. C. Angell (1945), C. Kluckhohn (1945), T. Abel (1947).

În a doua jumătate a secolului nostru, analiza informației sociale cuprinsă în documente, în special în biografiile sociale, constituie obiectul unor capitole distincte în manualele și tratatele de metode și tehnici

de cercetare sociologică. Contribuții metodologice recunoscute au adus în acest domeniu Leon Festinger și Daniel Katz (1953), Jan Szczepanski (1960), Matilda W. Riley (1963), Norman K. Denzin (1970), D. G. Mandelbaum (1973), Daniel Bertaux (1980) ș.a.

După opinia noastră, orice discuție despre valoarea și limitele utilizării documentelor personale în cercetarea sociologică trebuie să pornească de la definirea generală a documentelor ca „urme” ale faptelor sociale, ca reflectare de natură ideală sau materială a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale. În același timp, trebuie avut în vedere specificul fiecărui tip de document, ca și modalitatea particulară de realizare a lor. Foarte general spus, valoarea documentelor pentru cercetarea sociologică constă în aceea că studiindu-le putem reconstitui faptele sociale. Documentele personale rămân totuși doar o reflectare a faptelor și proceselor sociale. Ca atare, studiul lor are, într-un anume sens, aceeași valoare și aceleași limite ca și interviul sau chestionarul. Firește, nu se identifică cu procedeele de anchetă, dar se apropie mult de interviu și chestionar, mai ales dacă avem în vedere biografiile provocate, realizate pe baza unui ghid. Informația conținută în documentele personale este, de regulă, mai bogată decât cea obținută cu ajutorul anchetei pe bază de chestionar sau interviu. Calitativ, nu diferă însă prea mult. În fond, autenticitatea celor declarate în anchetă sau consemnate în documentele personale rămâne problema principală.

Dacă este legitim să cercetăm de ce răspund oamenii în anchetele sociologice, tot atât de justificat ne putem întreba: Ce-i determină pe oameni să fixeze în însemnări zilnice, scrisori, jurnale intime sau autobiografii experiența lor de viață? Ce încredere putem avea în obiectivitatea reflectării în documentele personale a faptelor, fenomenelor și proceselor sociale? Ce îi îndeamnă pe unii să prezinte cercetătorilor documentele lor personale, în timp ce alții nu le cedează nici contra unor recompense pecuniare deloc neglijabile?

Gordon W. Allport, în studiul său din 1942, sistematizează astfel motivele pentru care oamenii își scriu documente personale: pentru autojustificare, din egotism, cu intenția de a se prezenta într-o lumină favorabilă, din dorința de a pune în ordine propria viață, în scop estetic, în vederea găsirii unei perspective sigure în viață, pentru autoexplicarea conflictelor trăite, din motive pecuniare, cu intenția de a le publica, la cererea expresă a cercetătorilor sau a oficialităților, spre a găsi „mântuirea” sau pentru a facilita reintegrarea în societate, cu scop științific, spre a servi ca exemplu celorlalți sau din dorința de a-și asigura „nemurirea”, știut fiind că „uitarea este a doua moarte”.

Dată fiind gama largă a motivelor ce-i determină pe oameni să scrie jurnale, autobiografii etc., totdeauna trebuie verificată obiectivitatea documentelor personale. Deformarea relatării întâmplărilor trăite poate fi voluntară – în cazul documentelor realizate cu intenția de a fi publicate, de exemplu -, dar și involuntară (exhibiționism, trăiri conflictuale). Luând în considerare tocmai capacitatea individului de a reflecta realitatea, E. T. Krueger (*Autobiographical documents and personality*, 1925) clasifică autobiografiile în patru categorii: confesiuni ale persoanelor psihic dezorganizate, cu complexe de inferioritate etc.; autobiografii egotistice, în care se acordă propriei personalități o importanță exagerată; autobiografii științifice, scrise cu intenția deliberată de a descrie și analiza în mod obiectiv ceea ce autorul lor a simțit și a făcut; autobiografii naive, la nivelul simțului comun, ce conțin aprecieri referitoare la experiența de viață a celor care le realizează. Desigur, documentele realizate de persoane cu tare psihice, ca și documentele egotistice sunt utilizabile în primul rând în psihologie, mai puțin în cercetarea sociologică. Documentele științifice realizate, încercarea de analiză obiectivă a vieții sociale și a propriei persoane sunt de cel mai mare interes pentru sociolog. Memoriile, jurnalele, însemnările și amintirile unor personalități sociale pot arunca o lumină asupra realităților inaccesibile direct experienței cercetătorului. Documente cu o reală valoare științifică poate realiza orice persoană instruită, cu condiția de a se limita la propria experiență de viață, semnalând rolul pe care l-a jucat în desfășurarea evenimentelor relatate, diferențiind între faptele petrecute și opinia despre ele, între atitudinea de moment și atitudinea din timpul consemnării experienței trecute. În acest sens, Gordon W. Allport atrăgea atenția asupra necesității de a face distincție între modul de înregistrare a experienței de viață și modul de interpretare a acestei experiențe. Interpretarea poate fi făcută la nivelul simțului comun („populară, convențională”), poate fi suprasimplificată sau realizată științific.

În afara limitelor legate de calitatea de observator spontan a autorului documentelor personale, pentru utilizarea lor adecvată în cercetarea sociologică trebuie depășite dificultățile generate de raritatea descoperirii unor documente personale chiar la subiecții investigați și care acceptă să le cedeze spre studiu. Dificultatea colecționării unui număr suficient de mare de autobiografii este dublată de faptul că

cei care realizează astfel de documente nu sunt reprezentativi pentru ansamblul populației. Chiar dacă eșantionul biografiilor spontane ar corespunde ca volum, ca structură, el nu ar fi deloc reprezentativ, deoarece – așa cum arătau Gardner Murphy, Loys B. Murphy și Theodore M. Newcomb (*Experimental social psychology*, 1937) – de regulă persoanele frustrate sunt cele care „pun pe hârtie” problemele lor de viață. De asemenea, elaborează spontan documente personale în special cei care au înclinații literare, „fascinația stilului” prevalând adesea asupra sincerității mărturiei (H. W. Gruhle, 1928).

Pe de altă parte, descoperirea unor autobiografii spontane, a unor jurnale intime, autobiografii etc. ridică problema cunoașterii exacte a contextului în care respectivele documente personale au fost realizate. De la o epocă la alta, conținutul documentelor personale suferă schimbări substanțiale. Dacă avem în vedere scrisorile, cu siguranță că într-un fel comunicau oamenii prin intermediul lor înaintea răspândirii telefonului și în cu totul altfel comunică azi. Introducerea televiziunii a schimbat și mai mult conținutul corespondenței dintre oamenii aflați la sute și mii de km depărtare. Apoi, punerea la dispoziție de către cei investigați a unor scrisori nu rezolvă decât parțial problema; aflăm doar o parte a comunicării (scrisorile primite, cele expediate rămânând, de regulă, necunoscute cercetătorului). Așa cum un răspuns la un chestionar nu poate fi corect interpretat decât prin prisma întrebării care l-a provocat, tot astfel o scrisoare – ca document personal în cercetarea sociologică – trebuie să fie integrată sistemului de comunicare. Trebuie avută în vedere „diada”, nu numai individul.

Însemnările zilnice, jurnalele intime sunt greu de colecționat în număr satisfăcător și, mai totdeauna, lacunar redactate. Cercetătorul încearcă să umple lacunele din text, ceea ce, așa cum remarcă Madeleine Grawitz (1972, 573), constituie o potențială sursă de eroare.

Biografiile provocate tind să înlăture unele neajunsuri din utilizarea documentelor personale în cercetarea sociologică: pot fi adunate suficient de multe autobiografii (metoda concursurilor s-a dovedit a fi fructuoasă), există garanția că înregistrăm experiența de viață chiar a persoanei care ne interesează (în cazul autobiografiilor vorbite), putem afla informații complete în raport cu obiectul cercetării (mai ales, prin utilizarea ghidului pentru biografiile sociale). Este adevărat că biografiile provocate – așa cum remarcă Gordon W. Allport (1942) – își pierd caracterul de document spontan, fapt ce limitează, dar nu exclude, posibilitatea utilizării lor în cunoașterea vieții sociale, a relației individ/societate.

Biografiile sociale, ca și celelalte documente personale, de altfel, pot fi valorificate în cercetarea sociologică în multiple moduri: ca bază intuitivă, pentru elaborarea ipotezelor, ca material ilustrativ, pentru verificarea ipotezelor, pentru înțelegerea concretă a motivației sociopsihologice, pentru orientarea cercetării spre alte teme (Robert C. Angell, 1945). În funcție de modul de valorificare, documentele personale vor fi utilizate ca sursă principală de informații sau, complementar, alături de alte metode și tehnici. Ele pot fi recoltate în faza inițială cercetării sau într-o etapă mai târzie. În orice caz, nu multe sunt temele de cercetare sociologică care să excludă utilizarea documentelor personale. De aici și îndemnul de a apela mai stăruitor la studiul documentelor personale, firește, într-o perspectivă teoretică integratoare.

Herber Blumer (1939) atrăgea atenția asupra unor cerințe metodologice ce trebuie satisfăcute de orice cercetare bazată pe studiul documentelor personale: reprezentativitatea, adecvarea la tema de cercetare, fiabilitatea (fidelitatea) și validitatea. Susținând că documentele personale au importanță pentru știință doar dacă există într-un număr suficient de mare, Herbert Blumer pierde din vedere aspectul calitativ și reduce polivalența funcțiilor îndeplinite de documentele personale, reținând doar pe cea de verificare a ipotezelor cauzale.

O poziție asemănătoare este susținută și de Samuel A. Stouffer, care apreciază că este posibil, deși neeconomic, să se trateze cantitativ documentele personale. Chestionarul, afirmă autorul cunoscutei lucrări *The American Soldier* (1949), conduce la aceleași rezultate, dar este mai convenabil de aplicat. Cercetând fiabilitatea și validitatea utilizării documentelor personale, Samuel A. Stouffer găsește o corelație ridicată (+ 0,81) între autobiografii și scalele de atitudine.

Comentând lucrarea *The Polish Peasant in Europe and America*, Gordon W. Allport, apreciază că fiind o expresie a „entuziasmului” autorilor afirmația că documentele personale „constituie tipul perfect de material sociologic”, că dacă științele sociale folosesc și alte materiale aceasta se datorează numai faptului că în practică se întâlnesc dificultăți în colectarea rapidă a unui număr suficient de astfel de documente și biografiilor care să acopere totalitatea problemelor cercetate.

Accentuarea dificultăților legate de colectarea unui număr suficient de mare de autobiografii în vederea obținerii reprezentativității trădează menținerea acestei surse de informare în limitele metodologiei anchetelor (*survey research*).

În prezent se conturează o nouă perspectivă: utilizarea biografiei sociale ca *alternativă metodologică*, nu doar ca sursă de informare. Lucrările coordonate de Daniel Bertaux sunt ilustrative în acest sens (1980). Grupul de studiu al abordării biografice în sociologie, care din 1976 organizează reuniuni anuale la *Maison des Sciences de l'Homme* (Paris), propune nu numai perfecționarea tehnicilor de înregistrare și de valorificare a biografiilor sociale, ci și experimentarea unui nou demers metodologic (abordarea biografică) (1980, 197). Care sunt premisele noii orientări metodologice ? Respingând filosofia neopozitivistă pe care se bazează concepția dominantă în sociologie, potrivit căreia teoria sociologică nu ar fi decât relația cantitativă dintre variabilele anchetelor cu chestionar, prin abordarea biografică se oferă posibilitatea construirii unei etnosociologii dialectice, istorice și concrete, fondată pe bogăția experienței umane. Obiectul de studiu al sociologiei, consideră Daniel Bertaux, nu îl constituie sociostructura, ci evoluția istorică a societății. Pozitivismul este responsabil de divorțul dintre nivelul teoretic și empiric în sociologie “ (1981, 37).

Abordarea biografică reîvestește omul cu atributul de „măsură a tuturor lucrurilor“, denunțând mitul științificității sociologice care, sub pretextul obiectivității, „reifică ceea ce e viu, structurează ceea ce e luptă și contradicție, consideră stabil și fix ceea ce e istoric“ (Morin, 1980, 313). În cercetarea sociologică empirică este reintrodusă dimensiunea temporală, utilizarea autobiografiilor permițând relevarea proceselor socioistorice în desfășurarea lor. Față de empirismul cantitativ grosier al anchetelor pe bază de chestionar, față de agregarea de date, reprezentând o secțiune transversală în care toate referințele temporale și personale sunt eliminate, autobiografia (fr. *recit de vie*) oferă informații care prin natura lor formează o totalitate coerentă și bogată în experiența socială reală. Aceasta stimulează imaginația sociologică, în comparație cu prelucrarea răspunsurilor preformulate la întrebările închise din chestionar (Thompson, 1980, 250). În același sens, Daniel Bertaux nota că, astfel, în cercetarea sociologică se investește un maximum de reflecție teoretică și un minimum de proceduri și tehnici. Câteva aspecte privind tehnica biografiilor sociale se impun, totuși, a fi relevate.

După opinia noastră, rămâne încă neclarificată problema numărului de autobiografii necesare în studiul sociologic. Se pot realiza studii de certă valoare științifică utilizându-se o singură autobiografie, mai multe biografii juxtapuse, sau mai multe biografii recoltate dintr-un mediu omogen. Deci, nu numărul contează, ci atingerea *punctului de saturație*. „Saturarea este fenomenul prin care, după un număr de convorbiri (biografii sau nu) cercetătorul sau echipa de cercetare au impresia că nu mai obțin nimic nou în ceea ce privește obiectul cercetării“ (Bertaux, 1980, 205). Ca și în cazul anchetelor pe bază de chestionar, în care, dacă la un eșantion reprezentativ se mai adaugă suplimentar câteva zeci sau sute de interviuri, valoarea de adevăr a concluziilor rămâne neschimbată, tot astfel în abordarea biografică depășirea punctului de saturație nu aduce nimic nou sub raportul cunoașterii. De altfel, prin abordarea biografică în cercetarea sociologică nu se urmărește obținerea „reprezentativității morfologice“ a unităților sociale, ci asigurarea nivelului de reprezentativitate a „relațiilor sociostructurale“ (1981, 37). Cum ne dăm însă seama că punctul de saturație a fost atins ? Pentru eșantionare există formule de calcul ce și-au dovedit valabilitatea; pentru determinarea punctului de saturație ne slujim încă de intuiție, de capacitatea cercetătorului de a-și reprezenta obiectul investigației. Subiectivitatea cercetătorului devine astfel principiu metodologic în abordarea biografică. În aceasta rezidă – după opinia noastră – slăbiciunea noului demers de investigare.

Tot din perspectiva tehnicii de investigare, abordarea biografică ridică o serie de probleme legate de procedeul de interviuare (directiv sau nondirectiv), de modalitatea de transcriere a relatărilor ș.a.m.d. Nu sunt propuse principii noi, tehnica autobiografiilor rămânând, în ansamblu, aceeași. Se menționează totuși faptul că autobiografiile publicate au în realitate totdeauna nu un singur autor, ci doi: naratorul și cercetătorul (Maurice Catani, 1975). Observația are, fără îndoială, relevanță metodologică, subliniind rolul investigatorului, care dintr-o evocare de „scene de viață“ face o „autobiografie“.

Termeni-cheie

• autobiografie	- scrise
• biografie socială	- secundare
• documente	- statistice
- cifrice	

- de mână a doua
 - de primă mână
 - necifrice
 - neoficiale
 - nescrise
 - oficiale
 - private-primare
 - publice
- foile de zestre
 - genealogii sociale
 - recensământul populației
 - scrisorile
 - spițele de neam
 - vizibilitatea faptelor

Probleme recapitulative

1. Ce se înțelege prin document sociale?
2. Ce criterii pot fi luate în considerare pentru clasificarea documentelor sociale?
3. Care sunt notele definitorii ale recensământului?
4. Când se face pentru prima dată recensământul populației pentru întreaga Românie?
5. Care este structura *Anuarului statistic al României*?
6. Ce se înțelege prin vizibilitatea faptelor?
7. De când datează cea mai veche monografie a unei comune din România?
8. Care este valoarea documentelor cifrice?
9. Dar a celor necifrice?
10. De ce biografia este considerată și o alternativă metodologică, nu numai o metodă de culegere a datelor?

Capitolul 11

Tehnicile de analiză a conținutului comunicării

- Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării
- Unitățile de analiză
- Etapele analizei conținutului
- Procedeele de analiză a conținutului
- Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului
- Termeni-cheie
- Probleme recapitulative

Pentru valorificarea documentelor, în investigațiile socioumane foarte adesea se face apel la tehnicile de analiză a conținutului (*Content analysis*). Deși aceste tehnici s-au dezvoltat în strânsă legătură cu propaganda și nu o dată a fost utilizată în scopuri politice condamnabile (întreținerea unei stări de suspiciune, de neîncredere între popoare și guverne), ele pot și trebuie, să servească idealurilor de pace, de bună vecinătate, în vederea sporirii eficienței activităților educative în spiritul demnității umane și naționale.

Specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării

Deoarece în ultimele două, trei decenii s-au înregistrat progrese însemnate, care pun sub semnul întrebării unele definiții altădată larg acceptate, caracterizarea acestei tehnici impune unele precizări.

Bernard Berelson, unul din sociologii care au contribuit cel mai mult la dezvoltarea tehnicii analizei conținutului, considera că „Analiza conținutului este o tehnică de cercetare care are ca obiect descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a conținutului manifest al comunicării” (Berelson, 1952, 220). Deși des citată, această definiție este vulnerabilă pentru că se oprește la indicarea genului proximal, fără a arăta și diferența specifică. În fond, orice metodă sau tehnică de cercetare sociologică trebuie să fie obiectivă și sistematică și să permită cuantificarea faptelor și fenomenelor sociale. Definiția citată reflectă entuziasmul de început al posibilităților de cuantificare oferite de tehnica analizei conținutului documentelor scrise. Astăzi – așa cum remarcă Madeleine Grawitz (1972, 586) – interesul pentru cuantificare a scăzut, numeroase analize ale conținutului documentelor sociale îmbinând studiul cantitativ cu cel calitativ.

Se poate spune, așadar, că analiza conținutului reprezintă o modalitate cantitativ-calitativă de studiere a comunicării, dar nu numai a conținutului manifest al acesteia, ci și a celui latent. Tocmai conținutul latent, ceea ce nu e imediat sesizabil, ceea ce e „ascuns” constituie obiectul de interes al tehnicii analizei conținutului. Posibilitatea de dezvăluire, prin utilizarea analizei conținutului, a propagandei camuflate a generat un considerabil interes pentru metoda aceasta. Se citează, în acest sens, dezvăluirea, prin utilizarea acestei tehnici, a propagandei naziste efectuate de revista *The Galilean* care apărea în SUA în timpul celui de-al doilea război mondial. Așa cum se știe, înaintea intrării în război, guvernul SUA interzisese orice fel de propagandă favorabilă unora sau altora din părțile beligerante. Cu ajutorul analizei conținutului, evidențiindu-se paralelismul dintre temele articolelor apărute în *The Galilean* și temele emisiunilor germane de radio pentru SUA, s-a demascat propaganda camuflată efectuată în mod ilegal de respectiva revistă. Din analiza conținutului a emisiunilor radio s-au identificat 14 teme ale propagandei naziste (*după* Daval, 1967, 468). Aceste teme s-au regăsit și în publicația amintită (Tabelul 11.1).

În total, articolele din revista *The Galilean* au fost de 1195 de ori în acord cu temele propagandei naziste și doar de 45 de ori în dezacord, fapt care a constituit un indiciu al propagandei camuflate. Pe această bază, prin decizie juridică, revista a fost suspendată.

O definiție mai acceptabilă a tehnicii analizei conținutului o întâlnim la Ole R. Holsti (1966, 5): „analiza conținutului reprezintă acea tehnică de cercetare care permite inferențe prin identificarea

sistematică și obiectivă a caracteristicilor specifice în cadrul unui text“. Considerăm această definiție ca fiind mai riguroasă pentru că accentuează scopul analizei conținutului *a face inferențe*. Analizăm un text pentru a trage concluzii, a face inferențe de natură psihologică și sociologică. Caracteristicile specifice ale textului interesează numai în măsura în care acesta ne dă informații despre trăsăturile de personalitate sau despre structurile sociale. Din acest punct de vedere precizarea făcută de Renate Mayntz ni se pare edificatoare: identificarea, descrierea sistematică și obiectivă a caracteristicilor lingvistice ale unui text, în cadrul analizei conținutului, se face pentru a se trage concluzii asupra particularităților nonlingvistice ale persoanelor și structurilor sociale (Mayntz și colab., 1969. 151). A face inferențe este, așadar, rațiunea de a fi a analizei conținutului.

Tabelul 11.1. Enunțurile din *The Galilean* în acord și în dezacord cu temele propagandei naziste

Nr. crt.	Temele	Acord	Dezacord
1	SUA sunt corupte în interior	279	25
2	Politica externă a SUA este nejustificabilă din punct de vedere moral	39	0
3	Președintele SUA este blamabil	70	0
4	Marea Britanie este coruptă intern	28	0
5	Politica externă a Marii Britanii este nejustificabilă din punct de vedere moral	23	0
6	Primul ministru Churchill este blamabil	16	0
7	Germania nazistă este dreaptă și virtuoasă	12	2
8	Politica externă a Japoniei este din punct de vedere moral justificabilă	15	2
9	Germania nazistă este puternică	19	2
10	Japonia este puternică	72	2
11	SUA sunt slabe	317	5
12	Marea Britanie este slabă	113	3
13	Națiunile Unite sunt destrămate	29	0
14	Statele Unite și lumea întreagă sunt amenințate de:		
	a) comuniști	43	0
	b) evrei	112	0
	c) plutocrați	1	0

Definiția propusă de Ole R. Holsti impune și ea o serie de precizări. Fiind o tehnică de cercetare, analiza conținutului trebuie integrată unei metodologii, în concordanță cu o teorie sau alta. O tehnică de cercetare, oricât de rafinată ar fi, rămâne sterilă în afara unei metodologii și unei teorii corespunzătoare. Nu orice descriere obiectivă și sistematică a comunicării se ridică la nivelul tehnicii analizei conținutului. Pregătirea teoretică a cercetătorului rămâne hotărâtoare. În literatura de specialitate se întâlnesc numeroase cercetări bazate pe tehnica analizei conținutului, dar care nu au relevanța teoretică necesară. A număra și a clasifica unitățile conținutului comunicării interumane sau de masă fără a verifica sau fără a sugera vreo ipoteză nu reprezintă o autentică activitate de cercetare științifică. Nici clasificarea de rutină a răspunsurilor la întrebările deschise dintr-un chestionar, nici lectura – chiar foarte atentă – a documentelor sociale (autobiografii, jurnale intime etc.) în vederea rezumării conținutului lor nu constituie, de cele mai multe ori, o aplicare a tehnicii analizei conținutului, ci pur și simplu o prelucrare a chestionarului, un studiu obișnuit al documentelor sociale.

Cerința ca analiza conținutului să fie obiectivă și sistematică, precum și raportarea acestei tehnici la metodă, metodologie, teorie nu introduc un element specific. Orice tehnică de cercetare sociologică trebuie să se caracterizeze prin obiectivitate, să fie sistematică, să permită obținerea acelorași rezultate în cazul reluării cercetării de către altcineva. Satisfacerea cerințelor amintite presupune, pe de o parte, ca procedura analizei conținutului să aibă caracter explicit, algoritmul utilizării tehnicii analizei conținutului

să fie nu numai corect, dar și clar expus, iar, pe de altă parte, întregul conținut al comunicării să se clasifice în conformitate cu sistemul de categorii de analiză.

Deși cerința de a fi obiectivă și sistematică constituie diferența specifică în definirea tehnicii analizei conținutului, totuși prin aceasta se subliniază faptul că analiza conținutului s-a născut (la sfârșitul secolului al XIX-lea) ca o reacție la modul intuitiv, speculativ și subiectiv al criticii literare. Așa cum remarca Roger Daval, atât clasică analiză literară, cât și analiza conținutului au ca scop evidențierea intențiilor autorului, reconstituirea cadrului social, prin studiul limbii și al stilului. Pentru criticul literar, textul constituie punctul de sprijin în relevarea propriei personalități, în timp ce pentru analist textul reprezintă fundamentul concluziilor referitoare la personalitatea autorului și contextul social concret. Idealul în critica literară este acela de a fi cât mai personal, de a spune despre o operă beletristică ceea ce nimeni altul n-ar mai putea spune. În cazul analizei conținutului ideal este ca toți cei care fac analiza unui text literar să ajungă la aceleași concluzii, să dea aceeași interpretare, să evalueze în același fel. Roger Daval ia ca exemplu analiza făcută de B. K. White în *Journal of Abnormal and Social Psychology* (nr. 42, 1947) romanului *Black Roy* de Richard Wright. Analistul a consemnat prin câte un simbol ori de câte ori în roman se exprimă un scop al acțiunii personajelor, un sentiment, o judecată de valoare pe care acestea o emiteau etc. De exemplu: Co = confort psihic; M = mama; T = toleranță; apostroful = negație ș.a.m.d. S-a trecut apoi la clasificarea simbolurilor. Iată scopurile identificate: fiziologice (hrană = H, sex = S, repaus = R, activitate = A etc.), sociale (amor familial = Af, amor = As, prietenie = P etc.), egoiste (independență = I, dominare = D etc.), practice, de cunoaștere etc. În același fel au fost identificate și exprimate prin simboluri normele morale și sociale, precum și personajele (narratorul = e, persoanele de culoare = n, albi = a etc.). Prelucrarea statistică a simbolurilor (stabilirea frecvenței de apariție a unor scopuri, sentimente etc.) pentru cele două categorii de personaje (albi și negri) existente în roman a permis stabilirea conținutului său manifest și latent: personajele de culoare sunt prezentate ca având cu precădere scopuri fiziologice, egoiste, iar albi scopuri sociale, superioare. Sentimentele albilor sunt și ele diferite de cele ale personajelor de culoare. Pe baza analizei s-a stabilit, obiectiv și sistematic, orientarea ideologic răsădită a respectivului roman.

Mai aproape de zilele noastre, în 1981, Wendy Griswold – citat de Royce Singleton și colab. (1988, 348) – a analizat un eșantion de 130 de povestiri publicate în secolul al XIX-lea și la începutul sec. al XX-lea de scriitorii americani pentru a vedea cum au reflectat aceștia specificul național și experiențele de viață ale americanilor. S-au analizat: vârsta, apartenența la genul social (masculin/feminin), clasa socială căreia aparțin personajele la începutul și sfârșitul povestirii). S-a avut în vedere și acțiunea personajelor: care este poziția lor în cadrul acțiunii? Când se desfășoară acțiunea? Constituie iubirea heterosexuală un element important în cadrul acțiunii? Dar banii?

Dar analiza conținutului nu se aplică numai textelor, orice comunicare simbolică putând fi supusă unei astfel de analize. În acest sens, Dorwin P. Cartwright propune o definiție mai largă, considerând că prin analiza conținutului se realizează „descrierea obiectivă, sistematică și cantitativă a oricărui comportament simbolic” (1963, 481). De reținut este faptul că analiza conținutului poate fi utilizată cu succes și în studiul comunicării paralingvistice. Sunt clasice în acest sens analizele conținutului unor filme, tablouri, benzi desenate etc. Se citează frecvent cercetarea realizată de Dorothy Jones (1942) asupra conținutului filmelor americane. Cercetătoarea și-a propus să stabilească dacă eroii filmelor americane sunt reprezentativi pentru structura sociodemografică a populației din SUA. Studiind un eșantion de 100 de filme, Dorothy Jones ajunge la concluzia că structura pe sexe a populației din SUA nu este reflectată de personajele principale. Din cele 188 de personaje principale (care apăreau în filmele analizate) 126 erau bărbați și doar 62 femei. Proporția de 1 la 2 în favoarea bărbaților reflectă – conform studiului amintit – discriminarea socială din societatea americană a timpului. Și sub raportul altor caracteristici sociodemografice (vârstă, origine etnică, stare civilă) filmele analizate nu ofereau o imagine reprezentativă pentru structura socială concretă. Ca tematică, filmele americane – așa cum constată Dorothy Jones – evitau problematica social-politică: 68% din filmele analizate aveau ca subiect amorul, 26,1% reputația personală, 15,9% securitatea individului și 13,8% stilul de viață (totalul depășește 100% pentru că unele filme tratau concomitent mai multe subiecte).

Therese L. Baker (1988, 264) ilustrează posibilitățile utilizării tehnicilor de analiză a conținutului comunicării făcând trimitere la studiul lui David H. Fischer, *Growing Old in America* (New York, Oxford University Press, 1978). Tema studiului viza relațiile în cadrul familiilor americane de-a lungul generațiilor. David H. Fischer a supus analizei conținutului un număr de 30 de picturi ale familiilor

americane din perioada 1729-1871. În picturile de dinainte de 1775 părintele familiei (tatăl) era plasat deasupra celorlalți membri ai familiei, mama șezând pe scaun și copiii mai jos, în jurul ei. Un astfel de aranjament piramidal exprimă rolul patriarhal al tatălui și relațiile ierarhice dintre părinți și copii. Trecerea la aranjamentul orizontal în tablourile de familie sugerează schimbarea rol-statusurilor sociale, în sensul democratizării relațiilor familiale, păstrându-se totuși în sec. al XIX-lea diferențierea legată de vârstă: indiferent de variațiile în aranjament, de regulă, copiii erau plasați mai jos decât părinții.

În revista *Insight Holland* din 1980 se prezintă o interesantă analiză a conținutului unei picturi a lui Pieter Bruegel cel Bătrân (1525 – 1569), supranumit Bruegel al țăranilor, pentru pasiunea cu care a zugrăvit scene din viața oamenilor simpli. Pe baza analizei conținutului tabloului *Jocuri de copii* (1560), au putut fi inventariate jocurile practicate la jumătatea secolului al XVI-lea (capra, baba-oarba, băutul mingii, trânta, învârtirea titirezului cu biciul ș.a.m.d.), ceea ce reprezintă fără îndoială o contribuție semnificativă la istoria culturii, cu atât mai mult cu cât, de-a lungul timpului, mai mult de jumătate din cele 78 de exeperiențe ludice (reprezentate în tablou) s-au pierdut. Analiza conținutului tabloului amintit a permis stabilirea ariei de răspândire a unor jocuri, sugerând anumite împrumuturi culturale. J. Hills, în lucrarea *Das Kinderspielbild von Pieter Bruegel d.A. (1560)* (Viena, 1957), atrage atenția asupra unui detaliu din tablou: în colțul din stânga, pe o prispă, două fete joacă arșice (cinci pietre). Jocul redat de Pieter Bruegel e foarte vechi; era întâlnit în antichitatea greacă și romană, a fost răspândit în Anglia, Franța, Germania, vechea Rusie, chiar și în Japonia (Liiceanu, 1977, 5). În urmă cu 30 – 40 de ani îl jucau frecvent și copii din țara noastră. Astăzi, dacă nu adispărut total, este totuși dat uitării, mai ales în mediul urban. Altele sunt acum jocurile copilăriei. Analiza conținutului tabloului *Jocuri de copii* – așa cum s-a arătat – a fost făcută nu cu scopul de a evalua pictura, ci, în primul rând, pentru a reconstitui realitatea socială a timpului, pentru a face inferențe sociologice și psihologice cu privire la joc, ca element permanent al culturii; la om, ca ființă care se joacă (*homo ludens*).

Tot în scop ilustrativ, pentru a sublinia posibilitatea aplicării tehnicii analizei conținutului la documentele nescrise (de tipul celor vizuale: desene, caricaturi etc.), semnalăm cercetarea pe care am realizat-o (cu concursul studenților) în 1978 la Facultatea de Ziaristică. S-a cercetat conținutul caricaturilor semnate de Matty la rubrica *Una pe zi* în cotidianul *România liberă* (luna iunie a anilor 1969, 1974, 1976, 1978). Fără a intra în detaliile procedurii, amintim unele din concluziile acestei aplicații practice cu finalitate didactică: în cele 108 ediții ale cotidianului au fost publicate 73 de caricaturi, 33 vizând dimensiunea psihologică și 43 dimensiunea socială a fenomenelor ce fac obiectul criticii lui Matty. Ca frecvență, pe primul loc se situează „carențele educative” (20,5% din totalul caricaturilor), apoi „munca necorespunzătoare” (18,6%), „deficiențele din activitatea serviciilor publice” (17,3% ș.a.m.d.). S-a mai constatat că Matty nu folosește ca subiecți ai caricaturilor sale copii și persoane în vârstă decât cu totul accidental; manifestă o predilecție pentru subiecții de sex masculin (78,7% din personaje). Chiar și atunci când apar în caricaturi personaje de sex feminin (21,3% din totalul caricaturilor), ele au o funcție pasivă și un rol, de cele mai multe ori, negativ. În ansamblu, caricaturile lui Matty sunt – după distincția introdusă de Bernard Berelson (125) și preluată de Tudor Vianu (1934) – umoristice nu comice. „În adevăr, redus la timpul său cel mai general, comicul este totdeauna o impostură demascată și făcută, o dată cu aceasta, neprimejdioasă. Umoristicul este și el o demascare, dar una care ajunge să descopere o valoare înaltă sub aparențele umile sau stângace care o ascund. Rădem în ambele prilejuri, dar în primul caz pentru a pedepsi și în cel de al doilea pentru a răscumpăra” (Vianu, 1965, 369). Matty nu își acuză, ci își iubește personajele. Desigur, această concluzie, ca și celelalte, rezultate din aplicarea tehnicii analizei conținutului, necesită verificarea întregii sale creații. Noi o reținem doar ca ipoteză.

Din definițiile reproduse, din exemplele invocate și comentariile făcute rezultă că, în științele socioumane, analiza conținutului reprezintă un set de tehnici de cercetare cantitativ-calitativă a comunicării verbale și nonverbale, în scopul identificării și descrierii obiective și sistematice a conținutului manifest și/sau latent, pentru a trage concluzii privind individul și societatea sau comunicarea însăși, ca proces de interacțiune socială. “Ideea de bază în analiza conținutului simbolic al oricărei comunicări este de a reduce întregul conținut al comunicării (de exemplu, toate cuvintele sau toate imaginile vizuale) la un set de categorii care reprezintă anumite caracteristici de interes pentru cercetare” (Singleton, Jr. și colab., 1988, 347).

Unitățile de analiză

Utilizarea tehnicii analizei conținutului presupune determinarea unităților de înregistrare, de context și de numărare. De asemenea, trebuie stabilită schema categoriilor de analiză.

Unitatea de înregistrare, acea parte din comunicare ce urmează a fi caracterizată și introdusă într-una din categoriile schemei de analiză – variază în funcție de obiectul cercetării, de nivelul de profunzime a analizei, de tipul și posibilitățile materiale de care dispunem. Dacă, de exemplu, ne interesează să analizăm modul în care contribuie literatura beletristică la formarea și dezvoltarea sentimentului de dragoste pentru patrie, vom lua ca unitate de înregistrare romanul, nuvela, poemul sau poezia în întregime. Câte romane, nuvele etc. din totalul producției beletristice a unui an au ca temă dragostea de patrie? Luarea în considerare a conținutului total al unei cărți, al unui film sau discurs politic (cuvântare, comunicat etc.) constituie o modalitate rapidă, dar destul de imprecisă de analiză a conținutului comunicării. Un roman – de exemplu – care are ca temă centrală dragostea de patrie, poate conține capitole întregi de descriere a naturii, evocarea unor amintiri din copilărie sau tinerețe etc. Într-un astfel de caz, capitolul reprezintă o unitate de înregistrare mai fidelă. În analiza unui articol de presă sau conținut politic, unitatea de înregistrare poate fi articolul în totalitatea lui, dar și tema, paragraful, fraza, propoziția sau cuvântul.

Cuvântul sau simbolul constituie cele mai mici unități de înregistrare. În trecut, cuvântul sau simbolul – ca unități de înregistrare – erau frecvent utilizate, mai ales în analiza limbajului politic. Se încerca să se determine care sunt simbolurile politice conținute în declarațiile oficiale, discursurile prezidențiale etc. Astfel de analize, extrem de laborioase, necesitau un timp îndelungat și aveau un cost ridicat. Introducerea calculatorului electronic în practica analizei conținutului readuce în actualitate posibilitatea utilizării unor unități de înregistrare foarte mici, cum sunt simbolurile, cuvintele.

În acest sens, Jacques Claret prezintă în rezumat (vezi Lecturi 12.2) un studiu al campaniei legislative din Franța (martie-aprilie, 1977), realizat de Centrul de Cercetări asupra Informației și Comunicației de la Universitatea Paris I, Sorbona, arătând că „Ar fi ușor de schițat pentru fiecare dintre lideri profiluri de atitudine și de comportament în fața alegătorilor, după simpla comparare a frecvențelor; tot astfel, vocabularul folosit – neatent sau neîngrijit – este destul de revelator pentru caracterele și personalitățile în cauză”.

ș...t., Cuvintele «parlament», «adunare», «deputați» nu au fost pronunțate niciodată sau aproape niciodată de către cei patru lideri “ (Claret, 1982, 92).

De cele mai multe ori, tema – o aserțiune despre un anumit subiect – reprezintă unitatea de înregistrare cea mai convenabilă. Stabilind tema ca unitate de înregistrare, prin analiza conținutului parcurgem drumul invers al activității de redactare. Cum procedăm când avem de elaborat un material (studiu, dare de seamă, articol de presă etc.)? Întocmim o listă de probleme, un punctaj, care să acopere subiectul pus în discuție. Selectăm problemele esențiale și le grupăm pe anumite teme. Fiecare problemă este tratată separat și apoi este integrată temei, făcându-se raportările și legăturile cuvenite. Când facem analiza textului astfel elaborat, încercăm să identificăm temele, să le separăm și apoi să le caracterizăm cantitativ și calitativ.

Obstacolul principal în utilizarea temei ca unitate de înregistrare, apreciază Ole R. Holsti, bine cunoscut analist și metodolog al analizei conținutului, îl constituie timpul consumat pentru codificare, pentru plasarea temelor în categoriile stabilite (1969, 116).

Ole R. Holsti atrage atenția asupra faptului că celelalte unități de înregistrare (propoziția, fraza, paragraful), deși ușor de reperat, impun transformarea lor în unități tematice, ceea ce ridică serioase probleme în ordinea fidelității analizei conținutului. O propoziție – și cu atât mai mult o frază sau un paragraf – poate cuprinde mai multe teme. Transformarea „unităților gramaticale” în „unități tematice” este indispensabilă în analiza de conținut evaluativă.

În fine, în legătură cu unitățile de înregistrare mai trebuie precizat că fraza, paragraful și chiar *item*-ul (articolul de presă în întregime, filmul, nuvela, romanul etc.) – așa cum s-a arătat – nu constituie unități de înregistrare pe de-a-ntregul satisfăcătoare.

Alegerea unității de înregistrare are consecințe directe în analiza conținutului. S-a stabilit că unitățile de înregistrare mai reduse ca întindere permit sesizarea cu mai multă finețe a modificărilor survenite în conținutul comunicării. Allan Grey, David Kaplan, H. D. Lasswell (1965) au studiat consecințele alegerii

unor unități de înregistrare mai extinse sau mai restrânse (1965). Aceleași texte editoriale din *New York Times* din timpul celui de-al doilea război mondial au fost analizate, utilizându-se unități de înregistrare diferite (Tabelul 11.2).

Tabelul 11.2. Unitățile de înregistrare și de context ale analizei conținutului

<i>Nr. crt.</i>	<i>Unitatea de înregistrare</i>	<i>Unitatea de context</i>
I	Cuvântul	Propoziția
II	Paragraful	Paragraful
III	Trei propoziții	Trei propoziții
IV	Articolul întreg	Articolul întreg

S-a constatat că unitățile de înregistrare restrânse (cuvântul, propoziția) dau o frecvență mai mare de apariție a temei decât unitățile de înregistrare extinse (paragraful, articolul în totalitatea lui). Orientarea (pozitivă sau negativă, „pro” sau „contra”) rămâne aceeași, indiferent de mărimea unităților de înregistrare, intensitatea atitudinilor se modifică. O dată cu mărirea unităților de înregistrare se observă o sporire a frecvenței unităților de analiză neutre. În afara acestor diferențieri, menționăm că, cu cât unitatea de înregistrare este mai largă (articol, nuvelă, roman, film etc.), cu atât durata în timp a analizei conținutului este mai redusă.

Referitor la relația dintre alegerea unităților de înregistrare și valoarea rezultatelor analizei conținutului, R. P. Weber (1985) consideră că “în general, unitățile de înregistrare mai mici pot fi codificate mai fidel decât unitățile de înregistrare mai mari, pentru că ele au informație mai redusă” (*apud*, Singleton Jr. și colab., 1988, 349).

Pe de altă parte, așa cum remarca autorul anterior citat, unitățile de înregistrare mai mici (de exemplu, cuvântul) nu ajută suficient la înțelegerea mesajului: se impune luarea în considerare a unor unități de înregistrare mai mari. Dar o astfel de alegere este limitată în analiza conținutului computerizată, dat fiind faptul că, până în prezent, calculatorul electronic nu poate fi programat decât pentru identificarea cuvintelor, frazelor sau numelor proprii.

Unitatea de context reprezintă acel segment al comunicării care permite a se vedea dacă unitatea de înregistrare are o orientare pozitivă, negativă sau neutră. Mărimea unității de context este condiționată de mărimea unității de înregistrare, putând fi mai mare sau cel puțin egală cu ea. Dacă, de exemplu, luăm ca unitate de înregistrare cuvântul, unitatea de context va fi propoziția, fraza sau paragraful. Dacă fraza constituie unitatea de înregistrare, atunci paragraful sau tema devin unități de context. Deși greu cuantificabile, unitățile de context ne ajută să caracterizăm mai corect unitățile de înregistrare. Nu este totuna dacă într-un raport, dare de seamă sau într-un material de sinteză o apreciere critică (propoziție) se face într-un paragraf care subliniază rezultate în ansamblu pozitive sau în contextul unor constatări critice. De asemenea, cuvintele sau simbolurile ca unități de înregistrare pot fi reparate în contexte diferite, fapt ce le determină sensul denotativ sau conotativ. Cuvintele: cultură, societate, birocrație, normal ș.a. au semnificații diferite în vorbirea de zi cu zi și în textele de istoria sociologiei. De aceea a spune doar că într-o comunicare au fost reparate astfel de cuvinte nu ajută prea mult. Trebuie totdeauna precizat contextul. Iată de ce apare necesitatea ca în analiza conținutului să se ia întotdeauna în considerare și unitățile de context.

Unitatea de numărare are funcție de cuantificare. Ea poate fi identică cu unitatea de înregistrare, dar, în cele mai multe cazuri, se preferă unitățile de numărare cu caracteristici fizice evidente (lungimea, suprafața, durata în timp). În afara cuvântului, propoziției, frazei, paragrafului, articolului, a nuvelei, romanului, filmului etc., ca unități de numărare se utilizează frecvent unitățile tipografice (cvadratul = 18,04 mm; cicero = 4,512 mm sau 12 puncte tipografice) și centimetrul (pentru stabilirea lungimii rândurilor); cm² și coloana (pentru analiza presei scrise); rândul și pagina (pentru alte publicații); minutul și ora (pentru analiza conținutului emisiunilor radio și tv., a filmelor sau discursurilor politice).

Determinarea cantitativă a conținutului comunicării constituie o caracteristică definitorie pentru analiza conținutului (identificarea temelor propagandei trebuie să fie dublată de determinarea cantitativă a lor). În studierea eficienței propagandei politice se pune cu și mai multă acuitate problema măsurării conținutului comunicării: nu este același lucru dacă o temă beneficiază de o expunere pe mai multe pagini sau de câteva rânduri.

Royce Singleton Jr. și colab. (1988, 349), rezumând posibilitățile de cuantificare în analiza conținutului, se referă la patru sisteme de numărare: măsurarea timpului și a spațiului, apariția/nonapariția categoriilor de analiză, frecvența lor și, în fine, intensitatea (când obiectul cercetării îl constituie atitudinile, credințele și valorile sociale).

Schema de categorii. Conținuturile comunicării (unitățile de înregistrare) urmează a fi clasificate, introduse în rubrici sau clase (categorii) relevante pentru verificarea ipotezelor cercetării. Stabilirea sistemului de categorii decurge în mod logic din ipotezele ce trebuie testate.

Când nu sunt utilizate *categorii standard*, analistul procedează prin „încercare și eroare“, creând o schemă de categorii originală. În prezent, se discută – mai mult cu argumente luate din cercetările empirice, decât într-o perspectivă metodologică autentică – avantajele standardizării în analiza conținutului. Fără îndoială că preluarea unor scheme de categorii îndelung verificate în cercetările anterioare reduce timpul necesar analizei și, deci, costul ei. De asemenea, apelul la „categoriile standard“ permite comparativitatea și cumulativitatea rezultatelor. Ori de câte ori avem la dispoziție scheme standard va trebui să le verificăm și, în cazul adecvării lor la obiectivele cercetării, să le folosim, chiar dacă prin aceasta originalitatea studiului are de suferit din punct de vedere metodologic. Sub raportul valorii rezultatelor un astfel de demers compensează încă lipsa de originalitate metodologică. Nu ar avea nici un sens să încercăm analiza discuțiilor de grup folosind alte categorii decât cele stabilite în urma unor laborioase studii de către psihosociologul Robert F. Bales (1950). Inițial, Robert F. Bales reținuse pentru analiză un număr de 85 de categorii. În cele din urmă a redus numărul lor la 12.

În calitate de categorii pot apărea activitățile și acțiunile umane, procesele și fenomenele psihice și sociale, diferitele tipuri de unități sociale etc. Pentru exemplificare, prezentăm – după Ole R. Holsti – câteva scheme de categorii. Categoriile tip „tablă de materii“ sunt, probabil, cel mai frecvent utilizate. D. Horton (1957), analizând cântecele populare de dragoste, folosește următoarea schemă de categorii:

Prologul: dorințe și visuri

Actul I: A face curte

Scena 1: abordare directă

-- “ -- 2: apel sentimental

-- “ -- 3: disperare

-- “ -- 4: întrebări și promisiuni

-- “ -- 5: nerăbdare și capitulare

Actul al II-lea: Luna de miere

Actul al III-lea: Diminuarea iubirii

Scena 1: despărțire temporară

-- “ -- 2 : forțe ostile

-- “ -- 3: amenințare

-- “ -- 4: despărțire definitivă

Actual al IV-lea: Singurătatea

Scena 1: pledoarie pentru singurătate

-- “ -- 2: dansul iubirii

-- “ -- 3: un nou început.

De asemenea, sunt frecvente schemele de categorii tip „scală“, în care se acordă diferite ponderi atitudinilor relevate în text. Goldine C. Gleser și colab. (1961) au utilizat o astfel de schemă de categorii pentru măsurarea anxietății (Tabelul 11.3)

Tabelul 11.3. Schema de categorii pentru măsurarea anxietății (*după* Glaser și colb., 1961)

<i>Tipul de anxietate</i>	<i>Experiență în legătură cu:</i>	<i>Ponderea</i>
1. Moartea	a) propria persoană	3
	b) alte persoane	2
	c) dispariția lucrurilor	1
	d) refuz	1
2. Anxietate multiplă (a, b, c, d)		
3. Anxietate specifică (a, b, c, d)		

4. Vină (a, b, c)
5. Rușine (a, b, c)
6. 6. Anxietate difuză și nespecifică (a, b, c)

În fine, au fost create numeroase scheme de categorii pentru analiza valorilor. Printre cele mai cunoscute sunt, fără îndoială, schema de categorii propusă de Harold D. Lasswell și A. Kaplan (1950), precum și cea elaborată de R. K. White, cu ajutorul căreia în 1949 a analizat discursurile ținute de Hitler și Roosevelt și apoi, în 1967, discursurile lui Kennedy și Hrusciiov (vezi Lecturi 12.3).

Utilizarea schemei de categorii presupunea însă două lucruri: categoriile să fie exclusive, adică, nici o unitate de înregistrare să nu poată fi introdusă în mai mult de o singură categorie; categoriile să fie exhaustive, adică, toate unitățile de înregistrare să poată fi introduse într-una din categorii, și doar într-una singură. Se mai adaugă o cerință: categoriile să fie clar formulate, astfel încât analiștii să poată codifica cu ușurință mesajul comunicării. Referitor la categoriile analizei conținutului, Ole R. Holsti afirmă că ele trebuie să reflecte scopurile cercetării, să fie exclusive și mutual exclusive (precise, lipsite de ambiguitate), independente și să derive dintr-un singur principiu de clasificare.

În analiza conținutului unei broșuri de educație politică, de exemplu, tabla de materii constituie adesea cea mai bună schemă de categorii. Rubricile permanente ale unei reviste, de asemenea, formează o posibilă schemă de analiză. În mod curent, normele și valorile sociale, orientarea (pozitivă sau negativă) a acțiunilor, atitudinilor și opiniilor sunt folosite pentru elaborarea schemei de categorii.

Etapale analizei conținutului

Aplicarea tehnicii analizei conținutului, ca orice alt proces de cercetare științifică, se desfășoară în etape.

Alegerea temei de cercetare. Nu orice problemă de cercetare reclamă aplicarea tehnicii analizei conținutului. Uneori este suficientă lectura atentă a documentelor oficiale sau neoficiale și extragerea ideilor esențiale sau prezentarea lor în rezumat. Orice cercetare sociologică uzuală are la bază studiul aprofundat al regulamentelor de ordine interioară, dar aceasta nu presupune folosirea tehnicii analizei conținutului.

Până în prezent tehnica analizei conținutului a fost aplicată cu succes, în primul rând, pentru stabilirea caracteristicilor mesajului, pentru identificarea determinantelor și cunoașterea efectelor comunicării. Unele din posibilitățile de aplicare a acestei tehnici sunt ilustrate chiar de studiile incluse în acest volum (analiza propagandei, cercetarea lizibilității etc.). Asupra acestora nu mai insistăm. Semnalăm însă că analiza conținutului a servit și la identificarea determinărilor comunicării, adică la cunoașterea caracteristicilor psihologice și sociale ale autorilor comunicării. În mod deosebit, a fost utilizată în studiul interviurilor, al biografiilor sociale, jurnalelor intime etc. (A se vedea în acest sens studiile semnate de Ioan Mărginean (1985, 169) și Adrian Neculau (1985, 152)).

De asemenea, această tehnică a servit, cum s-a văzut, la descoperirea propagandei camuflate, identificând „paralelisme” dintre temele de propagandă din surse aparent fără legătură, identitatea vocabularului și a deformării informațiilor etc. În perioadele de conflict militar sau de „război rece” tehnica analizei conținutului a furnizat informații greu de obținut pe alte căi. Analiza conținutului scrisorilor populației germane din teritoriile bombardate în timpul celui de-al doilea război mondial a arătat că bombardamentele ce se desfășurau noaptea erau mai demoralizatoare decât raidurile din timpul zilei, chiar dacă tonajul bombelor aruncate era mai redus. V. S. Korobelnikov (1971) evidențiază, faptul că analiștii au spulberat părerea organelor de informare ale armatelor aliate potrivit căroră „arma răzbunării” (rachetele V 1 și V 2) ar fi sot doar o manevră a propagandei naziste.

Pe baza *Dicționarului politic Stanford*, utilizându-se calculatorul electronic, au fost supuse analizei conținutului notele diplomatice dintre ex-URSS și R. P. Chineză din perioada 1950-1965 (Philip J. Stone, 1966). Cuvântările delegației sovietice la ședințele delegației sovietice la ședințele *Consiliului de Securitate* din perioada 1946-1960 au fost și ele supuse analizei conținutului de către analiștii americani. Au fost studiate cu ajutorul tehnicii analizei conținutului declarațiile oficiale din perioada 1953-1959 ale secretarului de stat al SUA, John F. Dulles, referitoare la ex-URSS. În cele 434 de documente incluse în

analiză s-au identificat 3584 de aserțiuni vizând ex-URSS. Ele au fost grupate în patru categorii polare: ostilitate – prietenie, putere – slăbiciune, satisfacție – frustrare, bun – rău. S-a dovedit că J. F. Dulles considera „inamicul“ rău prin definiție (Holesti, 1962, 244). Fără îndoială că multe din astfel de analize rămân nepublicate, constituind secrete militare și de stat. Din cele cunoscute, rezultă însă că analiza conținutului permite cunoașterea efectelor comunicării, cunoașterea receptorului, a publicului.

Pornind de la ideea că între repertoriul propagandei și repertoriul auditoriului există o zonă de intersecție, studiind mesajul propagandei, putem reconstitui caracteristicile indivizilor, grupurilor, mai larg, a publicului expus propagandei sau mijloacelor comunicării de masă. O analiză a conținutului presei scrise arată, într-o anumită măsură, așteptările publicului căruia i se adresează. Pot fi identificate astfel interesele, trebuințele, aspirațiile individuale și de grup. Bogăția de idei, varietatea de stiluri, volumul vocabularului caracterizează nu numai propaganda, dar și publicul căruia i se adresează.

Trecerea în revistă a problemelor cercetate cu ajutorul analizei conținutului poate servi ca sursă de inspirație pentru alegerea unor noi teme de cercetare. Desigur, creativitatea, și în acest domeniu, nu trebuie limitată. Dimpotrivă, s-ar putea aplica analiza conținutului la cântecele noastre patriotice, utilizându-se schema acțiunii sociale: agentul acțiunii, scopul, mijloacele, finalitatea, contextul acțiunii. În felul acesta s-ar putea orienta mai eficient creația de cântece revoluționare și patriotice.

De asemenea, analiza conținutului titlurilor din publicațiile periodice ar putea releva măsura în care ele, așa cum sunt formulate, au capacitatea de condensare a informației în puține cuvinte, sugerând modalități grafice sau statistice inedite de detașare a cuvântului-șoc, astfel încât titlurile să fie mai lapidare și cât mai dense în același timp. Suprimarea unor elemente din propoziție (elipsa) și permutarea elementelor în vederea scoaterii în evidență a cuvântului-cheie (hiperbatul) – așa cum se știe – dau arta titlului (Dubois și colab., 1974, 125). Care este arta titlului în publicațiile noastre centrale și locale? Răspunsul cert nu-l putem afla decât apelând la tehnica analizei conținutului. În acest sens, semnalăm un interesant studiu al lui Pavel Câmpeanu asupra titlurilor emisiunilor de televiziune (1975).

Stabilirea materialului pentru analiză. În funcție de problema cercetată, de extinderea care intenționăm să o dăm studiului, de timpul pe care îl avem la dispoziție, de posibilitățile tehnice și materiale pe care le avem, materialul (textele, filmele, benzile imprimate etc.) supus analizei conținutului poate fi mai redus sau mai extins. Dacă vrem să vedem, de exemplu, care este imaginea studenților, ce trăsături psihice, morale și politice îl definesc, putem aplica analiza conținutului la presa studentască (ziare, reviste, emisiuni radio și tv. specializate). Dacă intenționăm să surprindem și modificarea de-a lungul timpului a imaginii studenților reflectată în presă, va trebui să începem studiul cu primele publicații pentru tineret și să ajungem la prezent. Materialul va fi deosebit de bogat, volumul de muncă deloc neglijabil. Ne-ar trebui, lucrând individual, câțiva ani buni de muncă pentru a analiza întregul material. Putem însă simplifica lucrurile, limitând analiza doar la presa tipărită și, în cadrul ei, doar la ziarul sau revista cu cea mai mare circulație. De asemenea, ne putem opri doar la imaginea studenților, așa cum rezultă ea din presa după decembrie 1989.

Eșantionarea. Un prim pas în stabilirea materialului pentru analiză îl reprezintă, deci, *selectarea surselor de comunicare*. Din multitudinea surselor de informare, cercetătorul trebuie să aleagă acea clasă de documente care este cea mai relevantă pentru tema de studiu. În luarea deciziei, când este vorba de analiza presei, spre exemplu, trebuie să se țină seama, în primul rând, de *prestigiul* ziarului, revistei, postului de radio sau tv.

O dată luată decizia de a reține pentru analiză doar o anumită clasă de documente, se trece la *eșantionarea documentelor* (a textelor). Prin *eșantionarea* materialelor ce urmează a fi analizate, se obține o reducere considerabilă a volumului de muncă impus de analiza conținutului.

Problema *eșantionării* în analiza conținutului are aspecte specifice, chiar dacă nu diferă ca principiu de *eșantionarea aleatoare* utilizată în anchetele sociologice și sondajele de opinie. Analiza sistematică a *eșantionării* în analiza conținutului a fost realizată de Alexander Mintz (1965, 127). Studiind pe baza unei scheme de zece categorii titlurile dintr-un ziar central (pe o perioadă de șase luni), Alexander Mintz ajunge la concluzia că alegerea metodei de *eșantionare* trebuie să fie făcută în funcție de natura *fluctuațiilor* textelor (fluctuații de *eșantionare*, tendințe primare, tendințe ciclice și tendințe de compensare).

Fluctuațiile de *eșantionare* sunt greu de eliminat. Prin metoda abaterii standard poate fi însă determinată amplitudinea acestora. *Tendința primară* rezultă din modificarea conținutului unui număr de ziar în funcție de conținutul numărului anterior. *Tendința ciclică* exprimă practica ziaristică de reluare a

unor teme după un anumit interval de timp. În fine, *tendința de compensare* se referă la faptul că prezența în ziar a unei informații într-o zi scade posibilitatea apariției ei și în ziua următoare. Cele patru tipuri de fluctuații ridică problema preciziei eșantioanelor de zile consecutive și a eșantioanelor de zile neconsecutive. În timp ce eșantioanele de zile neconsecutive elimină în bună parte efectele tendinței primare, eșantioanele de zile consecutive (săptămâna ca unitate de eșantionare) accentuează consecințele acestei tendințe. În cazul tendințelor ciclice, trebuie mai întâi determinată amplitudinea ciclului (cicluri săptămânale, decanale, bilunare etc.), pentru ca în eșantion să se rețină unități de eșantionare (numere de ziar) din toate fazele ciclului. Determinarea ciclurilor din presa cotidiană se poate face fie utilizând metoda reprezentării grafice, fie prin examinarea variațiilor procentelor calculate pentru eșantioanele de zile consecutive, fi cu ajutorul metodei Wallis-Moore, bazată pe calculul posibilităților. Tendința de compensare se determină prin calcularea frecvenței de apariție a unei teme într-un eșantion de zile neconsecutive, comparativ cu eșantioanele de câte două zile consecutive.

Rezultă din cele spuse până aici că eșantionarea de zile neconsecutive asigură o reprezentativitate superioară a eșantionării presei cotidiene. E bine ca eșantioanele să cuprindă un număr suficient de mare de zile neconsecutive, la intervale regulate, pentru a surprinde diferitele faze ale tendinței. Se recomandă aplicarea *pasului de eșantionare* din două în două numere ale ziarului, din cinci în cinci sau în fiecare a cincea zi din lună ș.a.m.d. Ori de câte ori este posibil se vor utiliza concomitent mai multe procedee de selecție (eșantionare dublă), pentru a se verifica gradul de încredere în rezultatele obținute.

De la caz la caz, în afara selectării surselor de comunicare și eșantionării documentelor, se pune și problema *eșantionării din documente* a unor texte, fie în mod aleator, fie în funcție de anumite criterii (autor, temă etc.). Astfel, din volumele de literatură beletristică cuprinse în eșantion pot fi analizate doar unele pagini, stabilite și ele printr-o eșantionare probabilistă. De asemenea, după stabilirea numerelor de ziar cuprinse în eșantion, analiza conținutului se poate face luând în considerare doar articolele de fond, materialele semnate de un anumit comentator de presă ș.a.m.d.

În multe cazuri de aplicare a analizei conținutului nu se impune eșantionarea, dimpotrivă chiar. Nu are nici un rost să utilizăm tehnicile de eșantionare când avem de studiat, de exemplu, conținutul unei rubrici dintr-un cotidian pe timp de un an. Când volumul comunicării este redus, procedăm la analiza în întregime a textelor, știut fiind că reprezentativitatea eșantionării depinde atât de selecția, cât și de volumul unităților de eșantionare (tală eșantionului). Eșantioanele aleatoare cu un volum mai mic de 300 – 400 unități de eșantionare – de regulă – nu asigură o reprezentativitate corespunzătoare.

Procede de analiză a conținutului

Dezvoltarea tehnicii analizei conținutului oferă în prezent un larg evantai de procedee, începând cu analiza de frecvență și terminând cu analiza conținutului computerizată. Alegerea unui procedeu sau a altuia impune moduri specifice de determinare a unităților analizei conținutului. Pe de altă parte, alegerea procedurii de analiză este în funcție de tema de cercetare și de materialul ce urmează a fi supus analizei.

Analiza frecvențelor reprezintă procedeul clasic al analizei conținutului. Ea constă în determinarea numărului de apariții ale unităților de înregistrare în sistemul categoriilor de analiză. De exemplu, se numără cuvintele afectogene care apar într-un discurs sau cuvintele dificile (vezi cercetarea lizibilității), se identifică citatele dintr-un text și se compară frecvența lor într-un alt text. Când unitatea de înregistrare este tema, se determină prezența unei anumite teme într-un material dat. Cu ajutorul analizei frecvențelor s-au putut studia tipurile campaniilor de presă din ziaristica românească contemporană (Cristian Ionescu, 1980). Înțelegând prin campanie de presă „o acțiune ziaristică planificată și desfășurată într-o perioadă de timp determinată, având obiective precise, pentru atingerea cărora sunt antrenate principalele forțe redacționale (O. Butoi, 1974), vom distinge campaniile de presă periodice (de exemplu, campaniile agricole) de campaniile neperiodice (determinate de evenimente politice excepționale, neplanificate și neplanificabile). După punctul culminant al campaniei de presă, conform literaturii de specialitate, se diferențiază trei tipuri: a) campanii de presă declanșate de evenimente deosebit de importante, inedite, punctul culminant situându-se la începutul campaniei; b) campaniile de presă periodice, la care punctul culminant este plasat în a doua jumătate a duratei de desfășurare a campaniei; c) campaniile de presă generate de evenimente anterior planificate, care au punctul culminant spre sfârșitul acțiunii ziaristice.

Fără îndoială că o campanie de presă bine organizată sporește eficiența propagandei, suscitând interesul publicului pentru o anumită idee, mobilizând oamenii la acțiune.

Analiza tendinței pornește de la analiza frecvențelor, urmărind să pună în evidență, în cadrul comunicării, orientarea (atitudinea) pozitivă, neutră sau negativă a emițătorului față de o persoană, o idee, un fapt social, un eveniment istoric. Ca și în cazul analizei frecvențelor, se începe prin identificarea temelor, fiecare temă fiind clasificată după poziția pozitivă, neutră sau negativă exprimată. Într-un material de propagandă (o broșură, un film etc.) nu întreg conținutul se referă la obiectivul propus: influențarea într-un anumit sens a publicului. Din conținutul total sunt reparate unitățile conținutului în legătură cu tema propagandei. Se calculează frecvența unităților în legătură cu tema și se raportează la numărul lor total. Nu este același lucru dacă într-un articol de presă, de exemplu, tema adâncirii continue a democrației în țara noastră apare o singură dată sau de mai multe ori. Cu cât numărul unităților în legătură cu respectiva temă va fi mai mare, cu atât eficiența propagandei va fi mai sporită.

O dată identificate temele, se trece la clasificarea lor după cum atitudinea este „neutră” sau „contra”. Evidențierea tendinței se face prin folosirea formulei

$$AT = \frac{F - D}{L}$$

(când se iau în calcul numai unitățile de conținut în legătură cu tema)

(când se ia în calcul numărul total de unități de conținut)

unde:

AT = indicele de analiză a tendinței

F = numărul de unități favorabile (pozitive, „pro” etc.)

D = numărul de unități defavorabile (negative, „contra” etc.)

L = numărul de unități în legătură cu tema

T = numărul total de unități (conținutul total).

Observăm că cele două formule dau indici de tendință diferiți pentru că numitorul fracției este diferit. Conținutul în legătură cu tema cuprinde totalul unităților favorabile, defavorabile și neutre, în timp ce la conținutul total se mai adaugă și numărul unităților fără legătură cu tema a cărei tendință o calculăm. Să luăm următorul exemplu, construit pentru demonstrație: din 462 numere de ziar analizate s-au repetat 389 articole care tratează modul de desfășurare a activităților cultural-artistice în diferite centre universitare. În 276 de cazuri conținutul articolelor scoate în evidență calitatea lor de excepție; în 63 de situații se amintesc și unele lipsuri; iar în 50 de cazuri se analizează exclusiv neîmplinirile. Intuitiv, ne dăm seama că ziarul respectiv prezintă în mod favorabil activitatea desfășurată. Dar cât de favorabil? Indicele tendinței ne-o poate spune cu precizie:

Acest indice, calculat după o formulă sau alta, ne permite să comparăm atitudinea exprimată printr-o sursă de informații cu cea exprimată prin intermediul celeilalte surse. Dacă analizăm, comparativ, un alt ziar (un eșantion de 503 numere) sau același ziar, dar dintr-o altă perioadă de timp, putem avea următoarea situație: în 266 articole se apreciază rezultatele pozitive; 35 de articole cuprind aprecieri laudative, dar și critice; 53 de articole sunt critice. Fără calcularea indicelui de tendință, ne-ar fi greu să comparăm poziția celor două surse de informații. În cazul al doilea, indicele de tendință este de + 0,60 sau conform formulei care ia în calcul conținutul total, + 0,42.

Analiza realizată evidențiază faptul că ambele ziare apreciază pozitiv activitatea cultural-artistică. Cel de-al doilea ziar analizat face mai multe semnalări pozitive decât primul, dar se preocupă într-o măsură mai mică decât acesta de aspectele acestei activități.

Pentru calcularea tendinței, în analiza conținutului poate fi utilizată și o formulă mai dezvoltată, care ia în considerare concomitent atât conținutul în legătură cu tema, cât și conținutul total:

(Simbolurile se păstrează, iar T reprezintă numărul total al unităților conținutului).

Aplicând această formulă, constatăm că valoarea indicelui de tendință al primului ziar este de + 0,284. Indicele de tendință al celui de-al doilea ziar este de - 0,255. Rezultă de aici că prima sursă de informare are o atitudine, în ansamblu, mai favorabilă față de desfășurarea activităților cultural-educative decât cea de a doua.

În formulele prezentate, unitățile conținutului neutre nu au fost luate direct în calcul. Studiile efectuate au relevat însă rolul lor în determinarea indicelui de tendință. Așa cum remarcă Harold D.

Lasswell și N. Leites (1965), indicele de tendință descrește în valoare absolută atunci când crește numărul de unități de conținut neutre; dacă toate unitățile conținutului în legătură cu tema dată sunt neutre, atunci indicele de tendință este egal cu zero; dacă nu există unități neutre, indicele de tendință rezultă din raportarea numărului de unități favorabile la numărul unităților de conținut defavorabile.

Analiza evaluativă reprezintă un procedeu al analizei conținutului propus de Charles E. Osgood (1959). Se face distincție între obiectul atitudinii (O) și evaluarea obiectului (E). Ca obiect al atitudinii întâlnim diferitele unități sociale (familia, grupul, colectivitatea etc.) sau fenomenele și procesele sociale (democrația constituțională, tranziția, privatizarea, etc.), iar ca evaluare luăm în considerare toate determinările calitative ale unităților sociale (coeziunea, caracterul progresist, eroic etc.). Aplicarea procedurii de analiză evaluativă impune transformarea aserțiunilor din text în construcții sintactice echivalente semantic, astfel încât să apară foarte clar obiectul atitudinii și evaluarea.

În mod concret analiza evaluativă presupune:

- Identificarea tuturor aserțiunilor din text referitoare la obiectul atitudinii. Pentru a preîntâmpina eventualele distorsiuni, obiectele atitudinii sunt înlocuite cu simboluri (literele mari ale alfabetului). Se codifică prin același simbol fie elementele unei mulțimi, fie mulțimea ca unitate integratoare.
- Identificarea expresiilor care conțin determinări directe și a expresiilor care conțin determinări indirecte. Toate expresiile care conțin ca obiect al atitudinii unitatea socială, fenomenul sau procesul ce ne interesează sunt transformate în expresii sintactice simple care pun în evidență: subiectul, predicatul și complementul.
- Expresiile transformate sunt evaluate, acordându-se ponderi (între + 3 și - 3) predicatelor și complementelor. Se analizează, deci, direcția și intensitatea atitudinilor, întocmindu-se apoi câte o foaie de codificare pentru fiecare obiect al atitudinii ce ne interesează.

Evaluarea fiecărei propoziții, produsul dintre direcția și intensitatea atitudinii, poate lua valori pozitive sau negative.

Analiza contingenței permite evidențierea structurilor de asociere a termenilor (conceptelor) dintr-un text. Frecvența de apariție asociată a „cuvintelor-cheie” în textul analizat (frecvența relativă) se compară cu probabilitatea teoretică de asociere a lor (valoarea de așteptare). Dacă diferența este semnificativă, se trage concluzia că asocierea termenilor nu este întâmplătoare, ea datorându-se fie unei particularități de stil, fie intenției manifeste sau latente a autorului. Analiza contingenței, așa cum a fost prezentată de Charles E. Osgood (1959), presupune:

- Identificarea unităților de înregistrare. De regulă, sunt utilizate unitățile „clasice” ale textului; articolele, când se analizează ziarele; capitolele, atunci când se analizează un roman; telegramele oficiale, sloganurile etc.
- Stabilirea schemei de categorii. De exemplu, ne interesează să vedem gradul de asociere într-un text a termenilor, desemnând categoriile sociale A, B, C, D, E, F.

Se construiește apoi o matrice pentru analiza contingenței, un tabel cu dublă intrare, în care se trec unitățile de înregistrare și prezența (+) sau absența (-) termenilor a căror asociere se testează (Tabelul 11.4)

Tabelul 11.4. Matricea pentru analiza contingență

Unitatea de înregistrare	Termenii					
	A	B	C	D	E	F
1	+	+	+	-	+	-
2	+	+	+	+	-	-
3	+	+	+	-	+	-
4	+	-	+	+	-	+
5	+	+	+	-	+	+
6	-	-	+	-	-	-
7	+	+	+	-	-	-
8	+	+	+	-	-	-
9	+	+	+	+	-	+
10	+	+	+	-	+	+
Frecvența relativă (%)	90	80	100	30	40	40

- d) Se calculează frecvența relativă (procentul) de apariție a fiecărui termen în totalul unităților de înregistrare. (În exemplul dat în tabelul 5 se utilizează doar ilustrativ exprimarea procentuală. În mod obișnuit nu se calculează procentajele la totaluri mai mici de 30).
- e) Se calculează apoi valoarea probabilă de asociere a termenilor, prin înmulțirea frecvențelor relative de apariție în text a termenilor (categoriilor) luați în considerare.
- f) După calcularea probabilității de asociere doi câte doi a termenilor, se construiește un tabel de contingență. Atât pe orizontală, cât și pe verticală sunt trecute simbolurile termenilor (categoriilor). În partea superioară a diagonalei sunt trecute valorile probabilistice de asociere, iar în partea inferioară frecvențele relative (%) de apariție concomitentă a termenilor în textul analizat (Tabelul 12.5).

Tabelul 11.5. Matricea de contingență

Termenii	A	B	C	D	E	F
A	///	0,72	0,90	0,27	0,36	0,36
B	0,80	///	0,80	0,24	0,32	0,32
C	0,90	0,80	///	0,30	0,40	0,40
D	0,30	0,20	0,30	///	0,12	0,12
E	0,40	0,40	0,40	0,00	///	0,16
F	0,40	0,30	0,40	0,20	0,20	///

În exemplul luat în discuție, termenii A și B apar asociați în 80% din unitățile de înregistrare, termenii A și C în 90%, termenii A și D în 30% din totalul unităților de înregistrare ș.a.m.d.

- g) Valorile probabilistice de asociere a termenilor, înscrise în partea superioară a diagonalei, se compară cu frecvențele relative de asociere, așa cum rezultă din analiza textului. Dacă frecvențele relative (observate) sunt semnificativ mai mari sau mai mici decât valorile probabilistice, se poate trage concluzia că între elementele (termenii, categoriile) luate în considerare există o structură de asociere. Semnificația diferenței dintre valoarea probabilistică și frecvența relativă observată se examinează prin intermediul deviației standard.

Analiza contingenței constituie procedeul cel mai adecvat pentru studierea conținutului latent al comunicării. Aplicarea acestui procedeu poate fi combinată cu celelalte procedee de analiză (a frecvențelor, a tendinței, evaluativă), cu alte metode și tehnici de cercetare.

În studiul comunicării, schema celor cinci „C”-uri (Cine ? Ce ? Cui ? Cum ? Cu ce rezultat ?) propusă de Harold D. Lasswell (1903-1978) poate fi, așa cum remarcă și Traian Herseni (1975), mult dezvoltată. Analiza conținutului telegramelor de felicitare a impus completarea schemei cu încă două întrebări: „În numele cui ?” și „Pentru cine ?”. De altfel, adăugând la „schema lui Lasswell” întrebarea „de ce ?” obținem – după cum remarcă Ole R. Holsti (1969, 25) – paradigma oricărei comunicări: sursa sau emitentul, procesul de codificare, mesajul, canalul de transmitere, procesul de decodificare și receptorul.

Aplicarea tehnicilor de analiză a conținutului

Etapă distinctă în cercetare, operația de aplicare a tehnicii analizei conținutului constă din codificarea sau din introducerea unităților de înregistrare în schema de categorii. Ea nu este deloc simplă, analistul trebuie să facă uneori disocieri fine între sensul denotativ și cel conotativ al termenilor. În vederea codificării, pentru fiecare cercetare în parte, se întocmesc liste cu sensul denotativ (explicit, formal) și cu sensul conotativ (explicit, formal) și cu sensul conotativ (implicit, latent) al termenilor. Cu cât schema de categorii este mai clară, cu atât codificarea este mai rapidă, mai fidelă și mai validă. Problema *fidelității*, asigurarea că unitățile de înregistrare cuprinse în categorii au sens stabil, i-a preocupat cel mai mult pe analiști, pentru că analiza conținutului s-a născut ca o reacție la interpretarea subiectivă a textelor, autodefinindu-se ca „înregistrare sistematică și obiectivă” a conținutului comunicării. Într-o lucrare de referință în domeniul analizei conținutului, Marshall S. Smith examinează patru metode de stabilire a fidelității unui sistem de categorii de conținut (Stone, 1966, 359):

- Fidelitatea codificatorilor, adică aplicarea corectă a regulilor de codificare și de clasificare în categorii pe baza listei cu sensul termenilor. Analiștii codifică și clasifică același text, pe baza acelorași

instrucțiuni, utilizând aceeași schemă de categorii. Se face apoi o corelație a rezultatelor obținute de către fiecare analist separat. Acordul rezultatelor fiecărui analist cu restul grupului exprimă fidelitatea acestora.

- Consistența categoriilor se referă la măsura în care unitățile de înregistrare într-o anumită categorie au toate același sens. Cu ajutorul analizei varianței sau al metodei împărțirii în jumătate poate fi măsurată consistența internă a categoriei și echivalența textuală a unităților semantice cu elementele componente ale categoriei.
- Stabilitatea categoriilor relevă gradul de încredere acordat măsurării realizate cu ajutorul categoriilor. Verificarea stabilității categoriilor poate fi făcută fie cu ajutorul „dicționarelor de cuvinte uzuale și simboluri-cheie”, fie prin procedeul clasificării a două texte diferite pe baza aceleiași scheme de categorii și apoi calcularea coeficienților de corelație pentru perechile de valori.
- Fidelitatea interpretării vizează măsura în care analiștii, lucrând separat, cunoscând scopul cercetării și utilizând aceleași procedee de analiză, ajung la aceeași interpretare a rezultatelor.

Ca și problema fidelității, cercetarea *validității* în analiza conținutului reprezintă un moment deosebit în desfășurarea propriu-zisă a analizei. Pentru cercetătorul din domeniul vieții sociale este fundamentală întrebarea: „Măsoară instrumentul creat – în cazul nostru, analiza conținutului – ceea ce presupunem că măsoară?”. Fără a dezvolta o argumentație prea largă, trebuie reținut că validitatea conținutului constituie procedeul cel mai des utilizat pentru a răspunde la întrebarea mai sus formulată. Concret, se încearcă a se determina, prin analiza logică, legătura dintre unitățile de înregistrare și categoriile stabilite. Cu alte cuvinte, examinăm dacă, și în ce grad, caracteristicile textului sunt relevante pentru verificarea ipotezei în raport cu care categoriile din schemă au funcție de variabile explanatorii.

La fel ca și în cazul altor cercetări, validitatea analizei conținutului poate fi evaluată și prin determinarea capacității ei predictive (*validitatea predictivă* sau *validitatea criteriilor*) și prin identificarea fenomenelor și caracteristicilor sociale și psihologice care sunt presupuse de categoriile stabilite (*validitatea de construct*).

După efectuarea codificării (introducerea unităților de înregistrare în schema de categorii și asocierea normelor de cod sau a simbolurilor) se construiesc tabelele de frecvență, matricele sau tabelele de incidență și matricele de contingență. Se pot calcula anumiți coeficienți de corelație (pentru corelația rangurilor, coeficienții Spearman și Kendell sau coeficientul de corelație produs – moment Bravais-Pearson etc.) și se aplică textele de semnificație (*chi* pătrat, testul Student, testul */Z/*, Mann-Whitney, Wilcoxon etc.). Firește, coeficienții de corelație și testele de semnificație vor fi utilizați numai cu respectarea restricțiilor impuse de nivelul de măsurare cu care s-a lucrat (măsurare nominală, ordinală și, mai rar, de interval).

Analiza conținutului, deși a cunoscut în ultima perioadă o dezvoltare excepțională, mai ales prin utilizarea calculatorului electronic (așa-numita analiză computerizată), care permite repararea directă de către computer, pe baza unui dicționar întocmit pentru fiecare cercetare, a categoriilor stabilite, are limite ca oricare altă metodă și tehnică de cercetare, iar utilizarea complementară, în cadrul aceleiași cercetări, a anchetei pe bază de chestionar, a observației sau experimentului nu poate decât să sporească valoarea de ansamblu a investigației. Așa cum remarcă încă Bernard Berelson, tehnica analizei conținutului nu are calități miraculoase, ea nu este, în cercetarea științifică, un substitut pentru o idee de studiu valoroasă.

Termeni-cheie

• analiza conținutului	• schema de categorii
- computerizată	• statistica lingvistică
• conținutul	• tendințele
- latent	- ciclică
- manifest	- de compensare
• eșantionarea documentelor	- primară
• fidelitatea	• unitățile de analiză
• procedee de analiză	- de context
- analiza contingentă	- de înregistrare
- analiza frecvențelor	- de numărare
- analiza tendin•ei	• validitatea

Probleme recapitulative

1. Care este specificul tehnicilor de analiză a conținutului comunicării?
2. Prin ce se deosebește analiza conținutului comunicării de statistica lingvistică?
3. Apariția și evoluția preocupărilor de analiză a conținutului comunicării.
4. Prin ce se diferențiază conținutul latent de conținutul manifest?
5. Care sunt etapele unei cercetări pe baza analizei conținutului comunicării?
6. Ce erori pot să apară în fiecare din aceste etape?
7. Prin ce se deosebește eșantionarea documentelor de eșantionarea populației?
8. Care sunt cele patru sisteme de numărare posibilă în analiza conținutului comunicării?
9. Ce condiții trebuie să satisfacă o bună schemă de categorii de analiză a conținutului?
10. Comentați schema de categorii de analiză utilizată de R. K. White.
11. Ce valoare au schemele de categorii standard?
12. Analizați comparativ diferitele procedee de analiză a conținutului comunicării.
13. Care sunt avantajele și dezavantajele utilizării tehnicilor de analiză a conținutului comunicării în studiile socioumane?

În loc de încheiere

Orice sfârșit este și un nou început. Încheind aici lectura cursului de *Tehnici de cercetare sociologică*, studenții pasionați de cunoașterea vieții sociale vor căuta desigur să-și completeze cunoștințele. Bibliografia selectivă din finalul volumului (am fost menționate doar titlurile lucrărilor de referință accesibile) îi poate ajuta, orientându-le căutările.

Credincios “terenului”, îi îndeamn pe studenții cu vocație să treacă la cercetarea concretă, pentru că nu există lecție mai bună decât cea oferită de investigația de teren. În amfiteatre, așa cum aprecia Max Weber (1917/2001, 139), studenții pot să învețe de la profesorii lor doar:

- capacitatea de a se achita conștiincios de o sarcină dată;
- capacitatea de a recunoaște faptele, chiar și – sau îndeosebi – pe acelea care li se par dezagreabile, și de a ști să facă distincție între constatarea faptelor și luarea de poziție valorizantă;
- capacitatea de a-și retrace propria persoană în spatele unei cauze pe care o servește și, prin urmare, de a-și reprima nevoia de a face etalări inoportune ale propriilor gusturi și a altor impresii persoanele.

Aprecierile lui Max Weber sunt – pentru sociologia românească – mai actuale azi decât pentru sociologia germană în urmă cu opt decenii, pentru că, după perioada de aservire ideologică din timpul comunismului, au reapărut la noi semnele înregimentării politice a cercetătorilor vieții sociale. Pe baza experienței de cercetare, îmi exprim convingerea că *identificarea sociologiei cu propaganda politică nu a adus și nici nu va aduce respectabilitate sociologiei sau practicienilor ei*.

Bibliografie selectivă

- Bailey, Kenneth D. 1978(1982). *Methods of Social Research* (ediția a II-a). New York: The Free Press
- Baker, Therese. (1988). *Doing Social Research*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Bardin, Laurence. (1977). *L'Analyse de contenu*. Paris: P.U.F.
- Berger, Peter L. 1966(1999). *Construirea socială a realității*. București: Editura Univers.
- Bernard, Claude. 1865(1958). *Introducere în studiul medicinei experimentale*. București: Editura Științifică.
- Boudon, Raymond (ed.). 1992(1997). *Tratat de sociologie*. București: Editura Humanitas.
- Boudon, Raymond și alții (eds.). 1993(1996). *Dicționar de sociologie*. București: Editura Univers Enciclopedic.
- Bulai, Alfred. (2000). *Focus-grupul în investigația socială*. București: Editura Paideia.
- Burke, Peter. 1992(1999). *Istorie și teorie socială*. București: Editura Humanitas.
- Caplow, Theodore. (1970). *L'Enquête sociologique*. Paris: Armand Colin.
- Chelcea, Septimiu. (2000). *Cum să redactăm în domeniul științelor socioumane*. București: Editura SNSPA
- Chelcea, Septimiu. (2001). *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative*. București: Editura Economică.
- Chelcea, Septimiu, Mărginean, Ioan și Cauc, Ion. (1998). *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*. Deva: Editura Destin
- Denzin, Norman K. și Linkoln, Yvonna S. (eds.). (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Durkheim, Émile. 1895(1974). *Regulile metodei sociologice*. București: Editura Științifică.
- Durkheim, Émile. 1897(1993). *Despre sinucidere*. Iași: Institutul European.
- Ferréol, Gilles (ed.). 1995(1998). *Dicționar de sociologie*. Iași: Editura Polirom.
- Ghiglione, Rodolphe și Matolon, Benjamin. (1991). *Les Enquêtes sociologiques. Théories et pratique*. Paris: Armand Colin
- Giddens, Anthony. 1989(2000). *Sociologie*. București: Editura All.
- Grawitz, Medeleine. (1992). *Méthodes des sciences sociales*. Paris: Dalloz.
- Gusti, Dimitrie (ed.). (1940). *Îndrumări pentru monografiile sociologice*. București: Institutul de Științe Sociale al României.
- Hammersley, Martyn (ed.). (1993). *Social Research. Philosophy, Politics and Practice*. Londra: Routledge.
- Herseni, Traian. (1969). Metodologia cercetărilor sociologice de la Boldești. În *Sociologia militans. Metode și tehnici sociologice* (pp. 25-55).
- Iluț, Petru. (1997). *Abordarea calitativă a socioumanului. Concepte și metode*. Iași: Editura Polirom.
- King, Gary, Keohane, Robert și Verba, Sidney. 1994(2000). *Fundamentele cercetării sociologice*. Iași: Editura Polirom.
- König, René (ed.). (1967). *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (2 vol.). Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Kuhn, Thomas S. 1962(1976). *Structura revoluțiilor științifice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Laplatine, François. 1996(2000). *Descrierea etnografică*. Iași: Editura Polirom.
- Lewis, Oscar. 1961(1978). *Copiii lui Sanchez*. București: Editura Univers.
- Mayntz, Renate, Holm, K. și Hubner, P. (1969). *Einführung in die Methoden der empirischen Soziologie*. Köln: Westdeutscher Verlag.
- Mărginean, Ioan. (1982). *Măsurarea în sociologie*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Mărginean, Ioan. (2000). *Proiectarea cercetării sociologice*. Iași: Editura Polirom.
- Miftode, Vasile. (1995). *Metodologia sociologică. Metode și tehnici de cercetare sociologică*. Galați: Editura Porto-Franco.
- Mihăilescu, Ioan. (2000). *Sociologie generală*. București: Editura Universității din București.
- Mihu, Achim. (1973). *ABC-ul investigației sociologice* (2 vol.). Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Mihu, Achim. (1992). *Introducere în sociologie*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

- Miller, Delbert C. §1964(1991). *Handbook of Research Design and Social Measurement* (ediția a V-a). Newbury Park: SAGE Publications, Inc.
- Moser, C. A. §1958(1967). *Metodele de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*. București: Editura Științifică.
- Neuman, Lawrence W. §1991(1997). *Social Research Methods. Qualitative and Quantitative Approach*. Boston: Allyn and Bacon.
- Nowak, Ștefan. (1977). *Methodology of Social Research*. Varșovia: Polish Scientific Publishers.
- Pârvu, Ilie. (1981). *Teoria științifică*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Popa, Cornel. (1972). *Teoria cunoașterii*. București: Editura Științifică.
- Popper, Karl R. §1934(1981). *Logica cercetării*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Riley, Matilda W. (ed.). (1963). *Sociological Research. A Case Approach*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Rotariu, Traian și Iluț, Petru. (1997). *Ancheta sociologică și sondajul de opinie publică. Teorie și practică*. Iași: Editura Polirom.
- Russell, Bernard H. (1995). *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approach*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Silverman, David. §1997(1998). *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. Londra: SAGE Publications, Inc.
- Singly, François de, Blanchet, Alain, Gotman, Anne și Kaufman, Jean-Claude. §1992(1998). *Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*. Iași: Editura Polirom.
- Stahl, Henri H. (1934). *Tehnica monografiei sociologice*. București: Institutul Social Român.
- Stahl, Henri H. (1974). *Teoria și practica investigațiilor sociale* (2 vol.). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Suppes, Patrick. §1984(1990). *Metafizica probabilistă*. București: Editura Humanitas.
- Tamași, Sergiu și Culea, Haralambie (eds.). (1972). *Cunoașterea faptului social*. București: Editura Politică.
- Unguranu, Ion. (1990). *Paradigme ale cunoașterii societății*. București: Editura Humanitas.
- Veyne, Paul. §1971(1999). *Cum se scrie istoria*. București: Editura Meridiane.
- Vlăsceanu, Lazăr. (1982). *Metodologia cercetării sociologice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Vlăsceanu, Lazăr. (1986). *Metodologia cercetării sociale*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Weber, Max. §1917(2001). Sensul “neutralității axiologice” în științele sociologice și economice. În M. Weber. *Teorie și metodă în științele culturii*. Iași: Editura Polirom.
- Weber, Max. §1920(1993). *Etica protestantă și spiritul capitalismului*. București: Editura Humanitas.
- Zamfir, Cătălin. (1987). *Structurile gândirii sociologice*. București: Editura Politică.
- Zamfir, Cătălin. (1999). *Spre o paradigmă a gândirii sociologice. Texte alese*. Iași: Editura Cantes.
- Zamfir, Cătălin și Vlăsceanu, Lazăr (eds.). (1993). *Dicționar de sociologie*. București: Editura Babel.